University of Venda
Creating Future Leaders

NXOPAXOPO WA DINOTHEXINI NA KHONOTHEXINI EKA XITSONGA

HI

HLUPHEKA ENOCK MASIA

NOMBORO YA XICHUDENI: 11585026

DESITHEXINI YO ENGETELA EKA SWILAVEKO SWA XIKAMBELO

XA

DIGIRI YA MASITASI

EKA DYONDZO YA XITSONGA EHANSI KA

SENTHARA YA M. E. R. MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA,

VUTSHILA NI NDHAVUKO,

EYUNIVHESITI YA VHENDA

MULETERI: DOKODELA M.C. HLUNGWANI

LEMBE: 2012

UNIVEN LIBRARY
Library Item : 20130861

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

XIHLAMBANYO

Mina **HLUPHEKA ENOCK MASIA** ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa: **Nxopaxopo wa Dinothexini na Khonothexini eka Xitsonga** i ntirho wa mina hi xiheri, naswona timhaka ni mahungu hinkwawo lawa ma tirhisiweke ku tsala desithexini leyi ya samanisiwile (*cited*) ni ku kombisiwa (*indicated*) hi mitshaho ni tibuku leti tirhisiweke.

.....Masia..... 11/02/2013

NSAYINO SIKU

HLUPHEKA ENOCK MASIA

11585026

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

XISUMO

Ndzavisiso lowu ndza wu suma eka mana wa mina Mjaji N'wa-Mukhacani Johanna Masia (*Vele ra manana a ri na xilondza*). Ndzi leswi ndzi nga xiswona namuntlha hi ku khutaziwa ni nhlohlotelo wa n'wina.

Na le ka n'wina ndyangu wa mina Bongani N'wa-Famandha Suzan (*wa mbilu ni moya*) ni vana Vuxa N'wa-Hlengani Whitney, Vun'we N'wa-Hlengani Goodness, Vunene Singita Kevin na Vutivi N'wa-Hlengani Angel, ndzi ri mbuyelo lowu a wu mi vutlela ntsako ni tata wa n'wina hi wolowo tshwatsani mi ku mbuxuu, hi wona.

Na n'wina vanghana, vadyondzikulorhi ni vavutisiwa lava mi hoxeke xandla no va ni xiave lexikulu eka ndzavisiso lowu ku suka emasungulweni ku ya fika evugimamusi bya wona, murhi hi byarile no wu cheleta swin'we, sweswi i nkarhi wo dya mihandzu hi yoleyo mbundluselani, i ndlopfu ya hina hinkwerhu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

SWIKHENSO

Xosungula, ndzi rhandza ku khensa Mumbi loyi a nga Yena a ndzi nyikeke matimba ya rihanyo emirini, emoyeni ni le miehleketweni leswaku ndzi kota ku fikelela vugimamusi bya ndzavisiso lowu a wu ri nkava va nga heti.

Xavumbirhi, ndzi khensa muleteri wa mina wa rixaladza, yena, Dokodela M.C. Hlungwani loyi a ndzi leteleke hi vukheta ni vurhonwani lebyo hlamarisa. Hlungwa vukosi, ndzi mi hluvulela xihuku. Mi muleteri exikarhi ka valeteri, ku dya hi ku engeta.

Xavunharhu, ndzi khensa vavutisiwa lava nyikeke vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu hi ku hlamula papila ra nongonoko wa swivutiso swo lulamisiwa, ku nga kokwana N'wa-Matombi Wisani, kokwana Leah N'wa-Sikheto Ngobeni, kokwana Mudun'wazi Solomon Shirindza, Kokwana Mafitlo William Ponto, Kokwana E.T. Shihlomule, kokwana Risimati Julius Chavalala, kokwana N'wa-Manavele Shiviti, kokwana B.B.R. Shiluvane, Kokwana Elson Shiluvane, kokwana N'wa-Nkhwaxu Muhlava, kokwana Gezani Wilson Macheke, Kokwana Dangisa Daniel Maswanganyi, kokwana Mjaji N'wa-Maboko Nkuna, Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani, kokwana M.L. Mayinga, kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane, kokwana S.E. Mnisi, Kokwana B.M. Mashaba, kokwana B.E. Muhlava, tatana M.T. Mthombeni, tatana M.P. Hlavangwane, tatana H.R. Hlungwani, tatana Lucas Mundhluli, tatana M.P. Nxumalo, tatana Sam Lusiba, manana Molina Baloyi, manana M.T. Mabunda, manana Winnie Buthelezi, manana Sasavona Catherine N'wa-Gija Ngobe, manana N.A. Muhlava, Shongile Khosa, Sagwadi Shirindza, Vutlhari Desire Nkuna, Ashley Khosa, Sandile Maluleke, Hlamulo Rikhotso, Kevin Mnisi, Gali Nxumayo, Matimba Makhubele, Vutlhari Mkhwanazi, Tinyiko Vhukeya, Mahlori Mhlongo, Kenneth Masangu, Ashley Chavalala, n'anga N'wa-Rhovi Rikhotso, N'anga Ndyelo Charles Mthombeni, N'anga Mphephu N'wa-Ridonga Shivambu, N'anga Shikhavela Frank Chauke, metironi K.G. Maswanganyi, Dokodela Rivalani Queen Sibiya, Dokodela P.E. Maringa na Dokodela C.D. Marivate.

Xavumune, ndzi khensa nhloko ya xikolo xa Marholeni, yena , tatana T.L. Mashaba, vadyondzisikulorhi na n'wina vadyondzi, a ndzi mi siyi ehandle na le ka n'wina ndzi ri hoyohoyoo, eka nseketelo wa n'wina, na mundzuku na mundlwani mi nga karhali, hikuva laha ndlati yi nga ba kona yi tlhela yi vuya.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xavutllhanu, ndzi khensa Yunivhesiti ya Vhenda ku va yi ndzi pfumelerile ku yisa tidyondzo emahlweni ni mpfuneto wa yona wa swa timali ta basari ya '*work study*'. Nyuku wa wena a wu helelangi evoyeni.

Ku dlayiseta, ndzi ri eka n'wina hinkwenu mi timbeyambeyeke mi wa mi pfuka hi ku nyika swikhedzakhedza swa risima leswi veke ni xiave lexikulu eka ku humelela ka ndzavisiso lowu, ndzi ba mandla ni vuyelela. Xandla ehenhla ka xin'wana xandla. Vatolo va vurisile loko va te ritiho rin'we a ri nusi hove. Mi nga vi mi swi endlele mina ntsena ni ka van'wana olovani mi va endlela hi tintswalo na n'wina Hosi ya matilo yi ta mi nisela mikateko ya tilo yi khapa bya gamboko.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NKOMISO

Eka dyondzo leyi ku xopaxopiwa **dinothexini** na **khonothexini**. **Dinothexini** i nhlamuselo ya rito ya ntumbuluko yo kongoma leyi kumekaka eka dikixinari. Hi marito man'wana, **dinothexini** i nhlamuselo khonsepetiwali ya rito. Kasi, **khonothexini** i nhlamuselo ya rito ya engetelo ehenhla ka nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko (*dinothexini*). Hileswaku, **khonothexini** i nhlamuselo ya rito leyi katsaka tihlamuselo hinkwato leti fambelanisiwaka na rona ku ya hi munhu kumbe vanhu va ndhawu yo karhi. Hikokwalaho, **khonothexini** yi tekiwa ku ri nhlamuselo yo kumbeteriwa ku ya hi mavonelo ni matitwelo ya munhu wo karhi kumbe yo ya hi ku va ku fambelanisiwa rito ro karhi ni swihlawulekisi swo karhi leswi fambalanaka na rona.

Eka ndzavisiso lowu ku ta valangiwa **Tinhlamuselo ta marito ya xiyenge xa vuxaka eka Xitsonga** ya: *mufana, nhwanyana, wanuna, wansati, mukhalabye* na *mukhegula*, ku humesela erivaleni leswi **dinothexini** na **khonothexini** swi vulaka swona ni ku kombisa vuxaka na ku hambana exikarhi ka matheme lawa mambirhi.

Ku dlayiseta, Leech (1975) u tshikilela leswaku nhlamuselo ya rito ya **xidinothexini** yi hlavuteriwa ku fana exikarhi ka tindzimi hinkwato emisaveni, swi nga ri na mhaka ku ri i va rixaka kumbe ndhavuko wihi na nkarhi wihi. Kambe, a swi olovi ku fikelela nhlavutelo wo fana loko swi ta eka **khonothexini** ya rito eka rixaka kumbe ndhavuko wo karhi na tindzimi to karhi ku ya mikarhi yo hambanahambana. Leswi swi va tano hikokwalaho ka xivangelo xa leswaku **dinothexini** a yi cinci, kasi, **khonothexini** yi pfulekile, hikuva ya cinca hi ku famba ka nkarhi. Leswi **khonothexini** ya marito ya xitikontsongo xa vanhu lama paluxiweke a ya ri xiswona khale, a swi fani ni leswi ya nga xiswona namuntlha.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ABSTRACT

This study analyzes **denotation** and **connotation**. The **denotation** of a word is a direct specific, original or dictionary meaning of that particular word. In other words **denotation** is the conceptual meaning of a word. On the other hand **connotation** is an extended meaning of a word on top of its **denotation**. It is that part of the meaning of a word which goes beyond its pure linguistic meaning by including all of its associations that can be personal or communal. For that reason, **connotation** is said to be an implied or associated meaning of a word.

This mini-dissertation will analyze the following *Xitsonga Semantic Domain Kingship Words*: ***mufana*** (boy), ***nhwanyana*** (girl), ***wanuna*** (man), ***wansati*** (woman), ***mukhalabye*** (old man) and ***mukhegula*** (old woman) to demonstrate the similarities as well as the differences between **denotation** and **connotation**.

In conclusion, Leech (**1975**) maintains that in terms of its denotative meaning a word may be interpreted the same way across languages regardless of their cultural and historical periods. Yet, it may be difficult to arrive at a common interpretation when it comes to the connotative meaning of the same word within and across languages through different periods of times. This is due to the reason that **denotation** is static whereas **connotation** is open-ended as it changes through the change of time.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NONGONOKO **PHEJI**

NDZIMA YA 1: MANGHENELO

1.1 Nsusumeto, xikongomelonkulu na swikongomelontsongo..... 1
1.2 Rimba ra thiyori..... 3
1.3 Maendlelo, tindlela ta mahlengeletelo ya mahungu, hayiphothisisi na swivutiso swa ndzavisiso..... 6
1.3.1 Manghenelo eka maendlelo 6
1.3.2 Nhlamuselo ya maendlelo ya nkoka..... 6
1.3.2.1 Maendlelo yo xopaxopa..... 7
1.3.2.2 Maendlelo yo pimanisa..... 8
1.3.3 Tindlela ta mahlengeletelo ya mahungu..... 8
1.3.3.1 Ndlela ya maendlelo ya ndzavisiso yo sungula 9
1.3.3.1.1 Nhlokohliso wa swivutiso..... 9
1.3.3.1.2 Papila ra swivutiso..... 10
1.3.3.2 Ndlela ya maendlelo ya ndzavisiso ya vumbirhi..... 11
1.3.4 Hayiphothisisi ya ndzavisiso..... 11
1.3.5 Swivutiso swa ndzavisiso..... 12
1.4 Vuandlalo ni mindzilikano ya ndzavisiso..... 12
1.5 Malongoloxelo ya ndzavisiso..... 13
1.6 Nkoka wa ndzavisiso..... 15
1.7 Tinhlamuselo ta matheme..... 17
1.7.1 Semantiki i yini?..... 17
1.7.2 Mongo i yini?..... 17
1.7.3 Nkongomiso i yini?..... 18
1.7.4 Dinothexini i yini?..... 19
1.7.5 Nhlamuseloxihandle i yini?..... 20
1.7.6 Nhlamuselokhonsepetiwali i yini?..... 21
1.7.7 Khonothexini i yini?..... 22
1.7.8 Nhlamuseloxindzeni i yini?..... 24
1.7.9 Nhlamuselonkhumbeko i yini?..... 25
1.7.10 Nhlamuselonxakahato i yini?..... 26

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MATSALWA/MILAVISISO YIN'WANA

2.1 Nkambisiso wa milavisiso yin'wana kumbe matsalwa..... 27
yan'wana ya swidyondzeki swin'wana lama nga ni vuxaka ni ku fambelana ni ndzavisiso lowu

2.1.1 Laszco, A. (1963)..... 27
2.1.2 Ullmann, S. (1972)..... 28
2.1.3 Leech, G.N. (1975)..... 29
2.1.4 John Lyons (1977)..... 30
2.1.5 Palmer, F.R. (1981)..... 31
2.1.6 Jackson, H. (1988)..... 32
2.1.7 Cann, R. (1993)..... 33

2.2 Nkatsakanyo wa nkambisiso wa matsalwa kumbe milavisiso yin'wana ya swidyondzeki swin'wana leyi fambelanaka ni ndzavisiso lowu..... 35

NDZIMA YA 3: MAAVELO YA NHLAMUSELO YA DINOTHEXINI YA MARITO YA XITIKONTSONGO XA VANHU..... 36

3.1 Xikongomelo xa **Ndzima ya 3**..... 36

3.2 Nxopaxopo wa theme ra **dinothexini**..... 36

3.2.1 Dinothexini ya rito **mufana**..... 36
3.2.1.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **mufana**..... 41
3.2.2 Dinothexini ya rito **nhwanyana**..... 42
3.2.2.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **nhwanyana**..... 46
3.2.3 Dinothexini ya rito **wanuna**..... 46
3.2.3.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **wanuna**..... 49
3.2.4 Dinothexini ya rito **wansati**..... 50
3.2.4.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **wansati**..... 53
3.2.5 Dinothexini ya rito **mukhalabye**..... 54
3.2.5.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **mukhalabye**..... 57

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.6 Dinothexini ya rito **mukhegula**.....58
3.2.6.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **mukhegula**.....61
3.3 Nkatsakanyo ni leswi kumiweke (**findings**) eka nxopaxopo wa **dinothexini** ya nongonoko wa marito ya xitikontsongo xa vanhu.....62
NDZIMA YA 4: MAAVELO YA NHLAMUSELO YA KHONOTHEXINI YA MARITO YA XITIKONTSONGO XA VANHU
4.1 Xikongomelo xa **Ndzima ya 4**.....65
4.2 Nxopaxopo wa theme ra **khonothexini**.....65
4.2.1 Khonothexini ya rito **mufana** ku ya hi mavonelo ya khale.....66
4.2.1.1 Xivumbeko xa **mufana** wa khale.....67
4.2.1.2 Maambalelo ya **mufana** wa khale.....69
4.2.1.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** wa khale.....70
4.2.1.4 Mitirho ni rihanyo ra **mufana** wa khale.....73
4.2.1.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mufana** wa khale.....76
4.2.1.6 Swiyila swa **mufana** wa khale.....81
4.2.2 Khonothexini ya rito **mufana** ku ya hi mavonelo ya sweswi.....84
4.2.2.1 Xivumbeko xa **mufana** wa sweswi.....84
4.2.2.2 Maambalelo ya **mufana** wa sweswi.....86
4.2.2.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** wa sweswi.....87
4.2.2.4 Mitirho ni rihanyo ra **mufana** wa sweswi.....90
4.2.2.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mufana** wa sweswi.....93
4.2.2.6 Swiyila swa **mufana** wa sweswi.....96
4.2.3 Khonothexini ya rito **wanuna** ku ya hi mavonelo ya khale.....97
4.2.3.1 Xivumbeko xa **wanuna** wa khale.....97
4.2.3.2 Maambalelo ya **wanuna** wa khale.....99
4.2.3.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** wa khale.....101
4.2.3.4 Mitirho ni rihanyo ra **wanuna** wa khale.....103
4.2.3.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **wanuna** wa khale.....107
4.2.3.6 Swiyila swa **wanuna** wa khale.....110
4.2.4 Khonothexini ya rito **wanuna** ku ya hi mavonelo ya sweswi.....112
4.2.4.1 Xivumbeko xa **wanuna** wa sweswi.....112
4.2.4.2 Maambalelo ya **wanuna** wa sweswi.....114
4.2.4.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** wa sweswi.....115

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.4.4 Mitirho ni rihanyo ra **wanuna** wa sweswi..... 117
4.2.4.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **wanuna** wa sweswi..... 121
4.2.4.6 Swiyila swa **wanuna** wa sweswi..... 123
4.2.5 Khonothexini ya rito **mukhalabye** ku ya hi mavonelo ya khale..... 124
4.2.5.1 Xivumbeko xa **mukhalabye** wa khale..... 125
4.2.5.2 Maambalelo ya **mukhalabye** wa khale..... 127
4.2.5.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa khale..... 129
4.2.5.4 Mitirho ni rihanyo ra **mukhalabye** wa khale..... 130
4.2.5.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mukhalabye** wa khale..... 132
4.2.5.6 Swiyila swa **mukhalabye** wa khale..... 134
4.2.6 Khonothexini ya rito **mukhalabye** ku ya hi mavonelo ya sweswi..... 136
4.2.6.1 Xivumbeko xa **mukhalabye** wa sweswi..... 136
4.2.6.2 Maambalelo ya **mukhalabye** wa sweswi..... 138
4.2.6.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa sweswi..... 139
4.2.6.4 Mitirho ni rihanyo ra **mukhalabye** wa sweswi..... 140
4.2.6.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mukhalabye** wa khale..... 143
4.2.6.6 Swiyila swa **mukhalabye** wa khale..... 145
4.2.7 Khonothexini ya rito **nhwanyana** ku ya hi mavonelo ya khale 146
4.2.7.1 Xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale..... 146
4.2.7.2 Maambalelo ya **nhwanyana** wa khale..... 148
4.2.7.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa khale..... 150
4.2.7.4 Mitirho ni rihanyo ra **nhwanyana** wa khale..... 153
4.2.7.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **nhwanyana** wa khale 156
4.2.7.6 Swiyila swa **nhwanyana** wa khale..... 160
4.2.8 Khonothexini ya rito **nhwanyana** ku hi mavonelo sweswi..... 163
4.2.8.1 Xivumbeko xa **nhwanyana** wa sweswi..... 164
4.2.8.2 Maambalelo ya **nhwanyana** wa sweswi 166
4.2.8.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa sweswi..... 168
4.2.8.4 Mitirho ni rihanyo ra **nhwanyana** wa sweswi..... 171
4.2.8.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **nhwanyana** wa sweswi..... 175
4.2.8.6 Swiyila swa **nhwanyana** wa sweswi..... 177
4.2.9 Khonothexini ya rito **wansati** ku ya hi mavonelo ya khale..... 178
4.2.9.1 Xivumbeko xa **wansati** wa khale..... 179
4.2.9.2 Maambelo ya **wansati** wa khale..... 180

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.9.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa khale..... 184
4.2.9.4 Mitirho ni rihanyo ra **wansati** wa khale..... 187
4.2.9.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **wansati** wa khale..... 189
4.2.9.6 Swiyila swa **wansati** wa khale..... 192
4.2.10 Khonothexini ya rito **wansati** ku ya hi mavonelo ya sweswi..... 194
4.2.10.1 Xivumbeko xa **wansati** wa sweswi..... 194
4.2.10.2 Maambalelo ya **wansati** wa sweswi..... 197
4.2.10.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa sweswi 198
4.2.10.4 Mitirho ni rihanyo ra **wansati** wa sweswi..... 201
4.2.10.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **wansati** wa sweswi..... 206
4.2.10.6 Swiyila swa **wansati** wa sweswi..... 208
4.2.11 Khonothexini ya rito **mukhegula** ku ya hi mavonelo ya khale 209
4.2.11.1 Xivumbeko xa **mukhegula** wa khale..... 210
4.2.11.2 Maambalelo ya **mukhegula** wa khale..... 211
4.2.11.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa khale..... 213
4.2.11.4 Mitirho ni rihanyo ra **mukhegula** wa khale..... 215
4.2.11.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mukhegula** wa khale..... 217
4.2.11.6 Swiyila swa **mukhegula** wa khale..... 219
4.2.12 Khonothexini ya rito **mukhegula** ku ya hi mavonelo ya sweswi..... 221
4.2.12.1 Xivumbeko xa **mukhegula** wa sweswi 221
4.2.12.2 Maambalelo ya **mukhegula** wa sweswi..... 223
4.2.12.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa sweswi..... 224
4.2.12.4 Mitirho ni rihanyo ra **mukhegula** wa sweswi..... 225
4.2.12.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mukhegula** wa sweswi.... 228
4.2.12.6 Swiyila swa **mukhegula** wa sweswi..... 230
4.3 Nkatsakanyo ni leswi kumiweke (**findings**) eka nxopaxopo wa **khonothexini** ya marito ya xitikontsongo xa vanhu ku ya hi mavonelo ya khale ni ya sweswi..... 231
4.3.1 Nkatsakanyo ni leswi kumiweke eka nxopaxopo wa khonothexini ya **mufana,wanuna,** ni **mukhalabye** va khale ni va sweswi..... 231
4.3.1.1 Xivumbeko..... 231
4.3.1.2 Maambalelo..... 231
4.3.1.3 Mikhuva ni mitolovelo..... 232
4.3.1.4 Mitirho ni rihanyo..... 233

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.3.1.5 Swihungaso ni vukhongeri..... 235
4.3.1.6 Swiyila..... 236
4.3.2 Nkatsakanyo ni leswi kumiweke eka nxopaxopo wa khonothexini ya **nhwanyana, wansati** ni **mukhegula** va khale ni va sweswi..... 236
4.3.2.1 Xivumbeko..... 236
4.3.2.2 Maambalelo..... 237
4.3.2.3 Mikhuva ni mitolovelo..... 238
4.3.2.4 Mitirho ni rihanyo..... 239
4.3.2.5 Swihungaso ni vukhongeri..... 241
4.3.2.6 Swiyila..... 242
NDZIMA YA 5: KU DLAYISETA..... 243
5.1 Xikongomelo xa Ndzima ya 5..... 243
5.2 Nkatsakanyo ni leswi kumiweke eka nxopaxopo wa **Dinothexini** na **Khonothexini**..... 243
5.2.1 Nkatsakanyo ni leswi kumiweke eka nxopaxopo wa **Dinothexini**..... 243
5.2.2 Nkatsakanyo ni leswi kumiweke eka nxopaxopo wa **Khonothexini**..... 244
5.3 Ku fana ni ku hambana exikarhi ka **dinothexini** ni **khonothexini**..... 245
5.4 Swiphiqo (swipimelo) ni mitlhontlho ya **dinothexini** na **khonothexini**..... 249
5.5 Swibumabumelo..... 250
6. XITANDZHAKU XA PAPILA RA SWIVUTISO LESWI VUTISIWEKE VANHU LAVA NYIKEKE VUXOKOXOKO BYA DESITHEXINI LEYI:..... 252
7. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE:..... 254

© University of Venda

NDZIMA YA 1: MANGHENELO

1.1 NSUSUMETO, XIKONGOMELONKULU NI SWIKONGOMELONTSONGO

Dinothexini na **Khonothexini** i swiphemu swa nhlamuselo swa dyondzo ya **Semantiki**. Swiphemu leswi, hi swin'wana swa swiyenge leswi swo ka swi nga si lavisisiwa hi vuxokoxoko, vuenti ni ntalo eka Xitsonga.

Mhaka yo va swiyenge leswi boxiweke laha henhla swi nga si lavisisiwa hi vuenti, hi swona swi nga endla leswaku ndzi susumeteka no hlohloteleka ku endla ndzavisiso hi swiphemu leswi, ku hunguta vangwa leri nga lo tlangandlaa, ni vusweti bya milavisiso eka **dyondzo ya Semantiki**.

Ndzavisiso lowu wu ta hunguta nkayivelo wa milavisiso ya muxaka lowu, hikuva wu ta ndlandlamuxa matsalwa ya Xitsonga. Eka Xitsonga ku hava tsalwa leri xopaxopaka dinothexini na khonothexini. Hi lomu ko tala, vanhu vo tala va teka onge nhlamuselo ya rito yi helela eka dinothexini, ku nga nhlamuselo ya rito hilaha yi nga xiswona hi ntolovelo kumbe eka dikixinari.

Mhaka leyi a yi tano, hikuva nhlamuselo ya rito a yi heleli eka dinothexini, kambe ya ndlandlamuka ku fika eka khonothexini leyi katsaka swiphemu swo hambanahambana kumbe swihlawulekisi leswi fambelanisiwaka na rito ro karhi ku ya hi vutivi, ntokoto, vutitwi, vuxakahati bya nchumu wo karhi ni swo karhi leswi fambelanisiwaka na wona, rixaka ra khale kumbe ra sweswi, malembe ya munhu, nkarhi wo karhi, ririmi kumbe ndhavuko wo karhi.

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku hlamusela ni ku tlhantlha hi vuenti matheme ya **Dinothexini** na **Khonothexini**. Ku ta kombisiwa hilaha matheme lamambirhi ya fanaka ni ku hambana hakona. Ku ta tlhela ku lemukisiwa Vatsonga hi nkoka wa swiphemu leswimbirhi swa tinhlamuselo eka dyondzo ya **Semantiki** erixakeni na ku lemukisa vana va masiku lawa hi nkoka wa mfuwo wa rixaka. Ku tsundzuxa Vatsonga hi ku angarhela hi khombo ra mavabyi lama vangiwaka hi hanyelo ra sweswi. Ku kombisa leswaku hanyelo ra khale ri cincile hi ku cinca ka karhi, hileswaku hanyelo ra namuntlha a ri fani ni ra khale. Hikokwalaho, ndzi nga vula handle ka ku kanakana leswaku swi fanerile ku ri swiphemu leswi swa nhlamuselo swi kaneriwa ni ku tekeriwa enhlokweni.

© University of Venda

Ku kaneriwa ka swiyenge leswi, swi ta pfuna ku hundzisela nkoka wa swona eka rixaka ra namuntlha ni leri ra ha taka leswaku swi nga lahleki kumbe ku hundza ni nkarhi. Tinhlamuselo ta **Dinothexini** na **Khonothexini** ti ta fikeleriwa hi ku va ku xopaxopiwa marito lama landzelaka ya xitikontsongo xa vanhu: **mufana**, **nhwanyana**, **wanuna**, **wansati**, **mukhalabye** na **mukhegula**. **Khonothexini** yi ta xopaxopiwa hi ku kongomisa eka mavonelo ya Vatsonga va khale va malembe yo sukela eka makumetsevun'we (**61**) ku ya fika eka dzana (**100**) ni Vatsonga va sweswi va malembe yo suka eka khumenhungu (**18**) ku ya fika eka makumentsevu (**60**), ku karhi ku xiyaxiyiwa swihlawulekisi swa *xivumbeko, maambalelo, mitirho ni rihanyo, mikhuva ni mitolovelo, swihungaso ni vukhongeri na swiyila,* leswi fambelanaka ni marito ya xitikontsongo xa vanhu lama paluxiweke laha henhla.

Handle ko tipfinyinga ndzavisiso lowu, wu ta hlayisa swiphemu swa tihlamuselo ta Dinothexini na Khonothexini, hikuva nxopaxopo wa swona wu ta va wu hlayisekile eka xitshuriwa lexi.

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa muxaka wa ndzavisiso wo hlamusela. Lowu i ndzavisiso wo hlamusela nchumu hi vuenti ni hi ndlela ya vukheta ni vurhonwani ku humesela erivaleni leswi nchumu wowolowo wu nga xiswona. Goddard na Melville (2001:9) va seketela nhlamuselo ya endlelo ra ndzavisiso ro hlamusela hi mukhuva lowu:

> **Descriptive research is a research in which a specific situation is studied either to see if it gives rise to any general theories or to see if existing general theories are borne out by the specific situation.**

Goddard na Melville, laha henhla, va kombisa ndzavisiso wo hlamusela ku ri lowu kongomaneke ni ku lavisisa xiyimo xo karhi xa nchumu wo karhi ku kamba loko xiyimo xo karhi xi ta tswala kumbe ku tumbuluxa thiyori yo karhi leyi fambelanaka na xona leyi nga toloveleka kumbe leyi tivekaka. Mason na Bramble (1978:31) va tiyisisa leswi paluxiweke hi Goddard na Melville loko va ku:

> **Descriptive research is a broad range of activities that have in common the purpose of describing situations or phenomena. These descriptions may be necessary for decision making or to support broader research objectives.**

Ntshaho lowu wa Mason na Bramble wu boxa leswaku ndzavisiso wo hlamusela wu kongomisa eka migingiriko yo hambanahambana leyi nga ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xikongomelo xo fana xo hlamusela swiyimo kumbe michumu yo karhi. Tihlamuselo ta kona ti va ti fanerile ku pfuneta ku endla swiboho swo karhi ku seketela swikongomelo swa ndzavisiso.

1.2 RIMBA RA THIYORI

Ndzavisiso lowu wu endliwa hi ku landzelela rimba ra thiyori ya **nhlamuselo ya rito (lexical semantics)** leyi tumbuluxeke hi Lyons (1977). ***Nhlamuselo ya rito*** i theme leri kongomisaka eka dyondzo ya ku tlhantlha tinhlamuselo ta marito. Trask (1997:131) u seketela ***nhlamuselo ya rito*** hi ndlela leyi:

> **The study of the intrinsic meanings of linguistic expressions. The study of the meanings of words including the way in which some word-meanings are related to others.**

Hi ntshaho lowu Trask u paluxa **nhlamuselo ya rito** ku ri dyondzo ya ntlhantlho wa marito kumbe swivulwa ku humesela erivaleni vundzeni bya tihlamuselo ni vuxaka bya wona. Fromkin et al (2003:586) va tiyisisa **nhlamuselo ya rito** leyi boxiweke hi Trask hi mukhuva lowu:

> **The subfield of semantics concerned with the meanings of words and the meaning relationships among words.**

Eka ntshaho wa vona, Fromkin et al, va tshikilela **nhlamuselo ya rito** ku ri xiphemu xa dyondzo ya semantiki lexi kongomaneke ni dyondzo ya tihlamuselo ta marito ni vuxaka bya wona.

Eka rimba ra yena Lyons u kombisa leswaku **dinothexini** i **nhlamuseloxihandle** ya rito kasi **khonothexini** ku ri **nhlamuseloxindzeni** ya rito. Hi tlhelo rin'wana u kombisa **dinothexini** ku ri **nkongomiso** wa rito loko **khonothexini** ku ri **mongo** wa rito. Loko Lyons (1977:176) a seketela mhaka leyi u ri:

> **...the connexion between denotation and the extension of term on the one hand and the connotation and the intention of a term on the other hand...In more recent philosophical writing denotation and connotation are often used for somewhat different distinction of reference and sense.**

Eka ntshaho lowu Lyons u kombisa leswaku **dinothexini** yi yelanisiwa ni **nhlamuseloxihandle**, kasi **khonothexini** u yi yelanisa ni **nhlamuseloxindzeni** laha hi tlhelo rin'wana **dinothexini** a yi fananisaka ni **nkongomiso** kasi **khonothexini** a yi yelanisa ni **mongo**. **Nhlamuseloxihandle** i theme leri kongomisaka eka ndlandlamuxo kumbe vunavo bya rito ro karhi loko ri pimiwa ku ya hi swilo leswi ri

© University of Venda

vulaka kumbe ku yimela swona. Hi marito man'wana **nhlamuseloxihandle** i theme leri tirhisiwaka ku yimela ntlawa wa swilo swo karhi hinkwaswo hi ku angarhela ku ya hilaha hi swi tivaka swi vuriwa swona hi ntumbuluko kumbe ntolovelo. Hileswaku rito ro karhi ri tirhisiwa ku katsela ku vula swilo swo karhi hinkwaswo. Loko Lyons (ibid:158) a seketela nhlamuselo ya **nhlamuseloxihandle** u ri:

> **The extension of a term is meant the class of the things to which it is correctly applied...a class is defined on the basis of some property or set of properties which they have in common.**

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku **nhlamuseloxihandle** swi vula ntlawa wa swilo leswi rito ro karhi ri tirhisiwaka ku vula swona hi ntiyiso, ntolovelo ni ntumbuluko. Rito ntlawa ri kongomisa eka swihlawulekisi swo karhi leswi swilo swo karhi swi fananaka hiswona, kasi **nhlamuseloxindzeni** i theme leri vulaka nhlamuselo ya rito leyi kongomisaka eka swihlawulekisi swa nkoka leswi fambelanisiwaka na rona. Lyons (ibid:159) u seketela nhlamuselo ya **nhlamuseloxindzeni** hi ndlela leyi:

> **The intension of the term is the set of essential properties which determines the applicability of the term.**

Eka ntshaho lowu Lyons u kombisa **nhlamuseloxindzeni** ku ri nhlamuselo ya rito leyi kongomisaka eka sete ya swihlawulekisi swo karhi swa nkoka leswi fambelanisiwaka na rona, leswi kombisisaka ku ri rito ro karhi ri fanerile ku tirhisiwa njhani ku ya hi ku hambana ka swiyimo leswi ri tirhisiwaka eka swona.

Xikombiso:

Nhlamuseloxihandle ya rito **mbuti** i sete ya **timbuti** hinkwato ku ya hilaha hi ntiyiso na ntumbuluko ri tirhisiwaka ku vula tona tanihi **xifuwo** lexi nga vaka **xa xinuna** kumbe **xa xisati**, **xa milenge ya mune**, **lexikulu** kumbe **lexintsongo** ni swin'wana ni swin'wana, kasi **nhlamuseloxindzeni** i sete ya swihlawulekisi swa nkoka leswi fambelanisiwaka na rona, leswi kombisaka hilaha rito ro karhi ri faneleke ku tirhisiwa hakona tanihi tinyeleti ya **Khwezu** kumbe **Mahlahle** na **Gongomela** ti vulaka pulanete leyi va nge i **Vhinasi**, kambe tikhonothexini ta wona ta hambana hikuva **khwezu** kumbe **mahlahle** swi vula nyeleti ya nimpundzu hikuva yi fambelanisiwa ni xihlawulekisi xo va yi vonaka nimpundzu, kasi **Gongomela** i nyeleti ya nimadyambu hikuva yi fambelanisiwa ni xihlawulekisi xo va yi vonaka nimadyambu. Hi marito man'wana **Khwezu** na **Gongomela** i tinyeleti leti humelerisaka **nkongomiso** hikuva ti kongomisa eka pulanete ya Vhinasi. Hi tlhelo rin'wana tinyeleti leti ti humelerisa **mongo** wo hambana hikokwalaho ko va ti ri na swihlawulekisi swo hambana laha yin'wana yi vonakaka nimpundzu loko leyin'wana yi vonaka nimadyambu.

Mongo swi vula nhlamuselo leyi vaka hi xifaniso emiehleketweni ya munhu wo karhi laha a vumbaka vuxaka exikarhi ka rito ro karhi ni nchumu wo karhi lowu khomekaka

© University of Venda

loko a ri vula kumbe a twa ri vuriwa. Hileswaku, i xiphemu xa nhlamuselo ya rito lexi kongomaneke ni vuxaka lebyi vaka kona exikarhi ka rona ni swihlawulekisi leswi fambelanisiwaka na rona. Loko Lyons (ibid:200) a seketela mhaka leyi u ri:

> **The sense of the word consists of the meanings associated with that concept.**

Hi ntshaho lowu Lyons u tiyisisa leswaku **mongo** i nhlamuselo ya rito leyi vaka kona hikuva ku fambelanisiwa rito ro karhi ni swihlawulekisi swo karhi.

Kasi **nkongomiso** ku vuriwa rito kumbe xivulwana xo karhi lexi nhlamuselo ya xona yi kongomisiweke eka ku yimela nchumu wo karhi eka xiyimo xo karhi lexi xi tirhisiweke eka xona. Lyons (ibid:174) u seketela nhlamuselo ya **nkongomiso** hi mukhuva lowu:

> **Reference is the relationship which holds between an expression and what that expression stands for on particular occasion of its utterance.**

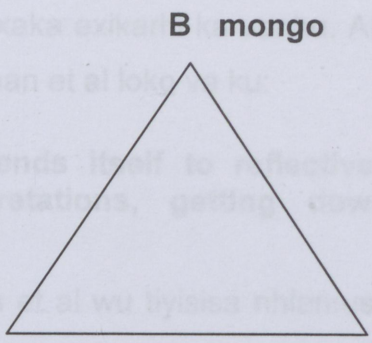
Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku **nkongomiso** i theme leri kongomisaka eka vuxaka byo karhi lebyi vaka kona exikarhi ka rito ro karhi kumbe xivulwana xo karhi na leswi rito ra kona kumbe xivulwana xa kona xi yimelaka kumbe ku vula swona ku ya hi matirhiselo ya xona eka xiyimo xo karhi.

Lyons u nyika xikombiso xa rito '**basa**' leri a nge ri kumeka ri ri **nkongomiso** hikuva ri kongomisa eka muhlovo wo karhi lowu hambanaka ni yin'wana tanihi **wa ntima**, **wo tshwuka**, **wa rihlaza**, **wa wasi**, **wa khakhi**, **wa xitshopana**, **wa mpun'wa**, **wa buraweni** ni yin'wana ni yin'wana. Nakambe eka munhu wo karhi ri humelerisa nhlamuselo yo karhi loko a twa rito '**basa**' ku ta **mongo** wa basele ro karhi emiehleketweni ya yena tanihi ku basa **bya nkuma wa mondzo**, **bya gamboko**, **bya mapa**, **bya masi**, **bya xiphambati xa tandza**, **baselo ra xinkwa xo bakiwa hi fulawuri yo basa**, **baselo ra nhlonge ya vanhu va rixaka ra Valungu**, ni swin'wana ni swin'wana.

Vuxaka exikarhi ka **mongo** na **nkongomiso** hileswaku eka rito rin'wana ni rin'wana kumbe xivulwana xin'wana ni xin'wana swa boha leswaku hi nga si va ni **nkongomiso** hi va ni **mongo** wa rona kumbe xona. Eka xifaniso xa yinhla ku rhanga **rito** ri yimela hi **A** ku landzela **mongo** wu yimela hi **B** ku hetelela **nkongomiso** hi **C** hi ndlela leyi landzelaka:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Khonothexini, Lyons u yi yelanisa ni mongo hikuva yi humelela endzeni ka wona hileswaku khonothexini i xiphemu xa mongo kasi dinothexini yi humelela endzeni ka nkongomiso leswi vulaka ku ri dinothexini i xiphemu xa nkongomiso. Eka Xitsonga swilo swa muxaka lowu a swi si lavisisiwa, hi swona swi endlaka leswaku hina hi endla ndzavisiso lowu.

1.3 MAENDLELO, TINDLELA TA MAHLENGELETELO YA MAHUNGU, HAYIPHOTHISISI NA SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

1.3.1 Manghenelo eka maendlelo

Maendlelo ya avanyisiwile hi tinxaka timbirhi letikulu, ku nga maendlelo ya nkoka *(qualitative method)* na maendlelo ya ntsengo *(quantitative method)*. Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo ya nkoka.

1.3.2 Nhlamuselo ya maendlelo ya nkoka

Maendlelo ya nkoka i malavisiselo lama kongamaneke ni ku kumisisa ntikelo ni risima ra nchumu wo karhi lowu lavisisiwaka hi ku humesela erivaleni vuxokoxoko bya wona leswaku wu ta twisiseka ku antswa ku tlula eku sunguleni kambe ku nga ri ntsengo wa nchumu wo karhi loko wu pimanisiwa ni michumu yin'wana. Welman et al (2006:188) va seketela nhlamuselo ya maendlelo ya nkoka hi mukhuva lowu:

> **Qualitative method is an "umbrella" phrase covering an array of interpretative techniques which seek to describe, decode, translate and otherwise come to terms with the meaning of naturally occurring phenomena in the social world.**

Welman et al hi ntshaho lowu va kombisa maendlelo ya nkoka ku ri theme leri angarhelaka maendlelo yo karhi ya xithekiniki yo hambanahambana ya mahlamuselelo lama tirhisiwaka ku humesela erivaleni nhlamuselo ya swo karhi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswi humelelaka eka vuxaka exikarhi ka vanhu. Altintas et al (2008:950) va tiyisisa leswi paluxiweke hi Welman et al loko va ku:

> **This approach lends itself to reflective thinking, a search for meaning, interpretations, getting down to perceptions and attitudes.**

Ntshaho lowu wa Altintas et al wu tiyisisa nhlamuselo ya maendlelo ya nkoka ku ri lama kongomaneke ni ku ehleketa hi vuenti loko ku lavisisiwa tihlamulo ni mahlamuselelo ku ya hi mavonelo yo karhi ya mulavisisi eka ndzavisiso wo karhi. Crowther na Lancaster (2009:186) va tshikilela nhlamuselo ya maendlelo ya nkoka hi ndlela leyi:

> **Qualitative approach involves the analysis of data that is not amenable to numerical measurement.**

Eka ntshaho lowu Crowther na Lancaster va tshikilela leswaku maendlelo ya nkoka hi lama ya kongomaneke ni ku xopaxopa nchumu wo karhi ku nga ri hi ndlela yo kuma ntsengo kambe ntikelo wa nchumu wa kona. Eka ndzavisiso lowu hi ta tirhisa tinxaka ta maendlelo ya nkoka lama landzelaka:

1.3.2.1. Maendlelo yo xopaxopa

Maendlelo lama ya kongomanile ni ku xopaxopa vuxokoxoko bya michumu yo karhi hi vukheta, vurhonwani ni vuenti ku endlela ku ri michumu ya kona yi twisiseka ku antswa ku tlula eku sunguleni loko yi nga si lavisisiwa. Davies et al (1972:31) va seketela nhlamuselo ya maendlelo yo xopaxopa hi mukhuva lowu:

> **Analysis approach is the process of separating a subject into its parts and studying them so as to determine its nature.**

Davies et al eka ntshaho wa vona va kombisa maendlelo yo xopaxopa ku ri ndlela yo hambanisa swiphemu swa dyondzo yo karhi hi xikongomelo xo swi xopaxopa ku kumisisa swikhedzakhedza ni vundzeni bya swona hi vuenti. Rooney et al (2005:46), loko va tiyisisa nhlamuselo ya maendlelo yo xopaxopa va ri:

> **Analysis approach is the examination of someting in detail in order to understand it better or draw conclusions from it.**

Rooney et al va tiyisisa maendlelo yo xopaxopa ku ri nkambisiso wa nchumu wo karhi hi vuenti hi xikongomelo xo wu twisisa ku antswa ni ku kota ku fikelela

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swikongomelo swa ndzavisiso. Platt et al (1968:25) va tshikilela maendlelo yo xopaxopa hi ndlela leyi:

> **Analysis approach is the separation or breaking up of something into its smaller parts or elements so as to be able to examine or describe the thing more closely.**

Hi ntshaho lowu wa vona Platt et al va tshikilela maendlelo yo xopaxopa ku ri ku hambanisa nchumu wo karhi wu va swiphemu leswintsongo leswaku swi kota ku xopaxopiwa hi vuenti swi ta twisiseka ku antswa.

1.3.2.2 Maendlelo yo pimanisa

Lama i maendlelo ya ndzavisiso lama kongomisaka eka ku humesela erivaleni ku hambana exikarhi ka michumu yo karhi hi ku pimanisa ntalo, ntsengo, xikalo, ntikelo kumbe nkoka wa yona. Hileswaku ku va ku pimanisiwa swilo swimbirhi kumbe ku tlula swimbirhi. Altintas et al (2008:165) va seketela nhlamuselo ya maendlelo yo pimanisa hi mukhuva lowu:

> **Comparative method is the examination of two or more entities by putting them side by side and looking for similarities and differences between them.**

Eka ntshaho lowu Altintas et al va boxa leswaku ku pimanisa i ku kambisisa michumu yimbirhi kumbe ku tlula, ku kuma swihlawulekisi leswi yi fanaka ni ku hambana haswona. Barbie (2008:514) u tshikilela nhlamuselo ya maendlelo ya ndzavisiso yo pimanisa loko a ku:

> **Comparative method is the examination of social units over time and in comparison with one another.**

Hi ntshaho lowu Barbie u tshikilela mhaka ya leswaku maendlelo yo pimanisa i nkambisiso wa swiphemu swa vuxaka swa khale hi ku swi pimanisa ni swa sweswi ku humesela erivaleni ku fana ni ku hambana exikarhi ka swona.

1.3.3 TINDLELA TA MAHLENGELETELO YA MAHUNGU

Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u ta tirhisa tinxaka timbirhi letikulu ta mahlengeletelo ya mahungu, ku nga ndlela ya maendlelo ya ndzavisiso yo sungula "***primary research method***" ni ndlela ya maendlelo ya ndzavisiso ya vumbirhi "***secondary research method***".

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.3.3.1 Ndlela ya maendlelo ya ndzavisiso yo sungula

Leri i theme leri kongomisaka eka maendlelo yo hlengeleta mahungu lama ya nga ya ntumbuluko, lama katsaka matsalwa, nxaxameto wa swilo ni swimakiwa swa vutshila. Mahungu ya ta hlengeletiwa hi ku tirhisa **nhlokohliso wa swivutiso** na **nongonoko wa swivutiso**.

Mulavisisi i muvulavuri wa ririmi ra Xitsonga, kutani vutivi ni ntokoto lowu a nga na wona swi ta n'wi pfuna ku hlengeleta mahungu ya ndzavisiso.

1.3.3.1.1 Nhlokohliso wa swivutiso swo lulamisiwa

Mahungu ya ta hlengeletiwa hi ku tirhisa **nhlokohliso wa swivutiso** swo lulamisiwa (*structured*), hileswaku swo lulamisiwa hi sisiteme kumbe xivumbeko xo karhi, kutani swi vutisiwa vanhu lavo ka va nga koti ku hlaya ni ku tsala. Swivutiso leswi va ta vutisiwa hi nomu va langutisanile ni mulavisisi hi mahlo ya nyama. Maendlelo lama ya kongomisa eka ku va mulavisisi a lulamisa nongonoko wa swivutiso swo karhi ku swi vutisa vavutisiwa ku ri haswona a kuma vuxokoxoko bya vutivi byo karhi lebyi nga ta n'wi pfuna ku fikelela swikongomelo swa nhlokomhaka leyi a endlaka ndzavisiso hayona. Swivutiso swa nhlokohliso swi nga vutisiwa hi mulavisisi a langutanile ni vavutisiwa hi mahlo ya nyama kumbe a tirhisa riqingho. Leswi swi seketela hi Barbie na Wadsworth (2008:518) loko va ku:

> **Interview is a data-collection encounter in which a person, an interviewer asks questions of another, a respondent. Interviews may be conducted face-to-face or by telephone.**

Eka ntshaho lowu Barbie na Wadsworth va tiyisisa leswaku **nhlokohliso wa swivutiso** i ndlela ya mahlengeletelo ya vutivi laha mulavisisi a vutisaka vavutisiwa swivutiso hi nomu va langutanile kumbe hi riqingho. Goddard na Melville (2001:49) va tshikilela leswi paluxiweke hi ntshaho wa Barbie loko va ku:

> **Interviews involve a one-on-one verbal interaction between the researcher and a respondent.**

Ntshaho wa Goddard na Melville wu tshikilela mhaka ya leswaku **nhlokohliso wa swivutiso** i maendlelo lama kongomaneke ni mbulavurisano exikarhi ka mulavisisi ni muvutisiwa ku kuma vutivi lebyi nga ta pfuna ku fikelela swikongomelo swa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ndzavisiso. Crowther na Lancaster (2009:146) va kandziyela ehenhla ka mitshaho ya Barbie, Goddard na Melville loko va ku:

> **Interviews are a major category of techniques for collecting data through questioning and are acknowledged as being some of the most effective ways of colleting data in social sciences.**

Crowther na Lancaster, hi ntshaho wa vona va kombisa nhlokohliso wa swivutiso ku ri endlelo ra xithekiniki lerikulu ri tirhisiwaka ku hlengeleta vutivi hi ku vutisa vavutisiwa swivutiso, naswona endlelo leri ri tekiwa ri ri na nkoka ni ntikelo eka sayense ya swa mahanyelo ku va xona xitirhisiwa xo hlengeleta mahungu.

Nhlokohliso wa swivutiso wu ta vutisiwa Vatsonga va malembe ya va makhumetsevun'we ku ya ehenhla, hileswaku vakhalabye ni vakhegula, va malembe ya le xikarhi makumenharhuntsevu ku fika eka makumetsevu, ku nga vavanuna ni vavasati ni va malembe ya nhlayo leyintsongo ku suka eka khumenhungu ku fika eka makumenharhuntlhanu, ku nga vafana ni vanhwanyana. Mulavisisi u ta hlawula vanhu lava nga ta vutisiwa swivutiso hi ku tlovatlova eka Masipala wa Thulamela **(Malamulele)** laha ku vulavuriwaka ririn'wana ra Xiluleke, eka Masipala wa Makhado **(Hlanganani)** laha ku vulavuriwaka ririn'wana ra Xigwamba, eka Masipala wa Letaba **(eRitavi)** laha ku vulavuriwaka ririn'wana ra Xinkuna, eka Masipala wa Bushbuckridge **(eMhala)** laha ku vulavuriwaka marin'wana ya Xichangana ni Xihlanganu ni le ka Masipala wa Giyani laha ku vulavuriwaka ririn'wana ra Xin'walungu leri katselaka marin'wana yo hambana lama boxiweke laha henhla ya Xitsonga.

1.3.3.1.2 Papila ra swivutiso swo lulamisiwa

Mahungu ya ta tlhela ya hlengeletiwa hi ku tirhisa **papila ra swivutiso swo lulamisiwa** (*structured*), hileswaku swo lulamisiwa hi sisiteme kumbe xivumbeko xo karhi kutani swi nyikiwa vanhu lava nga dyondzeka hi siku ro karhi ivi loko se va swi hlamurile hi ku tsala kunene, swi hlengeletiwa ku kuma timhaka leti lavisisiwaka. Papila ra swivutiso i theme leri kongomisaka eka nongonoko wa swivutiso leswi lulamisiweke kutani swi nyikiwa vavutisiwa leswaku va swi hlamula hi ku tsala ehansi va swi tlherisela mulavisisi ku ri a kota ku hlengeleta mahungu lama ya nga ta pfuna ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso. Mhaka leyi yi seketela hi Babbie (2008:646) loko a ku:

© University of Venda

Questinnaire is a document containing questions and other types of items designed to solicit information appropriate for analysis.

Eka ntshaho lowu Babbie u kombisa **papila ra swivutiso** ku ri tsalwa leri nga ni nonganoko wa swivutiso ni tinxaka tin'wana ta swilo leswi nga lulamisiwa ku pfuneta ku hlengeleta mahungu lama nga lulamela ku xopaxopiwa. Wehmeier et al (2008:1190) va tiyisisa leswi paluxuweke hi Babbie laha henhla loko va ku:

Questinnaire is a written list of questions that are answered by a number of people so that information can be collected from the answers.

Wehmeier et al hi ntshaho wa vona va tiyisisa leswaku **papila ra swivutiso** i nongonoko wa swivutiso leswi tsariweke eka phepha ro karhi, leswi faneleke ku hlamuriwa hi vanhu vo hambanahambana leswaku ku ta kumeka mahungu eka tihlamulo ta vona.

1.3.3.2 Ndlela ya maendlelo ya ndzavisiso ya vumbirhi

Leyi i ndlela leyi tirhisiwaka ku hlengeleta timhaka eka matsalwa, nxaxameto wa swilo ni swimakiwa swa vutshila swo ka swi nga ri swa ntumbuluko. Mhakankulu i ku hlengeleta mahungu lama fambelanaka ni ndzavisiso lowu mulavisisi a wu endlaka lama tsariweke hi swidyondzeki swo hambanahambana. Mahungu lama ya ta hlengeletiwa eka tibuku ta le layiburari ni tidesithexini leti fambelanaka ni nhlokomhaka ya ndzavisiso.

1.3.4 HAYIPHOTHISISI YA NDZAVISISO

Laha mulavisisi u boxa **hayiphothisisi ya ndzavisiso** wa yena hi ku ringanyeta nhlamuselo yo karhi ku hlamusela timhaka leti nga ta tirhisiwa tanihi yinhla ya leswi faneleke ku lavisisiwa leswi nga kumekaka eku heteleleni swi ri ntiyiso kumbe swi nga ri ntiyiso. Hi leswi swi talaka ku tekisiwa ku ri swi xiswona mayelana ni nchumu kumbe mhaka yo karhi hi vanhu kambe eku heteleleni swi nga ri tano kumbe swi va tano. Wehmeier et al (2008:736) va seketela nhlamuselo ya **hayiphothisisi ya ndzavisiso** loko va ku:

Hypothesis is an idea or explanation of something that is based on a few known facts but that has not yet been proved to be true or correct.

© University of Venda

Wehmeier et al, hi ntshaho wa vona, va boxa leswaku **hayiphothisisi ya ndzavisiso** i miehleketo kumbe nhlamuselo ya nchumu wo karhi leyi kongomaneke ni timhaka to karhi leti nga si lavisisiwaka ku fikelela ntiyiso wa tona. Sinclair et al (2004:718) va tiyisisa nhlamuselo ya **hayiphothisisi ya ndzavisiso** hi ndlela leyi:

> **Hypothesis is a suggested explanation for a group of facts or phenomena, either accepted as a basis for further verification or accepted as likely to be true.**

Sinclair et al va tiyisisa nhlamuselo ya **hayiphothisisi ya ndzavisiso** ku ri ringanyeto wa nhlamuselo ya timhaka kumbe nchumu wo karhi lowu amukeriwaka tanihi masungulo lama faneleke ku lavisisiwa kumbe ku ehleketeleriwa leswaku ya nga va ya ri ntiyiso. **Hayiphothisisi ya ndzavisiso** lowu hi leyi landzelaka:

> **Ku ni vuxaka na ku hambana exikarhi ka dinothexini na khonothexini, kambe a swi olovi ku ba ndzilikani exikarhi ka matheme lamambirhi**.

1.3.5 SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

Laha ku kongomisiwa eka swivutiso leswi ndzavisiso wu faneleke ku swi hlamula ku suka emasunguleni ku ya fika emaheteleleni ya wona. Downs (1992:166) u seketela mhaka ya swivutiso swa ndzavisiso loko a ku:

> **Research guestions are those guestions which the research set out to answer at the end of the investigation.**

Hi ntshaho lowu Downs u seketela mhaka leyi anekiweke mayelana ni swivutiso leswi ndzavisiso wu faneleke ku va wu swi hlamurile emakumu ka wona. Swivutiso leswi swi fanele swi vumbiwa hi ndlela leyi nga ta kota ku pfuneta muhlayi ku landzelela no twisisa leswi ndzavisiso wu vulavulaka hi swona. Eka ndzavisiso lowu ku ni swivutiso leswi landzelaka, swi nga swona swi angarhaka leswi faneleke ku lavisisiwa ku fikelela swikongomelo swa wona.

1.3.5.1 Xana dinothexini swi vula yini?

1.3.5.2 Hi tihi tidinothexini ta marito lama: mufana, nhwanyana, wanuna, wansati, mukhalabye ni mukhegula?

1.3.5.3 Xana khonothexini swi vula yini?

© University of Venda

1.3.5.4 Hi tihi tikhonothexini ta marito ya vuxaka ya mufana, nhwanyana, wanuna, wansati, mukhalabye ni mukhegula ku ya hi mavonelo ya khale ni ya sweswi?

1.3.5.5 Vuxaka hi byihi exikarhi ka dinothexini na khonothexini?

1.3.5.6 Ku hambana hi kwihi exikarhi ka dinothexini na khonothexini?

1.3.5.7 Xana hi wihi nkoka wa khonothexini ya mufana, nhwanyana, wanuna, wansati, mukhalabye ni mukhegula ku ya hi mavonelo ya khale ni ya sweswi?

1.4 VUANDLALO NI MINDZILIKANO YA NDZAVISISO

Lexi i xiyenge xa ndzavisiso lexi kongomaneke ni vuandlalo na vunavi (*delimitations*) bya ndzavisiso mayelana ni leswi wu faneleke ku swi katsa ni ku khumba swona na leswi wu faneleke ku ka wu nga swi katsi wu tlhela wu nga swi khumbi. *Semantiki* i dyondzo ya tihlamuselo ta timofimi ta marito, marito, swivulwana ni swivulwa. Ndzavisiso lowu a wu nga katsi swiphemu swa nhlamuselo ya semantiki hinkwaswo, kambe vuandlalo bya wona byi ta kongomisa eka xiphemu xin'we xa nhlamuselo ya semantiki, ku nga *tihlamuselo ta marito*. Hi ta xopaxopa matheme ya *dinothexini* na *khonothexini* ya marito ya xitikontsongo xa vanhu lama paluxiweke eka *Manghenelo eka Ndzima ya 1*. Hi marito man'wana ndzavisiso lowu hi wu khumisile leswaku wu nga vi xisaka xa nghondzo ku ri vahlayi va ta kota ku wu hlaya, ku wu landzelela ni ku wu twisisa. Ku ya hi nhlamuselo ya semantiki swi vula leswaku milavisiso ya ha fanele ku endliwa ku yisa emahlweni ku kongomisa eka *dinothexini* na *khonothexini* ya *tihlamuselo ta timofimi ta marito*, *swivulwana* ni *swivulwa* hi valavisisi, hikuva hina laha ka ndzavisiso lowu hi xopaxopile *dinothexini* na *khonothexini* ya *marito* loko ya ti yimele ya ri woxe.

1.5 MALONGOLOXELO YA NDZAVISISO

Laha ku kongomisiwa eka malulamiselo, malunghiselo ni malongolokelo ya timhaka eka xitsalwana lexi hi ku angarhela. Xitsalwana lexi xi lulamisiwile ni ku aviwa hi tindzima ta ntlhanu.

NDZIMA YA 1: MANGHENELO

Yi kongomanile ni ku humesela erivaleni nsusumeto lowu tlhontlheke vutitwi ni xiviri xa mulavisisi ku hisekela ku endla ndzavisiso lowu. Laha ku boxiwa ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xikongomelonkulu ni swikongomelontsongo swa ku tsariwa ka xitsalwana lexi. Mulavisisi u ta paluxa rimba ra miehleketo leri a ri hlawuleke ra xidyondzeki xo karhi ku fikelela ndzavisiso lowu. Mulavisisi u ta kombisa maendlelo lama a nga ta ma tirhisa ku humelerisa ndzavisiso wa yena. Ku ta tlhela ku kombisiwa ni tindlela leti tirhisiweke ku hlengeleta mahungu lama nga ta tirhisiwa ku mpfapfarhuta ndzavisiso. Mulavisisi u ta boxa hayiphothisisi ya ndzavisiso leyi faneleke ku fikeleriwa eka ndzavisiso lowu. Swivutiso leswi faneleke ku hlamuriwa hi ndzavisiso lowu naswona swi ta longoloxiwa. Mulavisisi u ta tlhela a kombisa nkoka wa desithexini leyi eka rixaka, ririmi, dyondzo ni vuhundzuluxi hi ku angarhela. Ku ta gimetiwa hi ku hlavutela tihlamuselo ta matheme lama nga ta tirhisiwa hikuva ya fambelana ni ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MILAVISISO YIN'WANA

Eka ndzima leyi ku ta kambisisiwa matsalwa ni milavisiso ya swidyondzeki swo karhi leyi fambelanaka ni dinothexini na khonothexini leyi yelanaka ni ku fambelana ni ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 3: MAAVELO YA NHLAMUSELO YA DINOTHEXINI YA MARITO YA XITIKONTSONGO XA VANHU

Laha ka ndzima leyi ku ta xopaxopiwa marito ya xitikontsongo xa vanhu yo tanihi *mufana, nhwanyana, wanuna, wansati, mukhalabye ni mukhegula*, ku humelerisa nhlamuselo ya *dinothexini*. Ku tlhela ku kombisiwa leswi kumiweke eka nxopaxopo wa *dinothexini*.

NDZIMA YA 4: MAAVELO YA NHLAMUSELO YA KHONOTHEXINI YA MARITO YA XITIKONTSONGO XA VANHU

Laha ka ndzima leyi ku ta kaneriwa marito ya xitikontsongo xa vanhu ya *mufana, nhwanyana, wanuna, wansati, mukhalabye ni mukhegula*, ku koxometa nhlamuselo ya theme ra *khonothexini*. Marito lama boxiweke ya ta xopaxopiwa hi ku kambisisa *mavonelo ya khale* ya karhi ya pimanisiwa ni *mavonelo ya sweswi*. Ku ta tlhela ku kombisiwa leswi kumiweke eka nxopaxopo wa *khonothexini*.

NDZIMA YA 5: KU DLAYISETA NXOPAXOPO WA DINOTHEXINI NA KHONOTHEXINI

Eka ndzima leyi ku ta katsakanyiwa leswi kumiweke (**findings**) eka nxopaxopo wa *dinothexini* na *khonothexini*. Ku ta kombisiwa ku fana ni ku hambana exikarhi ka dinothexini na khonothexini. Laha ku ta tlhela ku kombisiwa swiphiqo (swipimelo) ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mitlhontlho ya matheme ya *dinothexini* na *khonothexini*. Xin'wana, i ku ku ta boxiwa swibumabumelo swa ndzavisiso ivi ku tlhela ku songasongiwa ndzavisiso.

XITANDZHAKU XA PAPILA RA SWIVUTISO: Laha ku ta mpfapfarhutiwa swivutiso leswi vutisiweke vanhu lava pfuneteke hi ku nyika vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE: Eka xiyenge lexi xo hetelela, ku ta tsariwa mavito ya tibuku, lembe leri ti kandziyisiweke hi rona, vatsari va tona, tindhawu lomu ti kandziyisiweke kona ni mavito ya tikhamphani leti tikandziyiseke, leti tirhisiweke ku pfuneta ku humelerisa ndzavisiso lowu.

1.6 NKOKA WA NDZAVISISO

Xana Ndzavisiso lowu wu ta pfuna yini eka ririmi, dyondzo, vuhundzuluxi ni rixaka hi ku angarhela? Ndzavisiso lowu, wu ta ndlandlamuxa ni ku kurisa ririmi ra Xitsonga, leri nga ni vusweti lebyikulu hi tlhelo ra milavisiso eka dyondzo ya *Semantiki*. Ndzavisiso lowu wu ta engetela ntivomarito hikuva wu ta pfuneta ku kurisa ririmi hi ku tshula marito mantshwa. Wu ta tlhela wu kurisa ririmi hi tlhelo ra marito lama tshuriweke hi ku va ya ta enghenisiwa eka dikixinari, laha ya nga ta kota ku tirhisiwa eka sayense na thekinoloji ni le ka swiyenge swin'wana. Eka Xitsonga ho va na tidikixinari tinharhu ntsena ku nga English-Tsonga and Tsonga-English Dictionary hi Chatelain **(1907)**, Tsonga-English Dictionary hi Cuenod **(1967)** na Dikixinari ya Xitsonga-Xinghezi, Xinghezi-Xitsonga hi Huvo ya Vafambisi ya Yuniti ya Rixaka ya Tidikixinari ta Xitsonga **(2005)**. Tidikixinari leti ta kayivela, hikuva i to hundzuluxela kumbe ku hlamusela marito ya Xitsonga hi Xinghezi kumbe Xinghezi hi Xitsonga. Hikokwalaho, handle ka ku kanakana, ndzavisiso lowu wu ta va ni xiave lexikuku eka ririmi hikuva wu ta engetela nhlayo ya tibuku to hlamusela marito, hileswaku wu ta tirhisiwa tanihi dikixinari, naswona xa nkoka hileswaku marito ya Xitsonga ya ta va ya hlamuseriwile hi Xitsonga hi Xitsonga. Tindzimi hi ku angarhela, ti ta vuyeriwa, hikuva Valavisisi va tindzimi to hambanahambana va ta tirhisa ndzavisiso lowu tanihi xipfuneti (*literature review*) eka milavisiso ya vona.

Ndzavisiso lowu wu ta va ndzhaka eka rixaka hikuva wu ta hlayisiwa elayiburari, laha rixaka ra namuntlha ri nga ta wu tirhisa tanihi xipfuneti eka tihlamuselo ta marito lama a hi nga nga ri na wona eka Xitsonga.

Vadyondzi ni vadyondzisi, va ta kuma vuhundzuluxi bya marito. Nakambe Vatsonga, va ta wu tirhisa eka ntirho wa vuhundzuluxi eka tindhawu to hambanahambana tanihi le khoto, ekerekeni, epalamende, ni tin'wana tindhawu hi ku angarhela. Munhu wa

© University of Venda

hundza, a nga hanyi hilaha ku nga heriki, kambe ndzavisiso lowu wu ta hanya hilaha ku nga heriki, hikuva wu ta va wu tsariwe ehansi wu hlayisiwa elayiburari laha wu nga ta kota ni ku tirhisiwa ni hi rixaka leri ra ha taka.

Vadyondzi ni vadyondzisi, va ta wu tirhisa tanihi yin'wana ya tibuku leti tirhisiwaka ku kuma vuxokoxoko byo pfuneta ku endla milavisiso nkarhi lowutaka. Handle ka ku kanakana rixaka ra Vatsonga ri ta vuyeriwa hi ndzavisiso lowu hikuva timhaka ta ndhavuko wa Vatsonga leti a ti nga tsariwanga ehansi, ti ta tsariwa leswaku ti hlayiseka, ti nga nyamalali kumbe ku hundza ni nkarhi. Hileswaku, ndzavisiso lowu wu ta pfuna ngopfu vana va masiku lawa hi ku va lemukisa hi tinxaka ta mfuwo wa rixaka leti ti hlengeletiweke eka vakhalabye ni vakhegula, to tanihi *xivumbeko, maambalelo, mikhuva ni mitolovelo, mitirho ni rihanyo*, *swihungaso ni vukhongeri* na *swiyila* ta khale ta mufana, wanuna, mukhalabye, nhwanyana, wansati ni mukhegula. Hi ku angarhela xitsalawana lexi xi ta dyondzisa vana ndhavuko wa vona leswaku va wu tiva no wu hlayisa, hikuva wu ta va wu tsariwile ehansi ivi wu hlayiseka, hambi vakhalabye ni vakhegula lava nga ni swifuva va khaluta laha misaveni, mfuwo lowu wa rixaka wu ta va wu hlayisekile, a wu nga nyamalali tanihi hunguva ya maxelo.

Wu ta tlhela wu lemukisa *vafana, vanhwanyana, vavanuna, vavasati, vakhalabye* ni *vakhegula* va sweswi hi tlhelo ra khombo ra mavabyi lama karhataka swinene ya vangiwaka hi hanyelo ra sweswi yo tanihi ya *tingana, HIV/AIDS, tifukuzani, ntshikelelo wa ngati (BP), ntshikelelo wa miri ni miehleketo (hypertension kumbe depression), ku nyuhwela ku tlula mpimo (obesity), ya thundela (cystitis), vuhlonga bya swidzidzirisi,* ni man'wana ni man'wana.

Rixaka ra Vatsonga i nhlayo leyintsongo laha Afrika-Dzonga, kutani ndzavisiso lowu wu ta kucetela ni ku hlohlotela leswaku Vatsonga va nga voneriwi ebodhleleni hi tinxaka tin'wana. Hileswaku wu ta tlakusa xiyimo xa rixaka ra Vatsonga, hikuva wu tatisa nhlayo ya milavisiso. Hambiswiritano, hi dodombanile ni xinkaka lexi xa ndzavisiso ku kondza hi xi tlatlalata ehansi. Vanhu va namuntlha ni rixaka lera ha taka va ta tikhorwisa hi vunandzi bya timhaka leti kuveleteriweke ivi ti andlariwa eka desithexini leyi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7 TINHLAMUSELO TA MATHEME

Laha ku ta hlavuteriwa matheme lama nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Tihlamuselo leti ti ta pfuna vahlayi ku twisisa ni ku landzelela vuxokoxoko bya xitsalwana lexi. Hileswaku a va nga tikeriwi, va ta oloveriwa loko va hlangana ni wona exitsalwanini.

1.7.1 **Semantiki** i theme ra Xitsonga leri tshuriweke ri huma eka ra Xinghezi '**semantics**' leri tumbulukeke ri huma eka ra Xigiriki '**semantikos**' hi malembe xidzana khumenhungu. **Semantiki** i theme leri kongomisaka eka dyondzo ya tihlamuselo ta marito ni swivulwana. Lyons (1981:593) u seketela nhlamuselo ya **semantiki** hi ndlela leyi:

> **The study of the linguistic meaning of morpheme, words, phrases and sentences.**

Hi ntshaho lowu Lyons u kombisa leswaku **semantiki** i dyondzo ya tihlamuselo ta xilingwistiki ta swiphemu swa marito, swivulwana ni swivulwa. Nida (1975:232) u tiyisisa nhlamuselo ya **semantiki** leyi paluxiweke hi Lyons laha henhla hi mukhuva lowu:

> **That part of the structure of a language which deals with the meanings and expressions and also with the meaningful structure of discourse.**

Eka ntshaho lowu Nida u tiyisisa leswaku **semantiki** i dyondzo ya tihlamuselo ta marito, swivulwana ni mbulavulo.

1.7.2 *Mongo*

Leri i theme ra Xitsonga leri hi Xinghezi hi nge i '**sense**' leri tumbulukeke ri suka eka ra Xilatini '**sensus**' hi malembe xidzana khumemune. Mongo i theme leri kongomisaneke ni xiphemu xa nhlamuselo ya rito leyi vaka kona hi xifaniso emiehleketweni ya munhu un'wana ni un'wana loko a twa kumbe ku vula rito ro karhi. Loko Traugott (1980:408) a seketela nhlamuselo ya **mongo** u ri:

> **The aspect of meaning that focuses on language-internal concepts. The sense of the word consists of the meanings associated with that concept.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ntshaho lowu Traugott u kombisa **mongo** ku ri xiphemu xa nhlamuselo ya rito lexi kongomaneke ni vuxaka lebyi vaka kona exikarhi ka rona ni swihlawulekisi leswi fambelanisiwaka na rona. Trask (1997:197) u tshikilela nhlamuselo ya **mongo** hi mukhuva lowu:

> **The intrinsic meaning of a linguistic expression, most often a single word, often from a point of view of how this relates to the meanings of the other words or expressions.**

Ntshaho lowu wa Trask wu kombisa nhlamuselo ya **mongo** ku ri xiphemu xa nhlamuselo ya vundzeni bya rito loko ri pimanisiwa ni marito man'wana.

Xikombiso:

Ximanga i rito leri endliwaka hi tinhlamuselo leti fambelanisiwaka na rona, hambi ti nga va to gega kumbe ta mavulavulelo ya masiku hinkwawo tanihi xigego xa **ndhwalo wa ximanga** lexi kongomisaka eka munhu loyi a tshamaka a rhwale tinhundzu ta yena a rhurha laha a ya tshama lahaya kumbe lahayani, hileswaku a nga tshamiseki endhawini yin'we.

1.7.3 Nkongomiso

Leri i theme ra Xitsonga leri hi Xinghezi hi nge i '**reference**' leri tumbulukeke ri huma eka ra Xilatini '**referens**' hi malembe xidzana khumentlhanu. '**Referens**' swi vula ku kongomisa eka nchumu wo karhi. **Nkongomiso** i theme leri vulaka nhlamuselo leyi kongomisaka eka nchumu wo karhi ni rito ro karhi leri yimelaka nchumu wowolowo. Traugott (1980:407) u seketela nhlamuselo ya **nkongomiso** hi mukhuva lowu:

> **The kind of meaning whereby an expression designates real-world entities or states.**

Hi ntshaho lowu Traugott u kombisa **nkongomiso** ku ri rixaka ra nhlamuselo laha rito kumbe xivulwana xi yimelaka nchumu wo karhi kumbe xiyimo xo karhi hilaha hi wu tivaka hakona hi xiviri. Richards et al (1985:241) va boxa nhlamuselo ya **nkongomiso** hi ndlela leyi:

> **Reference is the relationship between words and things, actions, events and qualities they stand for. In its wider sense reference would be identical with denotation.**

Richards et al va kombisa **nkongomiso** ku ri vuxaka lebyi vaka kona exikarhi ka marito na swilo, swiendlo ni swihlawulekisi swo karhi leswi ya yimelaka swona. Hi ku angarhela theme ra *nkongomiso* ri tekiwa ri ri mavizweni wa *dinothexini.*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xikombiso: Homu yo tshwuka.

Xivulwana lexi i **nkongomiso** hikuva nhlamuselo ya xona yi kongomisa eka homu yo karhi ya muhlovo wo karhi **wo tshwuka**. Hileswaku, tihomu loko ti ri ntlhambi, naswona ti ri ta mihlovo yo hambana, munhu u ta swi kota ku hlawula homu **yo tshwuka** exikarhi ka tona ku nga ri **ya ntima** kumbe **yo basa**.

1.7.4 Dinothexini

Leri i theme ra Xitsonga leri tshuriweke ku suka eka ra Xinghezi '**denotation**' leri tumbulukeke ri huma eka ra Xilatini '**denotare**' leri na rona ri humaka eka '**notare**' hi malembe xidzana khumenkombo. '**Denotare**' na '**notare**' i marito lama hinkwawo ya vulaka ku fungha. **Dinothexini** i theme leri kongomisaka eka nhlamuselo ya ntumbuluko ya rito, ri tlhela ri kongoma eka michumu hinkwayo leyi yimelaka hi rito rorolero hi ku angarhela. Nhlamuselo ya muxaka lowu yi kumeka eka tidikixinari. Altintas et al (2008:150) u seketela nhlamuselo ya **dinothexini** hi mukhuva lowu:

> **Denotation is a direct specific meaning as distinct from an implied or associated idea.**

Hi ntshaho lowu Altintas et al va kombisa **dinothexini** ku ri nhlamuselo ya rito ya ntumbuluko yo kongoma loko yi pimanisiwa ni nhlamuselo yo ringanyetiwa kumbe yo xakelanisiwa. Cann (1993:12) u tiyisisa nhlamuselo ya **dinothexini** hi ndlela leyi:

> **Denotation is the relation between an expression and some entity, event, property or relations or it can also be used to refer to what an expression denotes what Lyons (1977) calls the denotatum of an expression.**

Eka ntshaho lowu Cann u boxa leswaku **dinothexini** i nhlamuselo leyi kombisaka vuxaka exikarhi ka rito kumbe xivulwana ni leswi rito rolero ri vulaka kumbe ku yimela swona leswi Lyons a swi vulaka **dinothethamu** *(denotatum).* Richards et al (1985:68) va seketela nhlamuselo ya **dinothexini** hi mukhuva lowu:

> **Denotation is regarded as the central meaning or core meaning of a lexical item.**

Hi ntshaho lowu Richards et al va kombisa leswaku **dinothexini** i nhlamuselo leyi tekiwaka yi ri nhlamuselo xidzi kumbe ya ntumbuluko ya rito ro karhi, naswona i ya nkoka. Benton na Benton (1980:469) va boxa nhlamuselo ya dinothexini hi mukhuva lowu:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> **Denotation is the relationship between a word or phrase and the things or events that the word signifies.**

Eka ntshaho lowu Benton na Benton va paluxa leswaku **dinothexini** i vuxaka lebyi vaka kona exikarhi ka rito ro karhi kumbe xivulwana xo karhi na michumu kumbe swiendlo swo karhi leswi rito rero ro karhi ri kongomisaka eka swona.

Xikombiso:

Rito **buku** nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko kumbe yo kongoma i ku vula kumbe ku yimela tinxaka ta tibuku to hambanahambana hi ku angarhela. Hileswaku ri vula kumbe ku yimela tibuku to tanihi **Mibya ya Nyekanyeka**, **Semantics Volume 1**, **Tsonga terminology and orthography No. 3 1976**, na tin'wana ni tin'wana.

1.7.5 Nhlamuseloxihandle

Leri i theme ra Xitsonga leri nga tshuriwa ku suka eka ra Xinghezi '**extension**' leri tumbulukeke ri huma eka ra Xilatini '**extensio**' hi malembe xidzana khumemune. '**Extensio**' i theme leri kongomisaka eka ku tlharamuxa kumbe ku ndlandlamuxa. **Nhlamuselo xihandle** i theme leri kongomisaka eka rito leri vulaka kumbe yimelaka tinxaka ta swilo swo karhi hi ku angarhela ku ya hileswi swi tivisiwaka xiswona hi tumbuluko. Loko Trask (1997:83) a seketela nhlamuselo ya **nhlamuseloxihandle** u ri :

> **Extension is the set of all objects in the real or conceptual world to which some linguistic expression may refer.**

Laha ka ntshaho lowu Trask u kombisa leswaku **nhlamuselo xihandle** swi vula rito leri tirhisiwaka ku yimela tinxaka ta swilo hi ntumbuluko wa marito leswi ya vulaka swona. Loko Fromkin et al (2003:582) va tiyisisa nhlamuselo ya **nhlamuseloxihandle** va ri:

> **Extension is the referential part of the meaning of an expression or referent of a noun or phrase.**

Hi ntshaho lowu Fromkin et al va boxa leswaku **nhlamuseloxihandle** i xiphemu xa nhlamuselo ya rito kumbe xivulwanahosi xo kongoma lexi nga boxiki swikhedzekhedze leswi fambelanaka na rito rorolero.

Xikombiso:

Rito **homu** i *nhlamuseloxihandle* leyi vulaka kumbe yimelaka tinxaka hinkwato ta tihomu handle ko boxa swihlawulesi swo karhi swa tona leswi tihambanisaka hambiloko hinkwato ti ri tihomu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.6 Nhlamuselokhonsepetiwali

Leri i theme ra Xitsonga leri nga tshuriwa ri huma eka ra Xinghezi '**conceptual meaning**' leri tumbulukeke ku suka eka ra Xilatini hi malembe xidzana khumenharhu. '**Conceptual**' ri huma eka '**concipere**' leri vulaka ku anakanya. **Nhlamuselokhonsepetiwali** i theme leri kongomisaka eka nhlamuselo ya rito hilaha yi vumbekaka hakona eka muyingiseri kumbe muhlayi. Mhaka leyi yi seketela hi Trask (1997:51) loko a ku:

> **The most central part of the word or other linguistic object, that part of its meaning which is intrinsic to it and which is always present, independent of the context and free of association.**

Hi ntshaho lowu Trask u kombisa **nhlamuselokhonsepetiwali** ku ri nhlamuselo ya xivindzi xa rito kumbe nchumu wun'wana ni wun'wana lowu fambelanaka ni ririmi ya ntumbuluko. Richards et al (1985:56) va tiyisisa **nhlamuselokhonsepetiwali** hi ndlela leyi:

> **That part of the meaning of a word or phrase that relates it to phenomena in the real world or in the fictional or possible world.**

Ntshaho lowu wa Richards et al wu tiyisisa **nhlamuselokhonsepetiwali** ku ri nhlamuselo ya rito kumbe xivulwana leyi fambelanaka ni nchumu wo karhi evuton'wini, wu nga va lowu khomekaka kumbe wo anakanyiwa kunene. Eka nhlamuselo ya muxaka lowu ku tirhisiwa swihlawulekisi swo **engetela (+)** ni **swo susa (-)**. Mfungho wo engetela wu kombisa vukona bya xihlawulekisi xo karhi kasi wo susa wu kombisa ku nga vi kona ka xihlawulekisi xo karhi. Leswi swi seketela hi Leech (1975:11) loko a ku:

> **Conceptual meaning of a language seem to be organised largely in terms of contrastive features such as positively (+) by what features it possesses and also by implication negatively (-) by what features it does not possess.**

Laha ka ntshaho lowu Leech u tiyisisa ku tirhisiwa ka swihlawulelisi swo **engetela (+)** ku komba vukona bya xihlawulekisi ni mfungho wo **susa (-)** ku nga vi kona ka xihlawulekisi. Laha nhlamuselo ya rito yi tala ku tirhisa swiphemu swinharhu, leswi nga vaka swo engetela kumbe swo susa.

Swikombiso:

Mufana nhwanyana

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

+ *munhu*	+ *munhu*
+ *ntsongo*	+ *ntsongo*
+ *xinuna*	- *xinuna*

Ku ya hi swikombiso leswi nyikiweke, nhlamuselo ya rito **mufana** hi ku tirhisa mfungho wo engetela ri vula **munhu** loyi a nga **ntsongo** hi malembe naswona a ri wa rimbewu ra **xinuna**. Kasi rito **nhwanyana** ri hlamuseriwa hi ku ri pimanisa ni ra **mufana**, laha ku tirhisiwaka mifungho yo engetela ni yo susa. Hileswaku **nhwanyana** swi vula **munhu** loyi a nga **ntsongo** hi malembe kambe a hi wa rimbewu ra **xinuna**. Xihlawulekisi xa **xinuna** xi hambanisa marito lamambirhi, kambe marito lama ya fana hi swihlawulekisi swimbirhi hikuva hinkwawo ya vula **munhu** wa malambe **lamantsongo**.

1.7.7 Khonothexini

Leri i theme ra Xitsonga leri nga tshuriwa ku suka eka ra Xinghezi '**connotation**' leri tumbulukeke ri huma eka ra Xilatini '**connotare**' hi malembe xidzana khumenkombo. '**Connotare**' na rona ri huma eka '**notare**' leri vulaka ku fungha kumbe nhlamuselo. '**Notare**' ri huma eka '**nota**' leri vulaka nhlamuselo kumbe ku fungha.

Khonothexini i theme leri kongomisaka eka ku ndlandlamuxiwa kumbe ku engeteriwa ka nhlamuselo ya rito hi ku ri nyika vuxokoxoko hinkwabyo bya swihlawulekisi swa rona ehenhla ka nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko kumbe leyi kumekaka eka dikixinari. Hileswaku nhlamuselo ya rito yi fambelanisiwa ni **mitolovelo**, **mindhavuko**, **tindhawu**, **rixaka**, **mitlawa** kumbe **vanhu** ni **mikarhi yo karhi**. Leswi swi seketela hi Trask (1997:51) loko a ku:

> **That part of the significance of a word which goes beyond its strict linguistic meaning and includes all of its association, whether personal or communal.**

Ntshaho lowu wa Trask wu kombisa **khonothexini** ku ri nhlamuselo ya rito leyi katsaka ni tinhlamuselo hinkwato leti fambelanisiwaka na rona ku ya hi munhu kumbe vanhu va ndhawu yo karhi. Leech (1983:12) u seketela leswi boxiweke hi Trask hi ndlela leyi:

> **Connotation is the communicative value an expression has by virtue of what it refers to over and above its purely conceptual content.**

Eka ntshaho lowu Leech u kongomisa eka nkoka wa ku ndlandlamuxiwa ka nhlamuselo ya rito ehenhla ka nhlamuselo ya rona ya ntolovelo kumbe ya

© University of Venda

ntumbuluko. Wehmeier et al (2008:281) va tiyisisa leswi paluxiweke hi Trask na Leech hi mukhuva lowu:

> **An idea suggested by a word in addition to its main meaning.**

Hi ntshaho lowu Wehmeier et al va tiyisisa ku ri **khonothexini** i theme leri kongomisaka eka ku ndlandlamuxiwa ka nhlamuselo ya rito ehenhla ka nhlamuselo ya rona ya xidzi. Hatim na Mason (1997:214) loko va seketela nhlamuselo ya **khonothexini** va ri:

> **The additional meanings which a lexical item acquires beyond its primary and referential meanings.**

Hi ntshaho lowu Hatim na Mason va kombisa ku ri nhlamuselo ya **khonothexini** i ku engeteriwa ka nhlamuselo ya rito ya ntumbuluko ni nkongomiso. Richards et al (1995:78) va tiyisa nhlamuselo ya **khonothexini** leyi boxiweke hi Hatim na Mason hi ndlela leyi:

> **The additional meanings that a word has beyond its central meaning. These meanings show people's emotions and attitudes towards what that word or phrase refers to.**

Richards et al eka ntshaho lowu, va tiyisa mhaka leswaku **khonothexini** i ku engeteleka ka tinhlamuselo ta rito eka nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko. Ku engeteleka loku ka nhlamuselo ku kombisa matitwelo ni mavonelo ya munhu wo karhi eka rito rolero kumbe xivulwahava xolexo. Williams (1986:285) yena u ri:

> **Connotation is the configuration of suggestion constituting or associative implication constituting the general sense of an abstract expression beyond its literal and explicit sense.**

Eka ntshaho lowu Williams et al va kombisa **khonothexini** ku ri theme leri kongomisaka eka nhlamuselo ya rito ro karhi leyi ringanyetiwaka hi ku ri fambelanisa ni swihlawulekisi swo karhi ku yi ndlandlamuxa ehenhla ka nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo yo kongoma. Lyons (1977: 176) u boxa nhlamuselo ya **khonothexini** hi mukhuva lowu:

> **The connotation of a word is thought of as an emotive or affective component additional to its central meaning.**

Ntshaho lowu wa Lyons wu kombisa **khonothexini** ku ri nhlamuselo leyi kongomisaka eka swiphemu swo ndlandlamuxa nhlamuselo ya rito ro karhi swa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

matitwelo kumbe makhumbhekelo ehenhla ka nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko. Altintas et al (2008: 215) loko va tshikilela nhlamuselo ya khonothexini va ri:

> **Connotations are the feelings or ideas that are suggested by a word, rather than the actual meaning of the word.**

Nhlamuselo ya Altintas et al yi paluxa leswaku **khonothexini** i miehleketo kumbe matitwelo lama hlamuseriwaka hi rito ro karhi kambe ku nga ri nhlamuselo yo kongoma leya ntolovelo.

Xikombiso:

N'wana i rito leri nga hlamuseriwaka ku va ri vula **munhu**, **lontsongo** loyi a nga vaka wa rimbewu ra **xinuna** kumbe ra **xisati**, kambe nhlamuselo ya rona yi nga ndlandlamuxiwa hikuva ku na swihlawulekisi swo tala leswi fambelanisiwaka na rona tanihi **la rhandzekaka**, **la hlekisaka**, kumbe **n'wayitelaka**, **lonene**, **wa huwa**, **wa lunya**, **wo nyenyetsa**, **wo nyakapfala** ni swin'wana ni swn'wana.

1.7.8 Nhlamuseloxindzeni

Leri i theme ra Xitsonga leri tshuriweke ri huma eka rito ra Xinghezi '**intension**' leri tumbulukeke ri huma eka ra Xilatini '**intentus**' hi malembe xidzana khumenharhu. '**Intentus**' ri vula nhlamuselo yo ringanyetiwa, hileswaku yo ka yi nga kongomi. **Nhlamuseloxindzeni** i theme leri kongomisaka eka nhlamuselo ya rito leyi ngo ringanyetiwa yo ka yi nga kongomi, hileswaku i yo engetela kumbe ku ndlandlamuxiwa ehenhla ka nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko. Swidyondzeki swin'wana swi tirhisa theme ra **nhlamuseloxindzeni** tanihi mavizweni wa theme ra **khonothexini**. Nhlamuselo ya **xindzeni** yi seketela hi Fromkin et al (2003:585) loko va ku:

> **The inherent, non-referential part of the meaning of an expression also called sense or connotation.**

Hi ntshaho lowu Fromkin et al va kombisa **nhlamuseloxindzeni** ku ri nhlamuselo leyi nga tshaku ra rito yo ka yi nga kongomi leyi swidyondzeki swin'wana swi yi vulaka **mongo** kumbe **khonothexini**. Trask (1997:115) u tiyisisa nhlamuselo ya **nhlamuseloxindzeni** hi ndlela leyi:

> **For a given word, the set of properties which something must have before that word can be applied to it.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ntshaho lowu Trask u kombisa **nhlamuseloxindzeni** ku ri nhlamuselo ya rito ro karhi ra nchumu wo karhi, lowu faneleke ku nyikiwa swihlawulekisi swo karhi loko ri nga si tirhisiwa.

Xikombiso:

Nhlamuseloxindzeni ya rito **ntswele** ku nga va **homu leyikulu**, **ya xisati**, **leyi nga ni mavele lama humaka masi, leyi mamisaka**, **leyi nga ni timhondzo** kumbe **ku hava timhondzo**, **yo nona** kumbe **yo ondza**, **ya mavala yo basa ni ya ntima**, ni swin'wana ni swin'wana. Hi yo mhaka swidyondzeki swin'wana swi teka **nhlamuseloxindzeni** na **khonothexini** kumbe **mongo** ku ri matheme lama yelanaka.

1.7.9 Nhlamuselonkhumbeko

Leri i theme ra Xitsonga leri tshuriweke ri suka eka ra Xinghezi '**affective meaning**' leri tumbulukeke ri huma eka ra Xilatini '**affectare**' hi malembe xidzana khumentlhanu. '**Affectare**' i theme leri kongomisaka eka matitwelo, vutitwi kumbe nyanyukelo. **Nhlamuselonkhumbeko** i theme leri kongomisaka eka ku titwa kumbe ku khumbeka ka munhu un'wana kumbe nchumu wun'wana. Ku titwa ka munhu ka hambana, ku nga va ku khumbeka loku kombaka rivengo kumbe ku tsakela. Trask (1997:9) u seketela mhaka leyi hi mukhuva lowu:

> **That part of the meaning of a linguistic form which express the speaker's attitude towards it, often an emotional attitude.**

Laha ka ntshaho lowu Trask u kombisa **nhlamuselonkhumbeko** ku ri xiphemu xa nhlamuselo ya xilingwistiki leyi humeselaka erivaleni matitwelo ya xivulavuri. Lyons (1977:175) u boxa **nhlamuselonkhumbeko** hi ndlela leyi:

> **The capacity of words to produce a certain emotional effect upon the hearer or listener.**

Ntshaho lowu wa Lyons wu paluxa leswaku **nhlamuselonkhumbeko** i xiyimo xa marito ku kota ku humesela ehandle makhumbekelo yo karhi lama vangekaka eka muyingiseri.

Xikombiso:

Xikhegudyana xa mina i muongori. Rito **xikhegudyana** eka xivulwa lexi nyiweke tanihi xikombiso a ri vuli leswaku nsati wa xivulavuri i mukhegula hakunene kambe ri tirhisiwe hi ndlela ya makhumbekelo yo komba **ku tsakela**, **rirhandzu** ni **ku ndhundhuzela** hikwalaho ka matirhiselo ya swiaki swa ntsongahato swa rito leri,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

laha ***xi-*** ku nga xirhangi xa ntlawa **wa 7** xa ntsongahato, kasi ***-ana*** i xilandzi xa ntsongahato.

1.7.10 Nhlamuselonxakahato

Leri i theme ra Xitsonga leri tshuriweke ku suka eka ra Xinghezi '**associative meaning**' leri tumbulukeke ri huma eka ra Xilatini '**associare**' hi malembe xidzana khumemune. '**Associare**' swi vula ku xakahata kumbe ku hlanganisa. **Nhlamuselo nxakahato** i theme leri kongomisaka eka nhlamuselo leyi vumbekaka emiehleketweni ya munhu wo karhi hi ku va a xakahata rito ro karhi ni swiendlo swo karhi leswi fambelanisiwaka na rona. Loko Richards et al (1985:19) va seketela **nhlamuselonxakahato** va ri:

> **The associative meaning of a word is the total of all the meanings a person thinks of when they hear the word.**

Hi ntshaho lowu Richards et al va kombisa **nhlamuselo nxakahato** ku ri nhlamuselo ya rito leyi katsaka tihlamuselo hinkwato ta rito leti munhu wo karhi a ti anakanyaka loko a twa rito ro karhi. Trask (1997:22) u tshikilela **nhlamuselonxakahato** hi ndlela leyi:

> **That part of the meaning of a word which is not intrinsic to the word but which results from our experience of the circumstances in which the word is used.**

Ntshaho wa Trask wu tshikilela leswaku **nhlamuselonxakahato** i xiphemu xa nhlamuselo ya rito leyi nga riki ya ntumbuluko kambe yi vaka kona hikokwalaho ka swiyimo leswi ri tirhisiwaka eka swona ku ya hi ntokoto lowu munhu wo karhi a vaka a ri na wona.

Xikombiso:

Ximbyanyana > **kufumela**, **lexintshwa**, **xa rivoya**, **lexi hanyeke kahle**, ni swin'wana swiyimo. Swiyimo swa marito lama, swi xakahatiwa ni rito **ximbyanyana**, hi yo mhaka tihlamuselo leti fambelanisiwaka ni **ximbyanyana** ti vuriwa **nhlamuselonxakahato.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MATSALWA/MILAVISISO YIN'WANA

2.1 Eka ndzima leyi ku ta kambisisiwa milavisiso yin'wana kumbe matsalwa yan'wana ya swidyondzeki swin'wana lama nga ni vuxaka ni ku fambelana ni ndzavisiso lowu. Matsalwa lama nga ta kaneriwa ya fambelana ni ku va ni vuxaka ni desithexini leyi hikuva milavisiso ya swidyondzeki leyi nga ta kambisisiwa yi kongomanile ni ku xopaxopa **dinothexini**, **khonothexini**, **nkongomiso** na **mongo** ni **nhlamuselo xihandle** na **nhlamuselo xindzeni**. Eka Xitsonga ku ni vangwa lerikulu ra milavisiso ya muxaka lowu hikokwalaho yin'wana ya miehleketo leyi swidyondzeki leswi swi yi andlalaka, hi ta yi tirhisa eka ndzavisiso lowu. Milavisiso kumbe matsalwa lama nga ta kambisisiwa, hi lama landzelaka: **Laszco, A. (1963), Ullmann, S. (1972), Leech, G.N. (1975), Lyons, J. (1977), Palmer, F.R. (1981), Jackson, H. (1988)** na **Cann, R. (1993).**

2.1.1 LASZCO, A. (1963)

Laszco u boxa leswaku, loko ku fanele ku humelela *dinothexini*, ku fanele ku ri na vanhu vambirhi, ku nga *muvulavuri* na *muyingiseri*, naswona *dinothexini* hi mikarhi hinkwayo yi va yi kongomisiwile eka mhaka yo karhi. Mhaka ya kona leyi *dinothexini* yi kongomisaka eka yona ku va ku ri *xiyimelo* lexi xi nga *xiendliwa* lexi na xona hi ku komisa xi nga xilo xo karhi hi xiviri xa xona.

Ku tshikilela mhaka ya yena, Laszco u nyika xikombiso hi rito **tafula**. Laha u boxa ku ri ku landzelelana ka mipfumawulo ya rito **tafula** ku ta va ku ri *xiyimelo* xa **tafula** hi mahlo ya miehleketo kumbe *xiendliwa* kumbe **tafula** hi xiviri xa rona.

Hambiswiritano, mahumelelo ya *dinothexini* a ya nge twisiseki ntsena hi ku landzelela swihlawulekisi swa mune ku nga; **muvulavuri**, **muyingiseri**, **xiyimelo** na **xiendliwa** hi xiviri, hikuva mipfumawulo ya rito **tafula** na **dinothexini** ya rona a swi hlangani ka helo kumbe a swi na vuxaka.

Kutani Laszco u ya emahlweni a boxa leswaku ku na nchumu wun'wana kumbe xihlawulekisi lexi vumbaka vuxaka exikarhi ka *xiyimelo* na *xiendliwa* hi xiviri. Xihlawulekisi lexi u xi vula ku ri i *nhlamuselo*.

Ku tshikilela mhaka leyi Laszco u ri ku ni nawu lowu kongomisaka eka matirhiselo ni matirhelo ya *swiyimelo* swa michumu yo karhi lowu a wu vulaka *nhlamuselo*.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku dlayiseta, Laszco u ri ku landzelelana ka mipfumawulo i *xiyimelo* kasi nawu wa matirhiselo ya *xiyimelo* xa nchumu wo karhi i *nhlamuselo*. Tlhandlakambirhi nchumu lowu nga voniwiki wu ngo anakanyiwa ku yimela *xiyimelo* u wu vula xiyimelo xa nchumu wa xiviri hileswaku i *dinothethamu* (*denotatum*). *Nhlamuselo* u yi teka yi ri nawu wa matirhiselo ya *xiyimelo* naswona a yi hundzuki yi tshama yi ri leswi yi nga xiswona hi ntumbuluko kambe *dinothethamu* ya hundzuka a yi tshami yi ri leswi yi nga xiswona.

Dinothexini ya rito **tafula** yi nga hundzuka ku va **tafula** ro karhi ra xivumbeko xo karhi kumbe ra swihlawulekisi swo karhi swo hambana ni rin'wana tafula kambe nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko a yi nge cinci, hileswaku i xiphemu xa fanichara lexi nga ni vuhenhla bya xiphepherhele lebyi nga ni milenge leyi byi yimaka ha yona.

2.1.2 ULLMANN, S. (1972)

Ullmann u pimanisa nhlamuselo ya *dinothexini* na *khonothexini*, laha a tirhisaka miehleketo leyi nga humelerisa hi Mill (**1843**) ya leswaku mavitavito ya na nhlamuselo ya *dinothexini* loko ya pimanisiwa na mavitaswilo hikuva wona ya humelerisa tihlamuselo ta *khonothexini*.

U nyika xikombiso hi mavitavito *'Thomas'* na *'Alexander'*, laha a boxaka leswaku a ya humelerisi nhlamuselo yo karhi handle ko kongomisa eka mavitavito lama vanhu vo karhi va vitiwaka ha wona, hileswaku i tidinothexini ta vanhu volavo. Ku tiyisisa mhaka leyi Ullmann u tshikilela ku ri mavitavito a ya humelerisi nhlamuselo ya *khonothexini* kambe ya humelerisa nhlamuselo ya *dinothexini* hikuva ya kongomisa eka mavito yo karhi lama vanhu vo karhi va vitiwaka ha wona.

Ku dlayiseta, Ullmann u ri: i mavitavito ya swilo lama nga humelerisiki nhlamuselo ya *khonothexini* kambe i mavitaswilo lama hambiloko ya tiyimerile ya ri woxe ya kotaka ku humelerisa nhlamuselo ya *khonothexini*, hambileswi tihlamuselo ta kona tin'wana ti kumekaka ti nga twali. *Xikombiso:*

> *Rivitaswilo **homu** ri kongomisa eka nhlamuselo ya khonothexini ya xiharhi xa milenge ya mune, xa mavele yo mamisa, xa timhondzo, xo dya byanyi, xo sengiwa masi ni swin'wana ni swin'wana, kambe rivitavito **Jarimani** a ri humelerisi nhlamuselo ya khonothexini ri humelerisa ya dinothexini yo vula vito ra homu yo karhi leri yi vitaniwaka ha rona.*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.1.3 LEECH, G.N. (1975)

Hi ku ya hi Leech (**1975**) *khonothexini* i theme leri kongomisaka eka nkoka wa ku ndlandlamuxiwa ka nhlamuselo ya rito ehenhla ka nhlamuselo ya rona ya ntolovelo kumbe ya ntumbuluko.

Leech u ya emahlweni hi ku va a fananisa nhlamuselo ya *khonsepetiwali* na *nkongomiso*. U endla tano hi ku nyika xikombiso hi rito **wansati**. Ku ya hi yena rito **wansati** swi vula *munhu lonkulu wa rimbewu ra xisati*, hileswaku wo ka a nga ri **wanuna**. U boxa nhlamuselo ya rito **wansati** hi ku tirhisa swiphemu swinharhu leswi hi Xinghezi a swi vulaka *'componential features'* laha a tirhisaka swihlawulekisi *swo engetela* **+** ni *swo susa* **-** hi mukhuva lowu:

+human *(+ munhu)*

+adult *(+ lonkulu)*

-man (- *wanuna*)

Hi marito man'wana, *nhlamuselokhonsepetiwali* i *dinothexini* ya rito, leswi vulaka leswaku *dinothexini* ya rito wansati i munhu lonkulu wa rimbewu ra xisati.

Leech u ya emahlweni a kombisa leswaku rito **wansati** ri na swihlawulekisi swo tala handle ka leswi boxiweke laha henhla ku humelerisa *nhlamuselokhonsepetiwali,* ku nga swihlawulekisi swa *xivumbeko xa yena*, *swa vuxaka bya yena* ni *vutitwi* kumbe *matitwelo ya yena*, leswi humelerisaka nhlamuselo ya *khonothexini*.

Hileswaku, **wansati** i munhu wa milenge mimbirhi, wa xivelekelo, wo hanyisaneka, wa ntwela vusiwana, wa vuswikoti eka ku vulavula, ku sweka ni swin'wana ni swin'wana. Leech u boxa leswaku tihlamuselo ta *khonothexini* ya rito ro karhi ti hambana ku ya hi munhu wo karhi, wa ndhawu yo karhi, wa ndhavuko wo karhi, nkarhi wo karhi ni rixaka ro karhi. U nyika xikombiso lexi landzelaka xa *khonothexini* ya **wansati**:

> **For some hundred years ago, non-trouser wearing would have been a definitive connotation of the word 'woman'.**

Eka xikombiso lexi nyikiweke, Leech (1975) u tiyisisa leswaku *khonothexini* ya hambana ku ya munhu wo karhi ni mikarhi yo karhi tanihi malembe ya dzana lama hundzeke **wansati** a a ri munhu loyi a languteriwa ku va a ambala xikete kumbe rhoko kambe namuntlha swi cincile wa ambala buruku tanihi **wanuna**.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Leech u dlayiseta hi ku vula leswaku nhlamuselo ya *khonothexini* ya rito yi navile ni ku anama loko yi pimanisiwa ni nhlamuselo ya *dinothexini* hikuva yona a yi navanga naswona i nhlamuselo yo kongoma.

2.1.4 LYONS, J. (1977)

Lyons (1977) u hlamusela *dinothexini* ku ri vuxaka lebyi vaka kona exikarhi ka rito ro karhi na vanhu, swilo, tindhawu, swihlawulekisi, maendlelo ni migingiriko leyi vaka yi ri ehandle ka sisiteme ya ririmi.

Ku tshikilela nhlamuselo ya *dinothexini* Lyons u ri i vuxaka exikarhi ka rito ni leswi rito ro karhi ri yimelaka swona swo hambanahambana. U ya emahlweni a tshikilela leswaku rito *dinothexini* ri ta tirhisiwa ku vula sete ya swilo, swihlawulekisi ni swin'wana ni swin'wana leswi rito ro karhi ri yimelaka swona hi ntiyiso lowu heleleke. Loko hi n'wi tshaha u ri rito *dinothexini* ri ta tirhisiwa ku yimela ntlawa wa swilo leswi hi ntiyiso ri yimelaka swona. U nyika swikombiso leswi landzelaka ku tiyisisa mhaka leyi a yi boxaka:

> ***Homu** (cow) – ku ya hi yena rito leri i xiyimeri (**denotatum**) xa ntlawa wo karhi wa swihari ni leswaku swihari swoleswo swi yimeriwa hi rito **homu** naswona swi yimela (denotata) **homu** ha yin'weyin'we tanihi **nkomazi**, **ntswele**, **mhulu**, **nyumba** ni tin'wana ni tin'wana.*
>
> ***Tshwuka** (red) – ku ya hi yena rito leri i xiyimeri (denotatum) xa mihlovo yo tshwuka yo hambanahambana naswona mihlovo ha wun'wewun'we yi yimela (denotata) muhlovo wo tshwuka hi matshwukelo yo hambana tanihi matshwukelo **ya ngati**, **ya wayeni**, **ya hembhe**, **ya xiluva** ni yan'wana ni yan'wana.*

Lyons u tshaha Mill (1843) loko a ku: *khonothexini* i theme leri kongomisaka eka swihlawulekisi leswi yimelaka rito ro karhi leswi nga engetelo ehenhla ka nhlamuselo ya ntumbuluko ya *dinothexini* ya rona. U nyika swikombiso leswi landzelaka:

> *Rito **basa** (white) - ku ya hi yena i dinothexini hikuva ri angarhela mihlovo hinkwayo yo basa tanihi ku basa **ka phepha**, **xikhuvi xa mati ya lwandle**, **gamboko** ni yin'wana ni yin'wana. Kasi hi tlhelo rin'wana rito **basa** i khonothexini hikuva ri kongomisa eka swihlawulekisi swa vubasi tanihi **ku tenga ka mati**, **loko munhu a nga ri na thyaka emirini**, **ku dyuhala loku kombisiwaka hi ku basa ka misisi** ni swin'wana ni swin'wana.*
>
> *Rito **wanuna** (man) – ku ya hi yena i dinothexini hikuva ri angarhela ntlawa kumbe rixaka ra vanhu kumbe ku yimela munhu wa rimbewu ra xinuna, hileswaku i munhu lonkulu wa xinuna kasi hi tlhelo rito **wanuna***

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> *i khonothexini hikuva ri kongomisa eka swihlawulekisi swo hambanahambana leswi fambelanisiwaka na rona tanihi munhu* ***wo tiyela****,* ***wa matimba****,* ***wo ka a nga chavi nchumu****,* ***wa rito ro bonga*** *ni swin'wana ni swin'wana ku ya hi munhu wo karhi, wa ndhawu yo karhi, wa rixaka ro karhi ni wa vutivi byo karhi.*

Ku tatisa, Lyons u kombisa leswaku ku na vuxaka exikarhi ka *dinothexini* na *nhlamuseloxihandle* ya rito naswona ku ni vuxaka exikarhi ka *khonothexini* na *nhlamuseloxindzeni* ya rito. Leswi u swi endla tano hi ku tshaha xikombiso xa Carnap (**1956**) hi ndlela leyi:

> **The extension of red is the class of all red objects i.e. denotation of red and its intension is the property of being red i.e. connotation of red.**

Hi xikombiso lexi Lyons a tshahaka Carnap, u tiyisisa leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka *dinothexini* na *nhlamuseloxihandle* ni *khonothexini* na *nhlamuseloxindzeni*. Ku kombisa vuxaka exikarhi ka dinothexini na nkongomiso, Lyons u tshaha Searle (**1969**) laha a nge: *Nkongomiso* na *dinothexini* swi ya hi ku nchumu wo karhi lowu ku kongomisiwaka eka wona kumbe lowu yimeriwaka wu faneleke ku va wa xiviri. Hileswaku lowu khomekaka kumbe khorwisaka.

Lyons u heta hi ku paluxa leswaku vahlayi va fanele va tivonela hikuva loko va hlangana na rito *khonothexini* eka dyondzo ya semantiki laha ri pimanisiwaka na *dinothexini* ri ta va ri tirhisiwile hi ndlela ya **mongo** wa xifilosofi, hileswaku hi ndlela ya nhlamuselo yo tumbela yo ka yi nga kongomi hikuva ku ta va ku kongomisiwa eka swihlawulekisi leswi fambelanisiwaka na rito ro karhi hi munhu wo karhi wa nkarhi wo karhi wa rixaka ro karhi wa ndhavuko wo karhi ni nkarhi wo karhi.

2.1.5 PALMER, F.R. (1981)

Hi ku ya hi Palmer (1981) *xiyimelo* i rito eka ririmi kasi *xiyimeriwa* i nchumu wo karhi kumbe xilo xo karhi lexi wu xi yimelaka, kongomisaka kumbe humelerisaka nhlamuselo ya *xidinothexini* eka xona. U ya emahlweni a paluxa ku hambana exikarhi ka *dinothexini* na *nkongomiso* loko a ku: Ku hambana exikarhi ka *dinothexini* na *nkongomiso* i ku *dinothexini* i ntlawa wa vanhu kumbe swilo swo karhi leswi yimeriwaka hi marito kumbe swivulwana swo karhi kasi *nkongomiso* ri kongomisa eka vanhu va xiviri kumbe swilo swa xiviri leswi kongomisaka eka swiyimo swo karhi swa marito kumbe swivulwana. Ku tiyisisa ku hambana exikarhi ka *dinothexini* na *nkongomiso*, u nyika swikombiso leswi landzelaka:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Homu *(cow) – ri humelerisa nhlamuselo ya xidinothexini leyi kongomisaka eka sete ya tihomu hinkwato.*

Homu leyi *(this cow) – ri vula homu yo karhi ya xiviri leyi ku kongomisiwaka eka yona.*

Ku ya hi Palmer *Khonothexini* i nhlamuselo yo ringanyetiwa hi marito lama ya fambelanisiwaka ni swihlawulekisi swo karhi swa swilo leswi ya kongomisiwaka eka swona. Ku tiyisisa mhaka leyi u nyika xikombiso xa rito **wansati** loko a ku:

Rito ***wansati*** *ri na khonothexini yo vula tintswalo, nsovo, ntwela vusiwana, wo titsongahata, wo hanyisaneka ni swin'wana ni swin'wana swa swihlawulekisi leswi fambelanisiwaka na rona.*

Loko a dlayiseta, Palmer u kombisa ku hambana exikarhi ka *nhlamuselo xihandle* na *dinothexini* ni *nhlamuselo xindzeni* na *khonothexini* lama a ya tirhisaka tanihi vamavizweni, loko a ku: *nhlamuseloxihandle* i rito kumbe xivulwana lexi kongomisaka eka sete ya swilo swo karhi hinkwaswo leswi dinotiwaka kasi *nhlamuseloxindzeni* ri kongomisa eka swihlawulekisi swo karhi leswi sete yo karhi ya michumu yi swi nhlamuselaka hi ndlela ya xikhonothexini. U nyika xikombiso hi **homu** ku tiyisisa mhaka ya yena:

Nhlamuseloxihandle *ya rito* ***homu*** *i sete ya tihomu hinkwato kasi* ***nhlamuseloxindzeni*** *i xihlawulekisi xo karhi lexi hlamuselaka* ***homu*** *yo karhi ku ri nkuzi, ntswele, nkomazi, gulu ni swin'wana ni swin'wana.*

2.1.6 JACKSON, H. (1988)

Jackson (1988) u boxa miehleketo yo fana ni ya Laszco (**1963**) na Cann (**1993**) ya leswaku *nkongomiso* kumbe *dinothexini* i vuxaka exikarhi ka marito ni leswi ya yimelaka swona ku ya hi ntokoto lowu vanhu va nga na wona ya marito yolawo. Ku tiyisisa miehleketo ya yena u nyika xikombiso lexi landzelaka:

Rito ***mpfundla*** *(rabbit) ku ya hi yena ri kongomisa eka kumbe ri humelerisa nhlamuselo ya xidinothexini ku vula muxaka wo karhi wa xihari.*

Tanihi Laszco na Cann, Jackson u kombisa ku ri hi ku angarhela swi languteka ku ri hava xivangelo xo va rito ro karhi ri fanele ri ri ni vuxaka bya *nkongomiso* ni swilo swo karhi leswi ri yimelaka swona . Ku tiyisisa mhaka leyi Jackson u ri: A ku na vuxaka lebyi nga erivaleni exikarhi ka mipfumawulo kumbe mifungho ya rito ro karhi na leswi rito rolero ri vulaka kumbe ku hlamusela swona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tanihi xikombiso lexi nyikiweke xa rito **mpfundla** *(rabbit)* hi Jackson, a ku na vuxaka exikarhi ka mipfumawulo ya rona na nhlamuselo ya xihari xo karhi lexi rito rolero ri vulaka xona. Jackson u ya emahlweni a kombisa leswaku marito man'wana ya tindzimi tin'wana lawa na wona ya vulaka xihari lexi vuriwaka hi rito *(rabbit),* loko ya kambisisiwa ya ni mipfumawulo leyi hambaneke swinene ni ya rito *(rabbit).*

Swikombiso:

*French – **lapin** ku vula **rabbit**.*

*German – **kanichen** ku vula **rabbit**.*

*Xitsonga – **mpfundla** ku vula **rabbit**. (lexi i xikombiso xa mina)*

Tlhandlakambirhi, Jackson u kombisa ku hambana exikarhi ka *dinothexini* na *khonothexini*. Ku ya hi yena matheme lamambirhi ya kongomisa eka vuxaka exikarhi ka wona ni leswi ya vulaka swona. Hambiswiritano u ri **khonothexini** i nhlamuselo ya swilo leyi fambelanisiwaka ni rito ehenhla ka nhlamuselo ya rona ya xidinothexini, hileswaku ya ntumbuluko. **Dinothexini** i nhlamuselo ya ntumbuluko ya rito kasi **khonothexini** i nhlamuselo leyi engetelekaka ehenhla ka ya ntolovelo kumbe ntumbuluko. U nyika xikombiso lexi landzelaka ku seketela mhaka leyi:

> *Rito **'caviar'** u ri dinothexini ya rona ri vula **'salted roe of large fish i.e. surgeon',** hileswaku nyama ya nhlampfi leyikulu leyi vuriwaka **'roe'** kumbe **'surgeon'** leyi cheriweke munyu. Kasi, khonothexini ya rona ri vula '**luxury, high living and sumptuous food**', hileswaku vulovolovo, ku hanya vutomi bya le henhla ni ku dya swiyomboyombo.*

Jackson u dlayseta hi ku paluxa miehleketo leyi fanaka ni ya Leech (1975) loko a ku: *Khonothexini* yi navile bya n'hwembe, yi ya hi mavonelo ya munhu wo karhi ni ku hambana ku ya hi rixaka ro karhi ku ya eka ro karhi leri landzelaka, kasi *dinothexini* i nhlamuselo ya ntumbuluko, yo kongoma, yo ka yi nga yi hi mavonelo ya munhu wo karhi.

2.1.7 CANN, R. (1993)

Ku ya hi Cann (1993) xiphemu xa nhlamuselo xa rito kumbe xivulwana xi kongomana ni vuxaka lebyi vaka kona eka nchumu wolowo ni leswi wu vulaka swona. Hi marito man'wana Cann u paluxa leswaku xivulwana xi humelerisa nhlamuselo ya *xidinothexini* yo engeteleka ya xilingwistiki xa michumu leyi hi lomu ko tala yi vuriwaka leswaku i *nkongomiso*. Leswi swi vula leswaku marito *dinothexini* na

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nkongomiso ya tala ku tirhisiwa ongeti i vamavizweni. Hi yo mhaka Cann ku ya hi yena muvulavuri a nga tirhisa marito kumbe swivulwana ku kongomisa kambe marito kumbe swivulwana swa xilingwistiki u swi tirhisa ku humelerisa tihlamuselo ta *xidinothexini*. Hikokwalaho Cann u boxa nhlamuselo leyi landzelaka ya *dinothexini*: *Dinothexini* i vuxaka lebyi vaka kona exikarhi ka rito kumbe xivulwana na ntlawa wa michumu yo karhi, swihumelelo, swihlawulekisi swo karhi ni vuxaka byo karhi lebyi nga vuriwaka ku ya hi ku landzelela ku ri marito yolawa kumbe swivulwana swoleswo swi tirhisisiwile ku yini eka swiyimo swo karhi swo hambana. Ku seketela mhaka leyi Cann u nyika swikombiso leswi landzelaka:

> *Rito **buku** u ri ri kongomisa eka nhlamuselo ya xidinothexini ku vula sete ya **tibuku** to hambana hinkwato.*
>
> *Rito **tafula** na rona u ri ri kongomisa eka nhlamuselo ya xidinothexini ku vula sete ya **matafula** yo hambana hinkwawo.*

Ku ya hi swikombiso leswi Cann a swi nyikeke, swa olova ku twisisa *dinothexini* ya marito tanihileswi rito **buku** ri humelerisaka nhlamuselo ya *xidinothexini* ku vula **tibuku** hinkwato na **tafula** ri kongomisa eka nhlamuselo yo vula **matafula** hinkwawo ya xiviri hi ku angarhela. Ku seketela leswi Cann u ri: Swa olova ku twisisa mhaka ya nhlamuselo ya *xidinothexini* ya marito lama kongomisaka eka michumu ya xiviri tanihi *tibuku* ni *matafula*.

Cann u ya emahlweni a kombisa ku hambana exikarhi ka swiphemu swa nhlamuselo ya rito *buku* tanihi sete ya *tibuku* hinkwato emisaveni na sete leyi nga ni vuxaka byo karhi bya xihlawulekisi xo va xilo kumbe nchumu wo karhi tanihi wa ku va *buku*, ku ri *nhlamuselo xihandle* ya xivulwana kumbe *nhlamuselo xindzeni* ya xona, Hileswaku u teka *nhlamuselo xindzeni* ku ri xiphemu xa xihlawulekisi xo va buku yi ri rivitaswilo kasi *nhlamuselo xihandle* ku ri nhlamuselo yo katsela ku vula tibuku hinkwato leti nga kona emisaveni to hambana. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku *nhlamuselo xihandle* ya rito **buku**, hileswaku **buku** i sete ya **tibuku** hinkwato kasi *nhlamuselo xindzeni* ya rona ku ri xihlawulekisi xo va **buku** yi ri **buku**. Hambikuri, *nhlamuselo xihandle* ya rito **tafula** swi vula sete ya **matafula** hinkwawo kasi *nhlamuselo xindzeni* ya rona i xihlawulekisi xo va **tafula** ri ri **tafula**.

Cann u dlayiseta hi ku boxa leswaku a hi xikolokolo ku teka *dinothexini* yi ri nhlamuselo leyi humelelaka eka marito ntsena, yi nga ha ndlandlamuxiwa ku humelela eka swivulwana swa xilingwistiki. Leswi u swi seketela hi mukhuva lowu: A

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swi bohi kumbe ku tiimbeletela ku ri nhlamuselo ya xidinothexini yi humelela ntsena eka marito hikuva yi nga ndlandlamuxiwa ku fika eka swivulwana swa xilingwistiki.

2.2 **Nkatsakanyo wa nkambisiso** wa matsalwa kumbe milavisiso yin'wana ya swidyondzeki leyi kambisisiweke yi fambelanaka ni ndzavisiso lowu

Dinothexini yi humelela ku ri na vanhu vambirhi, ku nga muvulavuri na muyingiseri. *Dinothexini* yi kongomisa eka mhaka kumbe nchumu wo karhi lowu nga *xiyimelo* xa michumu yo karhi hi ku angarhela kumbe nchumu wo karhi hi xiviri xa wona. Xihlawulekisi lexi vumbaka vuxaka exikarhi ka *xiyimelo* ni *xiendliwa* xi vuriwa leswaku i *nhlamuselo*. Hileswaku ku landzelelana ka mipfumawulo ya rito i *xiyimelo* kasi nawu wa matirhiselo ya *xiyimelo* xo karhi i *nhlamuselo*. Tlhandlakambirhi, *xiyimelo* i rito eka ririmi kasi *xiyimeriwa* i nchumu wo karhi lowu xi wu yimelaka wu humelerisaka nhlamuselo ya *xidinothexini*. Nchumu wo karhi wa xiviri lowu wu nga voniwiki hi mahlo ya nyama wu vuriwa *dinothethamu* (**denotatum**), hileswaku i xiyimeri xa nchumu.

Mavitavito ya na nhlamuselo ya *xidinothexini*, hileswaku a ya humelerisi nhlamuselo ya *khonothexini* kasi **mavitaswilo** ya humelerisa nhlamusaelo ya *khonothexini* ya tlhela ya humelerisa ni ya *dinothexini*. *Nhlamuselo khonsepetiwali* yi tekiwa yi ri nhlamuselo ya *dinothexini* ya rito hikuva yi kongomisa eka nhlamuselo ya rito ya ntolovelo kumbe ya ntumbuluko tanihi *dinothexini*. Nhlamuselo ya *khonothexini* ya rito yi navile yi tlhela yi anama hikuva yi katsa swihlawulekisi hinkwaswo leswi fambelanisiwaka ni rito ro karhi kasi *dinothexini* a yi navangi hikuva yona i nhlamuselo ya rito yo kongoma ya ntumbukuko leyi kumekaka eka *dikixinari.*

Dinothexini i vuxaka exikarhi ka rito ni leswi rito rolero ri vulaka swona, kasi *khonothexini* ri kongomisa eka swihlawulekisi leswi yimelaka rito ro karhi leswi nga engetelo ehenhla ka nhlamuselo ya ntumbuluko ya *dinothexini* ya rona. Theme ra *nhlamuselo xihandle* ri tirhisiwa tanihi mavizweni wa *dinothexini*, hikuva matheme lama hinkwawo ya kongomisa eka sete ya nchumu wo karhi hi ku angarhela, kasi theme ra *nhlamuselo xindzeni* ri tirhisiwa tanihi *khonothexini* ya rito, hikuva hinkwawo ya kongomisa eka swihlawulekisi leswi fambelanisiwaka na rito ro karhi. Xo hetelela i ku a ku na vuxaka lebyi nga erivaleni exikarhi ka mipfumawulo kumbe mifungho ya rito ro karhi ni nhlamuselo ya *dinothexini* kumbe ya *khonothexini* ya rona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 3: MAAVELO YA NHLAMUSELO YA DINOTHEXINI YA MARITO YA XITIKONTSONGO XA VANHU

3.1 Xikongomelo xa **Ndzima ya 3**

Xikongomelo xa ndzima leyi i ku paluxa no xopaxopa nhlamuselo ya theme ra dinothexini hi ku kanela marito ya xitikontsongo xa vanhu lama landzelaka: **mufana**, **nhwanyana**, **wanuna**, **wansati**, **mukhalabye** na **mukhegula**. Eka nkanelo lowu ku ta langutisiwa swihlawulekisi swa swiphemu swo kumeka eka tihlamuselo hinkwato ta marito lama boxiweke tanihi xiphemu xa nhlamuselo xa **munhu** xi kumekaka eka marito hinkwawo ni swiphemu swo hambanisa tihlamuselo tanihi **rimbewu**, **vukulu**, **vuntsongo, tiyelo, timbyatso** na **vudyuhari**. Vukona bya xihlawulekisi byi ta kombisiwa hi mfungho wo engetela **(+)**, ku pfumaleka ka xihlawulekisi ku ta kombisiwa hi mfungho wo susa **(-)** na mfungho wa le xikarhi **(+/-)** ku kombisa vukona kumbe ku nga vi kona ka xihlawulekisi. Nxopaxopo wa dinothexini wu ta ndlandlamuxiwa hi ku tirhisa tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo.

3.2 Nxopaxopo wa theme ra **Dinothexini**

Eka xiyenge lexi, ku ta xopaxopiwa marito ya xitikontsongo xa vanhu, lama boxiweke eka **3.1** laha henhla ku humelerisa nhlamuselo ya theme ra *dinothexini*.

3.2.1 Dinothexini ya rito **mufana**

Mufana i rito leri hi ntumbuluko kumbe ntolovelo ri vulaka munhu lontsongo wa rimbewu ra xinuna. Hi ku angarhela rito leri ri yimela n'wana un'wana ni un'wana wa rimbewu ra xinuna. Mhaka leyi yi seketela hi Altintas et al (2008: 180) loko va ku:

> **The term boy is the usual term for a human male child or adolescent.**

Ntshaho lowu wa Altintas et al wu kombisa leswaku rito **mufana** hi leri hi ntolovelo ri tirhisiwaka ku vula munhu lontsongo wa xinuna kumbe loyi a nga eka malembe ya kondlo a ndzi dyi. Hileswaku hi ku angarhela rito **mufana**, nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko kumbe yo kongoma loko ri yime roxe i ku vula kumbe ku yimela **mufana** un'wana ni un'wana, ku nga ri **mufana** wo karhi ntsena. Rito **mufana** ri vula kumbe ku yimela **mufana** un'wana ni un'wana wo tanihi *wo nyuhela, wo ondza, wo leha, wo koma, wa ntlhohe, wa ntima, wa mpohlo, wo ka a nga ri mpohlo* ni swin'wana ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swin'wana. Hambiloko a hambana ni un'wana **mufana** hi xiyimo xa yena, hinkwavo va angarhela hi rito **mufana**, hikuva ri kongomisa eka xilo ha xin'wexin'we lexi welaka eka ntlawa wa swilo swo karhi leswi tivekaka hi rito rero. Wehmeier et al

(2008:167) va tiyisisa nhlamuselo leyi boxiweke hi Altintas et al loko va ku:

> **A boy is a male child or a young male person or a young son.**

Hi ntshaho lowu Wehmeier et al va tiyisisa ku ri **mufana** swi vula n'wana wa rimbewu ra xinuna kumbe n'wana wa matlhari kumbe wa wandzisanyana. Simpson

na Weiner (1978: 466) va hlamusela dinothexini ya rito **mufana** hi ku vula leswi:

> **A male child below the age of majority but commonly applied to lads at school.**

Eka ntshaho lowu Simpson na Weiner va kombisa rito **mufana** ri vula n'wana wa xinuna wa le ka malembe ya le hansi ka ku va wanuna, naswona ri tala ku tirhisiwa eka vana lava ha nghenaka xikolo. Davies et al (1972:108) va tshikilela nhlamuselo ya rito **mufana** hi ndlela leyi:

> **A boy is a male child or a youth who has not as yet reached manhood.**

Ntshaho lowu wa Davies et al wu tshikilela leswaku **mufana** i n'wana wa xinuna lontsongo wa le ka malembe ya kondlo a ndzi dyi, loyi a nga se fikelelaka xiyimo xo va a ri wanuna. Tihlamuselo ta rito **mufana** ta hambana ku ya hi munhu wo karhi, wa rimbewu ro karhi, wa ndhawu yo karhi, wa nkarhi wo karhi ni malembe yo karhi, kambe hinkwato ti humelerisa mongo wun'we wa nhlamuselo ya rito **mufana**. Kevin Mnisi u boxa nhlamuselo ya **mufana** hi mukhuva lowu:

> **Mufana i munhu lontsongo wa xinuna la nga si tekaka nsati, loyi a ha hlayisiwaka hi vatswari va yena.**

Ntshaho lowu wa Mnisi wu engetela nhlamuselo ya rito **mufana** ehenhla ka leyi boxiweke laha henhla hi ku vula leswaku **mufana** i n'wana wa xinuna loyi a nga si lovolaka nsati, naswona a ha riki ehansi ka vulawuri bya vatswari va yena. Shongile Khosa ku ya hi yena **mufana** swi vula:

> **N'wana wa xinuna wa malembe ya kwalomu ka khumenharhu ku fika eka makumembirhin'we.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nhlamuselo ya Khosa na yona yi ndlandlamuxa nhlamuselo ya rito **mufana** hi ku vula leswaku **mufana** i munhu wa xinuna wa malembe ya le xikarhi ka khumenharhu na makumembirhin'we. Manana M.T. Mabunda loko a paluxa nhlamuselo ya rito **mufana** u ri:

> **Mufana i n'wana wa rimbewu ra xinuna loyi a nga eka malembe ya kondlo a ndzi dyi.**

Ku ya hi Manana Mabunda, **mufana** i n'wana wa xinuna loyi a nga eka malembe yo bomba xijaha. Ku ya hi Tatana M.P. Hlavangwane **mufana** i:

> **N'wana wa rimbewu ra xinuna loyi a ha kulaka, kambe a nga si fikelelaka vutswatsi.**

Ntshaho wa Tatana Hlavangwane wu kombisa rito **mufana** ri vula n'wana wa rimbewu ra xinuna loyi a nga si kulaka ku va a nga vitaniwa wanuna, hileswaku a nga si fikelela ku va ni ndyangu. Kokwana Mafitlo William Ponto, loko a paluxa nhlamuselo ya **mufana** u ri:

> **Mufana i munhu wa matlharhi loyi a nga siki helela vujaha ni loyi a nga helela vujaha kutani a vitaniwa mufana hi vanhu lavakulu eka yena**

Eka ntshaho lowu, Kokwana Ponto u kombisa **mufana** ku ri munhu wa xinuna loyi a ha khidaka exidziveni xa vujaha laha lavakulu eka yena va n'wi vitanaka ku ri i **mufana** hikuva i ntsongo eka vona hi malembe. Kokwana N'wa-Matombi Wisani u tshikilela nhlamuselo ya rito **mufana** hi ndlela leyi:

> **Mufana i n'wana wa xinuna loyi a nga si fikaka eka xiyimo xo va a teka nsati.**

Ntshaho lowu wa Kokwana N'wa-Matombi wu tiyisisa ni ku tshikilela tihlamuselo leti boxiweke ta rito **mufana** laha henhla hi ku vula leswaku **mufana** i munhu lontsongo wa rimbewu ra xinuna loyi a nga si ringanelaka ku va a nga khayima tihomu a ya lovola nsati.

Loko hi ku **mufana** hi vula munhu wa marhambu ni nhlonge leswi sungulaka ku tiyela na mipfimbi leyi se yi kukumuka. U languteka a ri muntshwa. Meno ya yena ya va ya helerile ku mila. U ni mavele lamantsongo ya tihlungu onge i swigalana. Loko a vulavula rito ra yena ri sungula ku bonga. U tikomba hi rimbewu ra xinuna leri hambanaka ni ra xisati. U sungula ku huma misisi eka xirho xa yena xa le xihundleni

© University of Venda

ni le makheheleni. Exikandzeni u sungula ku huma swibundzwana leswi vuriwaka ku ri i swidlayahlanga. Marhanga ya yena ya xinuna ya sungula ku kukumuka ku komba ku ri se u le ku kuleni. Loko a etlele u pfa a lorha kutani a huma vununa nivusiku ku komba ku ri se wa vupfa a va wanuna. U sungula ku va ni nkanu ni ku kariha.

Rito **mufana** i xiyimelo xa michumu ya xiviri (*denotatum*) hikuva ri kongomisa eka michumu yo karhi ya xiviri yo hambanahambana ku nga **mufana** un'wana ni un'wana hi ku angarhela. Hileswaku rito **mufana** i xiyimelo xa nchumu wo karhi wa xiviri lowu nga kona emisaveni, lowu hi nga wu hlamuselaka hi ndlela leyi: *i munhu lontsongo wa xinuna*. Lyons (1981:207) loko hi n'wi tshaha u ri:

> **The word denotation will be used for the class of objects, properties, etc. to which the expressions correctly applies.**

Eka ntshaho lowu Lyons u tiyisisa leswaku rito dinothexini ri ta tirhisiwa ku yimela ntlawa wa swilo leswi hi ntiyiso ri yimelaka swona. Ku ya hi ntshaho lowu rito **mufana** i xiyimelo (*denotatum*) xa ntlawa wo karhi wa vanhu (denotata) lavantsongo va rimbewu ra xinuna. Xiyimelo i rito **mufana** eka ririmi, kasi xiyimeriwa i nchumu (*munhu*) wo karhi lowu thyiweke rito leri ra **mufana** lexi kongomisaka eka xona.

Dinothexini ya rito **mufana** yi nga hundzuka ku va **mufana** wo karhi wa xivumbeko xo karhi ni swihlawulekisi swo karhi swo hambana ni swa un'wana **mufana**, kambe nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko ni ku kongoma a yi cinci. Hileswaku i munhu lontsongo wa rimbewu ra xinuna. Mhaka leyi yi paluxiweke yi tshikilela ku ri mipfumawulo ya rito **mufana** i xiyimelo xa *munhu lontsongo wa rimbewu ra xinuna.* Palmer (1981:18) u seketela ntshaho wa Lyons lowu tshahiweke laha henhla, loko a ku:

> **Denotation is a word used to indicate the class of persons, things, etc. generally represented by the expression.**

Hi ntshaho lowu Palmer u tshikilela leswaku dinothexini i rito leri tirhisiwaka ku kombisa ntlawa wa vanhu vo karhi, ni swilo swin'wana ni swin'wana leswi swi yimeriwaka hi marito kumbe swivulwana swo karhi.

Hambiswiritano, a ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mipfumawulo kumbe mifungho ya rito **mufana** na **nhlamuselo** ya rona. Hi swona swi endlaka leswaku tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula *munhu lontsongo wa rimbewu ra xinuna.*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Swikombiso:

Xitsonga > mufana

Xivhenda > mutukana

Xisuthu > mushemane

Xinghezi > boy

Xibunu > seun

Swikombiso leswi swi tiyisisa ku ri a ku na vuxaka lebyi nga erivaleni exikarhi ka mipfumawulo ya rito **mufana** na leswi hi ntiyiso ri vulaka swona. Ku tshikilela mhaka leyi, Jackson (1988:50) u ri:

> **The relation between words and what they refer to is arbitrary.**

Ntshaho lowu wa Jackson wu tshikilela leswaku a ku na vuxaka lebyi nga erivaleni exikarhi ka mipfumawulo ya rito ro karhi na leswi ri vulaka kumbe ku hlamusela swona.

Ku yisa emahlweni, loko munhu a nga si fika eka nhlamuselo ya rito ya ntumbuluko ku rhanga ku ta xifaniso emiehleketweni xa nchumu lowu vuriwaka wa xiviri. Nchumu lowu wa xiviri tanihi rito **mufana** wu nga ha nhlamuseriwa hi ku tirhisa nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo ya rito. Swiphemu leswi swi fambelanisiwa ni nhlamuselo ya rito ya xidinothexini kumbe khonsepetiwali. Hi nga si ndlandlamuxa nhlamuselo ya rito **mufana**, hi ta rhanga hi ku boxa nhlamuselo ya **nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo**.

Nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo i theme leri kongomisaka eka dyondzo ya tihlamuselo ta marito. Hileswaku, nhlamuselo ya rito yi aviwa hi swiphemu swa nhlamuselo ya rona. Mhaka leyi yi seketela hi Mahuntsi (2003:3) loko a ku:

> **Nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo ya rito i ku aviwa ka nhlamuselo ya rito ro karhi ri va hi swiphemu swo karhi. Hileswaku i ndlela yo xopaxopa nhlamuselo ya rito kutani hi kuma swiphemu swa nhlamuselo ya rona.**

Ntshaho wa Mahuntsi wu tiyisisa nhlamuselo leyi boxiweke ya nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo. Marivate et al (1991:65) va yi tshikilela hi mukhuva lowu:

> **The method used in determining or describing the meaning of a word by breaking it down into its several meaning components.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ntshaho lowu Marivate et al va paluxa leswaku nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo i endlelo leri tirhisiwaka ku kumisisa ni ku hlamusela tihlamuselo ta marito hi ku ti ava hi swiphemu swo hambana.

Swidyondzeki swi ava swiphemu swa nhlamuselo hi tinxaka timbirhi leti landzelaka:

SWIPHEMU LESWI KUMEKAKA EKA TIHLAMUSELO HINKWATO

Laha ku kongomisiwa eka swiphemu kumbe swihlawulekisi swa marito yo karhi swo kumeka hinkwako ku humelerisa tihlamuselo ta wona ta xidinothexini. Xiphemu lexi kumekaka eka marito hinkwawo lama kaneriwaka i **munhu**.

SWIPHEMU SWO HAMBANISA TIHLAMUSELO

Laha ku kongomisiwa eka marito lama ya fanaka nhlamuselo hi xiphemu xo karhi lexi ya tivekaka hi xona kambe ya kumeka ya hambanile eka tihlamuselo ta wona hikwalaho ka swiphemu swo karhi leswi ya hambanisaka ku humelerisa nhlamuselo ya xidinothexini. Swiphemu swo hambanisa tihlamuselo ta marito lama xopaxopiwaka i **rimbewu**, **vukulu**, **vuntsongo**, **tiyelo**, **timbyatsu** na **vudyuhari**.

Nhlamuselo ya dinothexini ya rito **mufana** hi ta yi tlhantlha hi ku tirhisa tafula ra 3.2.1.1 ni nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo.

3.2.1.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **mufana**

munhu	ntsongo	nkulu	xinuna	xisati	tiyela	timbyatsu	dyuhala
+	+	-	+	-	+/-	-	-

Tafula ra 3.2.1.1 laha henhla ri kombisa ku ri swiphemu swa tihlamuselo ta rito **mufana** i:

[**+MUNHU**, **+NTSONGO**, **-NKULU**, **+XINUNA**, **-XISATI**, **+/-TIYELA**, **-TIMBYATSU** na **-DYUHALA**]

Mfungho wo engetela **(+)** wu kombisa vukona bya xiphemu xa nhlamuselo ya rito **mufana**, mfungho wo susa **(-)** wu kombisa ku pfumaleka ka xiphemu xa nhlamuselo ya rito **mufana**, kasi mfungho wa le xikarhi **(+/-)** wu kombisa vukona kumbe ku nga vi kona ka xiphemu xa nhlamuselo ya rito **mufana**. Tafula ri kombisa vukona bya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swiphemu swa tihlamuselo eka rito **mufana** swa **munhu**, **ntsongo** na **xinuna**, ku va kona ka xiphemu xa nhlamuselo eka rito **mufana** xa **tiyela** kumbe ku pfumaleka ka xona ni ku nga vi kona ka swiphemu swa nhlamuselo eka rito **mufana** swa **nkulu**, **xisati**, **timbyatso** na **dyuhala**.

Ku ya hi tafula, nhlamuselokhonsepetiwali kumbe dinothexini ya rito **mufana** yi kongomisa eka **munhu** loyi a nga **ntsongo** kambe a nga riki **nkulu** wa rimbewu ra **xinuna**, wo ka a nga ri wa rimbewu ra **xisati**, a nga va a ri wo **tiyela** kumbe a nga si **tiyela**, u hava **timbyatsu** enhlongeni ya yena naswona a nga si **dyuhala**.

3.2.2 Dinothexini ya rito **nhwanyana**

Nhwanyana i rito leri hi ntumbuluko kumbe ntolovelo ri vulaka munhu lontsongo wa rimbewu ra xisati. Hi ku angarhela rito leri ri yimela n'wana un'wana ni un'wana wa rimbewu ra xisati. Leswi swi seketela hi Sinclair et al (2004:607) loko va ku:

> **A girl is a female child from birth to young womanhood or young unmarried woman, daughter, lass or maid.**

Eka ntshaho lowu Sinclair et al va kombisa rito **nhwanyana** ku ri n'wana lontsongo a ha ku velekiwaka wa rimbewu ra xisati ku fikela loko se a kurile a ri nhwana kumbe thugamama. Walter et al (2007:605) va tiyisisa nhlamuselo leyi boxiweke hi Sinclair et al loko va ku:

> **A girl is a female child or a young woman especially one still at school or a daughter.**

Hi ntshaho lowu, Walter et al, va tiyisisa mhaka ya leswaku **nhwanyana** swi vula n'wana wa rimbewu ra xisati kumbe thugamama, ngopfungopfu loyi a nghenaka xikolo kumbe n'wana wa **wanhwanyana** kumbe wa **xirhundzu**. Simpson na Weiner (1978:529) va tshikilela nhlamuselo ya rito **nhwanyana** hi ndlela leyi:

> **A girl is a female child but commonly applied to all unmarried women.**

Eka ntshaho lowu Simpson na Weiner va kombisa rito **nhwanyana** ri vula n'wana wa xisati wa le ka malembe ya le hansinyana ka ku va wansati, naswona ri tala ku tirhisiwa eka vanhwana lava se va vaka va ri vavasati lavantsongo vo ka va nga si lovoriwaka. Davies et al (1972:390) va boxa nhlamuselo ya rito **nhwanyana** hi ku vula leswi:

> **A girl is a female child who has not as yet reached womanhood.**

© University of Venda

Ntshaho lowu wa Davies et al wu kombisa leswaku **nhwanyana** i n'wana wa xisati lontsongo wa le ka malembe ya kondlo a ndzi dyi, loyi a nga si fikelelaka xiyimo xo va a ri wansati. Tihlamuselo ta rito **nhwanyana** ta hambana ku ya munhu wo karhi, wa ndhawu yo karhi, wa nkarhi wo karhi ni malembe yo karhi. Vutlhari Desire Nkuna u boxa nhlamuselo ya rito **nhwanyana** hi mukhuva lowu:

> **Nhwanyana i n'wana wa xisati loyi se a vonaka masiku ku komba leswaku se u kurile.**

Ntshaho wa Nkuna wu engetela nhlamuselo ya rito **nhwanyana** ehenhla ka leti boxiweke laha henhla hi ku vula ku ri **nhwanyana** i n'wana wa rimbewu ra xisati loyi a yaka emikarhini xi ri xikombiso xo va se a kurile ku va wansati loyi a nga lovoriwaka. Ashley Khosa loko a paluxa nhlamuselo ya rito **nhwanyana** u ri:

> **Nhwanyana i n'wana wa rimbewu ra xisati loyi a nga hansi ka vulawuri bya vatswari va yena wa kwalomu ka malembe ya le xikarhi ka khumentlhanu na makumembirhin'we.**

Ntshaho wa Khosa na wona wu ndlandlamuxa nhlamuselo ya rito **nhwanyana** hi ku vula leswaku **nhwanyana** i munhu wa xisati loyi a ha lawulaka hi vatswari va yena, naswona wa malembe ya le xikarhi ka khumentlhanu na makumembirhin'we. Manana Winnie Buthelezi ku ya hi yena **nhwanyana** swi vula:

> **N'wana wa xisati loyi a ha riki ntsongo hi malembe a nga si tswalaka n'wana kumbe a nga si lovoriwaka.**

Ku ya hi manana Buthelezi, **nhwanyana** i munhu wa xisati lontsongo hi malembe, a nga si tekiwaka, naswona a nga si velekaka n'wana. Tatana Lucas Mundhluli yena u ri **nhwanyana** swi vula:

> **Munhu wa xirhundzu loyi a nga eka malembe ya kondlo a ndzi dyi.**

Tatana Mundhluli u kombisa rito **nhwanyana** ku ri n'wana wa xisati loyi a nga eka malembe yo bomba xinhwana. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani, loko a paluxa nhlamuselo ya rito **nhwanyana** u ri:

> **I munhu wa xisati lontsongo loyi se a chayaka zivuko kumbe a phahlaka ku komba ku ri se u kurile a nga lovoriwa a ya evukatini.**

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Risimati u kombisa ku ri **nhwanyana** i n'wana wa rimbewu ra xisati loyi se a vonaka masiku a tlhela a va a fikelerile xiyimo xo tekiwa a

© University of Venda

ya hloma evukatini. Kokwana Leah N'wa-Sikheto Ngobeni u tshikilela nhlamuselo ya rito **nhwanyana** hi ndlela leyi:

> **Nhwanyana i munhu wa rimbewu ra xirhundzu loyi a nga si hlanganaka ni wanuna, a nga si helelaka vunhwana kutani a vitaniwa kuri i nhwanyana hi lavakulu eka yena.**

Ntshaho wa kokwana N'wa-Sikheto wu tiyisisa no tshikilela tihlamuselo leti boxiweke ta rito **nhwanyana** hi ku vula leswaku **nhwanyana** i munhu wa xisati lontsongo loyi a nga tiviki wanuna, naswona a ha khidaka exidziveni xa vunhwana laha lavakulu va n'wi vitanaka ku ri i **nhwanyana** hikuva i ntsongo eka vona hi malembe.

Loko hi ku **nhwanyana** hi vula munhu wa rimbewu ra xisati wa rhambu ro ka ri nga tiyelangi ni nhlonge na timayisele to vevuka. U languteka a ri muntshwa tanihi mufana. Meno ya yena ya va se ya helerile ku mila. U va a ri na mavele lamo thuga makulu. U va a ri na xisuti lexikulu ni tikhevhe. Miri wa yena wa cinca ku komba ku ri se wa kula a va wansati laha se a sungulaka ni ku vona nkarhi, ku huma misisi emakheheleni ni le ka xirho xa le xihundleni. Wa tirhandza no hlamba a basa a ku cacaa, ni ku bomba swinene. U sungula ku huma swibundzwana swa swidlayahlanga exikandzeni ku komba ku cinca ka nhlonge ya yena, hikuva yi sungula ku nyuka, ku vevuka, ku vonikela no rhetela. Loko se a ri na kwalomu ka khumentlhanu ku fika eka khumenkombo wa malembe miri wa thopela. Miri wa yena wu va wu nga tsindziyelangi ku fana ni wa mufana. Rito ra yena ra cinca ri sungula ku lalela kahle ri nga ha khwaxi.

Hi ku komisa rito **nhwanyana** ri vula kumbe ku yimela **nhwanyana** un'wana ni un'wana kumbe munhu lontsongo wa rimbewu ra xisati hi ku angarhela ku ya hi swiyimo swo hambana swo karhi swo tanihi *wo lala, wo saseka, wo yimeka, wa ribungu,* ni swin'wana ni swin'wana. Hambiloko **nhwanyana** un'wana a hambana ni un'wana hi xiyimo xa yena, hinkwavo va angarhela hi rito **nhwanyana**, hikuva ri kongomisa eka nchumu ha un'weun'we lowu welaka eka ntlawa wa swilo swo karhi leswi tivekaka hi rito rero.

Rito **nhwanyana** i xiyimelo xa michumu ya xiviri (*denotatum*) hikuva ri kongomisa eka michumu (denotata) yo karhi ya xiviri yo hambanahambana, ku nga **nhwanyana** un'wana ni un'wana. Hileswaku rito **nhwanyana** i xiyimelo xa nchumu wo karhi wa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xiviri lowu nga kona emisaveni, lowu hi nga wu hlamuselaka hi ndlela leyi: **I munhu lontsongo wa xisati**. Dinothexini ya rito **nhwanyana** yi nga cinca ku va **nhwanyana** wo karhi wa xivumbeko xo karhi ni swihlawulekisi swo karhi swo hambana ni swa un'wana **nhwanyana**, kambe nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko a yi nge hundzuki, yi ta tama ya ha vula munhu lontsongo wa rimbewu ra xisati.

Mhaka leyi paluxiweke laha henhla yi tiyisisa ku ri rito **nhwanyana** i xiyimelo xa munhu wa rimbewu ra xisati. Xiyimelo i rito **nhwanyana** eka ririmi, kasi xiyimeriwa i **nhwanyana** un'wana ni un'wana loyi a nga nchumu wo karhi kumbe xilo xo karhi lexi kongomisaka eka xona. Palmer (1981:17) u seketela mhaka leyi loko a ku:

> **The signifier is a word in the language and the signified is the object in the world that it stands for, refers to or denotes.**

Ntshaho lowu wa Palmer wu tiyisisa leswaku xiyimelo i rito eka ririmi, kasi xiyimeriwa i nchumu wo karhi lowu wu yimeriwaka ku humelerisa nhlamuselo ya xidinothexini.

Hambiswiritano, a ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mipfumawulo ya rito **nhwanyana** na **nhlamuselo** ya rona. Hi swona swi endlaka ku ri tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu lontsongo wa rimbewu ra xisati**.

Swikombiso:

Xitsonga > nhwanyana

Xivhenda > musidzana

Xisuthu > musetsana

Xinghezi > girl

Xibunu > meisie

Swikombiso leswi swi tiyisisa leswaku a ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mipfumawulo ya rito **nhwanyana** na leswi hi ntiyiso ri vulaka swona. Ku tshikilela mhaka leyi swi vula ku ri a ku na vuxaka lebyi nga erivaleni exikarhi ka rito ni mipfumawulo kumbe mifungho ya rona na leswi ri vulaka kumbe ku hlamusela swona.

Ku yisa emahlweni nhlamuselo ya dinothexini ya rito **nhwanyana** yi ta tlhantlhiwa hi ku tirhisa tafula ra 3.2.2.1 ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo laha hansi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.2.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **nhwanyana**

munhu	ntsongo	nkulu	xinuna	xisati	tiyela	timbyatsu	dyuhala
+	+	-	-	+	+/-	-	-

Tafula ra 3.2.2.1 laha henhla ri kombisa ku ri swiphemu swa tihlamuselo ta rito **nhwanyana** i:

[+MUNHU, +NTSONGO, -NKULU, -XINUNA, +XISATI, +/-TIYELA, -TIMBYATSU na **-DYUHALA]**

Mfungho wo engetela **(+)** wu kombisa vukona bya xiphemu xa nhlamuselo ya rito **nhwanyana**, mfungho wo susa **(-)** wu kombisa ku pfumaleka ka xiphemu xa nhlamuselo ya rito **nhwanyana**, kasi mfungho wa le xikarhi **(+/-)** wu kombisa vukona kumbe ku nga vi kona ka xiphemu xa nhlamuselo ya rito **nhwanyana**. Tafula ri kombisa vukona bya swiphemu swa nhlamuselo eka rito **nhwanyana** swa **munhu**, **ntsongo** na **xisati**, vukona kumbe ku nga vi kona ka xiphemu xa nhlamuselo eka rito **nhwanyana** xa **tiyela** ni ku pfumaleka ka swiphemu swa nhlamuselo eka rito **nhwanyana** swa **xinuna**, **timbyatsu** na **dyuhala**.

Ku ya hi tafula, nhlamuselo ya khonsepetiwali kumbe dinothexini ya rito **nhwanyana** swi vula **munhu** loyi a nga **ntsongo**, a nga riki **nkulu**, a hi wa rimbewu ra **xinuna** i wa ra **xisati**, a nga va a ri wo **tiyela** kumbe a nga si **tiyela**, u hava **timbyatsu** enhlongeni ya yena naswona a nga si **dyuhala**.

3.2.3 Dinothexini ya rito **wanuna**

Wanuna i rito leri hi ntumbuluko ri vulaka munhu lonkulu wa rimbewu ra xinuna. Mhaka leyi yi seketela hi Walter et al (2007: 869) loko va ku:

> **A man is an adult male human being as opposed to a woman or girl or both.**

Ntshaho lowu wa Walter et al wu tshikilela mhaka leyi boxiweke ya leswaku **wanuna** i munhu lonkulu wa rimbewu ra xinuna loko a pimanisiwa ni **wansati** kumbe **nhwanyana**. Sinclair et al (2004:904) va tiyisisa mhaka leyi paluxiweke hi Walter et al loko va ku:

> **A man is an adult male human being as distinguished from a woman. It also signifies masculine or human beings in general.**

Hi ntshaho lowu Sinclair et al va tiyisisa ku ri **wanuna** i munhu lonkulu wa rimbewu ra xinuna loko a hambanisiwa ni **wansati**, naswona ri tlhela ri yimela **vununa** kumbe

© University of Venda

wanuna un'wana ni un'wana hi ku angarhela. Davies et al (1972:540) va tshikilela nhlamuselo ya dinothexini ya rito **wanuna** hi ndlela leyi:

> **A man is a full-grown male human being regarded as physically strong and brave.**

Eka ntshaho lowu Davies et al va kombisa rito **wanuna** ri vula munhu lonkulu wa xinuna loyi a tekiwaka a ri ni matimba, a tlhela a nga chavi nchumu. Brown (1993:1680) u boxa nhlamuselo ya rito **wanuna** hi mukhuva lowu:

> **A man is an adult male person as opposed to a woman or boy or both.**

Ntshaho lowu wa Brown wu tiyisisa leswaku **wanuna** i munhu lonkulu wa xinuna loko a pimanisiwa ni wansati kumbe mufana. Tihlamuselo ta rito **wanuna** ta hambana ku ya hi munhu wo karhi, wa rimbewu ro karhi, wa ndhawu yo karhi, wa nkarhi wo karhi ni malembe yo karhi. Hambiswiritano, tihlamuselo ta kona hinkwato ti kongomisa eka mhaka yo fana. Tatana Sam Lusiba u boxa nhlamuselo ya **wanuna** hi mukhuva lowu:

> **Wanuna i munhu wa xinuna lonkulu loyi a nga tatana eka vana va yena a tlhela a ri nuna eka nsati wa yena.**

Ntshaho lowu wa tatana Lusiba wu engetela nhlamuselo ya rito **wanuna** ehenhla ka leyi boxiweke laha henhla hi ku vula leswaku **wanuna** i munhu wa rimbewu ra xinuna lonkulu loyi vana va yena va nge i tatana eka vona, kasi eka nsati wa yena i nuna. Kokwana Mudun'wazi Solomon Shirindza ku ya hi yena **wanuna** swi vula:

> **Munhu wa rimbewu ra xinuna loyi a nga nkulu se a nga lovola nsati a nga ni ndyangu kumbe muti.**

Nhlamuselo ya kokwana Shirindza na yona yi ndlandlamuxa nhlamuselo ya rito **wanuna** hi ku vula leswaku **wanuna** i munhu wa xinuna lonkulu loyi a nga teka nsati a tlhela a ri ni muti. Sandile Maluleke u paluxa nhlamuselo ya rito **wanuna** hi ndlela leyi:

> **Wanuna i munhu wa rimbewu ra xinuna loyi a nga ni malembe yo sukela eka makumembirhin'we ku ya fika eka makumetsevu.**

Ku ya hi Maluleke **wanuna** i munhu wa xinuna wa malembe ya le xikarhi ka makumembirhin'we na makumetsevu. Ku ya hi manana M.T. Mabunda **wanuna** i:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Munhu wa matlharhi loyi a nga ntswatsi wa malembe ya le henhla ka makumembirhin'we.

Ntshaho wa manana Mabunda wa yelana ni wa Sandile , hinkwavo va kombisa **wanuna** ku ri munhu wa xinuna lonkulu wa malembe yo sukela eka makumembirhin'we ku ya ehenhla ku fikela loko se a ri mukhalabye. Kokwana E.T. Shihlomule, loko a paluxa nhlamuselo ya **wanuna** u ri:

Wanuna i munhu wa xinuna loyi a nga hundza eka vujaha hi ku va lovola nsati a va na vana kumbe a ri hava a tlhela a va ni vutihlamuleri emutini wa yena ni le tikweni.

Eka ntshaho lowu, kokwana Shihlomule u kombisa **wanuna** ku ri munhu wa xinuna loyi a nga ha riki mufana a nga lovola nsati, a va na vana kumbe a nga vi ni vona, kambe a ri na vutihlamuleri eka swa muti wa yena ni swa le tikweni laha a tshamaka kona.

Hileswaku, ri yimela munhu un'wana ni un'wana lonkulu wa rimbewu ra xinuna. Rito **wanuna** ri yimela **wanuna** un'wana loyi a hambanaka ni un'wana wo tanihi *wa matimba*, *wo kala matimba*, *wa xivindzi, wa vutoya, wa migingiriko, wo loloha* ni swin'wana ni swin'wana. Hambiloko a hambana ni un'wana wanuna hi xiyimo, hinkwavo va angarhela hi rito **wanuna** hikuva hinkwavo i va **xinuna**. Mhaka leyi yi seketela hi Palmer (1981:191) loko a ku:

It is an expression (lexical item) i.e. set of entities which that expression (lexical item) denotes.

Ntshaho lowu wa Palmer wu tiyisisa mhaka ya leswaku rito **wanuna** ri angarha **wanuna** un'wana ni un'wana hikuva ri kongomisa eka xilo ha xin'wexin'we lexi welaka eka ntlawa wa swilo swo karhi leswi tivekaka hi rito rero. Rito **wanuna** i xiyimelo xa nchumu wa xiviri (denotatum) hikuva ri kongomisa eka munhu un'wana ni un'wana wo karhi wa xiviri wo hambana ni un'wana kambe hinkwavo i va **xinuna**. Hileswaku rito **wanuna** i xiyimelo xa nchumu wo karhi wa xiviri lowu nga kona emisaveni, lowu hi nga wu hlamuselaka hi ndlela leyi: **I munhu lonkulu wo tiyela wa xinuna**. Hi marito man'wana, dinothexini ya rito **wanuna** i xiyimelo xa ntlawa va vanhu vo karhi va **xinuna**. Xiyimelo i rito **wanuna** eka ririmi, kasi xiyimeriwa i nchumu (munhu) wo karhi lowu thyiweke rito leri ra **wanuna** kumbe xilo xo karhi lexi xi kongomisaka eka xona. Mhaka leyi yi seketela hi Palmer (1981:17) loko a ku:

Words that is to say are names or labels for things.

© University of Venda

Hi ntshaho lowu Palmer u tiyisisa ku ri marito i mavito ya swilo kumbe swiyimelo swa michumu yo karhi tanihi rito **wanuna** ri yimelaka **wanuna** un'wana ni un'wana kumbe **vununa** hi ku angarhela.

Dinothexini ya rito **wanuna** yi nga hundzuka ku va **wanuna** wo karhi wa xivumbeko ni swihlawulekisi swo karhi swo hambana ni swa un'wana **wanuna**, kambe nhlamuselo ya rona ya ntolovelo ni ku kongoma a yi nge cinci. Hileswaku i munhu lonkulu wa rimbewu ra xinuna. Mhaka leyi paluxuweke yi tshikilela ku ri rito **wanuna** i xiyimelo xa **munhu lonkulu wa xinuna** un'wana ni un'wana hi ku angarhela swi nga ri nga ri na mhaka ku ri i wa rixaka rihi.

Hambiswiritano, a ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mipfumawulo ya rito **wanuna** na **nhlamuselo** ya rona. Hi swona swi endlaka leswaku tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu lonkulu wo tiyela wa rimbewu ra xinuna**.

Swikombiso:

Xitsonga > wanuna

Xivhenda > munna

Xisuthu > monna

Xinghezi > man

Xibunu > man

Swikombiso leswi swi tiyisisa ku ri a ku na vuxaka lebyi nga erivaleni exikarhi ka mipfumawulo ya rito **wanuna** na leswi hi ntiyiso ri vulaka swona. Hambileswi **munna** ya Xivhenda ni **monna** ya Xisuthu ya yelanaka, ya hambana hi switwari **u** na **o** ni thoni kumbe xikalo xa wona, na **'man'** ya Xinghezi na '**man**' ya Xibunu ya fana hi mapeletwana kambe ya hambana hi thoni ya wona.

Ku yisa emahlweni nhlamuselo ya dinothexini ya rito **wanuna** yi ta tlhantlhiwa hi ku tirhisa tafula ra 3.2.3.1 ni nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo laha hansi.

3.2.3.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **wanuna**

munhu	ntsongo	nkulu	xinuna	xisati	tiyela	timbyatsu	dyuhala
+	-	+	+	-	+	-	-

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tafula ra 3.2.3.1 laha henhla ri kombisa ku ri swiphemu swa tihlamuselo ta rito **wanuna** i:

[+MUNHU, -NTSONGO, +NKULU, +XINUNA, -XISATI, +TIYELA, -TIMBYATSU na **-DYUHALA]**

Mfungho wo engetela **(+)** wu kombisa vukona bya xiphemu xa nhlamuselo ya rito **wanuna**, mfungho wo susa **(-)** wu kombisa ku pfumaleka ka xiphemu xa nhlamuselo ya rito **wanuna**. Tafula ri kombisa vukona bya swiphemu swa nhlamuselo eka rito **wanuna** swa **munhu**, **nkulu**, **xinuna** na **tiyela** ni ku pfumaleka ka swiphemu swa nhlamuselo eka rito **wanuna** swa **ntsongo**, **xisati**, **timbyatsu** na **dyuhala**.

Ku ya hi tafula, nhlamuselo ya khonsepetiwali kumbe dinothexini ya rito **wanuna** i munhu loyi a nga riki **ntsongo**, kambe i **nkulu,** i wa **xinuna**, wo ka a nga ri wa **xisati**, wo **tiyela** a tlhela a va a ri hava **timbyatsu** enhlongeni ya yena, naswona a nga si **dyuhala**.

3.2.4 Dinothexini ya rito **wansati**

Wansati i rito leri hi ntumbuluko na ntolovelo ri vulaka munhu lonkulu wa rimbewu ra risati. Altintas et al (2008:1520) va seketela nhlamuselo ya rito **wansati** hi ndlela leyi:

> **A woman is an adult female person as opposed to a man or girl or both. It is an individual female person.**

Altintas et al, hi ntshaho lowu, va kombisa rito **wansati** ri vula munhu lonkulu wa rimbewu ra xisati loko ri pimanisiwa na rito **wanuna** kumbe **nhwanyana**, naswona ri tlhela ri kongomisa eka munhu un'wana ni un'wana wo karhi wa rimbewu ra xisati. Sinclair et al (2004:1738) va tiyisisa nhlamuselo leyi boxiweke hi Altintas et al loko va ku:

> **A woman is an adult female human being. It also signifies feminine or women collectively and in general.**

Sinclair et al, hi ntshaho wa vona, va tiyisisa ku ri rito **wansati** ri vula munhu lonkulu wa xisati. Ku ya hi vona rito **wansati** ri tlhela ri kongomisa eka **vusati** kumbe ku yimela **wansati** un'wana ni un'wana hi ku angarhela. Davies et al (1972:981) va tshikilela nhlamuselo leyi anekiweke hi Altintas na Sinclair et al loko va ku:

> **A woman is a full-grown female human being or a woman in general.**

Davies et al , hi ntshaho wa vona, va tshikilela ku ri rito **wansati** ri vula munhu wa xisati loyi se a nga hundza eka ku va muntshwa, a nga kula ku ringanela, a nga

© University of Venda

ntswatsi. Va tlhela va kandziyela mhaka leyi paluxiweke hi Sinclair et al ya leswaku rito **wansati** ri kongomisa eka ku yimela **wansati** un'wana ni un'wana hi ku angarhela. Tihlamuselo ta rito **wansati** ta hambana ku ya hi munhu wo karhi , wa rimbewu ro karhi, wa ndhawu yo karhi, wa nkarhi wo karhi ni malembe yo karhi. Ku ya hi Tshavalala (2009:18) u boxa nhlamuselo ya rito **wansati** hi mukhuva lowu:

> **Wansati i munhu wa xisati loyi a nga hundza eka xiyimo xa vunhwanyana/vunhwana, naswona a languteriwaka ku va se a ri nindyangu.**

Ntshaho wa Tshavalala wu boxa swo yelana ni leswi hlamuseriweke hi Davies et al laha henhla ku ri **wansati** i munhu wa rimbewu ra xisati loyi a nga hundza eka vuntshwa ivi a engetela leswaku munhu loyi a nga va se a lovoriwile a ri nimuti wa yena. Manana M.T. Mabunda ku ya hi yena **wansati** swi vula:

> **Wansati i munhu lonkulu wa xisati a nga manana/mhani eka vana va yena, i hahani eka vanhu vo karhi, van'wana va n'wi vitana mhanintsongo, naswona i munhu wa malembe yo sukela eka makumembirhin'we ku ya fika eka makumetsevu.**

Eka ntshaho lowu manana Mabunda u kombisa ku ri **wansati** i munhu loyi vana va yena va vitanaka mhani, kasi van'wana va n'wi vula hahani hikokwalaho ko va a ri makwavo wa vatata wa vona, van'wana mhanintsongo hikokwalaho ko va a ri ndzisani ya mhani wa vona kumbe mhaninkulu hikokwalaho ko va a ri sesi wa mhani wa vona. U tlhela a tatisa mhaka ya leswaku loko hi ku loyi i **wansati** hi kongomisa eka munhu wa malembe yo karhi, ku nga **21** ku fika eka **60**. Tatana M.T. Mthombeni u kandziyela nhlamuselo ya rito **wansati** leyi boxiweke hi manana Mabunda loko a ku:

> **Wansati i munhu wa rimbewu ra xisati lonkulu wa malembe yo suka eka 21 ku fika 60 loyi se a nga tekiwa a nga ni ndyangu.**

Tatana Mthombeni u tshikilela nhlamuselo ya rito **wansati** leyi paluxiweke hi vamanana Mabunda na Tshavalala laha henhla. Tatana Lucas Mundhluli u hlamusela rito **wansati** hi ndlela leyi:

> **Wansati i munhu lonkulu wa rimbewu ra xisati a nga se dyuhalaka, kambe a nga hundzeriwa hi vuntshwa, naswona a nga ha tshamiki ni vatswari va yena a nga tekiwa, a nga ni ndyangu wa yena, hileswaku a nga evukatini.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tatana Mundhluli, hi ntshaho wa yena, u tiyisisa mhaka leyi andlariweke hi vamanana na tatana Mthombeni laha henhla ivi a tatisa ku ri i munhu loyi a nga se dyuhalaka, naswona a nga ha tshami emutini wa vatswari u ni muti wa yena. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u paluxa hlamuselo ya rito **wansati** hi mukhuva lowu:

> **Wansati i munhu wa xisati lonkulu loyi a nga lovoriwa a nga ha tshamiki ekaya ka vatswari va yena, kambe a tshamaka eka va nuna wa yena.**

Ntshaho lowu wa kokwana N'wa-Socha wu boxa mhaka yo fana ni leyi anekiweke hi tatana Mundhluli laha henhla. Xivangelo xa ku fana loku i ku vavutisiwa lavambirhi va tshama eBuxi hinkwavo.

Hi ku komisa rito **wansati** ri vula kumbe ku yimela **wansati** un'wana ni un'wana kumbe munhu un'wana ni un'wana lonkulu wa rimbewu ra xisati hi ku hamabanahambana ka swiyimo swo karhi swo tanihi *wa tintswalo, wa tihanyi, wa vuswikoti, wo kala vuswikoti, wa mavulavulelo lamanene, wa mavulavulelo yo homboloko, wo nyuhela, wo ondza*, *wa le xikarhi,* ni swin'wana ni swin'wana. Hambiloko, **wansati** wo karhi a hambana hi swiyimo swa yena swo karhi ni swa un'wana **wansati** swo tanihileswi swi boxiweke, hinkwavo va angarha hi rito **wansati** hikuva hinkwavo i va **xisati**.

Rito **wansati** i xiyimelo xa munhu wa xiviri (*denotatum*) hikuva ri kongomisa eka munhu un'wana ni un'wana wo karhi wa xiviri hi ku hambanahambana, ku nga **wansati**. Hileswaku rito **wansati** i xiyimelo xa nchumu wo karhi wa xiviri lowu nga kona emisaveni, lowu hi nga hlamuselaka hi ndlela leyi: **I munhu lonkulu wo tiyela wa xisati**. Mhaka leyi yi seketela hi Lyons (1977:207) loko a ku:

> **The denotation of 'woman' is a particular class of human beings and also that the individual human beings 'women' are its denotata.**

Ntshaho lowu wa Lyons wu tiyisisa leswaku rito **wansati** i xiyimelo xa ntlawa wa vanhu (*denotata*) vo karhi lava nga nchumu wo karhi ha un'weun'we lowu welaka eka ntlawa wolowo wa swilo leswi tivekaka hi rito **wansati**. Xiyimelo i rito **wansati** eka ririmi, kasi xiyimeriwa i nchumu (munhu) wo karhi lowu thyiweke rito leri ra **wansati**, lexi xi kongomisaka eka xona. Hi marito man'wana, dinothexini ya rito

© University of Venda

wansati i sete ya vanhu vo karhi ku nga **wansati** un'wana ni un'wana hi ku angarhela lava ri yimelaka vona hi ntiyiso lowu heleleke.

Dinothexini ya rito **wansati** yi nga hundzuka laha **wansati** wo karhi a nga siviwaka hi wo karhi wo hambana ni lowo sungula hi xivumbeko ni swihlawulekisi swo karhi kambe nhlamuselo ya rona ya ntolovelo ni ku kongoma a yi cinci. Hileswaku i munhu lonkulu wa rimbewu ra xisati. Mhaka leyi paluxiweke yi bumabumela leswaku rito **wansati** i xiyimelo xa **munhu lonkulu wa rimbewu ra xisati** un'wana ni un'wana hi ku angarhela swi nga ri na mhaka ku ri i wa rixaka rihi.

Hambiswiritano, a ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mipfumawulo ya rito **wansati** na nhlamuselo ya rona. Hi swona swi endlaka ku ri tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu lonkulu wo tiyela wa rimbewu ra xisati**.

Swikombiso:

Xitsonga > wansati

Xivhenda > musadzi

Xisuthu > mosadi

Xinghezi > woman

Xibunu > vrou

Swikombiso leswi swi tiyisisa mhaka ya leswaku a ku na vuxaka lebyi nga erivaleni exikarhi ka mipfumawulo ya rito **wansati** na leswi hi ntiyiso ri vulaka kumbe ku hlamusela swona.

Ku yisa emahlweni, nhlamuselo ya dinothexini ya rito **wansati** yi ta tlhantlhiwa hi ku tirhisa tafula ra 3.2.4.1 ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo.

3.2.4.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **wansati**

munhu	ntsongo	nkulu	xinuna	xisati	tiyela	timbyatsu	dyuhala
+	-	+	-	+	+	-	-

Tafula ra 3.2.4.1 laha henhla ri kombisa ku ri swiphemu swa tihlamuselo ta rito **wansati** i:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

[+MUNHU, -NTSONGO, +NKULU, -XINUNA, +XISATI, +TIYELA, -TIMBYATSU na **-DYUHALA]**

Mfungho wo engetela **(+)** wu kombisa vukona bya xiphemu xa nhlamuselo ya rito **wansati**, kasi mfungho wo susa **(-)** wu kombisa ku pfumaleka ka xiphemu xa nhlamuselo ya rito **wansati**. Tafula ri kombisa vukona bya swiphemu swa nhlamuselo eka rito **wansati** swa **munhu**, **nkulu**, **xisati** na **tiyela** ni ku pfumaleka ka swiphemu swa nhlamuselo eka rito **wansati** swa **ntsongo**, **xinuna**, **timbyatsu** na **dyuhala**.

Ku ya hi tafula, nhlamuselo ya khonsepetiwali kumbe dinothexini ya rito **wansati** i **munhu** loyi a nga riki **ntsongo** kambe a ri **nkulu**, wo ka a nga ri wa **xinuna**, kambe a ri wa **xisati**, a tlhela a va a ri wo **tiyela**, wo va hava **timbyatsu** enhlongeni ya yena, naswona wo ka a nga si **dyuhala**.

3.2.5 Dinothexini ya rito **mukhalabye**

Mukhalabye i rito leri hi ntumbuluko na ntolovelo ri kongomisaka eka munhu lonkulu wa rimbewu ra xinuna la dyuhaleke. Altintas (2008:1015) u seketela nhlamuselo ya rito **mukhalabye** hi mukhuva lowu:

An old man is a male old human being who is advanced in years.

Ntshaho lowu wa Altintas wu kombisa rito **mukhalabye** ku ri munhu lonkulu loyi a dyuhaleke wa rimbewu ra xinuna naswona wa malembe yo tala. Walter et al (2007:627) loko va tiyisisa nhlamuselo ya **mukhalabye** leyi boxiweke hi Altintas et al va ri:

An old man is the father of a person's father or mother.

Hi ntshaho lowu Walter et al va kombisa rito **mukhalabye** ku ri tata wa tatana kumbe wa manana wa munhu wo karhi. Soanes na Stevenson (2006:995) va tiyisisa nhlamuselo ya rito **mukhalabye** loko va ku:

An old man is an elderly or aged man especially one who is above sixty years.

Soanes na Stevenson hi ntshaho wa vona va kombisa leswaku **mukhalabye** swi vula munhu lonkulu wa xinuna wa malembe ya le henhla ka makumetsevu. Sinclair na Hanks (2004:1001) va tiyisisa nhlamuselo ya **mukhalabye** leyi boxiweke hi Soanes na Stevenson laha henhla hi ndlela leyi:

© University of Venda

An old man is an elderly male person who is fussy or timid.

Sinclair na Hanks va tiyisisa nhlamuselo ya rito **mukhalabye** leyi andlariweke hi Soanes na Stevenson ivi va engetela ku ri **mukhalabye** i munhu wo tala ku vilela hi mhaka yo ka yi nga ri nchumu kumbe a ri munhu wa rinyumanyuma. Ku ya hi Hlamulo Rikhotso **mukhalabye** swi vula:

> **Munhu wa xinuna lonkulu loyi a nga dyuhala a nga ha kotiki ku famba hi ku hatlisa a tlhela a tirhisa nhonga ku gogojela.**

Rikhotso u tiyisisa nhlamuselo ya **mukhalabye** leyi anekiweke laha henhla ivi a tatisa ku ri loko hi ku loyi i **mukhalabye** hi langutele munhu wo famba hi ku nonoka a tlhela famba hi mpfuneto wa nhonga. Tatana Lucas Mundhuli u boxa nhlamuselo ya **mukhalabye** hi mukhuva lowu:

> **Mukhalabye i munhu wa rimbewu ra xinuna loyi se a gugeke, naswona a nga ni malembe ya le henhla ka makumetsevu.**

Eka ntshaho lowu tatana Mundhluli u kandziyela nhlamuselo ya **mukhalabye** leyi paluxiweke hi Soanes na Stevenson laha henhla. Tshavalala (2009:29) u hlamusela rito **mukhalabye** hi ndlela leyi:

> **Mukhalabye i munhu wa xinuna loyi se a gugeke, naswona u va a hundzile eka xiyimo xo va wanuna ni nhlonge ya yena yi va yi vunile a tlhela a basa ni misisi.**

Tshavalala u seketela tihlamuselo ta **mukhalabye** leti boxiweke laha henhla ivi a tatisa leswaku u va a hundzile eka ku va wanuna, hikuva se nhlonge ya yena yi humile timbyatso ni misisi yi ri ya mpun'wa. Kokwana E.T. Shihlomule u tshikilela nhlamuselo ya rito **mukhalabye** loko a ku :

> **Mukhalabye i munhu wa xinuna lonkulu loyi a dyuhaleke se a nga huma peceni, a nga ha hakeliki xibalo, a nga ha tirhiki mitirho yo tika, hikuva a nga ha ri na matimba ni nhlonge ya yena yi chopanile, naswona swa n'wi tikela ku pfuka, ku suka ehansi a yima ni ku famba.**

Hi ntshaho lowu kokwana Shihlomule u tshikilela nhlamuselo ya **mukhalabye** leyi bumabumeriweke laha henhla ivi a tatisa ku ri rito **mukhalabye** ri fambelanisiwa ni munhu loyi a nga ha tirhiki a nga pecenini a nga ha kotiki ku ti tirhela hikuva a nga ha ri ni ntamu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ku komisa rito **mukhalabye** ri vula kumbe ku yimela munhu un'wana ni un'wana lonkulu loyi a gugeke wa rimbewu ra xinuna ku ya hi ku hambanahambana ka swiyimo swo tanihi wa *mahlo yo vona, wa mahlo yo ka ya nga voni, wo gogojela hi nhonga, wo ka a nga gogojeli hi nhonga*, wo *goveka nhlana, wo ka a nga govekangi nhlana,* ni swin'wna ni swin'wana. Hambiloko, a hambana hi swiyimo swa yena swa **vukhalabye** ni swa un'wana **mukhalabye** swo tanihilewi swi boxiweke, hinkwavo va angarhela hi rito **mukhalabye**. Hileswaku **mukhalabye** un'wana ni un'wana i munhu lonkulu loyi a dyuhaleke wa rimbewu ra xinuna.

Rito **mukhalabye** i xiyimelo xa munhu wa xiviri (*denotatum*) hikuva ri kongomisa eka munhu un'wana ni un'wana wa xiviri loyi hi ntiyiso a vuriwaka **mukhalabye**. Hileswaku, rito **mukhalabye** i xiyimelo xa nchumu wo karhi wa xiviri lowu nga kona emisaveni, lowu hi nga wu hlamuselaka hi ndlela leyi: **I munhu lonkulu loyi a dyuhaleke wa rimbewu ra xinuna**. Mhaka leyi yi seketela hi Lyons (1977:214) loko a ku:

> **We could say that the denotation of a name is the class of individuals to which the name is correctly applied.**

Eka ntshaho lowu Lyons u tiyisisa leswaku xiyimelo i rito kumbe vito leri kongomisaka eka ntlawa wa swilo swo karhi leswi hi ntiyiso swi yimeriwaka hi rito kumbe vito rero ro karhi. Ku tshikilela mhaka leyi Antal (1963:25) u ri:

> **The seguence of the sounds of the word will be the sign and the actual thing, the object, the denotation of this sign.**

Ntshaho lowu wa Antal wu tshikilela mhaka ya leswaku ku landzelelana ka mipfumawulo ya rito **mukhalabye** i xiyimelo xa rito **mukhalabye** kumbe **mukhalabye** hi xiviri xa yena. Hi marito man'wana **mukhalabye** i xiyimelo xa ntlawa wa vanhu vo karhi lava dyuhaleke ku nga **mukhalabye** un'wana ni un'wana, na leswaku **mukhalabye** un'wana ni un'wana wo karhi ha un'weun'we i xiyimelo xa rito **mukhalabye**. Tlhandlakambirhi, xiyimelo i rito **mukhalabye** eka ririmi, kasi xiyimeriwa i nchumu (munhu) wo karhi lowu thyiweke rito leri ra **mukhalabye**, lexi kongomisaka eka xona. Dinothexini ya rito **mukhalabye** yi nga cinca laha **mukhalabye** wo karhi a nga siviwaka hi wo karhi wo hambana ni lowo sungula hi xivumbeko na swihlawulekisi swo karhi kambe nhlamuselo ya rona ya ntolovelo ni ku kongoma a yi nge hundzuki. Hileswaku i munhu lonkulu loyi a dyuhaleke wa

© University of Venda

rimbewu ra xinuna. Mhaka leyi yi paluxiweke yi bumabumela ku ri rito **mukhalabye** i xiyimelo xa munhu un'wana ni un'wana lonkulu loyi a dyuhaleke, a nga vaka a ha ri wo tiyela kumbe a nga ha tiyelanga, a ri ni timbyatsu, naswona a ri wa rimbewu ra xinuna, ku ya hi ku hambana ka swiyimo swa vona swo karhi hi ku angarhela.

Hambiswiritano, a ku na vuxaka lebyi nga erivaleni exikarhi ka mipfumawulo ya rito **mukhalabye** na **nhlamuselo** ya rona. Hi swona swi vangaka leswaku tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu loyi a gugeke wa rimbewu ra xinuna**.

Swikombiso:

Xitsonga > mukhalabye

Xivhenda > mukalaha

Xisuthu > mokgalabje

Xinghezi > old man

Xibunu > ou man/oupa

Swikombiso leswi swi tiyisisa mhaka ya leswaku a ku na vuxaka lebyi nga lo tlangandlaa, exikarhi ka mipfumawulo ya rito **mukhalabye** na leswi hi ntiyiso ri vulaka kumbe ku hlamusela swona.

Ku yisa emahlweni nhlamuselo ya dinothexini ya rito mukhalabye yi ta tlhantlhiwa hi ku tirhisa tafula ra 3.2.5.1 ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo.

3.2.5.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito mukhalabye

munhu	ntsongo	nkulu	xinuna	xisati	tiyela	timbyatsu	dyuhala
+	-	+	+	-	+/-	+	+

Tafula ra 3.2.5.1 laha henhla ri kombisa leswaku swiphemu swa tihlamuselo ta rito mukhalabye i:

[+MUNHU, -NTSONGO, +NKULU, +XINUNA, -XISATI, +/-TIYELA, +TIMBYATSU na +DYUHALA]

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mfungho wo engetela **(+)** wu kombisa vukona bya xiphemu xa nhlamuselo ya rito **mukhalabye**, mfungho wo susa **(-)** wu kombisa ku pfumaleka ka xiphemu xa nhlamuselo ya rito **mukhalabye**, kasi mfungho wa le xikarhi **(+/-)** wu kombisa vukona kumbe ku nga vi kona ka xiphemu xa nhlamuselo ya rito **mukhalabye**. Tafula ri kombisa vukona bya swiphemu swa nhlamuselo eka rito **mukhalabye** swa **munhu**, **nkulu**, **xinuna**, **timbyatsu** na **dyuhala**, ku pfumaleka ka swiphemu swa nhlamuselo eka rito **mukhalabye** swa **ntsongo** na **xisati** ni vukona kumbe ku nga vi kona ka xiphemu xa nhlamuselo eka rito mukhalabye xa **tiyela**.

Ku ya hi tafula, nhlamuselo ya khonsepetiwali kumbe dinothexini ya rito **mukkhalabye** i munhu loyi a nga riki **ntsongo**, kambe a nga **nkulu**, wa rimbewu ra **xinuna**, wo ka a nga ri wa rimbewu ra **xisati**, a nga va a ri wo **tiyela** kumbe a nga ri wo **tiyela**, u va a ri na **timbyatsu** a tlhela a ri wo **dyuhala**.

3.2.6 Dinothexini ya rito **mukhegula**

Mukhegula i rito leri hi ntumbuluko na ntolovelo ri kongomisaka eka munhu lonkulu wa rimbewu ra xisati loyi a dyuhaleke. Altintas (2008:1015) u seketela nhlamuselo ya **mukhegula** hi ndlela leyi:

> **An old woman is a female old human being who is advanced in years.**

Ntshaho lowu wu kombisa rito **mukhegula** ri vula munhu loyi a dyuhaleke wa xisati loyi a nga ni malembe yo tala. Walter et al (2007: 627) loko va seketela Altintas va ri:

> **An old woman is the mother of a person's father or mother.**

Hi ntshaho lowu Walter et al va kombisa rito **mukhegula** ku ri mhani wa tatana kumbe mhani wa manana wa munhu wo karhi. Soanes na Stevenson (2006:995) va tiyisisa nhlamuselo ya rito **mukhegula** hi mukhuva lowu:

> **An old woman is an elderly or aged woman especially one who is above sixty years.**

Soanes na Stevenson va kombisa leswaku rito **mukhegula** swi vula munhu lonkulu wa xisati wa malembe ya le henhla ka makumetsevu. Sinclair na Hanks (2004:1001) va tshikilela nhlamuselo ya rito **mukhegula** loko va ku:

> **An old woman is an elderly female person who is fussy and timid.**

Eka ntshaho lowu Sinclair na Hanks va tshikilela mhaka leyi paluxiweke hi Soanes na Stevenson mayelana ni nhlamuselo ya **mukhegula** ivi va tatisa leswaku i munhu

© University of Venda

wo tala ku vilela hi mhaka yo ka yi nga nyawuli a tlhela a ri wa ku nyumanyuma. Manana Winnie Buthelezi u hlamusela rito **mukhegula** hi ku vula leswi:

> **Mukhegula i munhu wa xisati lonkulu swinene loyi a nga dyuhala a tlhela a ri ni malembe ya kwalomuya ka makumetsevu ku ya ehenhla.**

Laha ka ntshaho lowu manana Buthelezi u seketela ntshaho lowu boxiweke hi Soanes na Steveson laha henhla. Sagwadi Shirindza u boxa nhlamuselo ya rito **mukhegula** hi ndlela leyi:

> **Mukhegula swi vula munhu wa xisati lonkulu loyi a nga guga swinene a tlhela a hanya malembe yo tala.**

Ntshaho wa Shirindza wu tiyisisa ku ri **mukhegula** i munhu wa rimbewu ra xisati loyi a dyuhaleke. Kokwana N'wa-Matombi Wisani u nyika nhlamuselo ya **mukhegula** hi mukhuva lowu:

> **Mukhegula i munhu wa xisati lonkulukumba wa khale, wa malembe yo tala, wo hanya nkarhi wo leha, naswona ti dyaka ti ya emagoveni.**

Kokwana N'wa-Matombi u tiyisisa leswi anekiweke hi Sagwadi ivi a engetela mhaka ya leswaku **mukhegula** i munhu loyi a kuleke swinene a nga lo yimele ku lova nkarhi wihi na wihi. Ku ya hi Tshavalala (2009:24) **mukhegula** swi vula:

> **Munhu wa xisati loyi a gugeke no va a hundzile eka xiyimo xa vubvana kumbe vutswatsi.**

Ntshaho wa Tshavalala wu kombisa ku ri **mukhegula** i munhu wa rimbewu ra xisati loyi a nga hundzeriwa hi ku va wansati se a dyuhaleke.

Hi ku komisa rito **mukhegula** ri vula kumbe ku yimela munhu un'wana ni un'wana lonkulu loyi a dyuhaleke wa rimbewu ra xisati ku ya hi ku hambanahambana ka swiyimo swo karhi swo tanihi *wo goveka nhlana, wo ka a nga govekangi nhlana, wa tindleve to twa swinene, wa tindleve to ka ti nga twi swinene kumbe ti nga ha twi, wo guleka meno, wo ka a nga gulekangi meno, wo tshama ni thyaka, wo ka a nga tshami ni thyaka, wo boxa khumbi hi nhlana, wo ka a nga boxangi khumbi hi nhlana,* ni swin'wana ni swin'wana. Hambiloko a hambana hi swiyimo swa yena swa ***v*ukhegula** ni swa un'wana **mukhegula** swo tanihileswi swi paluxiweke laha henhla, hinkwavo va angarhela hi rito **mukhegula.** Hileswaku i munhu un'wana ni un'wana lonkulu loyi a dyuhaleke wa rimbewu ra risati.

© University of Venda

Rito **mukhegula** i xiyimelo xa munhu wa xiviri (denotatum) hikuva ri kongomisa eka munhu un'wana ni un'wana loyi a nga **mukhegula**.Hileswaku, rito mukhegulu i xiyimelo xa nchumu wo karhi lowu nga kona emisaveni, lowu hlamuseriwaka hi ndlela leyi: **I munhu lonkulu loyi a dyuhaleke wa rimbewu ra xisati**. Mhaka leyi yi seketela hi Collinge (1990:146) loko a ku:

> **The denotation of a word is the class of things to which it can be correctly applied.**

Hi ntshaho lowu Collinge u kombisa dinothexini ya rito ku ri sete kumbe ntlawa wa swilo swo karhi leswi hi ntiyiso swi yimeriwaka hi rito kumbe vito rero ro karhi. Rito **mukhegula** i xiyimelo xa ntlawa wa swilo swo karhi ku nga **mukhegula** un'wana ni un'wana loyi rito leri ri tirhisiwaka ku vula yena.

Hi marito man'wana rito **mukhegula** i xiyimelo xa ntlawa wa vanhu vo karhi lava dyuhaleke ku nga **mukhegula** un'wana ni un'wana na leswaku **vanhu** volavo vo karhi ha un'weun'we i swiyimelo swa rito **mukhegula**. Tlhandlakambirhi, xiyimelo i rito **mukhegula** eka ririmi, kasi xiyimeriwa i nchumu (munhu) wo karhi lowu thyiweke rito leri ra **mukhegula**, lexi kongomisaka eka xona. Dinothexini ya rito **mukhegula** yi nga cinca laha **mukhegula** wo karhi a nga siviwaka hi wo karhi wo hambana ni lowo sungula hi xivumbeko na swihlawulekisi swo karhi kambe nhlamuselo ya rona ya ntolovelo ni ku kongoma a yi nge hundzuki. Hileswaku **mukhegula** i munhu lonkulu la dyuhaleke wa rimbewu ra xisati. Mhaka leyi andlariweke yi bumabumela ku ri mipfumawulo ya rito **mukhegula** i xiyimelo xa munhu un'wana ni un'wana lonkulu loyi a dyuhaleke, a nga vaka a ri wo tiyela kumbe a nga ri wo tiyela, a tlhela a ri ni timbyatsu, naswona a ri wa rimbewu ra xisati, wo hambana ni un'wana hi swiyimo swo karhi hi ku angarhela.

Hambiswiritano, a ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mipfumawulo ya rito **mukhegula** na **nhlamuselo** ya rona. Hi swona swi vangaka ku ri tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu lonkulu loyi a gugeke wa rimbewu ra xisati**.

Swikomnbiso:

Xitsonga > mukhegula

Xivhenda > mukegulu

© University of Venda

Xisuthu > mokgekolo

Xinghezi > old woman

Xibunu > ou vrou/ouma

Swikombiso leswi swi tiyisisa mhaka ya leswaku a ku na vuxaka lebyi nga erivalani exikarhi ka mipfumawulo ya rito **mukhegula** na leswi hi ntiyiso ri vulaka kumbe ku hlamusela swona.

Ku yisa emahlweni, nhlamuselo ya dinothexini ya rito **mukhegula** yi ta tlhantlhiwa hi ku tirhisa tafula ra 3.2.6.1 ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo.

3.2.6.1 Tafula ra nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa rito **mukhegula**

munhu	**ntsongo**	**nkulu**	**xinuna**	**xisati**	**tiyela**	**timbyatsu**	**dyuhala**
+	**-**	**+**	**-**	**+**	**+/-**	**+**	**+**

Tafula ra 3.2.6.1 laha henhla ri kombisa leswaku swiphemu swa tihlamuselo ta rito **mukhegula** i:

[+MUNHU, -NTSONGO, +NKULU, -XINUNA, +XISATI, +/-TIYELA, +TIMBYATSU na +DYUHALA]

Mfungho wo engetela **(+)** wu kombisa vukona bya xiphemu xa nhlamuselo ya rito **mukhegula**, mfungho wo susa **(-)** wu kombisa ku pfumaleka ka xiphemu xa nhlamuselo ya rito **mukhegula**, kasi mfungho wa le xikarhi **(+/-)** wu kombisa vukona kumbe ku nga vi kona ka xiphemu xa nhlamuselo ya rito **mukhegula**. Tafula ri kombisa vukona bya swiphemu swa nhlamuselo eka rito **mukhegula** swa **munhu**, **nkulu**, **xisati**, **timbyatsu** na **dyuhala**, ku pfumaleka ka swiphemu swa nhlamuselo eka rito **mukhegula** swa **ntsongo** na **xinuna** ni vukona kumbe ku nga vi kona ka xiphemu xa nhlamuselo eka rito **mukhegula** xa **tiyela**.

Ku ya hi tafula, nhlamuselo ya khonsepetiwali kumbe dinothexini ya rito **mukhegula** yi kongomisa eka **munhu** loyi a nga riki **ntsongo**, kambe a nga **nkulu,** wo ka a nga ri wa rimbewu ra **xinuna**, a ri wa rimbewu ra **xisati**, a nga va a ri wo **tiyela** kumbe a nga ri wo **tiyela**, u va a ri na **timbyatsu**, naswona u va a ri wo **dyuhala**.

© University of Venda

3.2.7 Nkatsakanyo na leswi kumiweke (*findings*) eka nxopaxopo wa dinothexini ya **mufana**, **nhwanyana**, **wanuna**, **wansati**, **mukhalabye** na **mukhegula**

Dinothexini ya rito **mufana** i munhu lontsongo loyi a nga vaka a ri wo tiyela kumbe a nga si tiyela wa rimbewu ra xinuna. Rito **mufana** i xiyimelo xa nchumu wo karhi wa xiviri lowu thyiweke vito rero, wo hambana hi xiyimo xa yena ni xa un'wana **mufana**, ku nga **mufana** un'wana ni un'wana hi ku angarhela. A ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mipfumawulo ya rito **mufana** na **nhlamuselo** ya rona. Leswi hi swona swi endlaka ku ri tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu lontsongo wa rimbewu ra xinuna**.

Dinothexini ya rito **nhwanyana** i munhu lontsongo loyi a nga vaka a ri wo tiyela kumbe a nga si tiyela wa rimbewu ra xisati. Rito **nhwanyana i** xiyimelo xa nchumu wo karhi wa xiviri lowu thyiweke vito rero wo hambana hi xiyimo xa yena ni un'wana **nhwanyana**, ku nga **nhwanyana** un'wana ni un'wana hi ku angarhela. A ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mipfumawulo ya rito **nhwanyana** na **nhlamuselo** ya rona. Leswi, hi swona swi endlaka ku ri tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu lontsongo wa rimbewu ra xisati**.

Dinothexini ya rito **wanuna** i munhu lonkulu loyi a nga tiyela wa rimbewu ra xinuna. Rito **wanuna** i xiyimelo xa nchumu wo karhi lowu thyiweke vito rero, wo hambana hi xiyimo ni un'wana **wanuna**, ku nga **wanuna** un'wana ni un'wana hi ku angarhela. A ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mifungho ya rito **wanuna** na **nhlamuselo** ya rona. Leswi hi swona swi vangaka ku ri tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu lonkulu wa rimbewu ra xinuna**.

Dinothexini ya rito **wansati** i munhu lonkulu loyi a nga tiyela wa rimbewu ra xisati. Rito **wansati** i xiyimelo xa nchumu wo karhi lowu thyiweke vito rero, wo hambana hi xiyimo xa yena ni xa un'wana **wansati**, ku nga **wansati** un'wana ni un'wana hi ku angarhela. A ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mipfumawulo ya rito **wansati** na **nhlamuselo** ya rona. Leswi hi swona swi vangaka ku ri tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu lonkulu wa rimbewu ra xisati**.

Dinothexini ya rito **mukhalabye** i munhu lonkulu loyi a nga vaka a ri wo tiyela kumbe a nga ri wo tiyela, wa rimbewu ra xinuna loyi a dyuhaleke. Rito **mukhalabye** i xiyimelo xa munhu wo karhi loyi a thyiweke vito rero, wa xiyimo xo hambana ni xa

© University of Venda

un'wana **mukhalabye**, ku nga **mukhalabye** un'wana ni un'wana hi ku angarhela. A ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mifungho ya rito **mukhalabye** na **nhlamuselo** ya rona. Leswi hi swona xivangelo xo va tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu lonkulu loyi a gugeke wa rimbewu ra xinuna**.

Dinothexini ya rito **mukhegula** i munhu lonkulu loyi a nga vaka a ri wo tiyela kumbe a nga ri wo tiyela, wa rimbewu ra xisati loyi a dyuhaleke. Rito **mukhegula** i xiyimelo xa nchumu wo karhi lowu thyiweke vito rero, wa xiyimo xo hambana ni xa un'wana **mukhegula**, ku nga **mukhegula** un'wana ni un'wana hi ku angarhela. A ku na vuxaka bya ntumbuluko exikarhi ka mipfumawulo ya rito **mukhegula** na **nhlamuselo** ya rona. Leswi hi swona xivangelo xo va tinxaka to hambana ti tirhisa marito yo hambana ku vula **munhu lonkulu loyi a gugeke wa rimbewu ra xisati**.

Ku ya hi matafula ya 3.2.1.1 ku ya fika eka ra 3.2.6.1 ya nxopaxopo wa swiphemu swa nhlamuselo swa marito lama xopaxopiweke ya **mufana**, **nhwanyana**, **wanuna**, **wansati**, **mukhalabye** na **mukhegula**, ya ni nhlamuselo yo fana, hikuva hinkwawo ya kongomisa eka xiphemu xa nhlamuselo xa **munhu** xo kumeka eka tihlamuselo hinkwato, naswona i mavitaswilo yo vula vanhu vo karhi.

Marito **mufana** na **nhwanyana** ya fana hi swiphemu swa nhlamuselo **ntsongo** na **tiyela** hikuva hinkwawo ya kongomisa eka vanhu **lavantsongo** lava nga vaka va ri vo **tiyela** kumbe vo ka va nga si **tiyela**. Hambiswiritano, ya hambana hi xiphemu xa nhlamuselo xo hambanisa tinhlamuselo xa rimbewu, hikuva **mufana** i wa **xinuna**, kasi **nhwanyana** i wa **xisati**.

Marito **wanuna**, **wansati**, **mukhalabye** na **mukhegula** ya fana hi xiphemu xa nhlamuselo xa **nkulu** hikuva hinkwawo ya kongomisa eka vanhu lavakulu. **Wanuna** na **wansati** ya tlhela ya fana hi xiphemu xa nhlamuselo xa **tiyela** tanihileswi hinkwawo ya kongomisaka eka vanhu vo karhi lava se va nga **tiyela**. Na wona ya kumeka ya hambana hi xiphemu xa nhlamuselo xo hambanisa tihlamuselo xa rimbewu tanihi **mufana** ni **nhwanyana**, ku nga leswaku **wanuna** i wa **xinuna**, kasi **wansati** i wa **xisati**.

Marito **mukhalabye** na **mukhegula** ya fana hi swiphemu swa tihlamuselo swa **tiyela** hikuva hinkwawo ya kongomisa eka ku va va ri vo **tiyela** kumbe va nga ri vo **tiyela**, hinkwavo nhlonge ya vona yi na **timbyatsu** va tlhela va ri vo **dyuhala**. Na vona va

© University of Venda

hambana hi xiphemu xa nhlamuselo xo hambanisa tinhlamuselo xa rimbewu hikuva **mukhalabye** i wa **xinuna**, kasi **mukhegula** i wa **xisati**.

Hi ku angarhela **mufana**, **wanuna** na **mukhalabye** ya fana hi rimbewu hikuva hinkwawo ya kongomisa eka **xinuna**, kasi **nhwanyana**, **wansati** na **mukhegula** ya kongomisa eka **xisati**.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 4: MAAVELO YA NHLAMUSELO YA KHONOTHEXINI YA MARITO YA XITIKONTSONGO XA VANHU

4.1 Xikongomelo xa **Ndzima ya 4**

Eka xiyenge lexi, hi ta xopaxopa marito ya xitikontsongo xa vanhu lama boxiweke eka **3.1** laha henhla, ku humelerisa nhlamuselo ya khonothexini. Ku ta tlhela ku paluxiwa ni ku xopaxopa nhlamuselo ya theme ra khonothexini hi ku kambisisa marito ya xitikontsongo xa vanhu lama paluxiweke eka **Ndzima ya 3** laha henhla. Marito lama boxiweke ya ta xopaxopiwa hi ku kambisisa **mavonelo ya khale** ya karhi ya pimanisiwa ni **mavonelo ya sweswi**. Nxopaxopo wa marito lama boxiweke wu ta kongomisa eka swihlawulekisi swa swiphemu swa tihlamuselo swo engetela swa **xivumbeko**, **maambalelo**, **mitirho** ni **rihanyo**, **mikhuva** ni **mitolovelo**, **swihungaso** ni **vukhongeri** na **swiyila**.

4.2 Nxopaxopo wa theme ra **Khonothexini**

Hi nga se xopaxopa theme ra khonothexini hi ta rhanga hi ku andlala kantsongo tihlamuselo ta swiphemu swo engetela leti paluxiweke eka **4.1** laha henhla.

Xivumbeko i xihlawulekisi xa xiphemu xo engetela xa nhlamuselo ya khonothexini lexi kongomisaka eka leswi **mufana**, **nhwanyana**, **wanuna**, **wansati**, **mukhalabye** ni **mukhegula** va langutekisaka kumbe ku yimekisa xiswona loko hi xiyaxiya swiyimo ni mavumbekelo ya miri ya vona.

Maambalelo i xihlawulekisi xa xiphemu xo engetela xa nhlamuselo ya khonothexini lexi kongomisaka eka leswi **mufana**, **nhwanyana**, **wanuna**, **wansati**, **mukhalabye** ni **mukhegula** va faneleke ku swi ambala hi ku angarhela **emirini, emavokweni, emikondzweni, enhan'wini, etindleveni** ni le **nhlokweni.**

Mikhuva ni mitolovelo i xihlawulekisi xa xiphemu xo engetela xa nhlamuselo ya khonothexini lexi kongomaneke ni ndhavuko wo karhi, timitsu to karhi, tindlela to karhi kumbe matikhomelo ya rixaka ra Vatsonga yo karhi, lama **mufana, nhwanyana, wanuna, wansati, mukhalabye** ni **mukhegula** va toloveleke ku hanya hi ku landzelela wona, ku tinyungubyisa no tiveka hi wona.

Mitirho i xihlawulekisi xa xiphemu xo engetela xa nhlamuselo ya khonothexini lexi kongomaneke ni hilaha **mufana**, **nhwanyana**, **wanuna**, **wansati**, **mukhalabye** ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mukhegula va languteriwaka ku va va tirha swona ni migingiriko ya vona leyi va yi endla ekaya ni le nhoveni, ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga, kasi **rihanyo** i xihlawulekisi xa xiphemu xo engetela xa nhlamuselo ya khonothexini lexi kongomaneke ni xiyimo xa rihanyo xa marito ya xitikontsongo ya vanhu lama xopaxopiwaka mayelana ni miri, moya na miehleketo ya vona.

Swihungaso i xiphemu xo engetela xa nhlamuselo ya khonothexini lexi kongomaneke ni leswi **mufana, nhwanyana, wanuna, wansati, mukhalabye** ni **mukhegula** va hungasaka, tlangaka no tidyangata ha swona, kasi **vukhongeri** i xihlawulekisi xo engetela xa nhlamuselo ya khonothexini lexi kongomaneke ni leswi marito lama boxiweke ya xitikontsongo xa vanhu va tshembaka, khongelaka, pfumelaka kumbe ku gandzela swona.

Swiyila i xihlawulekisi xa xiphemu xo engetelo xa nhlamuselo ya khonothexini lexi kongomaneke ni ku pfuneta ku hlayisa ndhavuko wa **mufana, nhwanyana, wanuna, wansati, mukhalabye** ni **mukhegula** hikuva swi va laya no endla ku ri va hlayisa nawu erixakeni ni ku lawula mahanyelo ya vona ku sivela makhombo. Kutani vanhu va khale a va boheka ku papalata swiyila hikokwalaho ka swo biha leswi a swi va humelelela loko va swi honisa.

4.2.1 Khonothexini ya rito **mufana**

Loko munhu wo karhi a twa rito **mufana** u va ni swifaniso swa swihlawulekisi swo hambanahambana emiehleketweni ya yena swa mitolovelo leyi fambelanisiwaka na rona. Rito **mufana** ri fambelanisiwa na swihlawulekisi swo tanihi *xivumbeko, maambalelo, mikhuva ni mitolovelo, mitirho ni rihanyo, swihungaso ni vukhongeri* na *swiyila*. Nhlamuselo ya khonothexini ya rito **mufana** ya hambana mayelana ni swihlawulekisi leswi boxiweke laha henhla, hikuva yi ya hi munhu wo karhi, wa rixaka ro karhi, wa ndhavuko wo karhi, nkarhi wo karhi ni vutivi byo karhi. Mhaka ya ku hambana ka khonothexini ya rito ku ya hi mikarhi ni tindhawu yi seketela hi Leech (1975:14) loko a ku:

> **Connotative meaning can embrace the putative properties of the referent, due to the viewpoint adopted by an individual, or group of people or a whole society.**

Eka ntshaho lowu Leech u kombisa leswaku nhlamuselo ya khonothexini yi nga katsa swihlawulekisi swa swiphemu swo engetela swa nhlamuselo, swa rito ro karhi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ku ya hi munhu wo karhi, ntlawa wa vanhu vo karhi ni rixaka ro karhi. Khonothexini ya rito **mufana** yi ta xopaxopiwa hi ku pimanisa mufana wa khale ka khaleni ku fika **1975** ni mufana wa sweswi wa kwalomu ka va **1976** ku fika **2012**.

4.2.1.1 Xivumbeko xa **mufana** wa khale

Khonothexini ya xivumbeko xa **mufana** wa khale yi fambelanisiwa ni ku va a ri na mavele lamantsongo ya tikombisaka hi tihlungu swange i swigalana. Nhlonge ya yena ya ha tsakama ku komba leswaku wa ha ri muntshwa. A a tlhavela swibayana swa ntila wo suka exikarhi ka mombo ku ya fika exilebvini. Exifuveni a a tlhavela swibayana swa swihari leswi nga na matimba swo tanihi nghala, yingwe, ndlopfu, ngwenya, nyarhi kumbe mhelembe. A a vonaka hikuva a boxile tindleve, hi yona mhaka leyi nga vanga ku ri Vatsonga va vuriwa Maboxandleve. Mhaka ya xivumbeko xa **mufana** wa khale yi seketela hi kokwana Gezani Wilson Macheke loko a ku:

> **Mufana a a vonaka hi mavele lamantsongo wonge i swigalana. Nhlonge ya yena ya ha ri matebyana ku komba leswaku wa ha ri lontshwa. A a tlhavela ntila wa swibayana swo basa kumbe swa ntima ku suka exikarhi ka mombo ku ya fika exilebvini. A a boxa tindleve hi mukwana kumbe mutwa ivi a vekela xitlhazi ku ri ti nga chopani.**

Hi ntshaho lowu kokwana Macheke u seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla mayelana ni khonothexini ya **mufana** wa khale, kambe yena u tatisa mhaka ya nkoka ya muhlovo wa swibayana leswi **mufana** a a swi tlhavela khale wo tanihi wo basa kumbe wa ntima na leswaku loko a ha ku boxa tindleve a vekela xitlhazi ku ri ti nga chopani. Junod (1927:178) u tiyisisa mhaka leyi paluxiweke hi kokwana Macheke ya swibayana swa le xikandzeni hi ndlela leyi:

> **Even the boys were tattoed; but theirs showed only one line of pimples down the middle of the face, from the forehead to the chin.**

Junod hi ntshaho wa yena u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **mufana** wa khale mayelana ni swibayana leswi a a swi tlhavela emombyeni swa ntila wun'we ku ya fika exilebvini. Kokwana E.T. Shihlomule u nyika khonothexini ya xivumbeko xa **mufana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Mufana a nga kombisi mavele lomu xifuveni xa yena tanihi nhwanyana. A a vonaka hi ku va a boxile tindleve, hi yona mhaka**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leyi nga vanga ku ri Vatsonga va vuriwa Maboxandleve. A a tlhavela swibayana exifuveni swa swihari leswi tekiwaka swi ri na matimba ni ku va swi leva swo tanihi ngwenya nkelenge, nyarhi leyi vange i guwela, yingwe, nghala, mhelembe kumbe ndlopfu.

Ntshaho wa kokwana Shihlomule wu tshikilela mhaka leyi boxiweke ya khonothexini ya xivumbeko xa **mufana** mayelana na ku boxa tindleve na ku tlhavela swibayana swa swihari exifuveni. Kokwana M.L. Mayinga u hlamusela khonothexini ya xivumbeko xa **mufana** wa khale hi mukhuva lowu:

Mufana wa khale a a tlhavela swibayana hi nkuma wa makala ya ntima hi tinayiti timbirhi kumbe tinharhu. A a tlhavela xinsinyana (ximudyana) lexi tirhisiwaka ku endla murhi hi tin'anga lowu nyikaka matimba. Emavokweni kumbe emilengeni a a tlhavela mavito ya xibakele yo tanihi va Dlayani, Dumakude, Gembani, Maboko, Mutlhomela, Himani, ni man'wana ni man'wana.

Kokwana Mayinga u kandziyela mhaka ya khonothexini ya **mufana** wa khale hi ku boxa matlhavelelo ya swibayana a tlhela a paluxa muxaka wa xibayana xa *xinsinyana* lexi loko **mufana** a xi tlhaverile a a chaviwa hi vafana kulobye, hikuva a tekiwa a ri na matimba ngopfu. U boxa ni muxaka wa swibayana swa mavito ya xibakele yo tanihi hi *Dlayani* leri fambelanisiwaka na ku va **mufana** loyi a nga tlhavela xibayana xa rona a baka ngopfu xibakela lero a nga dlaya ni **mufana** kulobye loyi a lwaka na yena. *Dumakude* ri fambelanisiwa na ku va **mufana** a dumile hi ku lwa ngopfu ntlangu wa xibakele, *Gembani*, *Maboko* na *Himani* ya fambelanisiwa ni leswaku laha **mufana** a baka kona hi xibakele wa vavisa, ku huma tinghonghoma (ka pfimba swinene kumbe ku pundzula), kasi *Mutlhomela* ri fambelanisiwa na ku laha **mufana** a baka kona wonge **mufana** kulobye wo tlhaveteriwa hi mitwa kumbe ku lumiwa hi tinyoxi. Junod (1927:95) u seketela mhaka ya leswaku **mufana** wa khale a boxa tindleve, loko a ku:

There are two ways of piercing of the ears either by an actual piercing of the lower lobe with a thorn or by cutting it with a knife. When a lad does not pierce his ears, his comrades mocked him saying, "He is a coward".

Hi ntshaho lowu Junod u tshikilela mhaka ya leswaku **mufana** wa khale a a boxa tindleve hi *mutwa* kumbe *mukwana* laha loko a nga boxangi titangha ta yena a ti t a n'wi hleka ti ku i toya.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Swivumbeko swa khonothexini ya **mufana** leswi paluxiweke laha henhla hi vavutisiwa lava nyikeke vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu na Junod, swi tiyisisa mhaka ya leswaku khonothexini ya rito yi ya hi mavonelo, matitwelo, vutivi ni ntokoto wa munhu wo karhi, wa ndhawu yo karhi ni nkarhi wo karhi.

4.2.1.2 Maambalelo ya **mufana** wa khale

Khale ka khaleni ku nga si va na Giyani, ni Vaneri va Maswisa va nga si ta eValdezia hi **1875**, **mufana** a a ambala tinjhovo ta madzovo ya swihari swo tanihi tinsimba, timhunti ni swinjhenghwe na swifuwo swo tanihi timbuti, tinyimpfu ni marhole. Tinjhovo leti a a ti ambala a ti vuriwa mabenju. A a rhangisa dzovo leri a ri gwarha tanihi tshindi lowu a wu gwarhiwa hi **mufana** wa Muvhenda. Emirini a a nga ambali nchumu, a va a lo dluu! Loko ku titimela a a funengela madzovo. Emilengeni a a nga ambali nchumu na kona. Mhaka ya maambalelo ya **mufana** wa khale yi seketela hi kokwana Gezani Wilson Macheke loko a ku:

> **Khale mufana a a ambala xinjhobyana xo endliwa hi dzovo ra mbuti, rhole kumbe nsimba. Emirini a a ambala dzovo leri a va ku i dzedze leri a ri tirha tanihi baji kumbe nkumba. A a boxa tindleve a vekela rihlanga ra xiqhazi leswaku ti nga chopani. Emilengeni a a ku ambariwa maphaxani yo endliwa hi dzovo ra mombo wa nhloko ya homu hikuva a ri tsindziyerile. Maphaxani a a ya bohiwa hi swidzobyana swo lala swa tindzhwa.**

Ntshaho wa kokwana Macheke wu engetela khonothexini ya maambalelo ya **mufana** hi ku boxa vito ra dzovo leri a a ri ambala emirini, vito ra rihlanga leri a a ri bela etindleveni na vito ra swidzobyana leswi a a swi tirhisa ku boha maphaxana. Tshavalala (2009:26-27) eka xitsalwana xa yena u kandziyela mhaka ya leswaku **mufana** wa khale a ambala tinjhovo to endliwa hi madzovo ya swihari ni swifuwo. Kokwana E.T. Shihlomule u tshikilela maambalelo ya **mufana** wa khale hi ndlela leyi:

> **Khale mufana a a ambala xinjhobyana xo endliwa hi madzovo ya timbuti, tinyimpfu kumbe swihari swo tanihi tinsimba, timhunti na swipene. Emirini na le milengeni a a nga ambali nchumu.**

Hi ntshaho lowu kokwana Shihlomule u tshikilela leswi paluxiweke hi kokwana Macheke mayelana ni khonothexini ya **mufana** wa khale. Kokwana M.L. Mayinga u tiyisisa maambalelo ya **mufana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Khale a a ambala xikhumba (dzovo) xa mbuti kumbe nyimpfu kumbe mukhegula a davula (handzula) nceka a n'wi nyika a**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

titsimba hi wona. Ku fana na mina ndzi kurise sweswo. Loko swi ya swi karhi swi cinca ku fikile Valungu kutani mufana a sungula ku ambala xiburukwana xo koma xo pfumala xikhwama na sokisi (xikipa xa xikhale)

Ntshaho wa kokwana Mayinga wu paluxa timhaka tintshwa to hambana ni ta kokwana Macheke na kokwana Shihlomule, mayelana ni maambalelo ya **mufana**, ku nga ku va mana wa **mufana** a a fanele a handzula nceka ku ri a ta hamba a boha wona exisutini ni ku sungula ka yena ku ambala xiburukwana xo koma na xikipa. Ku ya hi kokwana Risimati Julius Chavalala, loko a ku munhu wo karhi i **mufana**, khale a fanele ku va a ambala hi ndlela leyi landzelaka:

Hi ndhavuko mufana a a ambala njhovo, hileswaku xiphemu xa njhovo xo pfala emahlweni ni le ndzhaku ntsena. Hi ku cinca ka nkarhi se endzeni a gwarha nceka ku tumbeta vununa, a a tlhandlekela hi ku hiza wun'wana exisutini wa ximhangele. Emirini loko ku titimela a a funengela madzovo ya swiharhi yo chukiwa ya olova hi mafurha.

Ntshaho wa kokwana Chavalala wu kombisa ku cinca ka khonothexini ya maambalelo ya **mufana** hi ku famba ka nkarhi, laha se a a gwarha nceka tanihi tshindi wa Xivhenda, a a hiza wun'wana exisutini. Mavonelo lama boxiweke ya maambalelo ya mufana ya vakokwana Macheke, Shihlomule, Mayinga na Chavalala ya kombisa ku hambana ka khonothexini ya **mufana** wa khale ku ya hi ku hambana ka tindhawu ni miganga kumbe matikoxikaya ya khale ku fikela kwalomuya ka va **1940**.

4.2.1.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** wa khale

Mufana i munhu lontsongo wa xinuna loyi khale a ya engomeni a ri ni malembe ya kwalomu ka le xikarhi ka khumemune na khumetsevu. A a nga etleli ni vanhwanyana kambe a etlela eka yindlu ya yena leyi vuriwaka *lawu*. Loko a vitaniwa hi tata wa yena, a a pfumela hi ku vula ku bavaa, a nga endli ku hee, tanihi **mufana** wa masiku lawa. A a ri na nhlonipho, loko a rhumiwa a nga ali. *Xikombiso: Loko a rhumiwile hi tata wa yena ivi a hlangana ni un'wana wanuna lonkulu a n'wi rhuma a nga ali, a ta rhanga a ya lomu tata wa yena a n'wi rhumeke kona ivi loko a vuya, a ya laha wanuna loyi un'wana a n'wi rhumaka kona.* Loko a vitaniwa hi lavakulu eka yena a fika laha va nga kona a tluntlama ku kombisa xichavo. Loko ntumbuluko wu n'wi rhuma ku ri a a tipfuna, a ba mati na ku ba vafana enhoveni ekule ni miti. Loko a

© University of Venda

hundza emutini kumbe vanhu vo karhi a va ndzawuta a pfuxelana na vona. A nga xuxi ni vanhwanyana a tshama ekhorhweni (ehubyeni) ni vavanuna ni vakhalabye. Loko Maswisa va tisile dyondzo hi **1875**, **mufana** u sungurile ku nghena xikolo ku ri a ta kota *ku hlaya, ku tsala no hlanganisa*. Ku seketela mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** wa khale kokwana Gezani Wilson Macheke u ri:

> **Mufana a a etlela eka yindlu leyi vuriwaka lawu. Loko a a ri na malembe yo tlula khume, a va a ringanerile ku ya cina ngoma ya xinuna eka madlala. Laha a dyondzisiwa ku va wanuna ku ri a ta kota ku tiyisela swiyimo swo vava. Swakudya a nga pimeriwi, kambe a nga pfumeleriwi ku nwa byala hikuva byi nga n'wi bvinya miehleketo no n'wi rivata. Loko ntumbuluko wu n'wi karhata a a tsakamisela ni ku huma endzhaku ka swihlahla enhoveni kumbe emagoveni ivi a tisula hi ribye kumbe matluka, ngopfungopfu ya murhi wa nxuva. A a kula hi nhlonipho no tiva milawu ya Xitsonga. Exikolweni loko swi sungula a a ya leswaku a ta dyondza ku tsala, ku hlaya ni ku hlanganisa.**

Ntshaho lowu wa Kokwana macheke wu boxa miehleketo yo fana ni leyi nga laha henhla ni ku engetela mhaka ya leswaku a a tsakamisela ni ku humela emagoveni/enhoveni a tirhisa ribye kumbe matluka. Junod (1927:85 na 89) u seketela mhaka ya dyondzo leyi **mufana** wa khale a a yi kuma hi ku va a ya engomeni hi ku vula leswi:

> **So the boys are taught edurance, obedience and manliness. Hunting was the only useful thing taught in the ngoma.**

Eka ntshaho lowu Junod u tiyisisa mhaka leyi boxiweke hi kokwana Macheke mayelana ni dyondzo leyi **mufana** a yi kumaka engomeni yo tanihi ku tiyisela no kondzelela hambi swilo swi tika, ku yingisela swi tlula magandzelo na ku ka u nga nyenyeli u va wanuna, kambe dyondzo leyikulu a yi kuma engomeni a ku ri ku hlota. Rikhotso (1985:42) u seketela xikongomelo xa ngoma lexi paluxiweke hi Junod hi ku vula leswaku ngoma a a yi dyondzisa **mufana** wa khale ku ri a nga nyeyeyli a tiyisela ku tika ka vutomi. Kokwana Elson Shiluvane ku ya hi yena, mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** wa khale hi leyi landzelaka:

> **Mufana a a languteriwa ku ya engomeni ku ya yimba loko se a kurile. Lontsongo a nga yi engomeni a nga ta boxa xihundla xa ngoma leyi a yi voneke enkoveni. Loko a a vitaniwa hi tatana kumbe hi mana wa yena a nga endli ku hee, a ku bavaa, kumbe a ku mhaa! A a teka nsati loko se a tiyerile. Mufana lontsongo a a nga pfumeleriwi ku rhanga a teka nsati a pfula yindlu ya mana wa**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

yena, a a ku fanele ku rhanga boti wa yena a lovola, ku va yena a pfulaka yindlu ya mana wa yena, hi kona lowa ndzisana a nga ta lovola nsati. Mufana a a nga pfumeleriwi ku tshama ni vanhwanyana hambi ku etlela na vona. A a tshama ehubyeni ni vavanuna na vakhalabye ekhorhweni ya muti.

Hi ntshaho lowu kokwana Shiluvane u tiyisisa ndhavuko, timitsu ni mahanyelo ya **mufana** wa khale wa Mutsonga, ngopfungopfu ntolovelo wa matekelo ya **mufana** wa khale lontsongo nsati. Kokwana E.T. Shihlomule ku ya hi yena mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** wa khale i ku:

Loko se a a kurile ku ringanela a boheka ku ya engomeni ku ya yimbisiwa. Loko a vitaniwa hi lavakulu a boheka ku tluntlama hambikurileswaku lava n'wi vitanaka va yimile. Loko a vitaniwa a pfumela a ku papa, mhani, kokwana, hahani ni swin'wana ni swin'wana. Kambe a nga endli ku hee, hikuva sweswo a ku ta va ku ri ku kombisa ku sola lokukulu, hileswaku a nga hloniphi. A a nga pfumeleriwi ku orha ndzilo ni vavasati, a a orha ehubyeni ni vavanuna na vakhalabye. Ku teka ka yena nsati a ku lawuriwa hi vatswari, laha a va xiyaxiya mahanyelo ya muti wa kona ni nhwana wa kona ngopfungopfu loko va nga lowi.

Ntshaho lowu wa kokwana Shihlomule wu boxa mhaka ya nkoka ya malovolelo ya **mufana** wa khale nsati. Loko hi le tlhelo wu ri karhi wu tshikilela leswi paluxiweke hi kokwana Shiluvane. Rikhotso (1985:20) u seketela mhaka ya leswaku **mufana** wa khale a kombisa xichavo hi ku tluntlama loko a vitaniwa hi lavakulu. Kokwana M.L. Mayinga u tshikilela mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** wa khale hi ndlela leyi:

Hi ntolovelo wa hina Machangana, mufana a a nga yi engomeni, loko o ya a ta hlekiwa. Vahlanganu hi vona lava mufana eka vona a a ya engomeni. Loko a vitaniwa hi vatswari va yena a ku bava kumbe mhani, kutani a ya eka vona hi ku tsutsuma ku kombisa nhlonipho, a fika a qochama (tluntlama). Kambe, loko a vitaniwa hi munhu un'wana ni un'wana a ku whee! A swi nga ri na mhaka ku ri i nkulu eka yena, a nga n'wi hloniphi.

Ntshaho lowu wa kokwana Mayinga wa hambana ni mitshaho ya vakokwana Macheke, Shiluvane na Shihlomule hikuva ku ya hi yena **mufana** wa khale wa Muchangana a nga yi engomeni, naswona a hlonipha vatswari va yena ntsena, lavan'wana vanhu a nga va hlonophi. Ku hambana loku ka kokwana Mayinga na vakokwana lavan'wana i mhaka ya leswaku Machangana ya le Buxi a va ha khomelerile eka nkucetelo wa Soshangane wa ndhavuko wa Xingoni wo va **mufana** a nga yi engomeni. **Mufana** wa khale loyi a a tlimbeleteriwa ku ya engomeni i

© University of Venda

Muhlanganu ntsena. Junod (1977:38) u kombisa ku ri hakunene Vatsonga a va ri na ngoma ya xinuna loko a ku:

> **Vanhu va masiku walawo a va ri ni ngoma-a ku soka (ku yimba) i mukhuva wa Vatsonga lowu fikeke hi mufundzheki wa Muuro (Muasiya) la fikeke khale swinene hi malembe ya vo 1498-1652, hi ku vula ka vona. Nkulukumba H.A. Junod la dyondziseke swa ngoma exikarhi ka Vatsonga, wa tiyisa leswaku i mukhuva wa vanhu lowu nga wa vona hi xiviri.**

Hi ntshaho lowu Junod u tiyisisa mhaka ya leswaku mukhuva wo va **mufana** a fanele ku ya engomeni i ntolovelo wa khale wa Vatsonga lowu va wu dyondziseke hi Muuro khale swinene. Mhaka ya ngoma Junod (1927: 71 na 72) u yi paluxa hi mukhuva lowu:

> **But the old men in Bilen country asserted that the Ngoma is a very old custom amongst the Thongas (Vatsongas), and that it has long been practised by their clans. There is little doubt that circumcision was practised throughout the Thonga (Vatsonga) tribes in former times. It is still current with those Thongas (Vatsongas) who migrated into the Transvaal. In the Spelonken, they possessed their own schools for the Nkunas near Leysdorp.**

Eka ntshaho lowu Junod u kombisa ku ri mukhuva wo va **mufana** wa khale a ya engomeni i wa khale swinene loko Vatsonga va ha tshama eMozambiki eBilen ni loko va ta rhurhela eAfrika-Dzonga va yise emahlweni ntolovelo lowu laha a va ri na swikolo swa ngoma eka Nkuna kusuhi na le Leysdorp.

4.2.1.4 Mitirho ni rihanyo ra **mufana** wa khale

Khale, khonothexini ya **mufana** hi tlhelo ra mitirho a a ku ri ku risa timbuti, marhole ni tihomu, a tlhela a sweka xithuvi na ku nusa vulongo a nyika vanhwanyana ni vavasati va sindza rivala ra muti no phama maguva. Hi nkarhi wa xirimo a pana tihomu kumbe timbhongolo a rima masimu. A a dyondza ku vatla mikombe, tifetho no luka swimoko. A a hlota swiharhi no ba swinyenyani hi tirhekerhe kumbe a swi rhiya hi vurimba. A a ri muphasi wa tihlampfi emilambyeni. Kokwana E.T. Shihlomule u seketela mhaka ya khonothexini ya mitirho ya **mufana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Mufana a a risa timbuti kumbe marhole, kambe loko se a kurilenyana a risa tihomu. Loko tihomu ti bekile a a senga masi a sweka vugwavurimba na xithuvi. A a tshova tihunyi to tshivela ehubyeni laha a xuxa kona ni vavanuna na vakhalabye. Hi nkarhi wa xirimo a a pfuna ku rima masimu hi ku va a chayela tihomu hi**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ximoko kumbe a khoma xikomu lexi kokiwaka hi tihomu no byala mbewu loko ku karhi ku rimiwa eforweni laha ku nga tlhava xikomu.

Hi ntshaho lowu kokwana Shihlomule u tiyisa mhaka leyi boxiweke laha henhla mayelana ni mitirho ya **mufana** wa khale. Kokwana Gezani Wilson Macheke u tiyisisa khonothexini mayelana ni mitirho ya **mufana** wa khale hi ndlela leyi:

> **Mufana a a risa timbuti ni marhole. Loko se a a kurilenyana a risa tihomu. Hi yena a pana tihomu a ya eku rimeni hi nkarhi wa xirimo. A a chayela tihomu, ku khoma xikomu kumbe ku byala mbewu. A a vatla tifetho ni swikombyana. Loko a a risa swifuwo, a rhiya swinyenyana hi vurimba ni ku hlota swiharhi swo tanihi mimpfundla, timhunti, swipene na tinsimba. A a rhiya tihlampfi no bula tinjiya.**

Eka ntshaho lowu kokwana Macheke u tiyisisa khonothexini ya mitirho ya **mufana** hi ku engetela leswaku a vatla swikombyana. Kokwana M.L. Mayinga u tshikilela khonothexini ya mitirho ya **mufana** wa khale loko a ku:

> **Loko a ha ri ntsongo a a risa marhole ni timbuti. Loko a a kurilenyana a risa tihomu kumbe timbhongolo. A a ringela tihlampfi enambyeni. A a vatla tindhuku (nhonga ya xigiya) leyi khale a yi khomiwa hi mufana, wanuna ni mukhalabye, hikuva a va nga fambi ximandlamandla. Hi yena a a vatla muzaqa (nhonga yo ololoka yo ka yi nga ri na xigiya).**

Kokwana Mayinga hi ntshaho wa yena u tshikilela khonothexini ya mitirho ya **mufana** wa khale ku ya hi Machangana ni Vahlanganu lava sweswi va kumekaka eMpumalanga eka xifundzhantsongo xa Bushbuckridge. Junod (1927:71) u paluxa khonothexini mayelana ni mitirho ya **mufana** wa khale loko a ku:

> **As he grows up, the Thonga boy leaves the flock of goats and is entrusted with the care of the big cattle, oxen and the cows.**

Ntshaho lowu wa Junod wu tiyisisisa mhaka ya leswaku loko **mufana** se a kurile a tlakusiwa ku suka eka xiyimo xo risa timbuti se a risa tihomu.

Hi tlhelo ra **rihanyo**, **mufana** a a va a hanyile kahle emirini, a a nga ri munhu wo tshamela ku vabya, hikuva a dya switshongo swa le masin'wini leswi akaka miri swo tanihi *tshopi, xinghwimbi, tihove, ntshevo, ximbhundzhwa, timanga*, *tindluwa, matambala, mitsumbula, tinyawa, marhanga, makwembe, swifaki, xigugu, mubvacha, makalavatla ni matimba*, leswi a swi endla ku ri ngati yi famba kahle, mbilu yi ba hi mfanelo no aka masocha ya miri lama a a ya n'wi lwela eka mavabyi.

© University of Venda

Xa vumbirhi, a a endla vutiolori hi *ku khida ematini, ku phikizana hi ku hlambela no tsutsuma* ni vafana kulobye. Ndlela yin'wana a ku ri *ku hlota ni ku hlongorisa swihari*, a dya nyama ya swona leyi a yi aka miri wu tshama wu hanyile kahle. Loko a a tshika a khomiwile hi vuvabyi byo karhi, a a yisiwa etin'angeni a ya tshunguriwa. Kokwana E.T. Shihlomule u seketela khonothexini ya **mufana** wa khale mayelana ni rihanyo ra yena laha a nge:

> **Mufana a a hlayisa miri wa yena wu tshama wu hanyile kahle hi ku dya mihandzu ya nhova yo tanihi titoma, makuwa, marhompfa, mapfilwa, masala, tichuguru, titsengele, swirhole, timbulwa, mpharacheni, timbhumbhulwa na tiguguna.**

Hi ntshaho lowu kokwana Shihlomule u kombisa ku ri **mufana** wa khale a a tshama a hanyile emirini, a a nga ri xihota, hikuva a a dya mihandzu ya nhova yo hambanahambana leyi a yi n'wi aka miri no lwa ni mavabyi. Kokwana Risimati Julius Chavalala u tiyisisa ta rihanyo ra **mufana** loko a ku:

> **Loko mufana a twa torha a ri enhoveni, a a cela xitimatorha, murhi wun'wana wa marhanga yo basa loko ya vatliwile xikhamba xa wona. Mati ya marhanga ya wona, a ma korwisa no hlantswa ngati ya yena, a tshama a hanyile emirini.**

Eka ntshaho lowu wa yena kokwana Chavalala u kombisa ku ri **mufana** wa khale, a dya marhanga ya xitimatorha lama mati ya wona a ya ri murhi wo hlantswa ngati yi tshama yi lo cacaa! Kokwana Gezani Wilson Macheke u seketela rihanyo ra **mufana** wa khale hi ndlela leyi:

> **Mufana a a endla migingiriko hi ku pana tihomu a rima masimu. A a phikizana ni vafana kulobye hi ku tsutsuma, ku tlanga khorolo ni ku tlhavela dema. Leswi hi swona a a swi endla ku ri mbilu yi ba kahle kutani ngati yi famba hi mfanelo emirini. A a tlanga ncuva ni murhavarhava, mitlangu leyi a yi lota miehleketo ya yena yi tshama yi lo cinaa, yi ri leyinene no phyuphya.**

Hi ntshaho wa kokwana Macheke wu kombisa leswaku **mufana** a a endla migingiriko yo tanihi ku pana tihomu a rima masimu, ku tlanga ncuva ni murhavarhava leswi a swi endla ku ri a tshama a hanyile emoyeni, enyameni ni le miehleketweni. Kokwana M.L. Mayinga u tshikilela rihanyo ra **mufana** hi mukhuva lowu:

> **Mufana a a dya swikundle – swinsinyana swa marhanga yo nandziha swinene ni mihandzu ya nhova yo tanihi tihove ta**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

valungu, mapfilwa, makuwa ni titoma leswi a swi endla ku ri a tshama a hanyile emirini.

Kokwana Mayinga u tshikilela mhaka leyi boxiweke hi kokwana Shihlomule ya leswaku **mufana** wa khale a a nga ri munhu wo tshamela ku vabya, hikuva a a dya mihandzu ya nhova leyi a yi ri ni tivhitamini, tikhabohayidireti, tiprotheni na mafurha ni oyili leswi a swi vumba masocha ya miri lama a ya n'wi lwela eka mavabyi. N'anga Ndyelo Charles Mthombeni u paluxa leswi landzelaka mayelana ni rihanyo ra **mufana** wa khale:

Kambe a swi vuli kuri a nga vabyi, a a vabya vuvabyi byo tanihi ku lumiwa, ku wela, n'ombe, rincilancilani, hendze, dari, muthundhangati, ni man'wana ni man'wana. Loko mufana o tshuka a vabyile, a a yisiwa etin'angeni ku ya biwa tihlolo, ivi ti vula leswaku u karhata hi yini kutani n'anga yi hlahluvela ku ri hi yihi mirhi leyi a faneleke ku tshunguriwa hi yona. Endzhaku ka ku dya mirhi mi to vona a xalamuka, mavabyi nkwee, ku va kona loko se a horile.

Ntshaho lowu wa n'anga Mthombeni wu kombisa leswaku hambileswi **mufana** wa khale a nga ri xihota, wu paluxa mavabyi lawa a ya pfa ya n'wi khoma ivi a yisiwa en'angeni ku ya tshunguriwa laha n'anga a yi rhanga hi ku hlahluva ku kuma vuvabyi lebyi n'wi karhataka no kuma ku ri u fanele a tshunguriwa hi mirhi ya njhani.

4.2.1.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mufana** wa khale

Loko hi ku loyi i **mufana** a ku languteriwile munhu wo tlanga hi ku lwa ni vafana kulobye hi mikhavi kumbe hi swibakele, hambikuri mpfinyano. Mathebula (2008:114-118) u yima ni mhaka ya leswaku **mufana** wa khale a tlanga ntlangu wa xibakele lowu eka wona a kambana matimba hi ku lwa ni vafana kulobye loko va ri edibini kumbe eku riseni ivi a tlhela a boxa ku ri vito rin'wana ra ntlangu wa xibakele i musangu. A a cina tigontiri, ku tlanga xibatsheke, ku khida eswidziveni swa mati. A a tlanga xiswathe ematini ni le henhla ka mirhi. Loko a ri eku riseni a a hungasa hi ku tlanga ximbvathe ni vafana kuloni, laha loyi ximbvathe xi n'wi mbvataka a boheka leswaku ku va yena a sivaka tihomu. A a lerhisa tihomu letintsongo ti va magava kutani a phikizana ni vafana kulobye hi ku ti jahisa tanihi ntlangu wa tihanci wa masiku lawa. Handle ko va a a phikizana hi tihomu, a a jahisa timbhongolo. Ntlangu wun'wana a a dyangata hi wona i ku tlhavela dema hi nhonga yo vatliwa ya rikhanji leyi a yi tirhisiwa ku tlhava gwadi leri a a ri hoxiwa emoyeni hi un'wana **mufana** ivi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

yena a ri tlhava. Loko mutlhavi a hupa ko tala ku tlula muhoxi wa gwadi, a swi vula leswaku u hluriwile, kambe ku tlhava ka yena gwadi hi rikhanji ko tala ku tlula muhoxi, a ku ri yena a tlhomiwa risiva. A a luka swimoko ni titambhu hi swikwenga swo khwayiwa. A a tlanga ncuva ni murhavarhava a palana ni vafana kuloni, ku lota miehleketo. Byala a a nga nwi a nwa mahewu. Kokwana Risimati Julius Chavalala u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **mufana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Mufana a a hungasa hi ku bela khorolo. Khorolo i bolo yo vatliwa hi xitsandzana xa murhi, yi va ya xirhendzevutani ku fana ni galufu, kutani yi biwa hi nhonga leyi vuriwaka nkhubi yo fana ni leyi tirhisiwaka ku ba galufu. Ntlangu lowu wu yelana ni galufu ya masiku lama. A a tlhela a tlanga dema laha a ku tirhisiwa nhonga yo vatliwa ku tlhava riwa. Loko mutlhavi a hupa ko tala a hluriwile loko a tlhava ko tala a ri yena nghwazi. A a tidyangata hi ku khida, a be xinyupe, xigaga, ku phikizana hi ku hlambela ni xiswathe ematini.**

Ntshaho lowu wa kokwana Chavalala wu seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla ya mahungaselo ya **mufana** wa khale, hi ku engetela ntlangu wa khorolo lowu a hungasa hi wona. Mathebula (2008:110-113) u kandziyela mhaka leyi anekiweke hi kokwana Mafitlo ya leswaku **mufana** wa khale a hungasa hi ku tlhavela dema. Kokwana E.T. Shihlomule yena u tiyisa khonothexini ya mahuhwelo ya **mufana** wa khale hi ndlela leyi:

> **Mufana a a borha rihlanga timbhovo tinharhu ku endla xichayani xa xitiringo lexi a hungasa hi ku xi chaya hi ku pfalapfala timbhovo. A a boxa sala ri va ni timbhovo ku endla xichayani lexi a a xi vuriwa xipotoliyo. A a endla xichayani xa xitende hi rhanga ni xirhabyana xa murhi wa muluwa. A a tlhela a endla xichayani xa xipendani hi ku vekela nsimbhi ya risenga eka rimhandzi ro olova. Xin'wana xichayani lexi a xi endla i mutlangala hi marhonge lama tirhisiwaka hi vanhu lava nga ni swikwembu. Hi nkarhi wa mahlanga loko se tihomu ti phujile, a a tlanga dema hi ku tlhava riwa hi nhonga yo tontswa ya mpon'wana. A a tlanga ntlangu wa mujejeje laha a ku vatliwa nkhavi wo tiya wu huma tinhi to tala to koma leti a ku tlhaviwa mujejeje hi tona. A a tlanga nghwebvu laha a ku hoxiwa gwadi kumbe nthamula yi tlhaviwa hi nhonga yo vatliwa ya xintomantomana leyi a yi vuriwa rikhanji. A a tlanga ncuva ni murhavarhava na xiswathe hi ku tlula magova yo khuma. Nimadyambu a a tlanga xikoliyo kumbe xikelemo, ku hlaya mitshayilo ni mitsheketo. A a nga pfumeleriwi ku nwa byala hikokwalaho a a hungasa hi ku nwa madhleke kumbe matapitapi - swin'wana swo endliwa hi makhaha kumbe n'wahuva.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ntshaho lowu wa yena kokwana Shihlomule u tiyisisa khonothexini ya mahungaselo ya **mufana** wa khale, hikuva a boxa swo hambanahambana tanihi ku chaya *xipotoliyo*, *xitende*, *xipendani* na *sala*, ku tlhavela *mujejeje* ni ku nwa *matapitapi*. Mathebula (2008:99-105 na 33-37) u seketela mhaka ya leswaku **mufana** wa khale a hungasa hi ku tlanga *ncuva* eku riseni ni ndzhenga endzhutini loko a dzumbile ni vafana kulobye, kasi ni madyambu a tlanga *s'kelemo* hi ku hlongorisana ni vafana kulobye. Kokwana B.B.R. Shiluvane u paluxa khonothexini ya mahungaselo ya **mufana** wa khale hi ku vula leswi:

> **Mufana a a hungasa hi ku tlanga magejwani kumbe mhangani, ntlangu lowu a ku vatliwa tinhi ti tirhisiwa ku tlhava mhangani kumbe ku lotiwa swinsimbana swo koma ku tlhaviwa hi swona mhangani, laha loyi a tlhavaka ko tala mhangani a ku ri yena muhluri. A a tlanga dema hi ku tlhava riwa ni khorolo hi ku ba xitsandzana xo vatliwa xi va xirhendzevutana ku fana ni bolo ya galufu xi biwa hi nhonga leyi vuriwaka nkhubi yo yelana ni lexi tirhisiwaka ku ba galufu. A a endla xichayani lexi vuriwaka xipopohwe hi ku boxa sala ri huma timbhovo timbirhi ri chayiwa ku yimbeleriwa vunanga. A a hungasa hi ku chaya timbila no tlanga ximbvathe laha loyi xi n'wi mbvataka a fanele a siva tihomu.**

Eka ntshaho lowu kokwana Shiluvane u kombisa khonothexini ya **mufana** mayelana ni mahungaselo ya yena hi ndlela yo fana ni ya kokwana Mafitlo na kokwana Shihlomule, vo hambana hi mavito ya mitlangu ku ya hi ku hambana ka tindhawu tanihi *mujejeje* van'wana va wu vulaka *magejwani* ni xichayani xo endliwa hi sala lexi vuriwaka *xipotoliyo*, kasi van'wana va xi vula *xipopohwe* ni leswaku mufana wa khale a a hungasa hi ku chaya *timbila*. Mathebula (2008:105-110) na yena u hlamusela ku ri **mufana** wa khale a a hungasa hi ku tlanga *ximbvathe* lexi ha xona a cincana ku siva swifuwo ni vafana kulobye. Kokwana M.L. Mayinga u tshikilela khonothexini ya **mufana** wa khale mayelana ni mahungaselo ya yena loko a ku:

> **Mufana a a chaya xichayani xa xitiringo xo endliwa hi rihlanga ri boxiwa timbhovo tinharhu na xichayani xa xihwehwe xo endliwa hi ku boxa sala. A a tsimba (bohelela) swilapana a endla bolo ivi yi rahiwa tanihi ntlangu wa bolo wa masiku lama. Na dema a a ri tlhaveriwa ri hoxiwa ri t a laha ku nga yima mutlhavi kutani a ri tlhava hi rikhanji.**

Ntshaho wa kokwana Mayinga wu tshikilela khonothexini ya **mufana** wa khale mayelana ni mahungaselo ya yena hi ku tiyisisa leswi boxiweke hi kokwana Baloyi, kokwana Shihlomule na kokwana Shiluvane. Ko hambana mavito ku ya hi ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hambana ka tindhawu tanihi xichayani xo endliwa hi sala lexi va xi vulaka *xipotoliyo*, *xipopohwe* kumbe *xihwehwe*. U tlhandlekela hi ku boxa mhaka yintswa ya bolo yo endliwa hi malapi leyi **mufana** wa khale a a hungasa hi ku yi raha. Junod (1927:67) u seketela mahungaselo ya **mufana** wa khale hi ndlela leyi:

> **The boy played the game of homane which is very similar to English hockey. The fruit of a palm tree, which is round and very hard is used as a ball and hit with a stick into the opposite camp.**

Eka ntshaho lowu Junod u kombisa ku ri **mufana** khale a tlanga ntlangu lowu vuriwaka "*homane*" wo yelana ni ntlangu wa Xinghezi wa hoki, laha eka wona a ku biwa muhandzu wo tiyela wa xirhendzevutani hi nhonga wu ya wela eka tlhelo rin'wana, ivi lava tlhelo lerin'wana na vona va wu ba wu tlhela eka tlhelo lero sungula

Khonothexini ya vukhongeri bya **mufana** wa khale a ku ri ku phahla. A a phahliwa hi kokwana kumbe hahani wa yena egandzelweni ehansi ka murhi wa nkanyi. A a phahliwa hi byalwa vusila byo endliwa hi mapa na mati ku cheriwa ni fole ra xinefu egandzelweni ku ri swa yena swi n'wi fambela kahle, makhombo ya va kule na yena. Phahlelo leri ro tirhisa byalwa vusila a a ri va ri ri ro nganyela. Muphahlo wa xiviri a wu endliwa hi byalwa bya ndhavuko bya muphahlo laha a ku dlayiwa ni xifuwo xo tanihi *huku, mbuti, nyimpfu* kumbe *homu* ivi ngati ya xona yi cheriwa egandzelweni, ku cheriwa byalwa ni fole leswaku vakokwana va nwa no dzaha. Loko ku ri na xifuwo lexi thyiweke vito ra va le hansi (*mikwembu ya muti*), hi siku ra muphahlo a xi bohiwa egandzelweni loko ku karhi ku phahliwa. N'anga Mphephu N'wa-Ridonga Shivambu u seketela mhaka ya khonothexini ya **mufana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Loko mufana a ya endzilweni (engomeni) a a phahliwa hi byalwa vusila egandzelweni, ku cheriwa ni fole ku vikeriwa vabava, vahahani na vakokwana leswaku va pfula tindlela ti n'wi basela. Loko a a karhi a phahliwa a va a tshamile a nava milenge a langutisile evuxeni ivi muphahli a n'wi haxa hi byalwa lebyi a byi fundzeke enon'weni a karhi a vulavulela a ku: Tindlela a ti n'wi baseli hi ba xivuvutani loko a vuya swa yena swi nyoxa ka!**

Hi ntshaho lowu n'anga N'wa-Ridonga u seketela khonothexini ya vukhongeri bya **mufana** wa khale ya leswaku a a phahliwa ku n'wi sirhelela eka leswo biha tanihiloko a ya engomeni ku ri a nga fiki a humelela hi makhombo. N'anga Shikhavela Frank Chauke u seketela leswi paluxiweke hi n'anga N'waRidonga hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mufana loko a ya endzilweni (ku cina ngoma) a nga humi a ya engomeni a nga sumiwanga eka mikwembu ya muti. Tata wa yena kumbe hahana hi yena a n'wi phahla. Loko va nganyela a va tirhisa swimapana, nkuma wa le taleni ni mati va endla byalwavusila. Byalwavusila lebyi a byi endleriwa endzhekweni kumbe ejomeleni kumbe nkarhi wun'wana va tirhisa ntshuvi wa dini. Jaha a ri tshamisiwa egandzelweni ri languta evuxeni. Muphahli na yena a languta evuxeni. A fundzela byalwa enon'weni kutani a haxa mufana a ku pfhaa, ivi a haxa egandzelweni, endzhaku a chela fole egandzelweni. Fole i riqingho ro byela va le hansi mahungu. Muphahli u va karhi a vulavulela a ku: "N'wana hi loyi wa famba u ya hlangana ni van'wana, a fambi kahle, a tlhela a vuya kahle."

Eka ntshaho lowu n'anga Chauke u seketela n'anga N'wa-Ridonga eka khonothexini ya vukhongeri bya **mufana** wa khale ku ri loko a ya engomeni a ngo famba njhe, a ku fanele ku vikeriwa mikwembu ya muti hi ku n'wi phahla ku ri va n'wi hlayisa no n'wi biyelela eka leswo biha. Kokwana Elson Shiluvane u boxa leswi landzelaka hi vukhongeri bya **mufana** wa khale:

Loko a ri ni vito ra mikwembu ya muti a ku yiwa en'angeni ku ya komberiwa vula (tihlolo) ku hakeriwa huku yo hlahluva hi yona. Loko a ta famba kahle kumbe a nga fambi kahle tihlolo a ti vula ni ku boxa leswaku u ni kokwana kumbe hahani wa yena, n'wi phahleni mi n'wi kombelela ndlela. Se ku ta swekiwa swibyalwana ku phahliwa mufana loyi ivi tindlela ti n'wi basela, a famba ni ku vuya kahle engomeni.

Kokwana Shiluvane, hi ntshaho lowu u kombisa maphahlelo ya **mufana** wa khale loyi a nga thyiwa vito ra mikwembu ya muti loko a nga si famba a ya eku cineni ka ngoma ku n'wi khulelela tindlela. Kokwana M.L. Mayinga u tiyisa khonothexini ya vukhongeri bya **mufana** wa khale loko a ku:

Mufana a a tshama egandzelweni a nava milenge a langutile evuxeni ku ri a ta phahliwa. Muphahli a a ku va mukhegula, mukhalabye kumbe hahani. A a phahla mufana hi byalwa bya magandzelo laha ku dlayiwaka ni mbuti a halata swanyo wa yona egandzelweni ivi a chela ni fole. A ku laviwa ni n'anga yo tlhavela mufana tihlanga hi xirhezani a n'wi tota mirhi kumbe ku n'wi boha xitshungulo ku n'wi biyelela tanihi xitlhangu eka makhombo.

Kokwana Mayinga u tiyisa khonothexini ya vukhongeri bya **mufana** wa khale hi ku engetela leswaku a ku dlayiwa mbuti, swanyo wa yona wu cheriwa egandzelweni, naswona a tlhaveriwa hi n'anga no bohiwa xitshungulo xi totiwe mirhi ku n'wi sirhelela eka leswo biha. Kokwana Gezani Wilson Macheke u tshikilela khonothexini ya vukhongeri bya **mufana** wa khale hi ndlela leyi:

© University of Venda

Loko mufana a a fanele ku phahliwa, a a swi hlahluveriwa en'angeni ku ri swi tiveka leswaku i mani la faneleke ku n'wi phahla exikarhi ka kokwana na hahani. Ku nganyela muphahlo a ku tirhisiwa byalwa vusila, kasi eka muphahlo wa xiviri, a ku tirhisiwa byalwa bya magandzelo, ku bohiwa ni xifuwo xo tanihi mbuti leyi thyiweke vito ra munhu loyi a feke, yi nwisiwa byalwa, yi cheriwa byin'wana ku suka exikosini ku ya fika encileni ivi yi hlakahla byi chela lava nga egandzelweni, yi dzahisiwa ni fole se ku biwa mikulungwana. Ku suka siku rero, endzhaku ka loko a a phahliwile, mi to vona swa mufana swi n'wi fambela khwatsi.

Eka ntshaho lowu kokwana Macheke u tshikilela mhaka ya leswaku **mufana** wa khale vukhongeri bya yena a a kuri ku phahla laha loko ku nga si phahliwa a ku yiwa eka vamarhambu va be tihlolo ku ri va phahla hi ndlela leyi faneleke. Loko ku ri na xifuwo lexi thyiweke vito ra loyi a phahliwaka a xi tisiwa egandzelweni xi n'wisiwa byalwa no dzhisiwa fole. Junod (1927:71) u kandziyela mhaka ya leswaku **mufana** wa khale a phahliwa, loko a ku:

Special rites were perfomed on the boy during the ngoma period; rites which were calculated to give him great self-confidence.

Hi ntshaho lowu Junod u tshikilela mhaka ya leswaku hakunene **mufana** wa khale vukhongeri bya yena a ku ri muphahlo lowu a wu nyika **mufana** ku titshembha tanihilaha swi paluxiweke hakona hi vakokwana laha henhla.

4.2.1.6 Swiyila swa **mufana** wa khale

Loko hi ku loyi i **mufana**, khale a a languteriwa ku landzelela no papalata swiyila leswi landzelaka; leswaku a va a sirhelelekile eka makhombo ku ri a kota ku hanya hi ndlela leyinene no hlayisa ndhavuko wa rixaka:

Swo hlonipha/xixima

- *Mufana a a nga fanelangi ku languta lavakulu loko va ba mati a nga fa mahlo. Mfihlo wa xiyila lexi a va endlela ku ri a xixima lavakulu eka yena a nga va languti loko va ri eku tsakamiseni.*
- *A a swi yila ku va mufana a etlela ni vanhwanyana kumbe vavasati a nga hundzuka wansati. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri va nga vonelana ivi va nga ha hloniphani kumbe ku ringeka va endla swa masangu.*

Swa rirhandzu/masangu

- *A a nga fanelangi ku rhandzana ni nhwanyana loyi a rhandzanaka ni boti kumbe ndzisani ya yena va nga ta ka va nga lahlani. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri va nga ta lwa va dlayana va ri vana va tatana un'we.*

© University of Venda

- *A nga fanelangi ku endla timhaka ta masangu ni makwenu wa yena wa xisati va nga ta tswala swigono. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri leswi va nga va ngati yin'we va nga valeka vana va swilema.*

Swa ngoma

- *A a nga fanelangi ku boxa ngoma, hikuva a ta fa rito kumbe a va mbheveve. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga boxi xihundla xa ngoma eka maxuvuri, vavasati kumbe vanhwanyana.*
- *A a swi yila ku va mufana wa xirhubani a languta endzhaku laha ngoma yi yimeke kona siku yi tshwaka loko a karhi a muka ekaya, hikuva a nga tlhela a ya tshwa ni ngoma a fa. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri ku tshwa ka ngoma a nga kokiwa hi mirhi yo hisa ngoma ivi a tlhela a ya tshwa na wona a lova, hikuva khale a ku khorwiwa leswaku xirhubani xin'we a xi fanele ku sala xi tshwa ni ngoma xi lova.*

Swa rifu/nkosi

- *A a nga fanelangi ku byewula misisi, hikuva a nga huma mpandhla. Mfihlo wa xiyila lexi i ku misisi a yi byewuriwa ntsena loko ku ri na nkosi.*
- *A a swi yila ku va mufana a endla swa masangu ku ri na nkosi eka vona, hikuva a nga khuma. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga pfimbi milenge, swirho swa le xihundleni no kukumuka khwiri a tlhela a khohlola swi nga heli.*

Swa ku wela/vuvabyi bya tingana

- *A a swi yila ku va mufana a endla swa masangu ni nhwanyana loyi a nga xixa ndzhwalo hikuva u ta fa. Mfihlo wa xiyila lexi a ku ri ku sivela khombo ro va a wela hikuva a ta lova.*
- *A a swi yila ku va mufana a endla timhaka ta masangu ni nhwanyana loyi a nga masikwini a nga tshoveka tinyonga kumbe a tsemeka xirho xa le xihundleni. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri xirho xa xinuna xi nga tswongi thyaka ra nhwanyana ra masiku ivi ri n'wi vangela mavabyi ya tingana.*

Kokwana E.T. Shihlomule u seketela khonothexini mayelana ni swiyila swa **mufana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **A a swi yila ku va mufana a endla swa masangu ni nhwanyana loyi a nga herisa vuyimani - a va endlela ku ri a papalata khombo ro wela hikuva a ta fa. A a swi yila ku ri mufana a kela byalwa bya nkosi - a va sivela ku ri a nga khumi kumbe ku va ni xinyama. A a swi yila ku ri mufana a endla swa masangu ni nhwanyana loyi a nga masikwini - a va sivela ku ri xirho xa yena xa xinuna xi nga tswonga thyaka ra nhwanyana swi n'wi vangela mavabyi.**

Hi ntshaho lowu kokwana Shihlomule u seketela mhaka ya leswaku **mufana** khale a lawula hi nawu wa swiyila ku ri a papalata makhombo yo tanihi ku wela a fa, ku va ni xinyama xa nkosi, ku tlulela hi mavabyi ya tingana. Kokwana M.L. Mayinga u tiyisa khonothexini ya swila swa **mufana** wa khale hi ku vula leswi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

A a swi yila ku va mufana a etlela ni vavasati kumbe vanhwanyana - a va sivela ku ri va nga vonelana kutani va ringeka va endla ta masangu. A a swi yila ku va mufana a endla ta masangu loko ku ri na nkosi eka vona - a va sivela ku ri u ta khuma ku nga ku vabya vuvabyi byo pfimba milenge, khwiri na swirho swa xinuna. A a swi yila ku va mufana a nghena laha ku nga ni muvabyi a ri karhi a huma eku endleni ka ta masangu - a va sivela ku ri a nga tshikelela no tikisela muvabyi.

Ntshaho wa kokwana Mayinga wu tiyisisa mhaka ya leswaku **mufana** wa khale a landzelela swiyila leswi a swi boxeke ku sivela ku humelela hi swo biha swo tanihi ku vonelana, ku ringeka hi swa masangu no sivela mavabyi. Kokwana Gezani Wilson Macheke u tshikilela khonothexini ya swiyila swa **mufana** wa khale hi ndlela leyi:

A a swi yila ku va mufana a nghena emutini a ambarile xigqoko - a va endlela ku ri a hlayisa nawu wo hlonipha no xixima muti wun'wana ni wun'wana. A a swi yila ku va mufana a endla timhaka ta masangu a nga si lovola nsati - a va sivela ku ri a nga n'wi hungukisa va nga si lovolana ximfumo. Mufana a a nga fanelanga ku teka wansati vatswari va nga swi tivi - a va sivela ku ri a nga lovola nhwanyana loyi eka vona va lowaka ivi a hloma ni vuloyi bya ka vona.

Kokwana Macheke u tshikilela khonothexini ya swiyila swa **mufana** wa khale laha a kombisaka nawu wa nhlonipho no lawula timhaka ta malovolelo ya nsati hi **mufana**. Kokwana Dangisa Daniel Maswanganyi u tiyisisa khonothexini ya swiyila swa **mufana** wa khale hi ku boxa leswi:

A a swi yila ku va mufana a endla ta masangu ni nhwanyana loyi a nga biha emirini - a va sivela ku ri n'wana a nga vaviseka kumbe a lova. A a swi yila ku va mufana a nghena enhangeni - a va sivela ku ri a nga nghenela makwavo wa yena wa xisati a kuma a nga ambalanga kutani a n'wi navela leswi a swi ta vanga ku ri a n'wi pfinya. A a swi yila ku va mufana a ba noti nivusiku - a va sivela ku ri a nga chavisa mikwembu ya muti, ku bela lavakulu huwa naswona a swi kombisa rinyazo, ku sola ni ku nga hloniphi vatswari.

Ntshaho wa kokwana Maswanganyi wu tiyisisa mhaka yo va **mufana** wa khale a lawuriwa loko swi ta eka ku endla swa masangu, manghenelo ya yena etindlwini ta muti no hlonipha muti wa ka vona. Junod (1927:80 na 254) u kandziyela khonothexini ya swiyila swa **mufana** wa khale loko a ku:

Sexual intercourse is strictly prohibited to all inmates, men as well as shepherds, breaking this law would kill the circumcised. It is

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> **taboo for a boy to marry a girl when both can lay claim to a common ancestor in the partenal line.**

Eka ntshaho lowu Junod u tshikilela khonothexini ya swiyila swa **mufana** wa khale laha a kombisaka leswaku a swi yila ku va vadzabi, vavanuna ni vahlayisi va vakwerha va endla swa masangu - hikuva a va sivela khombo ro va vayimbi va ta vabya ku tlula mpimo ivi va lova. A a swi yila ku va **mufana** a lovola **nhwanyana** loyi loko va phata xivongo va hlanganaka eka kokwana un'we - hikuva a va sivela ku ri va nga veleka swilema.

4.2.2 Khonothexini ya **mufana** wa sweswi

Khonothexini ya rito **mufana** yi cincile hi ku famba ka nkarhi. Hileswaku a yi yimangi ndhawu yin'we yi cinca hi ku cinca ka nkarhi. Mhaka ya ku cinca ka khonothexini ya rito **mufana** yi seketeriwa hi Leech (1975:15) loko a ku:

> **Compared with conceptual meaning (denotation) is that connotations are relatively unstable, that is, they vary considerably according to culture, historical period and the experience of the individual.**

Ntshaho lowu wa Leech wu kombisa leswaku dinothexini ya rito a yi cinci, kambe khonothexini ya rona ya cinca hi ku famba ka nkarhi, naswona tihlamuselo ta rito ti hambana ku ya hi ndhavuko wo karhi, nkarhi wo karhi ni ntokoto wa munhu wo karhi.

4.2.2.1 Xivumbeko xa **mufana** wa sweswi

Eka masiku lawa, **mufana** se u cincile i munhu loyi a lukaka misisi, leswi hi tivaka swi endliwa hi **nhwanyana**. U boxa tindleve tanihi wa khale, kambe u ambala swingwavila swo tanihi tisuruvele ni tinopisi onge o va **nhwanyana**. Nhlonge ya yena yi karhele yi landzulana ni malembe ya yena hikokwalaho ka swidzidzirisi leswi a nga tienghenisa eka swona, u hubuta wa ha ri mixo a ya ebyalweni ni swakudya a nga si dya, kutani swi n'wi hlakata miri a ha ri ntsongo. Wa khale a nga pfumeleriwi ku nwa byalwa, a va ku byi nga ta n'wi rivata ku tirha mitirho no n'wi onha miehleketo. U durowiwa swibayana swa swilo swo hambanahambana emirini tanihi **mufana** wa khale swo tanihi xipamu, sukumbela, khongoloti, ganju ra le matini, nghala, yingwe, phaphatani, ngwenya, xifaniso xo yimela nhweti leyi a nga velekiwa hi yona. Ku hambana ka swona i ku wa masiku lawa u kuma a tlhaverile swibayana miri hinkwawo, naswona nkarhi wun'wana swibayana swa kona i swo gandzela kereke

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ya ka sathani (*Satanism*) swo tanihi dragona, nyoka ya yesu, makhema ni swin'wana ni swin'wana. Meno na wona ya khavisiwa hi ku vekela ya vuxisi ya nsuku. U daya misisi yi hambana ni ya ntumbuluko yi va ya mihlovo ya xitshopana, wasi, mpun'wa, rihlaza, buraweni, khakhi kumbe yo basa onge se u lo khalabya. Matimba Makhuvele u seketela mhaka ya khonothexini ya xivumbeko xa **mufana** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Mufana u luka misisi onge i nhwanyana. U boxa tindleve hi muchini wa Xilungu ivi a tlhandlekela hi ku ambala tisuruvele kumbe tinopisi. Tanihi nhwanyana wa masiku lawa, na yena u boxa xirho xin'wana ni xin'wana xa miri xo fana ni ririmu, nhompfu, nomu wa le henhla kumbe wa le hansi ivi a vekela swingwavila swa nsuku kumbe silivhere. Xiyimo xa miri wa yena a xi fambelani ni malembe ya yena hikokwalaho ko va a hlakatiwile hi ku nwa byalwa ni ku dzaha swidzidzirisi.**

Ntshaho wa Makhuvele wu kombisa leswaku hakunene khonothexini ya **mufana** yi cincile hi ku cinca ka nkarhi hikuva se u luka misisi hi switayili swo hambanahambana no ambala swingwavila etindleveni leswi hi ntolovelo swi endliwaka hi **nhwanyana** no boxa xirho xin'wana ni xin'wana a vekela swingwavila swa nsuku kumbe silivhere, naswona malembe ni miri wa yena swa holova, ya languteka ya ri mantsongo loko ya pimanisiwa ni miri, hikuva wu va wu hlakatiwile hi byalwa ni swidzidzirisi. Hambiswiritano va kona vafana van'wana lava va ha tikhomeke kahle no hanya hi ndlela leyinene, ko va hi ku loko munhu a twa rito **mufana** u hatla a va ni xifaniso emiehleketweni xa swihlawulekisi leswi boxeke hi Matimba. Vutlhari Mkhwanazi yena u tiyisisa ku cinca ka khonothexini ya **mufana** hi ndlela leyi:

> **Mufana u tlhavela tithathu ta swikokovi emirini, swivandzana ni swilo swo hambanahambana swo tanihi tinyoka, swipamu, tinghala, tiyingwe ni swiyimelo swa swifaniso swa tinhweti to velekiwa. U bazela hi ku vekela meno ya nsuku kumbe ya vuxisi, naswona meno u ya hlamba hi swisibi swa meno swo tanihi khologeyiti, akwafurexi, MentandetP ni bulachi ya meno ya mavito yo fana ni ya swisibi swa kona.**

Mkhwanazi eka ntshaho lowu u tiyisisa ku ri khonothexini ya **mufana** yi hundzukile hikuva se u tlhavela swibayana (*tithathu*) emirini a tlhandlekela hi ku tibombisa hi meno ya vuxisi ya nsuku ni ku ya hlamba hi swisibi swa Xilungu leswi boxiweke a tirhisa bulachi, hikokwalaho ya tshama ya basile. Tinyiko Vhukeya u tshikilela ku cinca ka khonothexini ya **mufana** loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mufana u daya misisi tanihi nhwanyana yi va ya nsuku, buraweni, yo basa kumbe mpun'wa. U kera ni misisi hi switayili swa masiku lawa swo tanihi biboko, chisikopo, Xiamerika, Xinayijeriya, Xineri, Xifurwa, Xijarimani, bopukhati, burachi, ximohoku ni swin'wana ni swin'wana. Miri wona u wu hlamba hi swisibi swo tanihi Lifebuoy, Sunlight, Vaseline, ni swin'wana ni swin'wana. U kandzela hi ku tichela fendlele yo tanihi Axe, Shield, Brut, Solo, Carpe Dieme, Red Door, Addidas, English Leather, Playboy, ni yin'wana ni yin'wana leswaku a nuhwela a nga vi ni risema ra nyuku wa vufana.

Eka ntshaho wa yena Vhukeya u tshikilela leswaku nhlamuselo ya khonothexini ya **mufana** yi cincile hikuva misisi ya yena u yi gila mikhuva yi va hi mihlovo yo hambanahambana onge i rimpfani tanihi wo basa, wa mpun'wa, wa nsuku ni wa buraweni, kumbe a yi kera hi switayili swo hambana swa masiku lawa, kasi miri u wu hlamba hi swisibi swa Xilungu swo hambanahambana a nga ha tirhisi dinda tanihi hi wa khale. U tatisa hi ku boxa ku ri **mufana** wa sweswi u tichela tisente to fana ni leti a ti paluxeke leswaku a nuhwela.

4.2.2.2 Maambalelo ya **mufana** wa sweswi

Mufana wa sweswi, a nga ha ambali ku fana ni wa khale ku fika va **1940** hikuva se a nga ha ambali tinjhovo hikokwalaho ka ku fika ka Valungu haleno Afrika-Dzonga lava teke ni vutshila byo rhunga malapi lava se a va yirisa ku dlayiwa ka swiharhi. Ku sukela hi **1940** ku fika **2012 mufana** se u ambala swiambalo swa Xilungu swo tanihi tiburuku, tihembe, swikipa, tivhesiti (*xihakaboyi*), tibokhati, tibemuda, titanghu, titeki, tisendlilisi, matlhaputlhapu, majesi, mabaji kumbe jasi. Swiambalo leswi u swi ambala ku ya hi maxelo laha loko ku titimela a ambalaka swo kufumela loko ku hisa a ambalaka swo vevuka. Khale a gwara dzovo ri va xo rhangisa, sweswi u ambala swiburukwani swo rhangisa leswi van'wana va swi vitanaka tindzisana ta tiburuku. U rhangisa masokisi a nga si ambala titanghu kumbe titeki. Enhlokweni u ambala swigqoko swo hambanahambana swo tanihi kepisi, xipoti, dopisi na khupahede. Mahlori Mhlongo loko a tiyisisa ku cinca ka khonothexini ya maambalelo ya **mufana** u ri:

Manguva lawa mufana u ambala jini (bokathi), hembe, xikipa, titanghu kumbe tisendlilisi ivi a rhangisa vhesiti, ndzisana ya buruku ni masokisi emilengeni swa mavito yo tanihi Uzzi, Guess, Levis, DH, ni man'wana ni man'wana. Enhlokweni u ambala xipoti kumbe kepisi ya mavito yo duma tanihi Relay, Addidas, Nike, Lancoste, Puma, ni yan'wana ni yan'wana, yi rhiyeketiwile etlhelo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ntshaho lowu Mahlori u tiyisisa leswaku masiku lawa **mufana** u ambala ku hambana ni khale hikuva se u ambala buruku, bokathi, xikipa, hembe, ndzisana ya buruku, titeki, titanghu, masokisi ni xipoti kumbe kepisi, naswona swiambalo swa yena i swa mavito yo duma tanihilawa ya paluxiweke. U va a rhiyeketile kepisi hikuva a lava ku tikomba ku ri yena u xile i wa masiku lawa a nga fani ni wa khale hikuva yena a a ambala kepisi yi nga rhiyeketiwanga. Tatana M.P. Nxumalo u tshikilele ku cinca ka khonothexini ya maambalelo ya **mufana** hi ku vula leswi:

> **Mufana u ambala ku ya hi maxelo tanihiloko ku hisa, a ambalaka xikipa xo vevuka ni bemuda na masandhazi kumbe tisendlilisi. Loko ku titimela u ambala buruku yo tshindziyela, xihakaboyi a tlhandlekela hembe ni jesi kumbe baji, masokisi yo leha ku fika ematsolweni yo kufumela.**

Ntshaho lowu wa tatana Nxumalo wu tshikilela ku cinca ka khonothexini ya maambalelo ya **mufana** ku ya hi maxelo, laha loko ku hisa a ambalaka swo vevuka ku ri a ta kota ku bela hi moya, kasi loko ku titimela a ambalaka swo kufumela ku ri a nga ngheni hi xirhami. Kenneth Masangu u seketela mhaka ya ku cinca ka khonothexini ya maambalelo ya **mufana** hi mukhuva lowu:

> **Mufana u ambala tiburuku ti nyeketiwile ti va exikarhi ka switshamu ni swikipa leswintsongo loko a kwarhama ku vonaka ni xo rhangisa. U rhandza ngopfu ku ambala titeki ni swisokisana leswi vuriwaka masokisi ya xihundla swa mavito yo tanihi Converse, All Star, Licock, Habita, Dickies, Addidas, Nike, ni man'wana ni man'wana.**

Ntshaho lowu wa Masangu wu kombisa ku cinca ka ambalelo ra **mufana** laha a nga ha ambaliki madzovo tanihi **mufana** wa khale kambe a ambalaka tiburuku, swikipa, xiburukwana xo rhangisa, titeki ni masokisi ya xihundla swa mavito ya fexeni lawa andlariweke. Ambalelo leri ro nyeketa tiburuku ni swikipa leswintsongo swi kucetela hi ambalelo leri va ri vonaka eka thelevhixini ra vayimbeleri va vunanga bya hipihopo lebyi moya wa byona wu hungeke ku suka eAmerika ku fika haleno Afrika-Dzonga.

4.2.2.3 Mukhuva ni mitolovelo ya **mufana** wa sweswi

Mufana wa khale a ya engomeni, kasi wa sweswi u cina ngoma exibedhlele laha nkarhi wun'wana a cinisiwaka ngoma hi vaongori kumbe madokodela ya vavasati. Va kona vafana lava ha cinaka ngoma ya ka madlala kambe a swa ha fani ni khale. **Mufana** wa khale a etlela eka yindlu leyi vuriwaka lawu kambe wa sweswi u etlela ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vanhwanyana eka yindlu yin'we vo hambana hi tikamara, **mufana** u ni ya yena loko ni **nhwanyana** a ri ni ya yena. Loko a vitaniwa hi tata wa yena a nga ha hloniphi u ri hee! A nga ha pfumeli ku rhumiwa u ri u ni tifanelo. Loko a vitaniwa hi lavakulu eka yena a nga ha tluntlami ku kombisa xichavo. Loko a hundza emutini wo karhi a nga ha ndzawuti na loko a xewetiwa wo twa a ku ndzi pfukile ivi a miyela, kambe yena a nga pfuxeli muxeweti. Loko ntumbukulo wu n'wi rhuma u tipfunela exihambukelweni xa goji kumbe eka xiyindlwana xa Xilungu xo tirhisa mati. Hambiswiritano va kona vafana lava ha xiximaka vatswari va vona loko va vitaniwa va ku papa, mhani na loko va rhumiwa a va ali ni ku xeweta va xeweta. A nga ha xuxi ehubyeni u xuxa ni vanhwanyana ekamareni yo dzumbela eka yona va karhi va vona thelevhixini. A nga nwi byalwa, sweswi wo lilingela kunene bya Xilungu kumbe bya ndhavuko, a tlhela a kandzela hi ku dzaha swidzidzirisi swo tanihi mbangi. U endla swa masangu ku sukela loko a ri ni khumembirhi wa malembe ku ya ehenhla ni vanhwanyana va khumembirhi wa malembe ku ya ehenhla, ko thwaa, no jola. Tatana Lucas Mundhluli u seketela ku cinca ka khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** wa sweswi loko a ku:

> **Mikhuva ni mitolovelo ya mufana yi katsa nkucetelo wa swa ndhavuko, vanghana, kereke, xikolo, milawu ya vumbiwa bya Afrika-Dzonga ni ya le mutini wa ka vona hi ku angarhela. Ku nga va ku nwa byala ni ku dzaha swidzidzirisi, ku dyondza xikolo kumbe ku ya ekerekeni. U tlhandlekela hi ku endla vuxaka bya rirhandzu ni vanhwanyana kumbe vafana kulobye, kutani a endla timhaka ta masangu. U dzaha fole ra tisikireti ni ku yiva swa vanhu.**

Ntshaho wa tatana Mundhluli wu kombisa ku ri mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** yi cincile hi ku kuceteriwa hi swilo swo hambana swo tanihi ndhawu leyi a hanyaka eka yona, vanghana lava a nga na vona, kereke ni xikolo leswi a swi nghenaka, ni milawu ya vumbiwa bya tiko leyi va nyikeke tifanelo ni milawu ya le kaya ya vatswari va yena. U sungula ku endla swo hambana ni maendlelo ya ndhavuko, tanihi ku rhandzana ni vafana kulobye va ri va rimbewu rin'we, leswi hi ndhavuko a nga swi endli a swi yila. Manana Winnie Buthelezi ku ya hi yena khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** wa sweswi yi hi ndlela leyi:

> **Mufana loko a vula mhani wa yena u ri ouladie, kasi loko a vula tata wa yena u ri timer, kokwana u va vula magogo kumbe magirizini. Loko a rhumiwa wa gungula. U ya etigigini ta vusiku hinkwabyo. U tienghenisa eka swa vukati a ha ri ntsongo. A nga**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ha xiximi vatswari va yena, wa swi kota ku etlela kwalomo, vatswari va nga tivi ku ri u etlerile kwihi. Wa tilawula, a nga ha ri na nawu. A nga xiximi vadyondzisi exikolweni hikuva u ri u na tifanelo.

Hi ntshaho lowu manana Buthelezi u tiyisisa ku cinca ka khonothexini ya **mufana** hi ku boxa timhaka ta nkoka to a nga ha hloniphi vatswari u va vula hi mavito ya va ouladie, timer kumbe magirizini. U tlhandlekela hi ku famba tigigi ta vusiku no etlela lomu vatswari va nga ku tiviki. A nga ha lavi ku rhumiwa ni vadyondzisi a nga ha va xiximi. Va kona vafana lava nga ni mahanyelo yo amukeleka, kambe, loko munhu a ehleketa mikhuva ya **mufana** wa sweswi ku hatla ku ta xifaniso xa lava mitolovelo leyi boxiweke hi manana Buthelezi. Tatana M.P. Hlavangwane u tshikilela ku cinca ka khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** loko a ku:

Mufana wa masiku lawa u tshama a hlekete ku gangisa vanhwanyana a tlhela a nga chavi no nyuma ku gangisa vavasati lavakulu eka yena. Wa tikukumuxa kumbe ku tikurisa naswona a nga tali ku va ni mhaka ni vumundzuku bya yena. U rhandza madzolonga ni ku lwa ni vafana kulobye ku lweriwa vanhwanyana. Loko a vitaniwa hi vatswari va yena u ri hee, ematshan'weni yo papaa, kumbe mhaa. Loko lavakulu eka yena va n'wi vitana a nga ha tluntlami nahambi a ambarile xigqoko a nga hluvuli. Loko a ya emahosi ku ya tipfuna, u tipfunela exihambukelweni xa Xilungu xa goji kumbe xo tirhisa mati ivi a tisula hi papilaxilapi (tissue) kumbe phephahungu ra khale.

Eka ntshaho lowu tatana Hlavangwane u tshikilela mhaka ya ku cinca ka khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mufana** laha se a nga tienghenisa ngopfu eka swa vugangu, a gangisaka ni vavasati lavakulu eka yena leswi khale a swi yirisiwa a va ku a nga vi na nawu u ta lawula hi wansati, wa tikukumuxa, ku tikurisa no rhandza ku lwa, a lwela vahwanyana leswi khale a nga swi endli, naswona a nga ha xiximi vatswari. U tatisa mhaka ya nkoka ya leswaku loko a tipfuna exindlwanini a nga ha tirhisi ribye kumbe matluka, kambe u tirhisa papilaxilapi kumbe nyuziphepha. Kambe, va kona van'wana vafana lava ha kombisaka xichavo eka vatswari, ko va hi ku loko munhu wo karhi a twa rito **mufana** wa sweswi ku hatla ku vumbeka xifaniso emiehleketweni xa lava mahanyelo yo soleka.

4.2.2.4 Mitirho ni rihanyo ra **mufana** wa sweswi

Mitirho ya **mufana** wa sweswi hikuva se u nghena xikolo hi xikongomelo xo va a ta tirha ntirho wo karhi, yi cincile hi ku famba ka nkarhi. Sweswi **mufana** loyi a nga riki

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hlonga ra swidzidzirisi, u ni mhaka ni vumundzu bya yena, hikokwalaho u dyondzela ku tirha mitirho yo hambanahambana tanihi *vuongori, vufundhisi, vukhanikhi bya mimovha, vudokodela, vuaki, vurindzi, vuvatli, vuinjhiniyara, vupolitiki, vugqweta,* ni yin'wana ni yin'wana. Hambiswiritano, va kona vafana lava nga vileriki hi vumundzu bya vona, xa vona i ku pfuka va hlalela loko ri xile ivi va hanya hi ku kombela. Hi vona va celaka masirha loko ku ri na mikosi leswaku va ta kuma swakudya ni byalwa bya ndhavuko bya mahala. Hi vona va nwaka byala bya tipiki endzhaku ka nkosi. Loko ri xile xa vona i ku lava ku tiva ku ri byi bava kwihi. Mhaka ya khonothexini ya **mufana** wa sweswi mayelana ni mitirho ya yena yi seketela hi tatana M.T. Mthombeni loko a ku:

> **Sweswi mitirho ya mufana yi cincile, u nghena xikolo hi xikongomelo xo dyondzela ntirho wo karhi tanihi vuinjhiniyara, vukhanikhi, vudokodela, vuongori, vun'watikonta, ni yin'wana ni yin'wana. Ku fikelela ntirho wo karhi lowu a lavaka ku tirha wona loko a pasile tidyondzo ta yena wo fanela ku juluka nyuku a n'watseka. Hambiswiritano ya kona malolo, vamadyatshamile, vakumaswivupfile, vo lava ku dya laha va nga rimangiki kona ni ku chava dyondzo, naswona a va vileli hi vumundzuku bya vona.**

Tatana Mthombeni hi ntshaho wa yena u kombisa ku ri khonothexini ya **mufana** mayelana ni mitirho ya yena yi cincile hi ku cinca ka nkarhi. Khale a languteriwa ku risa tihomu, ku rima ni swin'wana ni swin'wana, kambe sweswi a swa ha ri tano u nghena xikolo kutani a hlawula ku dyondzela ntirho wo karhi tanihi viinjhiniyara, vukhanikhi, vuongori, vudokodela ni yin'wana ni yin'wana. A hi hinkwavo lava nga ni mhaka ni vumundzuku bya vona, van'wana va chava ku tirha ni xikolo, va rhandza ku tshovela laha va nga rimangiki kona. Manana Molina Baloyi u tiyisisa ku cinca ka khonothexini ya mitirho ya **mufana** hi mukhuva lowu:

> **Mitirho ya mufana i ku hlaya tibuku ivi a tlhela a tsala switoloveto leswi vadyondzisi va n'wi nyikaka exikolweni. Wa kumeka a ri muhlayisi kumbe mulanguteri wa vamakwavo wa yena loko vatswari va ri ekule ni le kaya eku singileni tanihi hi le Joni leswaku va ta kota ku hola mali yo pfuneta ku hlayisa vana va vona. Exikolweni u dyondzela mitirho yo hambana tanihi vufundhisi, vuaki, vuphorisa, vuchayeri bya swo famba swo hambana tanihi switimela, swihahampfhuka ni swikepe swa nyimpi, ni swin'wana ni swin'wana.**

Hi ntshaho lowu manana Baloyi u tiyisisa leswaku khonothexini mayelana ni **mufana** wa sweswi a ya ha fani ni ya **mufana** wa khale yi cincile swinene hikuva u dyondzela

© University of Venda

mitirho yo hambanahambana, ku hlaya tibuku no tsala mitirho ya xikolo ni ku hlayisa vamakwavo, leswi kombaka ku ri u ni vutihlamuleri. Va kona lava hanyaka hi ndlela leyi kanetanaka ni leswi ntshaho wa Manana Molina Baloyi wu kombisaka swona, vo ngo tihanyela njhe ri xa ri ya emahlweni va nga ri mhaka na nchumu.

SWIKOMBISO SWA LAVA VUTIHLAMULERI:

- *Akani Obby Masia wa le ka Bungeni eBasani emugangeni wa ka Shihambanyisi u tirha tanihi muinjhiniyara wa swa mati ni vuaki eka masipala wa le ku Rhuleni eJoni, naswona sweswi u le ku dyondzeni ka digiri ya masitasi ya vuinjhiniyara bya swa mati ni vuaki eYunivhesiti ya Pitori.*
- *Tsepo Terrence Mkansi i gqweta eka khampani ya Mahowa Attorneys eTzaneen. U dyondzele ntirho wa swa nawu eYunivhesiti ya Limpopo laha a paseke digiri ya LLB.*
- *Mufundhisi Sipho Kenwell Khosa u dyondzele vufundhisi eSATI (South African Theological Institution) laha a paseke dipiloma ya vufundhisi ya thiyoloji. Sweswi u tirha tanihi mufundhisi wa kereke ya Apostolic Faith Mission eka Bungeni.*
- *Ntsako Lennox Nukeri wa le ka Mahatlani u dyondzele tidyondzo ta vuinjhiniyara bya swa gezi eTNG (Technikon Northern Gauteng) laha a paseke dipiloma ya vuinjhiniyara bya swa gesi. Sweswi i minijere eka khampani ya Transnet.*
- *Dumisani Boyzer Shirindza i dokodela exibedhlele xa Letaba eNkowankowa. U thwaserile ntirho wa vudokodela eYunivhesiti ya MEDUNSA laha a paseke digiri ya MBCHB.*

Swikombiso leswi boxiweke laha henhla swi tiyisisa leswaku khonothexini ya **mufana** mayelana ni mitirho ya yena yi cincile swinene loko yi pimanisiwa ni ya **mufana** wa khale.

Hi tlhelo ra rihanyo, **mufana wa sweswi** u va a nga hanyangi kahle emirini hikokwalaho ka swakudya leswi a swi dyaka swo tanihi tinyama leti tshameke nkarhi wo leha efirijini na swikotela swa tihlampfi, tinyawa, swipageti, ni swin'wana ni swin'wana leswi vaka swi tshamile nkarhi wo leha emavhengeleni. Swakudya leswi a swi dyaka swi cheriwa swinyunyeteri (spices) leswi vangaka mavabyi yo hambanahambana yo tanihi mfukuzana, ku huma mavala eka nhlonge na BP. Fole leri a ri dzahaka ni byalwa lebyi a tsitsingelaka swi n'wi vangela mavabyi. U tienghenisa eka timhaka ta swa masangu ni vanhwanyana vo tala kutani swi n'wi vangela mavabyi ya tingana yo tanihi sifilisi, gonoriya, mpfuto (drop), tiherepisi, swinhwalana ni HIV/AIDS. Mufana wa sweswi a nga tali ku endla vutiolori, leswi hi swona swi endlaka ku ri miri wa yena wu va wu nga hanyangi kahle, handle ka lava hungasaka hi ku tlanga ntlangu wa bolo eswikolweni ni le tikweni, ni ku tlanga bolo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tanihi ntirho lowu va holelaka mali, ku fana na ***Davida 'DVD' Mathebula wa le Basani eka Mutsetweni loyi a tlangelaka xipano xa Moroka Swallows, khale a tlangeleke swa Dynamos, Kaizer Chiefs na Mpumalanga Black Aces***. A nga ha dyi mihandzu ya nhova ni switshongo swa le masin'wini leswi akaka ni ku sirhelela miri eka mavabyi. Hambiswiritano, a hi hinkwavo vafana lava vaka va nga hanyangi kahle emirini, hikuva va kona lava dyaka swakudya ni mihandzu yo aka miri, leswi xavisiwaka emakete ni le ka mavhengele lamakulu yo tanihi *Pick and Pay, Checkers, Shoprite, SuperSpar* ni man'wana ni man'wana, kambe van'wana hi lava swi nga antswaka eka vona ku va loko va ri ni mali va xava swo ka swi nga pfuni nchumu swo tanihi hi byalwa na fole. Metironi K.G. Maswanganyi u seketela khonothexini ya rihanyo ra **mufana** wa sweswi loko a ku:

> **Mufana wa sweswi u tala ku karhatiwa hi mavabyi yo tanihi muthundhangati, epitaxis, vuvabyi bya mahawu ni bya xivindzi, rifuva, vuhlonga bya swidzidzirisi (drug addiction) na vundzendzele (alcoholism). U tlhela a tienghenisa eka swa masangu ni vanhwanyana vo tala kutani a khomiwa hi mavabyi yo tanihi mpfuto, tiherepisi, vuva (gonoriya), thusula (syphilis) swinhwalana ni HiV/Aids.**

Ntshaho wa Metironi Maswanganyi wu tiyisisa mhaka yo va **mufana** wa masiku lawa rihanyo ra yena ri va ri nga ri kahle, hikuva u karhatiwa hi mavabyi yo hambanahambana lawa a ma boxeke ni ya ta swa masangu lawa a ma endlaka ni vanhwanyana vo tala ivi va n'wi tluleta wona. Dokodela C.D. Marivate u hlamusela khonothexini ya rihanyo ra **mufana** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Mufana wa sweswi u tala ku karhatiwa ngopfu hi vuvabyi bya tingana (bya swa masangu) byo tanihi gonoriya lebyi vangaka ku ri loko a tsakamisa a twa ku vava ivi a huma ni thyaka ro basa. U tala ku karhata hi vuvabyi bya rifuva hikokwalaho ko va masocha ya miri wa yena ya nga si tiyela ku kota ku lwa ni vuvabyi lebyi. A nga ha dyi switshongo swa ndhavuko kutani masocha ya miri wa yena a ya ni matimba leswi vangaka ku ri a khomiwa hi vuvabyi bya nkayivelo wa tivhitamini lebyi vuriwaka magidipho kumbe (phelagira).**

Ntshaho lowu wa Dokodela Marivate wu aneka mhaka ya leswaku **mufana** u hlupha hi vuvabyi bya tingana, ngopfungopfu gonoriya (vuva), rifuva na phelagira. Ku ka a paluxa miehleketo leyi i mhaka ya ku ri nhlayo ya le henhla ya vafana leyi kumeka yi karhata hi mavabyi lawa a ya boxeke. Dokodela P.E. Maringa u tiyisisa khonothexini

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ya rihanyo ra **mufana** wa sweswi leyi paluxiweke hi Dokodela Marivate na metironi Maswanganyi loko a ku:

> **Mufana wa masiku lawa u tala ku karhatiwa hi vuvabyi bya gasitiritisi lebyi vangiwaka hi ku nwa byalwa bya Xilungu ku tlula mpimo, vuvabyi bya swa masangu bya vuva (gonoriya) na bya timphyuphye kumbe tihlungu leti humaka eka xirho xa xinuna. U hluphiwa ni hi vuvabyi bya nhlaselo wa tiphayiphi to hefemula hi tona (respiratory tract infections), hikokwalaho ko rhandza ku nwa swakunwa swo titimela ngopfu, hambikuri ni xirhami.**

Hi ntshaho lowu Dokodela Maringa u tiyisisa mhaka ya khonothexini ya rihanyo ra **mufana** wa sweswi leyi boxiweke hi metironi Maswanganyi na Dokodela Marivate ivi a tlhela a engetela leswaku u tala ku vabya *gasitiritisi* na *nhlaselo wa tiphayiphi ta moya hi swintsongwantsongwana*. Dokodela Rivalani Queen Sibiya u tshikilela khonothexini ya ra rihanyo ra **mufana** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Mufana wa sweswi u tala ku vabya mavabyi yo tanihi rifuva, swilondza eka xirho xa xihundla, vuva, thusula, makalangati, xitlhavi (pneumonia), rixaka ro sungula ra vuvabyi bya chukela, switshetshela, mahika (asthma), vuvabyi bya mikuva ya byongo (meningitis), ndzhumbelo wa marhanga ya xinuna (orchitis) na nghwimbeko wa masiha yo yisa ngati eka marhanga ya xinuna.**

Eka ntshaho lowu Dokodela Sibiya u kandziyela mhaka ya leswaku **mufana** wa sweswi u tala ku vabya mavabyi lama paluxiweke hi metironi Maswanganyi na vadokodela Marivate na Maringa ivi a engetela mavabyi ya *switshetshela*, *mikuva ya byongo*, *mahika*, *ndzhumbelo wa marhanga ya xinuna* na *nghwimbeko wa misiha ya marhanga ya xinuna*. Mitshaho ya vadokodela lavanharhu ni wa metironi yi tshikilela mhaka ya leswaku **mufana** wa sweswi u tala ku va ni swiphiqo mayelana ni rihanyo ra yena, naswona vafana va tala ku karhatiwa ngopfu hi mavabyi lama va ma paluxeke.

4.2.2.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mufana** wa sweswi

Khonothexini ya mahungaselo ya **mufana** wa sweswi yi cincile swinene loko yi pimanisiwa ni ya **mufana** wa khale. **Mufana** wa sweswi u velekiwile hi nkarhi wa thekinoloji kutani u hungasa hi ku tlanga switlangwana swa le ka selulafoni kumbe swa le ka thelevhixini. Wa chata hi foni ni vanhu lava a nga va tiviki nkarhi wun'wana a kuma ni wo rhandzana na yena hi ku chata eka foni. U hungasa hi ku tirhisa buku ya xikandza (*face book*) eka foni hi ku rhumelana swinepe ni vanghana va le ka buku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ya xikandza ya selulafoni. U hungasa ni hi ku dzaha fole, ku nwa byala, ku hlaya maphephahungu no vona thelevhixini. Manana Molinah Baloyi u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **mufana** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Mufana wa sweswi u hungasa hi ku tlanga bolo ya milenge, switlangwana swa le ka thelevhixini na le ka selulafoni, ku chata hi foni ni vanghana va yena, ku vona thelevhixini, ku tlangisa khomphyuta no nwa byalwa.**

Hi ntshaho lowu, manana Baloyi u seketela mhaka ya leswaku khonothexini ya mahungaselo ya **mufana** wa sweswi yi cincile, a nga ha hungasi ku fana ni mufana wa khale hikokwalaho ka nkucetelo wa thekinoloji ya tiselulafoni na tikhomphyuta. Matimba Makhubele u tiyisisa ku cinca ka khonothexini ya **mufana** wa sweswi mayelana ni mahungaselo ya yena loko a ku:

> **Mufana wa sweswi u hungasa hi ku tlanga bolo ya milenge ni xinuka, ku hlaya maphephahungu yo tanihi The Sowetan, Daily Sun, Suday Sun kumbe Laduma, ku tlanga madayizi, ku yingisela rhadiyo, ku vona thelevhixini, ku nwa byalwa, ku dzaha fole ra tisikireti, ku tlanga vunanga bya mp3 eka selulafoni, ku chata hi selulafoni, ku thwita hi selulafoni no dzaha swidzidzirisi leswi mufana wa khale a nga swi dzahi.**

Eka ntshaho lowu Makhubele u tiyisisa ku cinca ka khonothexini ya mahungaselo ya **mufana** wa sweswi hikokwalaho ka nhlohlotelo wa thekinoloji laha se a tlangaka xinuka, ku hlaya tinyuzuphepha leti a tiboxeke, madayizi, vunanga eka selulafoni, ku dzaha fole na swidzidzirisi leswi nga ni khombo eka dzano ni miri wa yena. Hambiswiritano, **mufana** wa khale a hungasa hi ku tlanga madayizi a a beja hi *mihandzu ya nhova, tinjiya, tihlampfi ni swinyenyana*, naswona a dzaha *fole ra xinefu* ku bombela loko a karhi a gangisa nhwanyana va siyerisana, **nhwanyana** a nyika **mufana** ra yena ni **mufana** a nyika **nhwanyana** ra yena.

Loko swi ta eka vukhongeri, khonothexini ya **mufana** yi hundzukile hikuva u khongela hi ndlela ya xikreste laha a khongelaka *Xikwembu xa le matilweni, ku nga Tatana*, *N'wana* ni *Moya Lowo Kwetsima*. U dzunisa Xikwembu eka tikereke to hambanahambana tanihi *EPC*, *AFM*, *Full Gospel*, *ZCC*, *Pentekosta Holliness Church*, *Agape, Shalom*, ni tin'wana ni tin'wana. Lavo nwa byalwa ni ku dzaha swidzidzirisi a va landzeleli vukhongeri, hileswaku a va phahli ni kereke a va ngheni. Hi tlhelo va kona lava tumbelaka endzeni ka tikereke, ku ri vona va dzahaka fole, swidzidzirisi no nwa byalwa bya Xilungu. Va tlhela va hungukisa vanhwanyana va ri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vakereki. Hileswaku, i vadyohi vo tumbela hi kereke. Swi nga ha endleka a va a ha khomelerile eka vukhongeri bya ndhavuko byo gandzela vakokwana hi ku phahla tanihilaha swi paluxiweke hakona eka **4.2.1.5** laha henhla. Manana N.A. Muhlava u seketela vukhongeri bya **mufana** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Mufana wa sweswi a nga ha va a khongela hi makhongelelo ya ndhavuko wa Vatsonga ku nga ku phahla vakokwana, kumbe a nghena kereke laha ku gandzeriwaka Xikwembu xa Matilo. Swi ya hi nkucetelo wa vatswari va yena ku ri va landzelela vukhongeri bya njhani.**

Ntshaho lowu wa manana Muhlava wu kombisa ku ri khonothexini ya makhongelelo ya **mufana** wa sweswi yi ya hi nkucetelo wa vukhongeri lebyi vatswari va yena va tshembaka eka byona, laha a nga vaka muphahli tanihi **mufana** wa khale kumbe a va mukreste. Tatana H.R. Hlungwani u tiyisisa khonothexini ya vukhongeri bya **mufana** wa sweswi loko a ku:

> **Mufana wa sweswi a nga ha boheleriwi hi vatswari ku landzelela vukhongeri byo karhi hikuva ku ya hi vumbiwa bya tiko ra Afrika-Dzonga u ni mfanelo yo hlawula vukhongeri lebyi a lavaka ku landzelela byona handle ko sindzisiwa. Swi le ka yena ku hlawula exikarhi ka ku va muphahli kumbe ku va mukreste wa kereke yo karhi leyi a tsakelaka yona hikuva mfumo wa Afrika-Dzonga i wa xidemokirasi, a wu pfumeli ku ri timfanelo ta munhu un'wana ni un'wana tanihi mufana ti kandziyeriwa.**

Tatana Hlungwani u tiyisisa ku cinca ka khonothexini ya makhongelelo ya **mufana** hi ku boxa leswaku vumbiwa bya tiko ra hina ra Afrika-Dzonga byi pfumelela **mufana** ku hlawula vukhongeri lebyi a lavaka byona hikuva sweswi ku na xidemokirasi. Hambiswiritano, va kona vafana lava va ha khongelaka ku ya hi nkucetelo wa vukhongeri lebyi landzeleriwaka hi vatswari tanihiloko mutswari a nghena kereke ya EPC, u ta kuma ni n'wana a nghena yona ku lava ku tsakisa vatswari va yena leswaku va va ni vuxaka lebyinene.

4.2.2.6 Swiyila swa **mufana** wa sweswi

Mufana wa sweswi a nga ha landzeleli swiyila tanihi swo lawula timhaka ta masangu, vukati, nkosi, loko ku vabyiwa emutini, nawu wo hlonipha, ngoma, vutshembeki, mahanyelo lamanene, swo xixima no hlayisa ndhavuko, swo tshinya, ni swin'wana ni swin'wana, leswi a swi landzelela hi **mufana** wa khale. U ri yena a swi n'wi tirheli. Loko a byeriwa ku ri swo karhi swa yila, u ri swi yila yini. Mhaka yo va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

a nga landzeleli swiyila swi n'wi vangela makhombo yo hambanahambana ku fana ni ku wela loko a endla timhaka ta masangu ni **nhwanyana** loyi a nga xixa ndzwalo wa vuyimani. Tatana Lucas Mundhluli u seketela khonothexini ya swiyila swa **mufana** wa sweswi hi ku vula leswi:

> **Mufana wa masiku lama a nga swi landzeleli swiyila. Loko vatswari va n'wi laya va ku: A nga fambi vusiku u ta hlangana ni xinghunghumani, u lava ku tiva ku ri xinghunghumani i ncini? Ku nga landzeleli ka yena swiyila swi vanga ku ri a humelela hi swo biha.**

Hi ntshaho lowu tatana Mundhluli u kombisa leswaku khonothexini ya **mufana** wa sweswi mayelana ni swiyila yi cincile, a nga na mhaka na swona, swilo leswi va n'wi byelaka ku swa yila, yena u ri a swi yili nchumu. Tatana M.T. Mthombeni u tiyisisa khonothexini ya **mufana** wa sweswi mayelana ni swiyila hi ndlela leyi:

> **Mufana wa masiku lawa u ri swiyila i swa vakhale yena a swa ha n'wi tirheli. U rhandza ku va Thomas makholwa hi ku vona. Loko va ku xilo xo karhi xa yila wa xi endla hi vomu ku lava ku vona ku ri ku ta humela yini. Mufana wa sweswi a nga ha landzeleli swiyila, loko a byeriwa ku ri swo karhi swa yila tanihi ku songa masangu loko ku ri na nkosi emutini wa ka vona, u ri a swi yili nchumu i swilo swa vakhale. Mhaka yo ka a nga tshembi swiyila yi vanga leswaku a humelela hi makhombo yo tala.**

Eka ntshaho lowu tatana Mthombeni u tiyisisa ku ri **mufana** wa sweswi a nga landzeleli swiyila, u lava ku ri i mangwa hi ku vona mavala. U tlhela a kombisa mhaka ya leswaku **mufana** wa sweswi a nga tshembeli eka swiyila, u ri yena a swi n'wi khumbi, i swa vakhale. Hikokwalaho, swi n'wi vangela makhombo yo tala yo tanihi *ku wela*, *ku khuma*, *vuvabyi bya tingana*, *ku veleka vana va swilema*, *ku va mbheveve*, *ku khoma hi rihuhu*, *ku pfinya*, *ku tshikilela no tikisela vavabyi hi ku ya va pfuxela va ri karhi va hisa*, *ku hungukisa*, *ku fa*, *ku lovola wansati wo loya*, *ku chavisa mikwembu ya muti,* ni swin'wana ni swin'wana.

4.2.3 Khonothexini ya rito **wanuna**

Loko munhu wo karhi a twa rito **wanuna**, u va ni swifaniso swa swihlawulekisi swo hambanahambana emiehleketweni ya yena swa mitolovelo leyi fambelanisiwaka na rona. Rito **wanuna** ri fambelanisiwa na swihlawulekisi swo tanihi *xivumbeko, maambalelo, mikhuva ni mitolovelo, mitirho ni rihanyo, swihungaso ni vukhongeri na swiyila*. Nhlamuselo ya khonothexini ya rito **wanuna** ya hambana mayelana ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swihlawulekisi leswi boxiweke laha henhla, hikuva yi ya hi munhu wo karhi, wa rixaka ro karhi, wa ndhavuko wo karhi, nkarhi wo karhi ni vutivi byo karhi. Mhaka ya ku hambana ka khonothexini ya rito ku ya hi mikarhi ni tindhawu yi seketela hi Jackson (1988:59) loko a ku:

> **Connotations may be rather subjective and not shared in the same way by all speakers of a language. Our individual experience of language and its relation to the world is to some extent unique and idiosyncratic.**

Eka ntshaho lowu Jackson u tshikilela mhaka ya leswaku khonothexini ya rito yi ya hi mavonelo ya munhu wo karhi lama hambanaka ni mavonelo ya van'wana vanhu vo karhi lava vulavulaka ririmi rin'we, hikuva ntokoto lowu va nga na wona wa ririmi a wu fani wa hambana. Khonothexini ya rito **wanuna** yi ta xopaxopiwa hi ku pimanisa **wanuna** wa khale ku fika **1975** ni **wanuna** wa sweswi wa kwalomu ka va **1976** ku fika **2012**.

4.2.3.1 Xivumbeko xa **wanuna** wa khale

Khonothexini ya xivumbeko xa **wanuna** wa khale yi fambelanisiwa ni ku tiyela, timayisele na nhlonge yo ka yi nga khwanyanangi, hikuva ya ha tsakama a yi vunangi tanihi ya mukhalabye. Misisi ya yena a yi se basa, naswona u va a fuwile malebvu kumbe a ya tsemile. Mahlo ya yena a ya ha vona kahle ni tindleve ti twa swinene. A a boxa tindleve, hi swona swi endlaka ku ri Vatsonga va tivula Maboxandleve. Meno ya yena a ya basile ya tlhela ya tala ku va ya ha ri kona hinkwawo, hikuva ya nga gulekangi tanihi ya mukhalabye. A a tekiwa a ri munhu wa matimba na xivindzi wo ka a nga chavi nchumu a fanisiwaka ni nghala kumbe ngwenya. A a va a ri na swibayana leswi a nga swi tlhavela loko a ha ri jaha swo tanihi xifaniso xa *nghala* , *yingwe, ndlopfu, mhelembe, nyarhi* kumbe *ngwenya*. Mhaka ya xivumbeko xa **wanuna** wa khale yi seketela hi Kokwana M.L.Mayinga loko a ku:

> **Wanuna a a ri munhu loyi se a tiyeleke, a nghenaka endlwini ni nsati, naswona a nga ni timayisele leti nga xikombiso xa leswaku u ni matimba. A va a ri ni malebvu lama loko a bomba a ma tsemeta hi rikari, nsingho kumbe xisinghwana. A a tshama a basile emirini tanihileswi a kumeka a hlamba hi dinda. Meno a a ya tshama ya basile ya ku cacaa, hikuva a ya hlambiwa hi xirhabyana xa murhi**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

wa xintomantomana lexi a xi ncakunya ku kondza xi huma mampfipfi yo fana ni bulachi ya meno ya masiku lawa. Loko Valungu va ta fika ni vuswikoti byo endla tibulachi ta meno, u sungurile ku tirhisa bulachi ya meno yo endliwa hi pulasitiki. A a va a ri na swibayana leswi a nga swi tlhavela a ha bomba xijaha. Tindleve ta yena a ti va ti boxiwile.

Hi ntshaho lowu Kokwana Mayinga u seketela khonothexini ya xivumbeko xa **wanuna** wa khale lexi paluxiweke laha henhla hi ku engetela mhaka ya leswaku a hlamba, leswi a swi endla ku ri a tshama a basile, meno na wona a ya va ya basile. U tlhela a kombisa ku ri ku fika ka Valungu ku vile ni ku cinca, hikuva se a a hlamba meno hi bulachi yo totiwa xisibi xa meno, naswona a a va a ri ni swibayana leswi boxiweke eka **4.2.1.1** eka xivumbeko xa mufana wa khale, leswi a swi tlhaveleke loko a ri jaha ni tindleve ta yena a ti va ti boxiwile. Kokwana Gezani Wilson Macheke u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **wanuna** wa khale hi ndlela leyi:

A a vonaka hi rhambu ni nhlonge leswi nga tiyela, naswona nhlonge ya yena a yi va yi tsindziyerile yi nga se karhala tanihi ya mukhegula kumbe mukhalabye. A a fuwa malebvu lama a ma tsemeta hi rikari kumbe nsingho. Miri wa yena a wu languteka wu basile, hikuva a wu hlamba hi dinda enambyeni, kasi meno a ya hlamba hi xintomantomana lexi a xi ncakunya xi huma mampfipfi wonge i bulachi ya masiku lawa ivi a kucunga hi mati. A a ri na ntila wa swibayana emombyeni ku ya fika exilebvini leswi a swi tlhaveleke a ha ri mufana.

Eka ntshaho lowu kokwana Macheke u tshikilela leswi paluxiweke hi kokwana Mayinga hi ku engetela mhaka ya leswaku **wanuna** wa khale a a va a ri ni rhambu ni nhlonge swo tiyela na leswaku a ri na swibayana ku suka emombyeni ku ya fika exilebvini tanihi mufana wa khale. Kokwana E.T. Shihlomule u tshikilela khonothexini ya xivumbeko xa **wanuna** wa khale hi mukhuva lowu:

Wanuna a a tekiwa a ri munhu wa rhambu leri tiyeleke ku tlula ra wansati. Miri wakwe a a wu komba a ri na matimba. Hileswaku a a languteka a ri ni xivindzi. Hi nga vula leswaku a a ri xihlahla xa ndyangu wa yena. A a tekiwa a ri ni matimba hikuva hi yena munhu wo sungula ku tumbuluxiwa hi Xikwembu ivi ku ta vumbiwa wansati hi rimbambu ra yena. A a va a ri ni malebvu lama a ma tsemiwa hi rikari leri a ri endliwa hi nsimbhi yo furiwa. Tindleve ta yena a ti va ti boxiwile. Miri wa yena a wu va wu tlhaveriwile swibayana swa swiharhi swo tanihi nghala, ngwenya, ndlopfu, mhelembe, yingwe kumbe nyarhi ku kombisa ku ri hakunene u ni matimba.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho wa kokwana Shihlomule a wu hambananga ngopfu ni ya vakokwana Mayinga na Macheke, handle ko tatisa leswaku **wanuna** wa khale a a ri xihlahla xa ndyangu wa yena, a a ri na matimba lama sukelaka eka ku va ku ri yena a nga rhanga a tumbuluxiwa hi Yehovha ni mhaka ya swibayana swa swiharhi leswi nga ni vurhena kumbe matimba. Junod (1927:179) u kandziyela khonothexini ya **wanuna** wa khale mayelana ni swibayana, loko a ku:

> **In former times men used to make two lines of small pimples on both sides of the body extending from the nipple and from the shoulders downwards.**

Junod, hi ntshaho lowu u seketela mhaka ya leswaku khale **wanuna** a a tlhavela swibayana swintsongo swa mitila mimbirhi ematlhelweni ya miri wa yena hinkwawo, ku suka ehansi ka nhlungu ya vele ra ximatsi ni ra xinene na ku suka emakatleni ku ya ehansi.

4.2.3.2 Maambalelo ya **wanuna** wa khale

Khale ka khaleni, ku fika va **1940**, **wanuna** a a ambala njhovo leyikulu yo pfala hinkwako emahlweni na le ndzhaku ivi endzeni a gwarha xidzobyana xo olovisiwa hi mafurha xi va xo rhangisa. Tshavalala (2009:27-28) wa tiyisa ku ri hakunene wanuna wa khale a a ambala tinjhovo to endliwa hi madzovo ya swihari na swifuwo na leswaku endzeni a gwarha *ndzhindzi* ivi emilengeni a ambala maphaxani. Emirini a a hakarha madzovo ya swihari, kasi emilengeni a a ambala maphaxani yo endliwa hi dzovo ra mombo wa xihari kumbe mahanti ya mirhi. Masiku lawa, maphaxani ya endliwa hi thayele ra movha. Loko se Valungu va sungurile ku xavisa miceka a a hiza yona ivi endzeni a rhangisa xidzobyana xa mpela. Hi va **1875** ku fika va **1940** u sungurile ku ambala mabuntsu na tihovhorolo leswi a a swi kuma eka Mabunu hi ku endla vucincanisi na vona ivi va n'wi nyika swona, vona va kuma tihomu, timbuti na tinyimpfu. Hi va **1940** ku fika va **1975** se a ku ambariwa maburuku, tihembe, titanghu, tisuti, masandhazi, mabaji na majasi. Kokwana Mafitlo William Ponto u seketela mhaka ya maambalelo ya **wanuna** wa khale hi ku vula leswi:

> **Wanuna a a gwarha mpela, a tlhandlekela hi tinjhovo ta mabenju, nkarhiwun'wana a ambala nghundhu enhlokweni ni tindlheke emavokweni. A a hakarha mikhafu wo chela fole ra xinefu. Emilengeni a a ambala maphaxani ya madzovo ya swihari. Loko se Valungu va tise vutshila byo rhunga malapi, a gwarha mpela ivi a boha nceka exisutini ni ku ambala xihakaboyi (vhesiti) emirini. Hi**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> **va 1940 ku ya eka va 1975, ku vile na ku cinca lokukulu eka ambalelo ra wanuna wa khale. Se a a ambala swiambalo swa Xilungu swo tanihi maburuku, tihembe, swikipa, titanghu, mabaji na majasi.**

Eka ntshaho lowu kokwana Ponto u seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla ya leswaku **wanuna** wa khale a a ambala swiambalo swo endliwa hi madzovo na malapi ivi hi va **1940** ku fika va **1975** ku va ni ku hundzuka swinene eka ambalelo ra yena hikuva se a a ambala swiambalo swo tanihi maburuku, tihembe ni swin'wana ni swin'wana swa Xilungu. Kokwana Gezani Wilson Macheke u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **wanuna** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Wanuna a a ambala njhovo ya nkonyana (rhole) endzhaku ivi emahlweni njhovo ya xihari lexi vitaniwaka nsimba, kasi loko a bomba a rhangisa tinjhovo ta mbuti endzeni. Enhlokweni a a ambala xigqoko xo endliwa hi dzovo ra nsimba. Emirini, loko ku titimela a tiphutsela hi dzovo, ngopfungopfu ra nyimpfu.**

Ntshaho wa kokwana Macheke wu tiyisisa leswaku **wanuna** wa khale a a ambala tinjhovo na ku fungenela dzovo ra nyimpfu loko ku titimela, kasi enhlokweni a a ambala xigqoko xa dzovo ra nsimba. Tshavalala (2009:28) eka ndzavisiso wa yena u yima ni mhaka ya ku **wanuna** wa khale a a ambala swihuku (swigqoko) swa madzovo leswi nkarhiwun'wana a swi lukiwa hi byanyi kumbe swikwenga. Junod (1977:43) u tshikilela khonothexini ya maambalelo ya **wanuna** wa khale loko a ku:

> **Vatsonga hi nkarhi lowu a a va ambala tinjhovo (mabenju) ta mbuti hilaha hi nga ti vona hakona hi malambexidzana 1900. Vantima a a va ri ni nkhancu wa dzovo ra nyimpfu; leri a va ri ambala na voya byi ri ehandle, kutani va ri tota hi mafurha ku ri olovisa. Tintanghu a a ti ri ta madzovo, kutani ti bohiwa emikondzweni hi tingoti ta ridzwa. Kun'wana vanhu a vo famba ntsena va nga ambalanga nchumu emikondzweni.**

Hi ntshaho lowu Junod u tshikilela leswaku na yena u va vonile Vatsonga hi va 1900 va ambarile tinjhovo ta mabenju ni leswaku hakunene Vantima (Vatsonga) a a va ambala nkhancu wa dzovo ra nyimpfu loko ku titimela. Hambikuri, emikondzweni wa tiyisisa ku ri a va ambala titanghu ta madzovo, kambe u tlhela a boxa ni leswaku van'wana a va nga ambali nchumu a vo famba hi mikondzo. Rikhotso (1985:67-68) u yima ni ambalelo ra **wanuna** wa khale hi ku boxa leswaku enhan'wini ka hakarha timhamba, exisutini a boha tinjhovo ta mabenju to endliwa hi dzovo ra mbuti/rhole, emirini a funengela madzovo kumbe a a nga ambali nchumu ivi emikondzweni a a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ambala maphaxani yo endliwa hi madzovo ya swihari ni swifuwo. Ku ya hi n'anga Ndyelo Charles Mthombeni khonothexini ya maambalelo ya **wanuna** wa khale yi sungule ku cinca hi va **1900** loko Xilungu xi sungula ku nghena hi matimba eka Vatsonga. Mhaka leyi ya ambalelo ra **wanuna** wa khale u yi kombisa hi ndlela leyi:

> **Valungu hi va 1900 va ndlandlamuxile bindzu ra vucincanisi ni Vatsonga, laha a va va nyika swiambalo ni swibye swa Xilungu vona va teka swifuwo swo tanihi tihomu na timbuti. Ku sukela kwalaho Vatsonga va sungurile ku hamba va ambala tihovhorolo, maburuku ni tihembe ta khakhi, maphaxani yo endliwa hi mathayele ya mimovha. A va va nyika mabuntsu nkarhiwun'wana titanghu. Hi mikarhi yoleyo vavanuna vo tala se a va xambila ku ya singilela miti ya vona eJoni ni le Khimbini, kutani a va vuya ni swiambalo swa Xilungu loko se va ri magayisa.**

Hi ntshaho lowu n'anga Mthombeni u kombisa ku cinca lokukulu ku veke kona eka maambalelo ya **wanuna** wa khale hi va **1900**, hikokwalaho ka bindzu ra vucincanisi exikarhi ka Valungu ni Vatsonga laha Valungu a va kuma swifuwo kasi Vatsonga a va kuma swiambalo. Swin'wana swi nga tlakusa ku cinca loku i ku va vavanuna va xambila hi xitalo va ya eJoni ni le Khimbini laha a va hola mali leyi hayona a va kota ku xava swiambalo swa Xilungu. Lero loko ku ya fika va **1975** ambalelo ra **wanuna** wa khale se a ri cincile swinene.

4.2.3.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** wa khale

Wanuna wa khale a a hloniphiwa na ku chaviwa hi nsati na vana. Loko a rhendzeleka a a va a khomile nhonga ku ri loko a tshuka a hlaseriwile a kota ku tisirhelela. A a tala ku lovola vavasati vo tala leswi vuriwaka ku teka tshengwe. Na le hubyeni ya tiko, loko ku tengiwa milandzu a a ri na rito hikuva a kota ku lawula vavasati na vana va yena lavo tala. A a ku ri yena nhloko ya muti, hi yena a ri na rito ro hetelela emutini. Loko a a vitana nsati wa yena a n'wi huwelela hi ku tirhisa vito ra tata wa yena tanihi N'waMatombi, N'waSocha, ni man'wana ni man'wana. A a nga tshami ni vavasati exitangeni, kambe a tshama ekhorhweni ya muti laha a ku akiwile xivava lexi a xi vuriwa ku ri hi le hubyeni. A a orha ndzilo kona ni vakhalabye, vavanuna kulobye na majaha. A a rhandza ku bula hi timhaka ta khale na ku dyondzisa majaha milawu ya vavanuna. Loko swikolo swi sunguriwa hi Maswisa hi **1875** a a nga ri na mhaka na swona. U sungurile ku swi tekela enhlokweni hi va **1940 – 1975**. A a ri munhu wo rhandza ku dya swilovolovo a ri yexe vana ni nsati va hanya hi masalela loko yena a xurhile no karhala hi swona. Loko a lava ku ba mati ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ku hambuka a ya enhoveni kumbe a tirhisa gova leri nga kule ni le miti tanihi mufana wa khale. Kokwana Dangisa Daniel Maswanganyi u seketela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** hi ku vula leswi:

> **Wanuna wa khale a nga fambi ntsena, a a famba a khomile nhonga kumbe xigiya lexi a xi va xi thyiwe ni vito ro tanihi Dlayani ku ri nchaviseto wa leswaku loko a ba munhu hi yona u ta fa. Loko a vitana nsati wa yena a nga si va ni n'wana a ku N'waMukhacanee, kasi loko se a ri ni n'wana a ku mhana Hlulanee! A a nga tshami ni vavasati, kambe a tshama ni vavanuna, vakhalabye na majaha ehubyeni leyi a yi ri ekhorhweni ya muti, va bula hi timhaka ta khale, ku dyondzisa majaha mitirho na milawu ya xinuna. A a boheka ku teka tshengwe, hikuva loko a ri ni nsati un'we a nga tekiwi a ri nchumu, ni le hubyeni ya tiko a nga ri na rito. Vavasati vo tala a a ku ri rifuwo eka yena, hikuva a swi vula ku ri u ta tswala vana vo tala va vanhwanyana lava loko va lovoriwa tshanga ra yena ri nga to tlhemuka hi xuma xa tihomu. Hi tlhelo rin'wana, loko a tswala vafana vo tala, a swi vula vatirhi vo tala lava a va ta n'wi pfuna ku rima masimu na ku hlayisa swifuwo.**

Kokwana Maswanganyi, hi ntshaho lowu u seketela mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** wa khale hi ku tiyisa mhaka ya leswaku **wanuna** a a nga fambi ntsena a a va a tamerile nhonga yo tilwela loko a nga tshuka a hlanganile ni wo n'wi lwisa kumbe swivandzana. Tshengwe eka yena a ku ri mhaka ya nkoka swinene, hikuva a ri tekiwa ku ri rifuwo, naswona a ri endla ku ri a tekeriwa ehenhla na ku xiximiwa etikweni. Wansati a nga n'wi vitani hi vito ra yena. Junod (1977:37 na 53) u tiyisisa khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** wa khale hi ndlela leyi:

> **Matshengwe a ma ri kona. Wanuna a a swi kota ku teka vavasati vanyingi. Xiboho xa vukati xa homu yin'we khale a wu ri ndzovolo. Loko makwavo wa munhu wa xinuna a fa munhu loyi a a teka nsati wa mufi a va wa yena.**

Ntshaho wa Junod wu tiyisisa mhaka ya leswaku **wanuna** wa khale a a teka tshengwe na ku engetela ntolovelo wa malovolelo ya khale lawa xiboho xa kona wanuna a fanele a humesa homu yin'we. Rikhotso (1985:30) u seketela mhaka ya leswaku a ku ri ntolovelo wa **wanuna** wa xikhale ku teka tshengwe. Mhaka yin'wana ya nkoka a yi paluxaka i ku khale loko **wanuna** a lova vavasati kumbe nsati wa yena a sala a va wa ndzisana kumbe boti wa yena. Kokwana Elson Shiluvane u tshikilela khonothexini ya **wanuna** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Wanuna wa khale a a nga boheki ku ya exikolweni, naswona dyondzo a ku nga ri vutomi bya yena. Exikolweni a a yela ku ya**

© University of Venda

kota ku hlaya na ku tsala, ku nga ri ku dyondzeka. Leswi swi endlile leswaku swi va ni nkucetelo eka ku va a kholwa eka vun'anga na xiloyiloyi. Hikokwalaho, a vonaka a rhandza ngopfu ku phahla na ku chava valoyi. A a lava n'anga yo biha muti wa yena ku chavisa mimoya leyo biha. A a tekiwa a ri nhloko ya muti, kutani a chaviwa hi swirho hinkwaswo swa ndyangu. Rito ra yena a ri ri ro hetelela, a nga kanetiwi, loko a te xexo u te xexo. A a tiphina hi ku a endla ku rhandza ka yena. Loko a tsakela ku teka nsati un'wana a a teka handle ko tengisiwa hi munhu. Hi ndhavuko wa Xitsonga wansati a nga ri na tifanelo eka wanuna. Loko nsati wa yena a tshuka a n'wi hoxerile a a fanele ku gembeteriwa. Wanuna loyi hi yena a a nyikiwa swakudya swo antswa. A a dya nyama ya huku a ri yexe, vana va tsemelana ticondzo. Timongo leti vakhegulu a va deva a a ti nyikiwa yena, va tlhela va n'wi pyaxela vukanyi hi nkarhi wa byona. Hambukelo ra yena ra fana ni ra mufana wa khale, naswona na yena a tisula hi matluka kumbe ribye.

Hi ntshaho lowu Kokwana Shiluvane u tshikilela mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** wa khale laha a tatisaka ni leswaku dyondzo a ku nga ri vutomi bya yena, naswona a ri ni xiloyiloyi. Mhaka ya nkoka yin'wana, hileswaku hi ndhavuko, wansati ni vana a va nga ri ni tifanelo eka **wanuna** wa khale. Xikombiso, loko a lava ku teka un'wana nsati a nga rhangi a twanana ni nsati wa yena na nyama ya huku a dya a ri yexe. Rikhotso (1985:19) u seketela mhaka ya leswaku **wanuna** wa khale a a ku ri yena nhloko ya muti, ku hava lexi a xi fanerile ku endliwa handle ka yena, naswona a nga kanetiwi. Na loko wansati a n'wi dyoherile, a nga n'wi rivaleli wo n'wi himetela hi nhonga. Leswi swi komba ku ri a lawula muti wa yena hi voko ra nsimbhi. U tlhela a tshikilela mhaka ya leswaku, loko ntumbuluko wu n'wi rhuma a hambuka ku fana ni mufana wa khale.

4.2.3.4 Mitirho ni rihanyo ra **wanuna** wa khale

Khale, khonothexini ya **wanuna** hi tlhelo ra mitirho a a ri munhu wa migingiriko, hambileswi hi xitalo a nga dyondzi xikolo hi va 1800 ku fika va 1940. Mitirho ya yena a a ku ri ku pana tihomu hi xirimo a rima masimu, ku vatla mikombe, matshuri na misi, tindyelo na tifetho. A a tsema timhandzi a aka tindlu hi tona a tlhela a hada byanyi a luka makenya yo fulela tindlu. Hi yena a vatla majoko na swikeyi swo pana tihomu hi swona. A a luka switiropo hi madzovo ya tihomu swo boha tihomu loko ti paniwa. A a biya swivala hi timhandzi na ku vatla vurha byo hlota swihari hi byona ni ku endla matlhari ni switlhangu swo lwa tinyimpi. A a tsema timbalelo na ku aka madulu yo veka swirin'wa leswi nga tshoveriwa. Hi va **1930** se wanuna a tala ku

University of Venda
Creating Future Leaders

xambila a ya tirha eJoni na le Khimbini. Hi va **1940 - 1975** mitirho ya yena yi sungurile ku cinca swinene, hikuva se a dyondza xikolo laha hi lomu ko tala a a tirha mitirho yo tanihi vudyondzisi, vufundzisi, vubalana, vuphorisa ni yin'wana ni yin'wana. Mhaka ya khonothexini ya mitirho ya **wanuna** wa khale yi seketela hi kokwana Gezani Wilson Macheke loko a ku:

> **Mitirho ya wanuna wa khale a ku ri ku tsema timhandzi a aka tindlu hi tona, ku vatla majoko ni swikeyi swo pana tihomu, ku endla switende ni mitundzwana yo hlayisa swakudya swo huma emasin'wini hi nkarhi wa ntshovelo. A a endla ntulukwa exitangeni ku hayeka mavele ehenhla ka wona ku ri ma nga boli. A a aka madulu ni ku endla nkundla laha ku ceriwaka goji ehansi ka misava leswaku ku ta hlayisiwa swirin'wa ku ri swi nga vaviseki. Nkundla a wu tirha tanihi firiji ya masiku lawa. A a hlota swihari ku kuma nyama ni madzovo yo endla tinjhovo ni swo funengela loko a etlela. A a tlhela a ri mutengi wa timhaka ehubyeni ya tiko. Hi va 1920, mitirho ya wanuna yi sungurile ku cinca hikuva se a a tala ku xambila a ya eJoni, Pitori na le Khimbini a ya singilela muti wa yena.**

Ntshaho lowu wa kokwana Macheke wu seketela leswi boxiweke laha henhla mayelana ni mitirho ya **wanuna** wa khale, laha a tatisaka ku ri a a cela mikundla, ku endla switende na mitundzwana yo hlayisa swakudya. U tiyisisa ni mhaka ya nkoka ya leswaku hi va **1920**, **wanuna** se a a tala ku xambila a ya eJoni, Pitori na le Khimbini ku ya tirhela muti wa yena. Kokwana E. T. Shihlomule u tiyisisa khonothexini ya mitirho ya **wanuna** wa khale hi ku vula leswi:

> **Wanuna wa khale a a tirha ku toka (aka) tindlu ta marhandzavula hi timhandzi kumbe maribye, a belela lwangu a tlhela a fulela ni ku endla swivala swa swifuwo. Nimadyambu a a hlaya swifuwo swa yena ku vona loko swi vuyile hinkwaswo hi ku kenya mhandzi a hlayela eka yona loko ti karhi ti nghena exivaleni. A a vatla swikeyi swa majoko ni majoko yo pana tihomu, a tlhela a endla xileyi xo rhwala nhundzu hi xona xi kokiwa hi tihomu. A a aka switlati, madulu, swivava na ku biya muti hi rirhangu ra timhandzi. Hi nkarhi wa xirimo a a tshetsha masimu ivi a ma rima a tlhela a hlakula swin'we ni nghamu ya yena. Loko ku ri na ndlala a a singila, leswi vulaka ku ri a ya xava swakudya lomu swi kumekaka kona. Ku vile na ku cinca lokukulu, hikokwalaho ko va Valungu va tumbuluxile mitirho emigodini eKhimbini hi 1867 na le Joni hi 1886, wanuna se a xambila ku ya tirhela muti wa yena. Ku tumbuluka ka madoroba ya Joni na Pitori naswona swi tumbuluxile mitirho yo tanihi ku sweka etihodela, emakhixini, ku rhwalela malakatsi, ku hlantswa switimela na mitirho yo hambanahambana etifemeni.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Kokwana Shihlomule u tiyisisa khonothexini ya leswi khale **wanuna** a tirha swona laha a engetelaka mhaka ya nkoka ya leswaku hi mikarhi ya ndlala a a tsendzeleka ni matiko a ya lava swakudya swa muti wa yena ku ri wu nga siki hi ndlala. U tlhela a kombisa ku cinca loku veke kona hi ku tumbuluka ka mugodi wa dayimani eKhimbini hi 1867 na mugodi wa nsuku hi 1886 eJoni, leswi vangeke ku ri **wanuna** a sungula ku xambila a ya tirha kona. U kombisa na leswaku ku tumbuluka ka Pitori na Joni, naswona swi tumbulixile mitirho ya tinxakaxaka leyi **wanuna** se a tirha yona a hola mali. Junod (1977:31) u tshikilela khonothexini ya mitirho ya **wanuna** wa khale hi ku boxa leswi:

> **Ntirho wa vavanuna a wu ri kona. Hi vona a va hlayisa tihomu, hi vona nakambe a va hlota swihari ni swivandzana. A a va tiva ku tlhuvutsa madzovo ya swifuwo na swihari ku endla tinjhovo ni swo funengela.**

Hi ntshaho lowu Junod u tshikilela mitirho ya **wanuna** wa khale leyi a tirha yona, ku nga ku hlayisa tihomu na ku chuka madzovo ya endla swiambalo swa xikhale. Kokwana Elson Shiluvane ku ya hi yena u hlamusela mitirho ya **wanuna** wa khale hi ndlela leyi:

> **Loko se Valungu va tumbuluxile mitirho eKhimbini, ePitori na le Joni hi va 1900, wanuna a a languteriwa ku xambila a ya tirha emakhixini ni le migodini. Loko a ve ni nkateko wo dyondza ku fika eka vantangha nharhu ya xikhale a a thoriwa ku va mabalani kumbe foromani, kambe a hola mali yintsongo swinene hi n'hweti yo ringana pondho.**

Eka ntshaho lowu kokwana Shiluvane u kombisa ku ri hi va **1900**, **wanuna** se a a xambila a ya ekhimbini, ePitori kumbe eJoni a ya tirha mitirho yo tanihi ku rima majarata ya Valungu, ku swekela Valungu swakudya, ku hlantswa switimela, ku cela dayimani na nsuku emigodini ya le Khimbini na le Joni. Xikombiso; Kokwana wa mina Masia Mbhombhi a a tirha emugodini eKhimbini hi va **1886**, kasi n'wana wa yena John Masia a a tirha emakhixini eJoni hi va **1927** ku kondza a huma phexeni hi va **1975**. Kokwana Joseph Masia makwavo wa John u vile na nkateko wo thoriwa a a va phorisa ra ka '*Railway*' hi va **1930** laha a tirheke kona ku kondza a huma phexeni hi **1976** endzhaku ka xitereke xa vantshwa eSoweto.

Hi tlhelo ra khonothexini ya rihanyo, **wanuna** wa khale tanihi mufana ni nhwanyana wa khale, a a nga ri munhu wo tala ku karhatiwa hi mavabyi, hikuva a dya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

switshongo swa le masin'wini swo tanihi leswi boxiweke eka **4.2.1.4** eka khonothexini ya rihanyo ra **mufana**. Switshongo a a swi aka miri wa yena, swi endla ku ri mbilu yi ba kahle na ngati yi famba khwatsi. Hi tlhelo rin'wana, **wanuna** wa khale a a tirha mitirho yo tanihi ku tsema timhandzi a aka tindlu hi tona, rirhangu ra muti, swivala swa swifuwo, ku cela mikundla, ku endla swileyi swa tihomu, ku vatla majoko yo pana tihomu, ku rima masimu, ni yin'wana ni yin'wana. Migingiriko leyi boxiweke a a yi endla ku ri miri wa yena wu tshama wu hanyile kahle, moya wa yena wu va wu horile ni miehleketo ya yena yi va yi tengile. Mhaka leyi ya rihanyo ra **wanuna** wa khale yi seketela hi n'anga Shikhavela Frank Chauke loko a ku:

> **Wanuna wa khale a a ri ni vuhlayisi lebyinene bya miri wa yena, hikuva a dya swirin'wa swo tanihi makwembe, timanga, tindluwa, marhanga, ximbhundzwa, tshopi ni swin'wana ni swin'wana leswi akaka miri ni masocha ya miri yo lwela munhu eka mavabyi. Swin'wana swa leswi a swi hlayisa miri wa yena i migingiriko yo tanihi ku pana tihomu a rima masimu lamakulu na ku hlota no hlongorisa swihari. Kambe, a pfa a khomiwa hi mavabyi yo fana ni n'ombe, dari, rihunga (swilondza swo vanga hi mberha), muna (swilondza swa le nhlokweni), nyokajundzu, ku pandza hi nhloko, nchuluko ni man'wana ni man'wana ivi a ya en'angeni ya Xintima ku ya tshunguriwa.**

Hi ntshaho lowu n'anga Chauke u tiyisisa mhaka ya leswaku **wanuna** wa khale a nga ri xihota, hikokwalaho ka swirin'wa leswi a swi dya swa swiaki swo tanihi tikhabohayidireti, tiprotheni, tivhitamini na mafurha ni oyili, kutani swi hlayisa no sirhelala miri wa yena eka mavabyi. U tlhela a kombisa ni leswaku a a tirha mitirho yo tanihi ku hlota ni ku rima leyi nayona a yi pfuneta eka rihanyo ra yena. Kambe, leswi a swi vuli ku ri a a nga pfi a vabya, loko a tshuka a vabyile mavabyi lama a ma boxeke a yisiwa etin'angeni ku ya kuma vutshunguri tanihi mufana wa khale. Kokwana M.L. Mayinga u tiyisisa khonothexini ya rihanyo ra **wanuna** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Khale wanuna a a dya swakudya swa ndhavuko swo tanihi timbhupununu, mitsumbula, guxe, marhupi, nkwankwa, xindzevendzeve, timbavi, ripidza, matamani, majengelengende, tintshwa, majenjhe, xirhidza, ni swin'wana ni swin'wana leswi a swi aka miri wa yena na ku wu sirhelela eka mavabyi. Vutiolori bya yena a ku ri migingiriko yo hambanahambana yo tanihi ku tsema timbalelo, ku tlhuvutsa madzovo ya swihari, ku tshetsha masimu, ku vatla misi na matshuri, ni yin'wana ni yin'wana leyi a yi phyuphyisa miri, miehleketo, moya na ku endla ku ri mbilu yi ba hi mfanelo ni ngati yi famba swa hombe.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Kokwana Mayinga, hi ntshaho lowu u tiyisisa mhaka leyi boxiweke hi n'anga Shikhavela ya leswaku miri wa **wanuna** wa khale a wu va wu hanyile kahle a nga ri wo tshamela ku vabya, vo hambana hi mavito ya swakudya swa ndhavuko leswi a swi dyiwa hi **wanuna**. Xivangelo xa ku hambana loku i ku hambana ka tindhawu lomu va tshamaka kona eHlanganani (N'waMatatani) ni le Buxi (eRole a Thulamahantshi).

4.2.3.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **wanuna** wa khale

Loko hi ku loyi i **wanuna**, khale a ku va ku languteriwile munhu wo hungasa hi ku thya ncuva, murhavarhava, ku cina xigubu, ku chaya timbila, nanga, xizambi, xipendani na xitiringo. Loyi a ha ku tekaka nsati a hungasa hi ku nwa madhleke a nga pfumeleriwi ku nwa byalwa a va ku a nga ta fela hi muti. **Wanuna** loyi se a nga sungula ku khalabya hi yena a hungasa hi ku nwa byalwa. Mhaka leyi ya mahungaselo ya **wanuna** wa khale yi seketela hi kokwana E.T Shihlomule loko a ku:

> **Wanuna wa khale a a hungasa hi ku thya ncuva wa vavanuna wa mitila ya mune, ku chaya timbila, xitende, xipendani na xizambi na ku cina muchongolo, ku biyaza, ku giya na xincayincayi. Loyi a ha ku tekaka nsati a a hungasa hi madhleke, kasi vavanuna lavakulu lava ku nga khale va ri na miti hi vona lava a va hungasa hi ku nwa byalwa.**

Hi ntshaho lowu kokwana Shihlomule u tiyisisa khonothexini ya **wanuna** wa khale leyi boxiweke laha henhla mayelana ni mahungaselo ya yena, lexi a xi engetelaka hileswaku ncuva wa **wanuna** a wu fani ni wa mufana i wukulu wa mitila ya mune. Kokwana Gezani Wilson Macheke u tshikilela khonothexini ya mahungaselo ya **wanuna** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Mahungaselo ya wanuna wa khale a ku ri ku thya muravarava na ncuva wa mitila ya mune, ku chaya swichayachayana swo tanihi timbila, nanga na xitiringo. Loyi a ha ku hlomisaka nsati a tshama a ri na jomela ra madhleke ro hungasa hi rona ku ri a ta kuma matimba yo tirha endlwini. A a nga pfumeleriwi ku nwa byalwa a va ku a nga pyopyiwa ivi muti wu fayeka.**

Eka ntshaho lowu kokwana Macheke u tshikilela leswi boxiweke hi kokwana Shihlomule laha a tatisaka mhaka ya xivangelo xo va **wanuna** loyi a ha ku tekaka a nga pfumeleriwi ku nwa byalwa, hikuva a byi ta n'wi pyopya na ku n'wi onha miehleketo ivi swa muti wa yena swi nga fambi kahle kumbe vukati byi fa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tanihi mufana ni nhwanyana wa khale, khonothexini ya vukhongeri bya **wanuna** wa khale a ku ri ku phahla. Loko **wanuna** a lovola nsati xuma a xi thethiwa (ku phahliwa) ku vikeriwa mikwembu ya muti ku ri xuma xa famba xi ya lovola nsati, a va pfule tindlela. Loko **wanuna** a xambila a ya eJoni eku tirheni na yena a a thethiwa leswaku a ya tirha kahle makhombo ya va kule na yena. Loko a rhurha a ya sungula muti wa yena a a wu fumbiwa (biyiwa) ku sivela valoyi ku ri va nga tlangeli eka wona. Tanihi mufana ni nhwanyana wa khale, a a phahliwa hi hahani kumbe tata wa yena hi byalwavusila kumbe swibyalwana swa muphahlo. N'anga Mphephu N'wa-Ridonga Shivambu u seketela mhaka ya vukhongeri bya **wanuna** wa khale loko a ku:

> **Loko swi nga fambi swa muti wa yena, wanuna wa khale a fambafamba a ya lavisisa etin'angeni leswaku xiphiqo i yini ivi a byeriwa ku ri mikwembu yi hlundzukile yi lava byalwa ni fole. N'anga a yi ta lerisa ku ri a phahlisa ku yini, naswona i mani a faneleke ku phahla. Kutani ku ta swekiwa swibyalwana, laha loko ku ri na swifuwo leswi nga thyiwa mavito ya mikwembu ya muti swi yisiwaka egandzelweni loko ku karhi ku phahliwa. A swi haxiwa hi byalwa swi hlakahla byi chela vanhu lava nga egandzelweni ivi ku biwa mikulungwana, byin'wana byi cheriwa egandzelweni. A a swi tlhela swi dzahisiwa fole rin'wana ri cheriwa egandzelweni. Loko muphahli a karhi a vulavulela ndyangu hinkwawo a wu va wu tshamile egandzelweni va nava milenge va pheta va langutile evuxeni va karhi va hlavelela va ku tsika, leswi vulaka ku loselela mikwembu, ku titsongahata na ku kombisa xichavo. Endzhaku ka ku phahla mikwembu, mi to vona swilo swi sungula ku nyoxa laha mutini.**

Ntshaho lowu wa n'anga N'wa-Ridonga wu tiyisa ku ri **wanuna** wa khale vukhongeri bya yena a ku ri muphahlo. Maphahlelo a ya nga endliwi njhee a swi hlahluveriwa en'angeni ku ri a nga endli swihoxo leswi a swi ta nyanyisa ku khunguvanyekisa mikwembu. N'anga Ndyelo Charles Mthombeni u tiyisisa khonothexini ya vukhongeri bya **wanuna** wa khale hi ndlela leyi:

> **Loko wanuna a xambila a ya tirha eJoni muholo wa yena wo sungula a wu thethiwa (phahliwa) ku vikeriwa mikwembu ya muti leswaku yi pfala timbhovo ta swikhwama mali yi hlayiseka yi nga munyiwi hi swindodzi na le ntirhweni a swi fambe a vi xirhandzwa xa Valungu. Loko a ya lovola nsati mukhalabye a phahla xuma hi mpapa (byalwavusila) lebyi a byi endleriwa eka xinkambani ku hlanganisiwa swimapana ni mati. Byalwa lebyi byo va ntsuvi a hi bya xiviri. Mukhalabye a vikela mikwembu a ku tihomu hi leti (xuma) ta huma ti ya eka Hlungwani a ti ye ti ya vuya ni mati. Loko a rhurha a nga rhurhi njhee, a ya hlahluva en'angeni, ivi a phahla a**

© University of Venda

tivisa va le hansi, n'anga yi biya muti leswaku wu nga vi puwa ra valoyi.

N'anga Mthombeni u tiyisisa leswaku **wanuna** wa khale muholo wa yena wo sungula a wu sumiwa eka mikwembu ku ri swa yena swi ta famba kahle. Hambikuri xuma, loko a ya eku lovoleni ka nsati mikwembu a yi byeriwa leswaku yi pfula swiphandzi wansati a hloma muti wu kula wu ndlandlamuka wu ya emahlweni. Naloko a rhurha a ya dzima xitandi xa yena a a fanela a lela mikwembu a tlhela a lava n'anga yi biya muti lowuntswa ku n'wi sirhelela eka makhombo. N'anga N'wa-Rhovi Rikhotso u tshikilela khonothexini ya vukhongeri bya **wanuna** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Livhi yo sungula endzhaku ka ku xambila, wanuna a fumbiwa (ku biyiwa) hi n'wala wa huku, xiphemu xa nomo wa huku wa le hansi, swi huleriwa eka ricindzha (xintabyana) xo basa a bohiwa evokweni ra xinene. N'anga a yi n'wi tsika (ku n'wi tlhavela tihlanga) a totiwa mirhi ku ri a va ni ndzhuti a hlonipheka leswaku a nga vi xidambelani xa valoyi.**

Ntshaho lowu wa n'anga N'wa-Rhovi na wona wa ha tiyisa leswaku ripfumelo ra **wanuna** wa khale a ku ri ku phahla ni ku tshembela eka tin'anga. N'anga Shikhavela Frank Chauke u hlamusela ripfumelo ra ndhavuko ra **wanuna** wa khale hi ndlela leyi:

> **A a biya muti na nsati wa yena. Loko va ri vambirhi a a biya ni lonkulu. N'anga a yi ta n'wi byela leswaku muti wa yena hi le rivaleni ivi yi lunghisa timhamba hi nyimpfu kumbe mbuti na mirhi yo hambanahambana, ndyangu hinkwawo wu tlhaveriwa tihlanga va totiwa mirhi ku va sivela eka makhombo ku ri muti wu va ni xindzhindzhi kumbe ndzhuti. N'anga a yi hetelela hi ku va vekela xidzobyana evokweni ra xinene lexi vuriwaka ritlhaka nkarhiwun'wana va bohiwa ni switshungulo swo va rindza no va biyelela eka valoyi.**

Eka ntshaho lowu n'anga Chauke u tshikilela mhaka yo va **wanuna** wa khale a pfumela ni ku tshemba tin'anga lero ku va muti wa yena wu ndzhindzha a wu fanele ku biyiwa hi n'anga ni vandyangu va tlhaveriwa hi timhamba.

4.2.3.6 Swiyila swa **wanuna** wa khale

Loko hi ku loyi i **wanuna**, khale a a languteriwa ku landzelela no papalata swiyila leswi landzelaka; leswaku a va a sirhelelekile eka makhombo ku ri a kota ku hanya hi ndlela leyinene na ku hlayisa ndhavuko wa rixaka:

© University of Venda

Swa rifu/nkosi

- *A a nga fanelangi ku endla timhaka ta masangu ni nsati loko ku ri na rifu emutini - hikuva a ta khomiwa hi vusinga. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga khuma, ku nga ku pfimba milenge, swirho swa le xihundleni, ku kukumuka khwiri na ku khohlola swi nga heli leswi dlayaka.*
- *A a nga fanelangi ku gangana ni noni yi nga si basisiwa - hikuva noni yi va yi thyakile yi ta n'wi chela xinyama. Mfihlo wa xiyila lexi i ku noni yi nga vangela wanuna mavabyi ya tingana ni makhuma, hikuva ngati ya yena ya ha ri ni thyaka ra nuna wa yena loyi a nga lova.*

Swa loko nsati wa yena a ri muyimani/a tikile

- *A a nga fanelangi ku etlela yindlu yin'we ni ntswedyani - hikuva n'wana a nga fa kumbe yena a fa mahlo. Mfihlo wa xiyila a va sivela ku ri wanuna a nga navela wansati ivi va lumula n'wana a ha ri ntsongo.*
- *A a swi yila ku va wanuna a etlela ni nsati wa yena loko a tikile - n'wana a nga lova. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela khombo ro va n'wana a nga tshuka a vavisekile kumbe loko a tswariwa a huma a xipile hi thyaka ra wanuna.*

Swa rirhandzu

- *Wanuna a a nga fanelangi ku teka n'wana wa yena a va nsati wa yena - va nga veleka swigono. Mfihlo wa xiyila lexi a ku ri ku hlayisa ndhavuko wo xiximana exikarhi ka n'wana ni mutswari.*
- *Wanuna a a nga yi enkosini wa wanuna loyi a ri ni vugangu ni nsati wa yena - na yena a nga fa. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela kumbe ku herisa vugangu etikweni.*

Swa ta masangu

- *A a swi yila ku va wanuna a endla swa masangu ni wansati loyi a nga xixa ndzhwalo wa vuyimani - a nga ta fa. Mfihlo wa xiyila lexi a ku ri ku endlela ku ri a paplata ku wela vuvabyi lebyi dlayaka.*
- *Wanuna a a nga yi emasangwini ni n'wana kumbe sesi wa yena - a nga penga. Mfihlo wa xiyila lexi a ku ri ku hlayisa mfuwo wa vuxaka exikarhi ka n'wana ni tatana na boti na sesi leswaku va xiximana.*

Swa loko wansati a ri masikwini

- *Wanuna a a nga etleli ni nsati wa yena loko a ri masikwini - a nga fa. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri thyaka ra loko wansati a ri masikwini ri nga vabyisa wanuna.*
- *Wanuna a a nga dyi swakudya swo swekiwa hi wansati loko a ri masikwini - a nga lumalumiwa. Mfihlo wa xiyila lexi a va ku wansati la nga masikwini u ni xinyama kutani a nga nyamisa wanuna, hi tlhelo rin'wana a va hlayisa ntolovelo wa nsivelamavabyi.*

Swa mahanyelo/ku hlayisa ndhavuko

- *Wanuna a a nga fanelangi ku nghena endlwini ya n'wana wa yena wa khomba - a nga fa mahlo. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga nghena a kuma a lo dluu, ivi a n'wi navela kutani a n'wi pfinya.*

© University of Venda

- *A a nga fanelangi tanihiloko a ri mukon'wana a bula ni mhani wa nsati wa yena - a nga bola nomu. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri va nga tolovelani va xiximana.*

N'anga Ndyelo Charles Mthombeni, u seketela khonothexini mayelana ni swiyila swa **wanuna** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Wanuna a a nga fanelangi ku kandziya laha ku sindziweke ko tsakama hikuva a nga pfumala ntirho eValungwini. Wanuna a a nga ngheni endlwini ya ntswedyani hikuva n'wana a nga fa, kumbe wanuna a fa mahlo. Wanuna a a nga fanelangi ku etlela ni wansati wo humela hi khwiri hikuva a nga wela ivi a lova. A a swi yila ku va wanuna a teka xaka hikuva va ta veleka swigono loko vo kumeka va tekanile a va fanele ku dyisiwa xivindzi xa mbuti xi nga swekiwangi.**

Hi ntshaho lowu n'anga Mthombeni u seketela mhaka ya leswaku **wanuna** wa khale a a lawula hi nawu wa swiyila leswi a swi paluxeke ku ri a papalata makhombo. N'anga Shikhavela Frank Chauke u tiyisisa khonothexini ya swiyila swa **wanuna** wa khale hi ku vula leswi:

> **Wanuna a a nga fanelangi ku etlela ni wansati la nga masikwini hikuva a nga onha ngati ya yena kumbe a bajiwa (ku khomiwa hi vuvabyi bya tingana). A a swi yila ku va wanuna a vulavula ni nsati wa sivara wa yena a ri mukon'wana hikuva a va chava ku ri va nga gangisana. A a swi yila ku va wanuna a nghena enhangeni ya vana vakwe va vanhwanyana hikuva a va chava ku ri u ta va vonela kutani a va pfinya. Wanuna loyi a ha ku hlomisaka a nga pfumeleriwi ku nwa byalwa hikuva a va chava leswaku u ta tshama a pyopyiwile ivi a nga yi emasangwini muti wu fayeka. A a swi yila ku va wanuna a vuya nivusiku emutini wa yena hikuva a va chava ku ri ku nga sala ku nghena un'wana wanuna a n'wi fayela muti. Wanuna a nga dyi xithuvi xa tihomu hikuva a nga onha xivala hikokwalaho ko va a hisa.**

Ntshaho wa n'anga Chauke wu tiyisisa mhaka ya leswaku **wanuna** a landzelela swiyila leswi a swi paluxeke ku sivela ku humeleriwa hi swo biha swo tanihi ku bajiwa, ku gangisana ni nsati wa sivara, ku vonela vana vakwe ivi a va pfinya na ku fayekela hi muti. Junod (1977:37) na yena u seketela mhaka ya leswaku **wanuna** wa khale a a ri ni swiyila loko a ku:

> **Leswi yirisiwaka i vukati bya tatana ni n'wana, ni bya vamakwavo va xisati ni va xinuna.**

Hi ntshaho lowu Junod u kombisa leswaku a swi yila ku va tatana a nga lovola n'wana wa yena a va nsati wa yena, hambikuri sesi wa yena a swi yila ku n'wi teka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hikuva a va ta veleka swilema. Junod (1927:254) u tshikilela khonothexini ya swiyila swa **wanuna** wa khale hi ndlela leyi:

> **As a rule marriage is prohibited between a tatana, a manana, a n'wana and vamakwabu.**

Ntshaho lowu wa yelana swinene ni wa H.P.Junod laha henhla hinkwayo yi kongomisa eka mhaka yo fana ya leswaku **wanuna** a nga fanelangi ku teka n'wana wa yena wa xisati a va nsati wa yena, hambikuri sesi kumbe mana wa yena.

4.2.4 Khonothexini ya **wanuna** wa sweswi

Khonothexini ya rito **wanuna** yi cincile hi ku famba ka nkarhi. Xivangelo xa ku cinca loku i ku khonothexini a yi yimi ndhawu yin'we, ya cinca hi ku cinca ka nkarhi. Mhaka ya ku cinca ka khonothexini ya rito yi seketela hi Jackson (1988:59) loko a ku:

> **Connotations may be subject to considerable variation from one generation to the next.**

Hi ntshaho lowu Jackson u tiyisisa mhaka ya leswaku khonothexini a yi vi hi mukhuva wo karhi hilaha ku nga heriki, kambe ya cincacinca hi ku famba ka nkarhi ku suka eka rixaka rin'wana ku yisa eka leri landzeleka. Tanihilaha swi paluxiweke hakona hi ntshaho wa Jackson, khonothexini ya rito **wanuna** yi ndlandlamukile ni ku cinca hi ku famba ka nkarhi. Van'wana va teka rito leri ri vula munhu loyi a nga *wa vurhena, xivindzi, xitiyanhlana, boyi, muhlayisi, musirheleli, mutirhi, nuna, tatana, boti, malume, sivara, mukon'wana, murhandziwa, xigangu,* ni swin'wana ni swin'wana.

4.2.4.1 Xivumbeko xa **wanuna** wa sweswi

I munhu wo tiyela tanihi **wanuna** wa khale, wa nhlonge yo va hava timbyatso, wa malebvu yo tsemetiwa kahle ya ringanela ya tlhela ya saseka. Mahlo ya yena ya vona ni tindleve ta twa, kambe swa endleka ya nga ha voni swinene, hikokwalaho ko hlaya ngopfu tibuku, ku tirha ntirho wo welidela tinsimbhi ivi a boheka ku vona hi ku pfunetiwa hi manghilazi ya mahlo. Meno ya yena ya tshama ya lo cacaa, a ya ha hlambiwi hi xintomantomana tanihi wanuna wa khale, kambe u tirhisa bulachi ya meno ni xisibi xa meno. Miri wa yena wa nyuka na ku tshama wu basile, hikuva a nga ha hlambi hi ximilana xa dinda, u hlamba hi swisibi swa masiku lawa swo tanihi *Sunlight, Protex, Lifebuoy, Dettol, Palmolive, Breeze, Geisha,* ni swin'wana ni

© University of Venda

swin'wana. Wa nuhwela hikuva u tifufutela fendlele emakheheleni. U kera misisi ya yena yi va yi ri hi switayili swa tinxakaxaka. U va a ri ni swibayana emirini leswi masiku lawa swi vuriwaka tithathu ta swilo swo hambanahambana tanihi xa mbilu yo kombisa *rirhandzu, xo kombisa nyoka, xo kombisa xipamu,* ni swin'wana ni swin'wana. Mhaka ya khonothexini ya xivumbeko xa **wanuna** wa sweswi yi seketela hi tatana Sam Lusiba loko a ku:

> **Loyi i wanuna wo tiyela na yena, ku fana ni wanuna wa khale, tanihileswi a endlaka vutiolori. U ni matimba, kambe matimba ya yena ya hambana ni ya wanuna wa khale, hikuva ya yena ya le ka mali na xiyimo xa le henhla entirhweni na le tikweni. A nga va a ri ni swibayana kumbe a ri hava. U kera misisi hi switayili swo hambanahambana swo tanihi chisikopo, Xineri, Xiamerika ni swin'wana ni swin'wana.**

Eka ntshaho lowu tatana Lusiba u seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla, ivi a tatisa hi ku paluxa leswaku matimba ya wanuna a ya ha tikombi hi timayisele, kambe hi rifuwo ra mali, xiyimo xa le henhla etikweni na le ntirhweni lowu a tirhaka wona. Tatana M.P. Hlavangwane u tiyisisa ku cinca ka khonothexini ya **wanuna** wa sweswi loko a ku:

> **Tanihi wanuna wa khale, na yena i munhu loyi a nga vaka a nyuherile kumbe a larile. A nga va a fuwile malebvu kumbe a ya tsemetile hi muchini wo chevha wo tirhisa gezi kumbe muchini wo tirhisa xisinghwana ya saseka swinene. U tala ku byewula misisi yi va chisikopo kumbe a tsema yi va leyintsongo hi switayili swo fana na bulachi, Xineri, Xijarimani, Xiamerika, Xinayijeriya ni swin'wana ni swin'wana. Na yena tanihi mufana wa sweswi u vekela meno ya vuxisi ya nsuku ni ku ya hlamba hi xisibi ni bulachi swa Xilungu. A nga ha hlambi miri hi dinda tanihi wa khale u tirhisa swisibi swo fana ni Vaseline for men, Dove for men, Sunlight, Protex, Dettol, Breeze, ni swin'wana ni swin'wana.**

Ku ya hi tatana Hlavangwane wanuna wa sweswi wa hambana ni wa khale, hikuva malebvu ya yena ya tsemetiwa hi switirhisiwa swa masiku lawa swa gezi leswi khale a swi nga ri kona kutani u va a basile swinene. Misisi u yi kera esaluni hi switayili laha vakeri va tirhisaka switirhisiwa swa thekinoloji ya nkarhi wa sweswi swo tirhisa gezi. U kombisa ku ri meno ni miri wa swi hlamba hi swisibi swa Xilungu swi tshama swi lo paa, ku tlula leswi **wanuna** wa khale a langutekisa xiswona. Tatana Lucas Mundhluli u tshikilela khonothexini ya xivumbeko xa **wanuna** wa sweswi hi mukhuva lowu:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Wanuna wa sweswi wa languteka na ku nyuka ku tlula wa khale hikokwalaho ka swimakiwa swa masiku lawa swo tanihi michini yo chevha malebvu na ku kera misisi yo tirha hi gezi, bulachi yo hlamba meno ni xisibi xa kona. U kera ni misisi ya le makheheleni na le ka xirho xa xihundla ku ri loko a tichela hi mirhi ya risuna yi nga thyakisi swiambalo loko a juluka. Tanihi wanuna wa khale u tlhavela swibayana, kambe ku hambana ka swona i ku wa masiku lawa u tlhavela miri hinkwawo swilo swo hambanahambana tanihi mbilu ya rirhandzu, tivhese ta le Bibeleni, khongoloti, sukumbela ni swin'wna ni swin'wana.

Ntshaho wa tatana Mundhluli wa yelana swinene ni wa vatatana Lusiba na Hlavangwane, kambe wu engetela mhaka ya ku cinca ka khonothexini ya **wanuna** se a keraka misisi ya le makheheleni ni ya le ka xirho xa le xihundleni ni ku tlhavela swibayana miri hinkwawo swa swilo swo hambana. Hambiswiritano, va kona vavanuna van'wana lava nga ni swivumbeko swo ka swi nga tivikani vo tshama ni thyaka va tlhela va ambala swiambalo swa thyaka, vo fuwa misi ni malebvu swi tlhela swi nga hungutiwi hi xikero kumbe ku kamiwa.

4.2.4.2 Maambelelo ya **wanuna** wa sweswi

Wanuna wa sweswi wa ku sukela va **1976** ku fika **2012**, u cincile maambalelo ya yena. U ambala malapi tanihi wanuna wa va **1940** ku fika **1975**, kambe marhungelo ya swiambalo swa kona ya hambana swinene. U ambala *maburuku, tihembe, swikipa, majesi, tisuti, mabaji* ni *majasi* swa masiku lawa ni mavito ya masiku lawa yo fambelana ni mikarhi ya sweswi. Emilengeni u ambala *titanghu, titeki, mabuntsu* na *tisendlilisi*. Swa le milengeni na swona i swa masiku lawa tanihi hi ntanghu yin'wana yo tontswa yi vuriwaka raha-u-tlhava (*Kick and Bovoza*). A nga se ambala swa le mikondzweni u rhangisa masokisi lawa na wona ku nga na ya masiku lawa lama vuriwaka *masokisi ya le xihundleni*. U ambala ni tindzisana ta maburuku ta manguva lawa ta mavito yo tanihi *Jokey, Relay, Addidas, Nike, Piere Cardin,* ni man'wana ni man'wana. U tlhandlekela hi ku bela swingwavila enhan'wini, emavokweni na le titihweni. Na loko a famba u titwa kahle laha nkarhiwun'wana a bambaka onge wo va ni swipiringi ehansi ka mikondzo. Mhaka ya maambalelo ya **wanuna** wa sweswi yi seketela hi tatana M.P. Hlavangwane loko a ku:

Wanuna wa masiku lawa, u ambala swiambalo swa manguva lawa swo tanihi tindzisana ta maburuku, tihembe na swikipa. Loko ku titimela u ambala jesi, baji kumbe jasi. Loko ku hisa u ambala tihembe to vevuka kumbe swikipa swo vevuka, bemuda na

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tisendlilisi emikondzweni, kasi loko ku titimela kumbe ku ri xikarhi, u ambala titanghu, titeki kumbe mabuntsu. Enhlokweni u pfa nkarhi wun'wana a ambala xiqgoko.

Ntshaho lowu wa tatana Hlavangwane wu tiyisisa mhaka leyi boxiweke laha henhla ya maambalelo ya **wanuna** wa sweswi hi ku engetela mhaka ya leswaku loko ku hisa u ambala swo vevuka, kasi loko ku titimela u ambala swo kufumela. Tatana Sam Lusiba u tshikilela khonothexini ya maambalelo ya **wanuna** wa sweswi hi mukhuva lowu:

Nkarhiwun'wana, wanuna wa sweswi u ambala swiambalo swa fexeni ya masiku lawa swo tanihi tibokhathi ta mavito yo duma yo fana ni Relay, Soviet, Daniel Hetcher, Levis, Guess, ni man'wana ni man'wana. U rhangisa tindzisana ta maburuku ta mavito yo fana ni ya tibokhathi leti paluxiweke. Ni masokisi yanene lawa, u ambala ya mavito ya le henhla yo fana ni ya swo rhangisa. Titanghu na titeki, naswona u ambala swa mavito yo tanihi Bronx, Cat, Crocket and Jones, Barker, Johnson and Murphy, Bishop, Florsheim, Addidas, Nike, ni man'wana ni man'wana. Swiambalo leswi swa mavito swi endla ku ri a titekela ehenhla.

Ntshaho lowu wa tatana Lusiba wu tshikilela maambalelo ya **wanuna** wa masilu lawa hi ku boxa leswaku u ambala swiambalo leswa mavito yo duma leswi vangaka ku ri a titekela ehenhla na ku tinyungubyisa hi swona.

4.2.4.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** wa sweswi

Khale **wanuna** a a hloniphiwa na ku chaviwa hi nsati ni vana, a a tlhela a va ni rito ro hetelela emutini wa yena, kambe sweswi swi cincile, nsati ni vana na vona va na rito eka yena mayelana ni swiboho swa muti, naswona a nga ha xiximiwi ni ku chaviwa ku fana ni khale. Loko a ya emahosi u tipfuna tanihi mufana wa sweswi, hilaha swi andlariweke hakona eka **4.2.2.3** eka mikhuva ni mitolovelo ya mufana wa sweswi. Khale a a teka tshengwe, sweswi a swa ha ri tano hikokwalaho ka demokirasi na nawu wa swa vukati wa Xilungu wa *'in community of property'* lowu vulaka ku ri xa mina i xa wena, xa wena i xa mina, hayi xa wena i xa hina kumbe swa hina i swa wena. A nga ha xuxi ehubyeni a orha ndzilo kona tanihi **wanuna** wa khale, kambe u xuxa na ku dzumba ekamareni yo dzumbela eka yona ni ndyangu wa yena laha loko ku titimela a lumekaka hitara ya Xilungu yo tirha hi gezi ku kufumeta kamara yo dzumbela. Manana M.T. Mabunda u seketela mhaka ya mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** wa sweswi hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Wa ha ri nhloko ya muti, kambe loyi matsamelo ya yena ya hambanile na loyi wa xikhale. I munhu loyi a dyondzekeke swinene a tlhela a va a ri eka switulu swa le henhla, hambileswi masiku lawa a phikizanaka ni wansati entirhweni. Loyi wa ringana hi xiyimo xa ntirho ni wansati va tlhela va hola mali yo ringana. Mahanyelo ya yena ma endla leswaku a lahlekeriwa hi nhlonipho lowu a wu ri na wanuna wa xikhale. Ekaya ka yena u dzumba na ndyangu wa yena ndhawu yin'we ekamareni yo dzumbela, na vana va yena a va ha n'wi chavi tanihi wanuna wa khale, va n'wi toloverile swinene. Khale rifuwo ra yena a ku ri ku teka tshengwe a tswala vana vo tala va n'wi pfuna ku rima no lovoriwa va andzisa tihomu emutini tanihileswi rifuwo ra khale a ku ri swirin'wa na swifuwo, kambe sweswi a swa ha ri tano, rifuwo ra yena i mali, tindlu na mimovha.

Hi ntshaho lowu manana Mabunda u tiyiyisa leswaku **wanuna** wa sweswi u hundzukile bya rimpfani, a nga ha fani ni wa khale. **Wanuna** wa khale a nga ri na mhaka na dyondzo, loyi u va a dyondzekile, hikokwalaho rifuwo ra yena a ka ha ri ku rima ni swifuwo, kambe i mali. Emutini wa yena u dzumba ni nsati na vana va yena ekamareni yin'we yo dzumbela, a nga ha xuxi ehubyeni tanihi wa khale. Vana ni nsati va na rito eka yena loko swi ta eka swiboho swa muti, naswona vana va swi kota ku bula na yena hikuva va n'wi toloverile, a nga fani ni lowa khale a chaviwa. Tatana Sam Lusiba u tshikilela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** wa sweswi hi mukhuva lowu:

Wanuna loyi u teka nsati un'we, a tlhela a yingisela nsati wa yena. Hi mikarhi yo tala u tsakisa nsati wa yena hi ku endla leswi a swi lavaka ku ri ku va ni ku rhula ni ntshamiseko emutini wa vona. Hi marito man'wana u hlonipha tifanelo ta nsati wa yena. A nga fani ni wanuna wa khale loyi a kandziyela tifanelo no tshikilela wansati, a n'wi endla hlonga ra swa vukati. U vonaka a pfuna nsati wa yena mitirho ya muti. Wanuna wa sweswi u hambanile ni wa khale a nga ha tshembeli eka tin'anga, loko a vabya u ya eka madokodela ya Xilungu ku ya kuma vutshunguri. A nga ha biyi muti ku sivela valoyi, hikuva a nga ha ri na xiloyiloyi. Khale wanuna a dya swakudya swa kahle a ri yexe, xikombiso: a dya nyama ya huku hinkwayo a ri yexe, sweswi swilo swi cincile, swakudya u dya na ndyangu wa yena, naswona hinkwavo va dya swakudya swo fana. U tirhisa xihambukelo xa Xilungu ku ya emahosi, tanihi mufana wa sweswi. U vitana nsati wa yena hi vito ra yena, a nga ha huweleli ku fana ni wanuna wa khale. Xikombiso: *Tsakani! Tana haleno.*

Eka ntshaho lowu tatana Lusiba u tiyisa mhaka ya leswaku mikhuva ni mitolovelo ya **wanuna** wa sweswi yi cincile hikuva se u teka nsati un'we loyi a nga na rito eka yena. Hambi ku ri swakudya u dya swo fana ni leswi dyaka hi muti wa yena, a nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ha dyi swa le henhla ku tlula vana ni nsati wa yena tanihi **wanuna** wa khale. U kombisa ni leswaku mahambukelo ya yena ya fana ni ya mufana wa sweswi. Hambiswiritano, va kona van'wana vavanuna lava ha riki na xiloyiloyi no tshemba tin'anga, na lava ha tekaka tshengwe va kona tanihi *n'wamabindzu Xiphorisani Hlengani wa le Salema eka Xikundu u ni khumentlhanu wa vavasati, xiyimbeleri dokodela T.H. Chauke u ni vavasati va ntlhanu, tatana Madambi Victor Nxumalo wa le Role eBuxi u ni vavasati vanharhu xikan'we na nhloko ya xikolo xa sekondari xa Hluvuka tatana Gezani Wilson Nkonyani wa le ka Bungeni u ni vavasati vambirhi.* Na lava loko va vitana vavasati va vona vange mhana swimanimanee, va ha ri kona.

4.2.4.4 Mitirho ni rihanyo ra **wanuna** wa sweswi

Dyondzo yi tisile ku cinca lokukulu ngopfu eka **wanuna** wa sweswi, hikuva se a nga ha vatli majoko na swikeyi swo pana tihomu, kumbe ku luka switiropo hi madzovo na swikwenga, kambe u tirha mitirho yo hambanahambana yo tanihi *vudyondzisi, vubalani, vuphorisa, vuongori, vufambisi, vumininjhere, vulawuri, vudokodela, vuchayeri, vusirheleli, vuaki, vuvatli, vuinjhiniyara, vun'watipolitiki, vufundhisi, vurimi, vukamberi, vuoputometirisi, vugqweta,* ni yin'wana ni yin'wana. Mhaka ya khonothexini ya mitirho ya **wanuna** wa sweswi yi seketela hi tatana H.R. Hlungwani loko a ku:

> **Mitirho ya wanuna yi cincile swinene. Khale a a tsema timhandzi a aka tindlu, rirhangu ra muti, xivava xa le hubyeni ya muti wa yena, swivala swa tihomu ni timbuti ni madulu hi tona, kambe sweswi hikokwalaho ka dyondzo ni nhluvuko etikweni, loko a ri muaki u va a swi dyondzerile exikolweni, kutani u aka tindlu ta vanhu hi switina, sava, misava ni semendhe. Khale wanuna a pana tihomu a rima masimu, sweswi a swa ha ri tano, u rima masimu hi teretere. Khale a a vatla mikombe, tindyelo, misi, matshuri na tifetho hi mbatlo. Ntirho lowu wo vatla u va a wu dyondzerile exikolweni, laha a vatlaka matafula, switulu, mafureme ya masompfa, ya timbati, ya mafasitere, timbati ni swin'wana ni swin'wana hi michini ya Xilungu yo tirhisa gezi.**

Hi ntshaho lowu tatana Hlungwani u kombisa ku hundzuka loku nga kona eka mitirho ya **wanuna** wa sweswi loko hi yi pimanisa ni ya **wanuna** wa khale. Ku ya hi ntshaho wa yena ku na ku cinca eka marimelo ya **wanuna**, a nga ha tirhisi tihomu, kambe u tirhisa teretere. **Wanuna** wa sweswi wa ha vatla, ko va hi ku vuvatli bya yena u va a byi dyondzerile, naswona u tirhisa michini ya masiku lawa ya gezi, kambe nhlayo ya vavanuna lava vatlaka i yintsongo swinene loko yi pimanisiwa ni ya vavanuna va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

khale. Ku cinca kun'wana lokukulu i ka leswaku mitirho leyi yo rima no vatla, **wanuna** wa sweswi u yi tirha ivi a hola mali loko n'hweti yi hela ku tihanyisa ni ndyangu wa yena. Tatana Lucas Mundhluli u tiyisisa ku cinca ka khonothexini ya mitirho ya **wanuna** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Khale wanuna a endla xileyi xo rhwala nhundzu xi kokiwa hi tihomu xi ri na mavhilwa yo vatliwa lawa a ya famba hi ku cheriwa ximilana xa dinda, sweswi byi hundzulerile u va a yile exikolweni ku ya dyondzela vuinjhiniyara bya swa vumaki bya mimovha, kutani u tirha ku maka timovha leti rhwalaka nhundzu masiku lawa. Nakambe, khale wanuna a a chayeriwa ivi a thwasa a va n'anga yo tshungula vuvabyi, kambe sweswi u ya exikolweni xo tanihi le Medunsa, ku ya dyondzela vudokodela bya Xilungu byo tshungula mavabyi. Khale a hi tiva vuongori ku ri ntirho wa vavasati, sweswi ni vavanuna va kona lava nga dyondzela ntirho lowu.**

Eka ntshaho lowu tatana Mundhluli u tiyisisa ku cinca ka mitirho ya **wanuna** wa sweswi loko hi n'wi pimanisa ni wa khale, laha khale a maka xileyi xo rhwala nhundzu, kambe sweswi u maka mimovha yo tirhisa pitirolo na dizele. Nakambe u kombisa ku ri **wanuna** wa khale a a thwasela vun'anga, kasi wa sweswi u thwasela vudokodela ni vuongori. Hambiswiritano, leswi a swi vuli leswaku vavanuna a va ha thwaseli vun'anga, va kona van'wana va ha byi thwaselaka vo tanihi n'anga *Soyaphi Dankie Mthombeni a thwaseleke vun'anga hi 2004 ivi a vhela a tshika xikolo eMarholeni eka giredi 9*. Kokwana B.B.R. Shiluvane u tshikilela khonothexini ya mitirho ya **wanuna** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Khale wanuna hi yena a dyondzisa vana va yena va vafana mitirho yo va va ta kota ku tihanyisa, yo tanihi hi ku rima masimu, ku aka tindlu hi timhandzi, ku hlota, ni yin'wana ni yin'wana. Mitirho leyi na yena wanuna a a va a lo dyondzisiwa hi tata wa yena, kambe sweswi swi cincile wanuna u va a yile ekholichi na le yunivhesiti a ya thwasela ntirho wa vudyondzisi ivi ntirho wa yena wu va wo dyondzisa. A nga dyondzisi vana va yena kambe u dyondzisa vana va tiko hinkwaro, naswona a nga tirheli mbhongolo yo fa, u hola mali hi nhweti. Hi ku komisa, wanuna wa sweswi u tirha mitirho yo hambanahambana yo tanihi vugqweta, vuphorisa, vubalani, vufundhisi, vupolitiki ni yin'wana ni yin'wana.**

Ntshaho lowu wa Kokwana Shiluvane wu tshikilela mhaka ya leswaku hakunene khonothexini mayelana ni mitrho ya **wanuna** yi cincile, a nga ha dyondzisi vana va yena ntsena mitirho yo tihanyisa tanihi wa khale, kambe u va a tokotile ku dyondzisa vana va tiko hinkwaro exikolweni, ekholichi ni le yunivhesiti, naswona u tirha mitirho

© University of Venda

yo hambanahambana handle ka vudyondzisi yo tanihi leyi a yi boxeke. **Swikombiso swa vavanuna lava tirhaka mitirho yo hambanahambana**:

- *Tatana G.W. Nkonyani i nhloko ya xikolo xa Hluvuka loyi hi tlhelo a nga mudyondzisi wa ndhuma wa dyondzo ya tihlayo (maths).*
- *Tatana Richard Mtileni hi un'wana wa vaongori va xinuna vo sungula sweswi va tirha eka xiyenge xa tlililiniki yo rhendzeleka exibedhlele xa Elim.*
- *Dokodela P.E. Maringa va tirha ku tshungula vavabyi, va na sejari eWaterval Township eElim, va tlhela va tirha na le xibedhlele xa Elim.*
- *Jomo Sono i khale ka xitlangi xa ndhuma xa bolo ya milenge, sweswi i n'winyi, mufambisi tlhelo mudzaberi wa xipano xa bolo ya milenge xa Jomo Cosmos.*
- *Tatana Collins Chabane i n'watipolitiki loyi a nga holobye ehofisini ya president ya tiko ra Africa-Dzonga.*
- *Dokodela M.C.Hlungwani i muleteri eYunivhesiti ya Vhenda.*
- *Tatana Phineas Rikhotso i murimisi, u tirhela mfumo wa Limpopo eka Ndzawulo ya Vurimi eka Ribungwani.*
- *Mufundhisi Dokodela N.J. Tshawane wa kereke ya EPC loyi hi tlhelo a nga muyimbeleri a a ri Moderatara wa kereke hinkwayo ya EPC, sweswi u tirha tanihi mufundhisi eka Garankuwa Parish.*
- *Gqweta Lawrence Mushwana a a ri musirheleli wa timfanelo ta vanhu va tiko ra Afrika-Dzonga hinkwaro, sweswi i mutshami wa xitulu wa nhlangano wa swa tifanelo ta vanhu lowu vuriwaka SAHRC (South African Human Rights Commission).*

Khonothexini ya rihanyo ra **wanuna** wa sweswi ya yelana ni ya mufana wa sweswi. U tala ku vabya vuvabyi bya tinxakaxaka hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana swo tanihi muxaka wa swakudya leswi a swi dyaka masiku lawa, na mitolovelo leyi a yi endlaka yo tanihi ku dzaha fole no tirhisa swidzidzirisi, ku endla swa masangu ni vavasati vo tala kumbe vanhwanyana vo tala, ku ka a nga tirhi mitirho yo fana ni leyi a yi tirha hi **wanuna** wa khale. U tala ku karhata hi mavabyi ya ntshikelelo wa miri ni miehleketo (*stress*), bya ngati (*hypertension*), mfukuzana hi ku hambanahambana, bya tingana bya tinxakaxaka, bya mbilu, bya tindleve, bya mahlo ni byin'wana ni byin'wana. Kambe a swi vuli leswaku vavanuna hinkwavo va sweswi va tshamela ku vabya, va kona lava hanyeke kahle emirini, lava dyaka kahle va tlhela va endla ni vutiolori lava nga riki swihota. Metironi K.G. Maswanganyi u seketela mhaka ya khonothexini ya rihanyo ra **wanuna** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Wanuna wa sweswi u karhata ngopfu hi vuvabyi bya ntshikelelo wa miri ni miehleketo hikokwalaho ka swiphiqo swa vutomi swo tanihi mali, vukati, ntirho, byalwa na swidzidzirisi. Mhaka yin'wana yi n'wi vangelaka mavabyi i ku endla timhaka ta masangu ni**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> **vavasati vo tala va le handle ka vukati ivi a tluleriwa hi tihrepisi, vuva na thusula kumbe HIV/AIDS. Vuvabyi byin'wana lebyi hluphaka wanuna i bya vundzendzelo (alcoholism), bya tinsu (renal failure), bya nhlaselo wa swirho swo fambisa mitsakamisi (urinary tract infections), alisara (ulcer), chukela ni bya mahlo.**

Eka ntshaho lowu metironi Maswanganyi u seketela mhaka ya leswaku **wanuna** wa sweswi u tala ku karhata hi mavabyi, ngopfungopfu ya ntshikilelo wa miri ni miehleketo, bya tingana, vudakwa, tinsu na thundela, alisara, chukela ni bya mahlo. Dokodela D.C. Marivate u tiyisisa khonothexini ya rihanyo ra **wanuna** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Wanuna wa sweswi u tshamela ku ya eka madokodela a ya kuma vutshunguri hikokwalaho ko va a tshamela ku vabya. U tala ku karhatiwa hi vuvabyi bya thundela lebyi vuriwaka sisititisi (cystitis), vuvabyi bya swa masangu byo tanihi gonoriya, sifilisi, ku lumiwa (drop) na HIV/AIDS. U tlhela a karhatiwa ni hi mfukuzana ya byongo, ya ngati, ya mongo wa marhambu na ya le ka marhanga ya xirho xa xinuna (Prostrate cancer).**

Ntshaho lowu wa Dokodela Marivate wu tiyisisa ku ri hakunene **wanuna** wa sweswi u hlupha hi mavabyi yo hambanahambana yo tanihi sisititisi (*cystitis*), bya masangu, ku nga gonoriya, sifilisi, ku lumiwa na HIV/AIDS, a tlhela a karhatiwa ni hi tifukuzana ta tinxakaxaka. Dokodela P.E. Maringa u hlamusela khonothexini ya rihanyo ra **wanuna** wa sweswi ku seketela mhaka leyi paluxiweke hi Dokodela Marivate na metironi Maswanganyi loko a ku:

> **Wanuna wa masiku lawa u tala ku vabya vuvabyi bya ntshikelelo wa ngati (Hypertension or BP), bya chukela, byo va xirho xa xinuna xi nga ha pfukeriwi (erectile disfunction) bya tiphayiphi ta moya (chronic obstructive airways disease), HIV/AIDS, bya gonoriya na tiherepisi (herps).**

Hi ntshaho lowu Dokodela Maringa u seketela leswi paluxiweke hi dokodela Marivate na metironi Maswanganyi swa vuvabyi bya ntshikelelo wa ngati lebyi fambelanaka na BP, bya chukela lebyi fambelanaka ni ntshikelelo wa ngati na bya mahlo, ku nga ha pfukeriwi byi fambelanaka ni nkarhalo wa miri na miehleketo, HIV/AIDS lebyi fambelanaka ni ku endla swa masangu ni vavasati vo tala a nga tisirhelelangi ni bya tingana byi fambelanisiwa ni vugangu. Dokodela Rivalani Queen Sibiya u tshikilela khonothexini ya rihanyo ra **wanuna** wa sweswi hi ku vula leswi landzeleka:

> **Wanuna wa sweswi u tshamela ku vhakachela madokodela ku ya tshunguriwa, hi xivangelo xa mavabyi ya tinxakaxaka tanihi rifuva,**

© University of Venda

vuvabyi bya mikuva ya byongo (meningitis), xitlhavi (pneumonia), rixaka ra vumbirhi ra vuvabyi bya chukela, ntshikelelo wa ngati (hypertension), arthritis, gout, vuvabyi bya mpfaleko wa tinsu (renal stones), swilondza eka xirho xa xinuna (genital sepsis), vuvabyi bya ntsongahalo wa misiha ya ngati (cholesterolaemia).

Dokodela Sibiya hi ntshaho wa yena u kandziyela khonothexini mayelana ni rihanyo ra **wanuna** wa sweswi leyi paluxiweke hi metironi Maswanganyi na vadokodela Marivate na Maringa ivi a tatisa mavabyi ya *mikuva ya byongo*, *bya tinsu, bya marhambu, bya ku pfimba mikondzo, swolondza eka xirho xa xihundla* na *ntsongahalo wa misiha ya ngati*. Hi ku angarhela loko munhu wo karhi a twa rito **wanuna** hi tlhelo ra rihanyo u ri fambelanisa ni ku vabya mavabyi lawa metironi na vadokodela lavanharhu va ya andlaleke laha henhla.

4.2.4.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **wanuna** wa sweswi

Khonothexini ya mahanyelo ya **wanuna** wa sweswi yi cincile swinene loko hi n'wi pimanisa ni wanuna wa khale. Mahungaselo ya yena ya ni nkucetelo wa sayense, thekinoloji na mahanyelo ya masiku lawa, lama hambanaka swinene ni ya khale. U hungasa hi ku vona thelevhixini, ku hlaya maphephahungu, ku beja lotho, ku tlanga michini yo winisa mali etihodela, ku va ni swigangu, ku dzaha fole, ku nwa byalwa bya Xilungu, ku ya emakhwayeni na le swiseveseveni. Mhaka ya khonothexini ya mahungaselo ya **wanuna** wa sweswi yi seketela hi manana Winnie Buthelezi loko a ku:

Wanuna wa sweswi u hungasa hi ku vona thelevhixini, ku beja tihanci na lotho, ku tlanga michini yo winisa mali lomu tihodeleni, ku nwa byalwa no dzaha fole a karhi a oxa tinyama ni vanghana na ku hlaya maphephamahungu na timagazini to tanihi "Men's Health, Bona, Kickoff, Cars' magazine", ni tin'wana ni tin'wana. Tanihileswi, wanuna a nga hi swiyimo swo hambana ni un'wana wanuna swa endleka a hungasa hi ku nyengela nsati a famba ni swigangu va ya etihodela ku ya tiphina hi swa vutomi.

Manana Buthelezi u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **wanuna** wa sweswi leyi boxiweke laha henhla hi ku engetela leswaku u beja tihanci na ku hlaya timagazini to tanihi leti boxiweke. Loko swi ta eka ku hungasa hi ku nwa byalwa no dzaha fole a hi hinkwavo lava endlaka tano va kona van'wana lava nga dzahiki va tlhela va nga nwi byalwa. Tatana H.R. Hlungwani u tiyisisa mahungaselo ya **wanuna** wa sweswi hi ku boxa leswi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> **U hungasa hi ku rhendzeleka a ya swipotweni kumbe eka tithavhene ta xiyimo xa le henhla na le makhwayeni a nwa mabyalwa na ku oxa tinyama, a tiphina ni vanghana va yena, a siye nsati ni vana ekaya. U tlhela a hungasa hi ku tihumesa ni vanghana va yena va ya etindhawini to hambanahambana va ya hlalela mitlangu yo tanihi bolo ya milenge ni rugby kumbe khirikhete. Nkarhiwun'wana u hungasa ni hi ku dya mabulu ni vanghana hi mitirho ni matirhelo emitirhweni ya vona, kumbe a tihumesa ni ndyangu wa yena va ya vona swihari entangeni wa swona ko tanihi le Kruger Nationala Park.**

Tatana Hlungwani u tshikilela mahungaselo ya **wanuna** wa sweswi hi ku tatisa mhaka ya leswaku wa tihumesa a ya hlalela mitlangu yo hambanahambana, ku dya mabulu hi swa le ntirhweni kumbe a tihumesa ni ndyangu wa yena va ya eKruger National Park entangeni wa swihari.

Khonothexini ya vukhongeri bya **wanuna** wa sweswi yi hundzukile, hikuva se u tala ku khongela hi ndlela ya xikreste laha a khongelaka Xikwembu xa le matilweni, ku nga *Tatana, N'wana ni Moya Lowo Kwetsima*. U dzunisa Xikwembu eka kereke yo karhi, swi ya hi moya wa yena ku ri wu tsakela yihi. Lowo nwa byalwa no tirhisa swidzidzirisi a nga va a ha khomelerile eka vukhongeri bya ndhavuko byo khongela vakokwana hi ku phahla no tshemba eka tin'anga, kumbe wo ka a nga landzeleli vukhongeri byo karhi, a nga ngheni kereke a tlhela a nga phahli. Mhaka ya khonothexini ya vukhongeri bya **wanuna** wa sweswi yi seketela hi tatana Sam Lusiba hi ndlela leyi:

> **Wanuna wa sweswi loyi a nga nwiki byalwa kumbe ku tirhisa swidzidzirisi, u khongela hi ku gandzela Xikwembu xa matilo lexi a pfumelaka ni ku tshemba eka xona. U tala ku ya ekerekeni kanharhu hi vhiki Musumbunuku, Wavunharhu na Sonto. U nyikela ni vukhume n'hweti yin'wana ni yin'wana leswaku na yena xi n'wi nisela mikateko ya moya na ku humelela eka swa vutomi.**

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku **wanuna** wa sweswi, ngopfungopfu loyi a nga ni ripfumelo ro tshemba eka Xikwembu xa matilo, vukhongeri bya yena i ku nghena kereke a tlhela a nyikela ku ri swa vutomi bya yena swi famba kahle. Kokwana Mjaji N'wa-Maboko Nkuna u tshikilela vukhongeri bya **wanuna** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Hi swona leswaku wanuna wa sweswi ripfumelo ra yena i ku khongela Xikwembu lexi hanyaka xi nga tumbuluxa misava ni hinkwaswo leswi nga eka yona. Xo biha i ku wanuna wo karhi swa**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> **endlaka a tumbela ekerekeni a ri xindzendzele, mbabva kumbe xigevenga lexikulu, kasi hi tlhelo rin'wana wanuna wa va exikarhi, a kumeka a nga weli eka vukhongeri byo karhi wo tihanyela ri xa ri ya emahlweni. Na wanuna loyi a ha khomeleleke eka ripfumelo ra ndhavuko ro phahla u kona.**

Kokwana N'wa-Maboko na yena wa pfumela ku vavanuna vo karhi, vukhongeri bya vona i ku gandzela Xikwembu xa matilo, kambe khombo ra kona, hileswaku **wanuna** wo karhi u va a ri mukwana wa xinyayi hikuva u ya ekerekeni hala tlhelo a ri muendli wa manyala yo biha ku tlula mpimo. Hambiswiritano, swa endlaka wanuna wo karhi a ri exikarhi a ri hava vukhongeri byo karhi, kasi un'wana u va a ha dembelerile vukhongeri bya ndhavuko byo phahla.

4.2.4.6 Swiyila swa **wanuna** wa sweswi

Wanuna wa sweswi a nga landzeleli swiyila swo lawula timhaka ta *masangu, vukati, nkosi, mavabyi, nawu wo hlonipha, nawu wo hlayisa ndhavuko, swo lawula mahanyelo, swo tshinya*, ni swin'wana ni swin'wana. Mhaka yo va a nga ha landzeleli swiyila swi n'wi vangela makhombo yo fana na ku bajiwa (*ku lumiwa*) loko a endla swa masangu ni wansati la nga masikwini kumbe loyi a nga ni mavabyi ya *gonoriya* kumbe ya *tihereipisi*. Kokwana B.B.R. Shiluvane u seketela mhaka ya khonothexini ya swiyila swa **wanuna** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Wanuna wa masiku lawa a nga ha landzeleli swiyila, u ri i swa xikhale kutani u endla vugangu ni tinoni lava nga zila, na loko ku fiwile emutini a nga songi masangu. Leswi swi n'wi vangela khombo ro khuma, ku nga ku pfimba swirho, ku khohlola swi nga heli, ku pandza hi nhloko na ku khoma hi nsululwani. Ku khuma swa dlaya, hi swona swi endlaka ku ri vavanuna va masiku lawa va lova swi nga heli.**

Kokwana Shiluvane hi ntshaho lowu, u seketela mhaka ya leswaku **wanuna** wa sweswi a nga ha ri na mhaka na swona swiyila hikokwalaho u tshamela ku humelela hi khombo ro khuma leri dlayaka. Kokwana N'wa-Matombi Wisani u tiyisisa khonothexini ya swiyila swa **wanuna** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Wanuna wa sweswi a nga ha toviwi ka helo hi swiyila u swi teka swi ri michumu ya khale, u ri a swi yili nchumu. U etlela kamara yin'we ni ntswedyana, hi swona swi vangaka leswaku vana vo tala va lumuriwa va ha ri vantsongo. U pfuxela muvabyi na hambi a karhi a hisa leswi tikiselaka no tshikelela muvabyi. U nghena etikamareni ta titombhi ta yena a nga gongandzangi ivi a kuma va**

© University of Venda

> **lo dluu, hi swona swi endlaka ku ri vavanuna vo tala va pfinya vana va vona masiku lawa.**

Ntshaho wa kokwana N'wa-Matombi wu tiyisisa mhaka ya leswaku **wanuna** wa sweswi a nga ha tshembeli eka swiyila, kutani swi n'wi vangela ku lumula vana, ku nyanyisa vuvabyi eka muvabyi hi ku ya pfuxela a kari a hisa na ku pfinya vana va vona. Hambiswiritano, a swi vuli ku ri ka ha ri hava ni wanuna na un'we loyi a xiximaka swiyila na ku tshembela eka swona, va kona van'wana lava ha swi landzelelaka.

4.2.5 Khonothexini ya rito **mukhalabye**

Loko munhu wo karhi a twa rito **mukhalabye**, u va ni swifaniso swa swihlawulekisi swo hambanahambana emiehleketweni ya yena swa mitolovelo leyi fambelanisiwaka na rona. Rito **mukhalabye** ri fambelanisiwa na swihlawulekisi swo tanihi *xivumbeko, maambalelo, mikhuva ni mitolovelo, mitirho ni rihanyo, swihungaso ni vukhongeri na swiyila*. Nhlamuselo ya khonothexini ya rito **mukhalabye** ya hambana mayelana ni swihlawulekisi leswi boxiweke laha henhla, hikuva yi ya hi munhu wo karhi, wa rixaka ro karhi, wa ndhavuko wo karhi, nkarhi wo karhi ni vutivi byo karhi. Mhaka leyi yi seketela hi Jackson (1988:59) loko a ku:

> **The connotations of a word for us reflect our experience of the entity to which the word refers and the place which this entity has in our belief systems and thought patterns**

Hi ntshaho lowu, Jackson u kombisa ku ri khonothexini ya rito yi ya hi ntokoto wa munhu wo karhi wa rito rolero, leswi hi ku angarhela ri vulaka swona ku ya hi ndhawu leyi ri vaka na yona eka sisiteme ya ku tshemba eka ndhavuko wa rixaka ra yena ni maehleketelelo ya munhu yoloye. Khonothexini ya rito **mukhalabye** yi ta xopaxopiwa hi ku pimanisa **mukhalabye** wa khale ka khaleni ku fika **1975** ni **mukhalabye** wa sweswi wa kwalomu ka va **1976** ku fika **2012**.

4.2.5.1 Xivumbeko xa **mukhalabye** wa khale

Khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** wa khale a a yi fambelanisiwa ni ku va se nhlonge ya yena yi khwanyanile hikokwalaho ko va a a gugile, naswona a yi twa ngopfu xirhami, hikuva a yi nga ha ri ni mafurha tanihi ya wanuna. Misisi ya yena a yi va se yi basile yi ri ni timpfi ku kombisa ku ri se u kurile. Malebvu ya yena na wona ya va se ya basile. Mahlo a ya ha voni swinene ni tindleve a a ti nga ha twi ngopfu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Meno ya yena a ya ha tiyelangi, laha man'wana se ya nga guleka a sala ni maphundzu. A a va a govekile nhlana ku komba leswaku u khalabyile. Na yena a va a ri ni swibayana exifuveni ni le mavokweni tanihi mufana ni wanuna wa khale, leswi a swi tlhaveleke a ha ri jaha kumbe wanuna swo tanihileswi boxiweke eka **4.2.3.1** laha henhla. A a nga tali ku hlamba, a tshama ni thyaka hikokwalaho ko loloha ku hlamba. Kokwana E.T. Shihlomule u seketela mhaka ya khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** wa khale loko a ku:

> **Nhlonge ya yena se yi humile timbyatsu. Mahlo a a ya ha voni swinene ni tindleve ta tikeriwa ku twa mpfumawulo. Meno ya yena se yan'wana ya ninginika, kasi yan'wana ya gulekile. Hi lomu ko tala, misisi ni malebvu ya yena swi va swi basile bya gamboko. A a tala ku ka a nga keri malebvu a ya tshama ya lo viku. Rito ra yena ra khwaxa kumbe ku va ni mahlehleleti loko a vulavula. U famba a bebule mavoko enhlaneni, kumbe a khomile nhonga yo gogojela hi yona. U tala ku va a a ondzile.**

Kokwana Shihlomule, hi ntshaho lowu wa yena, u seketela khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** wa khale lexi andlariweke laha henhla ivi a tatisa ku ri mpfumawulo wa rito ra yena a wa ha humi kahle wa khwaxa, kasi loko a a karhi a famba a va a vekerile mavoko enhlaneni onge u lo bebula n'wana. Makamu (1993:37) u yima ni leswi paluxiweke hi kokwana Shihlomule hi ku kombisa leswaku Mpisana a gugile swinene, hikuva a a ri wa masiku no vona a nga ha voni kule ni milenge yakwe a yi tikeriwa ku tlakula miri wa yena hi mfanelo. Kokwana Gezani Wilson Macheke u tiyisisa Khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** wa khale hi ndlela leyi:

> **Nhlonge ya yena yi va se yi karhele ni ku vuna. Nhloko yi va yi basile misisi ku kombisa ku ri u gugile na nhlana a a wu va wu petsekele emahlweni. Loko a famba a a tikeriwa ivi a tiseketela hi nhonga leyi vuriwaka mugogojelo. Mahlo a a ya nga ha voni kule ni tindleve a a ti nga ha twi swinene. A a va a ri na swibayana swa swilo swo hambanahambana exifuveni, emavokweni ni le milengeni swa swifaniso swo tanihi hi swa nghala, yingwe, ndlopfu, nyarhi, mhelembe kumbe ngwenya.**

Kokwana Macheke, hi ntsaho wa yena, wa ha tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** wa khale lexi paluxiweke hi kokwana Shihlomule ivi a engetela leswaku nhonga leyi a a tiseketela hi yona loko a karhi a famba yi vuriwa mugogojelo ni ku boxa tinxaka ta swibayana leswi a a va a swi tlhaverile emirini wa yena. Makamu (1993:10) u yima ni mhaka leyi boxiweke hi kokwana Macheke mayelana ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xivumbeko xa **mukhalabye** hi ku vula leswaku Mpisana, misisi yakwe se a a yi basile yi lo paa, kasi nhlana wa yena a wu petsekerile emahlweni ivi a wu tiyisa hi nhonga ya nxongotelo ni loko a a tshama ehansi a konya. Kokwana M.L. Mayinga u tshikilela khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Mukhalabye wa khale a a va a ri ni tinyama leti se ti debyeke no chopana ku kombisa ku ri se a dyuharile. Nhlana wa yena a wu va wu govekerile emahlweni, hi swona a swi endla ku ri loko a a famba a va a korhamele emahlweni, naswona a a nga hatlisi. A a tlhela a va a ri ni maphundzu. Hi lomu ko tala misisi ni malebvu a swi va swi ri swa mpun'wa. Nhlonge ya yena a yi tshama yi pawulukile, a yi nga ha nyuki, a wonge i nkwerha. Marhambu a ya nga ha tiyelangi, kutani a a famba hi ku tipfuneta hi nhonga leyi vuriwaka xongotelo. Mavoko a ya va ya khomiwile hi ritukulu ya rhurhumela loko a khomile swilo. Mikarhi yin'wana a a va a humile ni mpandhla enhlokweni.**

Kokwana Mayinga, hi ntshaho lowu wa yena, u tshikilela khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** lexi paluxiweke laha henhla hi vakokwana Shihlomule na Macheke hi ku tatisa mhaka ya leswaku a a va a pawulukile nhlonge, marhambu a a ya nga ha tiyelangi, ivi a tipfuneta ku famba hi xongotelo, kasi mavoko se a a ya rhurhumela hi ritukulu na leswaku nkarhiwun'wana a a va a ri ni mpandhla enhlokweni. Makamu (1993:14) u yima ni mitshaho ya vakokwana lavanharhu hi boxa ku ri Mpisana a a dyuharile swinene, hikuva a ri wa masiku ni ku yima a swi n'wi tikela hikokwalaho ka matsolo ya yena lawa se a ma tsekatseka. Mitshaho ya vakokwana havanharhu ka vona ya yelana, vo hambana hi mavekelo ni matirhiselo ya marito yo tanihi hi khwanyana, debya, chopana na vuna mayelana ni nhlonge, mugogojelo na xongotelo ku vula nhonga leyi a a tipfuneta hi yona ku famba. Ku hambana loku ku vangiwa hi ku hambana ka tindhawu ta lomu va tshamaka kona eHlanganani, eka Malamulele na le Buxi ni mikarhi leyi va nga kula hi yona. Kokwana Shihlomule i va **1933**, kokwana Macheke i va **1938**, kasi kokwana Mayinga i va **1916**. Ku ya hi Junod (1927:132) khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** yi hi ndlela leyi:

> **The man, however grew older and older, his hair and his beard turned white, the wrinkles deepened on his face, his back bone stooped forward, his skin no longer shone with health and corpulence.**

Hi ntshaho lowu, Junod u kandziyela mhaka ya xivumbeko xa mukhalabye wa khale leyi paluxiweke hi vakokwana Shihlomule, Macheke na Mayinga hi ku vula leswaku wanuna a a kula a va mukhalabye, misisi ya yena ni malebvu swi va mpun'wa,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mikenyo exikandzeni se a yi vonaka swinene, nhlana wu va wu govekerile emahlweni ni nhlonge ya yena yi nga ha nyuki, naswona a va a ondzile.

4.2.5.2 Maambalelo ya **mukhalabye** wa khale

Khale ka khaleni ku fika hi va **1940**, **mukhalabye** a a ambala tinjhovo tanihi wanuna wa khale kumbe matluka ni mahanti ya mirhi, kambe loko se Valungu va fikile ni vutshila byo rhunga malapi a a hiza miceka exisutini. A a vekela mubodi enhlokweni wo tlhomiwa tisiva ta swinyenyana leswikulu, hikuva a ri wa xiyimo xa henhla emutini na le etikweni. Rikhotso (1985:67) u seketela mhaka ya leswaku **mukhalabye** wa khale a khehla mubodi wa ntima enhlokweni wo endliwa hi mupfu wa tinyoxi. Hikokwalaho ka bindzu ra vucincanisi ku ve ni ku cinca swinene eka ambalelo ra yena, se a ambala hovhorolo, jesi, baji kumbe jazi na mabuntsu leswaku xirhami xi nga n'wi karhati. A a tala ku ambala swiambalo swa thyaka hikokwalaho ka futa. Swiambalo swa yena a a swi ri leswo rhuleriwa kumbe swo gabuleriwa, swi nga ri tisayizi ta yena. Emilengeni a a tala ku ambala maphaxani yo endliwa hi thayele ra movha. Mhaka ya khonothexini ya maambalelo ya **mukhalabye** wa khale yi seketela hi kokwana B.B.R Shiluvane loko a ku:

> **A a ambala tinjhovo, kambe ambalelo ra yena ri cincile hakantsongontsongo, laha a a nga hamba se a ambala swiambalo swa malapi tanihi mukhalabye wa sweswi swo tanihi ku binya miceka, ku ambala tihovhorolo, maburuku, tihembe na swikipa. Hi lomu ko tala tisayizi ta swona a ti va ti ri letikulu eka yena. Loko ku titimela a a ambala baji ra Xijoni na mabuntsu emilengeni, kasi loko ku hisa a a ambala mapaxani yo endliwa hi thayele ra movha. Hi mikarhi yo tala swiambalo swa yena a a swi va swi thyakile swi tlhela swi ri ni tin'hwala, hikuva a nga tali ku hlamba naswona a swi ambala nkarhi wo leha.**

Hi ntshaho lowu kokwana Shiluvane u seketela khonothexini ya maambalelo ya mukhalabye wa khale leyi boxiweke laha henhla ivi a engetela mhaka ya leswaku swiambalo swa yena a a swi tala ku va ni tin'hwala, hikuva a a ri ni vusopfa, hikuva swi thyakile ku tlula mpimo no ambariwa swi nga cinciwi. Kokwana Mafitlo William Ponto u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **mukhalabye** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Mukhalabye wa khale a a ambala madzovo ya marhole ya mufoloja lamo saseka, hikuva a ya olova ku ya chuka. Tinjhovo ta yena a a ti hambanile ni ta wanuna wa khale hi vuanami, vulehi ni ku**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> **tsalangana ka tona. Hi ku famba ka nkarhi u cincile ambalelo ra yena, a boha nceka wa njeti exisutini, a tlhandlekela tinjhovo ehenhla. Enhlokweni a a ambala xigqoko xa dzova ra mhunti. Hi va 1940 ku fika 1975 se a a ambala swiambalo swa Xilungu swo tanihi tihovhorolo, tihembe, swikipa, majesi, majazi, maburuku, titanghu na mabuntsu.**

Kokwana Ponto, eka ntshaho wa yena, u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **mukhalabye** wa khale leyi andlariweke hi kokwana Baloyi, ivi va engetela hi ku boxa leswaku tinjhovo ta yena a ti endliwa hi madzovo ya marhole yo folojiwa. Tshavalala (2009:29) u boxa mhaka yo fana ni ya kokwana Mafitlo ya leswaku mukhalabye wa khale a a ambala tinjhovo ta madzovo, swihuku swa madzovo/byanyi/swikwenga. Mufoloja i marhole lawa ya bekiwaka ivi ya fa. Va kombisa ni leswaku tinjhovo ta mukhalabye a ti hambanile ni ta wanuna wa khale hi vuanami, vulehi ni ku tsalangana ka tona na leswaku enhlokweni a a ambala xigqoko xo endliwa hi dzovo ra mhunti. Kokwana M.T. Mayinga u tshikilela khonothexini ya maambalelo ya **mukhalabye** wa khale leyi paluxiweke hi vakokwana Baloyi na Ponto hi ndlela leyi:

> **Khale, mukhalabye a a ambala madzovo ya mabenju ivi ku fika ka Vatlhohe a cinca a ambala swiambalo swa malapi, ngopfungopfu swo tanihi swo hlakala, hikuva a ri hava swin'wana, swo fambelana ni nhlonge ya yena. A a ambala tihovhorolo, maburuku, tihembe, majesi, mabaji na majazi hambi ku hisa hikokwalaho ko va a twa ngopfu xirhami. Swiambalo swa yena a a swi khonyanile tanihi nhlonge ya yena, naswona a a swi ambala nkarhi wo leha hambi swi thyakile a nga cinci, hikuva a nga ri na swo tala swo cinca hi swona . Emilengeni a a ambala maphaxani kumbe masandhazi.**

Ntshaho wa kokwana Mayinga wu tshikilela mhaka ya maambalelo ya **mukhalabye** wa khale hilaha ya boxiweke hakona hi vakokwana Baloyi na Ponto hi ku tatisa mhaka ya leswaku swiambalo swa yena a swi va swi khonyanile ni leswaku emilengeni a a ambala masandhazi.

4.2.5.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa khale

Tanihi wanuna wa khale, a a tshama ekhorhweni ya muti exivaveni, a a nga tshami ni vavasati hikokwalaho ko chava ku ri va ta n'wi tolovela va nga ha n'wi hloniphi. A a tirhisa xitshamo xa ximpombondzwana xo phutseriwa hi dzovo, hikuva a ri munhu wo hlonipheka. A a rhandza ku hlaya timhaka ta khale to fana ni ta tinyimpi ni ta marhurhelo. Wansati a a nga ri na rito eka yena. A a tekeriwa ehenhla eka timhaka ta ndhavuko hikokwalaho ka ntokota wa yena. A a nga hlweli ku karhala ni ku rivala.

© University of Venda

A a rhandza ngopfu nyama ya huku ya xikaya, kambe a a nga dyi yo tala. Kokwana Dangisa Daniel Maswanganyi u seketela mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Hi xixika, a a orha ndzilo ehubyeni ya muti. A a dzaha fole ra xinefu kumbe ra BB hi phayiphi ya kona leyi a yi vuriwa pipi ku sivela tongolo ku ri wu nga humi hi tinhompfu. A a kumeka a lo hlometela kunene exikolweni, kumbe a nga kalangi a dyondza. A a kumeka ngopfu ehubyeni ya muganga a karhi a tsema milandzu. Nimadyambu a a xuxa ehubyeni ya muti wa yena ekhorhweni, a tshamile ehenhla ka ximpombondzwana. Loko a ri ehubyeni a a dyondzisa lavantsongo milawu ni mahanyelo ya ndhavuko. A a ri mutsundzuxi wa hosi ya tiko ra ka vona. Wansati a a nga ri na rito eka yena loko a te xexo, a xi nga cinciwi. Hi nkarhi wa ngoma a a ya tshamela vafana loko va ri eku yimbeni.**

Kokwana Maswanganyi, hi ntshaho wa yena u seketela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa khale ni ku engetela mhaka ya leswaku a a dzaha fole ra xinefu ni ra BB, a a va a humile hi fasitere exikolweni, a a ri mutsundzuxi wa hosi ya tiko ra ka vona a tlhela a hlayisa vafana engomeni. Kokwana M.L. Mayinga u tiyisisa khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa khale loko a ku:

> **Mukhalabye hi yena a a petsa milawu ekhorhweni ya muti wa yena, kumbe ya muganga laha a tshamaka kona. Ntolovelo wa yena a a ku ri ku laya kumbe ku tshinya laha a swi fanerile ku endla tano. A a tlhela a ri yena a tsundzuxa lavo hambuka eka mahanyelo ya vona. A a hungasa ni hi ku xuxa ehubyeni ya muti, a a nga tshami ni vavasati exitangeni. A a dyondzisa vatukulu ni vavanuna milawu ni xivongo xa muti na ku hlayela vafana timhaka ta khale ta tinyimpi. Hi yena a a phahla emutini, ngopfungopfu loko a ri wa yindlu leyikulu.**

Kokwana Mayinga u tiyisisa khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa khale hi ku tatisa leswaku a a rhandza ngopfu ku tshinya na ku tsundzuxa lava mahanyelo yo huma endleleni, a a nga tshami exitangeni ni vavasati na leswaku a dyondzisa vatukulu ku hlaya xivongo xa muti. Kokwana E.T. Shihlomule u tshikilela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa khale hi ndlela leyi:

> **Mukhalabye wa khale a a tolovele ku lerisa no rhumisa, hambi swilo swi ri kusuhi na yena, a a ta vitana ntukulu a ri le kule leswaku a ta n'wi nyiketa swilo swa kona. A a ri munhu wa xiloyiloyi ni rin'angan'anga. Loko a vitana n'wingi wa yena a a nga n'wi vitani hi vito ra yena, kambe a n'wi vitana hi vito ra tata wa yena, xikombiso; N'waHlenganee, ivi yena a pfumela a ku xewee, bavaa kumbe ndza pfumela. A a rhandza ngopfu nyama, kambe a**

© University of Venda

nga dyi yo tala. A a hloniphiwa swinene hikokwalaho ka ntokoto lowu a a ri na wona eka timhaka ta vutomi. A a xuxa ehubyeni ya muti ni vavanuna ni vafana a karhi a va tsundzuxa hi swiyila.

Kokwana Shihlomule u tshikilela khonothexini ya mitolovelo ni mikhuva ya **mukhalabye** wa khale hi ku kandziyela ehenhla ka leswi paluxiweke hi vakokwana Maswanganyi na Mayinga ni ku engetela mhaka ya leswaku a a tolovele ngopfu ku lerisa no rhumisa, a a ri ni xiloyiloyi, naswona a a nga vitani n'wingi wa yena hi vito, kambe a n'wi vitana hi vito ra maseve wa yena (tata wa n'wingi).

4.2.5.4 Mitirho ni rihanyo ra **mukhalabye** wa khale

Khonothexini ya **mukhalabye** wa khale a yi fambelanisiwa ni ku tirha mitirho yo vevuka, hikuva a a nga ha tiyelangi. A a vatla mikombe, tifetho, tindyelo na switshudyana. A a risa tihomu a karhi a tsema timbalelo ni ku endla madulu. A a tlhavela tihlelo, switende na switheve. Loko a ha tiyerilenyana a a ya engomeni, hi nkarhi wa yona, ku ya vona ku ri swilo swi famba njhani. Kokwana M.L.Mayinga u seketela khonothexini ya mitirho ya **mukhalabye** wa khale hi ndlela leyi:

Mukhalabye a a langutisa swivala loko tihomu ni timbuti swi vuyile hinkwaswo, a swi hlaya hi ku kenya nhonga. A a rhuma vafana ku ya tshova tihunyi ta le hubyeni, a a dyondzisa vafana ni vavanuna milawu, hi yena a a phahla emutini, a a hlayisa swifuwo na ku vatla xigombo xo titshega hi xona kumbe ku gogojela na mimbhinyi ya swikomu swa mavoko, mikombe na tifetho. A a tlhela a tlhavela tihlelo ni switheve.

Hi ntshaho lowu kokwana Mayinga u seketela khonothexini ya mitirho ya **mukhalabye** wa khale leyi paluxiweke laha henhla ni ku engetela leswaku hi yena a a lerisa kumbe ku rhuma vafana ku ya rhotela tihunyi ta le hubyeni, ku phahla, ku dyondzisa vafana ni vavanuna milawu, ku hlaya tihomu hi ku kenya nhonga, na ku vatla nhonga yo gogojela hi yona ni mimbhinyi ya swikomu swa mavoko. Kokwana E.T. Shihlomule u tiyisisa khonothexini ya mitirho ya **mukhalabye** wa khale hi mukhuva lowu:

Mitirho ya mukhalabye wa khale a a ku ri ku dzinga vusenga bya vukhotlo bya swinsimbhana swo vangama hi xihotho, ku vatla mikombe, swikeyi ni majoko, ku luka tihlelo, tifuneko ni mitundzwana hi murhi wa muluwa ni mulala, switheve hi mavungwani ni majekejeke, mimetse hi swikwenga na ku endla minteve yo rhiya tihlampfi na tinhleti.

© University of Venda

Eka ntshaho lowu kokwana Shihlomule u tiyisisa khonothexini mayelana ni mitirho ya **mukhalabye** wa khale leyi boxiweke laha henhla ivi va tatisa leswaku a a dzinga vusenga, ku luka mimetse hi swikwenga ni ku endla minteve yo rhiya tihlampfi ni tinhleti.

Hi tlhelo ra khonothexini ya rihanyo, **mukhalabye** wa khale a a tala ku karhata hi vuvabyi byo tanihi bya mbilu, xisuti, nhlana, mahlo, n'ombe, rifuva, tindleve na ntshikelelo wa ngati. Vuvabyi byin'wana lebyi a a byi tala ku n'wi hlupha a ku ri ku pfimba milenge, ngopfungopfu mikondzo ivi a a nga ha koti ni ku famba. N'anga Ndyelo Mthombeni u seketela khonothexini ya rihanyo ra **mukhalabye** wa khale loko a ku:

> **Mukhalabye wa khale a a karhatiwa hi ntsikwani na xangulelo. Marhambu ya yena a a ya nga ha tiyelangi, hikokwalaho a a tala ku khoma hi switlhavi, a tlhela a twa ku titimela hambi ku hisa tanihileswi nhlonge ya yena na yona a yi karhele. A a tshamela ro khohlola swi nga heli no rila hi ku pandza ka xisuti ni nhlana, hambi yi ri milenge a yi tshamela ro pfimba. Vuvabyi byin'wana lebyi a byi n'wi hlupha i chovhela bya ku tshama a ri ku titshuveni hikokwalaho ko va nhlonge ya yena yi karhi yi hlohlonya.**

N'anga Mthombeni u seketela khonothexini ya rihanyo ra **mukhalabye** wa khale leyi andlariweke laha henhla ivi va tatisa hi ku boxa leswaku a a karhatiwa hi ntsikwani na vuvabyi byo tshama a karhi a titshuva. Kokwana Dangisa Daniel Maswanganyi u tiyisisa khonothexini ya rihanyo ra **Mukhalabye** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Mukhalabye wa khale a a tala ku hlupha hi vuvabyi bya mahlo ya tshama ya karhi ya huma mihloti ivi ya nga ha voni swinene. Milenge na yona a yi tshama yi karhi yi pandza no vava hikokwalaho ka ku karhala no guga. A a tlhela a karhata ni hi xisuti xi vava loko a a tshama ehansi. Vuvabyi byin'wana lebyi a byi n'wi karhata i marhuda/tiphadi byo huma swibundzwana ivi a tshama a karhi a titshuva, bya ku khohlola swi nga heli swi n'wi vangela ni ku pfimba ka swirho, bya muna bya swilondza swa le nhlokweni ni bya rihunga byo vanga hi mberha.**

Kokwana Maswanganyi hi ntshaho lowu u tiyisisa khonothexini ya rihanyo ra **mukhalabye** wa khale hi ku kandziyela leswi paluxiweke laha henhla ni ku tatisa vito ra vuvabyi byo titshuva ra *marhuda/tiphadi* ro hambana ni ra n'anga Ndyelo ra *chovhela* leri na rona ri vulaka vuvabyi byo titshuva, muna na rihunga. Ku hambana loku ka mavito ya vuvabyi byo titshuva i mhaka ya ku hambana ka tindhawu lomu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vavutisiwa, va tshamaka eka tona eHlanganani (eka N'waXinyamani n'anga Ndyelo) ni le Ritavi (eka Xihoko kokwana Maswanganyi).

4.2.5.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mukhalabye** wa khale

Loko hi ku loyi i **mukhalabye** a ku va ku languteriwile munhu wo hungasa hi ku nwa madhleke, byalwa bya ndhavuko, ku thya ncuva, ku chaya timbila, xitende, xizambi, xipendani ni nanga kumbe xitiringo. A a hungasa ni hi ku dzaha fole ra xinefu ni ra BB, ku tsheketa ni ku hlaya timhaka ta khale. Kokwana E.T. Shihlomule u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **mukhalabye** wa khale loko a ku:

> **Mukhalabye a a hungasa hi ku chaya timbila kumbe xitende, ku thya ncuva ni vakhalabye kulobye, ku nwa byalwa bya ndhavuko kumbe madhleke ni vukanyi hi nkarhi wa byona. A a hungasa ni hi ku chuka swinjhobyana swa vatukulu, ku hlayela vatukulu swa khale, ku dyondzisa vafana ku sweka ni ku oxa nyama ehubyeni ya muti.**

Hi ntshaho lowu kokwana Shihlomule u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **mukhalabye** wa khale leyi paluxiweke laha henhla ni ku engetela leswaku a a hungasa hi ku nwa vukanyi, ku chuka swinjhobyana swa vatukulu na ku dyondzisa vafana ku sweka ni ku oxa nyama ehubyeni laha a va xuxa kona ekhorhweni ya muti. Kokwana M.L. Mayinga u tiyisisa khonothexini ya mahungaselo ya **mukhalabye** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Khale, mukhalabye a a hungasa hi ku nwa Mahewu, Muqombhoti kumbe Xikukumuka, Muvhanya, Mukhubi ku dzaha fole ra xinefu kumbe BB hi pipi kumbe a ri boha hi phepha ra buraweni. A a tlhela a hungasa ni hi ku dyondzisa vafana ku hlota ni ku rhiya swihari ni swinyenyani, loko va ri eku riseni, mahlayiselo ya swifuwo na ku hlayela vafana matimu ya ndyangu wa ka vona. Nkarhiwun'wana a a hungasa ni hi ku chaya xipendani, nanga ni xitiringo.**

Eka Ntsaho lowu kokwana Mayinga u tiyisisa khonothexini ya mahungaselo ya **mukhalabye** leyi paluxiweke hi kokwana Shihlomule a tlhela a tatisa leswaku a a nwa *Xikukumuka* xo endliwa hi n'wahuva lexi loko xi virile a xi vuriwa mbvuvelo (muxaka wa byalwa bya ndhavuko), *Muvhanya* na *Mukhubi* ku dyondzisa vafana ku hlota ni ku rhiya swihari ni swinyenyani, mahlayiselo ni mariselo ya swifuwo.

Tanihi mufana, nhwanyana, wanuna ni wansati wa khale, khonothexini ya vukhongeri bya **mukhalabye** wa khale a ku ri ku phahla ni ku gandzela mimoya ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vakokwani-wa-kokwana. Hi yena a a phahla kumbe makwavo wa yena wa xisati lonkulu. Loko swa muti wa yena swi nga fambi kumbe a vabya, mukhegula a a ta yimayima a ya etin'angeni ku ya lavisisa leswi karhataka mukhalabye ivi loko swi lava ku ri ku phahliwa, ku swekiwa swibyalwana. Loko se ku phahliwile mi to vona mukhalabye a hola emavabyini ya yena. Mhaka ya vukhongeri bya **mukhalabye** wa khale yi seketela hi n'anga N'wa-Rhovi Rikhotso hi ndlela leyi:

> **Loko mukhalabye a ri ni vito ra mikwembu ya muti ivi a a tshika swin'wana a nga ha pfuxeti swa timhamba, va le hansi a va n'wi ba, mi to vona a vabya swi nga heli ku kondza mukhegula a famba a lavisisa etin'angeni ivi n'anga yi va byela leswi a karhataka hi swona. Loko ku ri vito a a boheka ku ya xava timhamba tintshwa kutani va phahla va byela mikwembu ku n'wi khomela no n'wi kombelela ku rivaleriwa, mi to vona mukhalabye switlhavi nkwee!**

N'anga N'wa-Rhovi u seketela khonothexini ya vukhongeri bya **mukhalabye** wa khale hi ntshaho lowu nga laha henhla, hi ku paluxa ku ri loko a karhata hi vito hikuva a tshike timhamba ta yena ti hlakala ivi va le hansi va n'wi ba, nsati wa yena a ya eku hlahluveni kutani va xava timhamba no phahla mukhalabye ivi a hola emavabyini. N'anga Ndyelo Charles Mthombeni u tiyisisa vukhongeri bya **mukhalabye** wa khale hi ku vula leswi:

> **Loko a karhatiwa hi vuvabyi ntsena, mukhalabye a a ya en'angeni a fika a nyikiwa mirhi ivi va chela fole ni swibyalwana egandzelweni va vikela mikwembu, mirhi yi to tirha mihlolo mukhalabye a sisimuka emasangwini a hola. Loko muti wu ri erivaleni wu nga ha sirhelelekangi, n'anga a yi ta va byela leswaku khale a wu biyiwile kambe sweswi hi le puweni ra valoyi, ivi n'anga yi lunghisa timhamba (mirhi) ku dlayiwa ni mbuti kumbe nyimpfu kutani swa muti wa vona swi to vuyela evutshan'weni bya swona. Loko tihomu ti nga etleli, ti rila vusiku hinkwabyo ni ku phohla exivaleni, a ti fumbiwa (ku dyisiwa mirhi) ni xivala xi biyiwa hi mirhi, mi to vona ku rila lokuya nkwee, ivi ti tlhela ti nga ha phohli exivaleni.**

N'anga Mthombeni u tiyisisa khonothexini ya vukhongeri bya **mukhalabye** hi ku boxa leswaku loko a vabya a yisiwa en'angeni yi n'wi tshungula hi mirhi ya yona laha a boheka ku phahla a byela mikwembu a nga se dya mirhi ya n'anga, loko muti se wu ri puwa ra valoyi a wu biyiwa hi vutshwa kutani wu tshamiseka swa vona swi nyoxa na tihomu loko ti rila nivusiku ni ku phohla a ti biyiwa ivi ti nga ha rili ti tlhela ti nga ha phohli. Junod (1977:53) u tshikilela khonothexini ya vukhongeri bya **mukhalabye** wa khale hi ku boxa leswi:

© University of Venda

University of Venda

Mukhalabye a a ri ni ku hlahluva tinhlolo ni feitikos (ku nga ku pfumela eka vafi kumbe xilo lexi nga va ni moya wa munhu) kutani eka vafi va hoxa eka swin'wana tanihiloko va tshika yindlu ya mufi, kutani va hakarha swin'wana enhan'wini leswi va swi vulaka mezinha, ku nga ku pfumela ka hava kumbe swi nga va switshungulu. Loko a hlambanya a a hefemulelana mahlo ni un'wana mukhalabye, wu nga nhlambanyo wa vona leswi va nga hlambanyiki hi Xikwembu.

Junod u tshikilela khonothexini ya vukhongeri bya **mukhalabye** wa khale ku kombisa leswaku hakunene ripfumelo ra yena a ku rin'angan'anga ni *feitikos*. *Feitikos* swi vula ku gandzela mimoya ya vafi. U kombisa ku ri eka ripfumelo leri ra **mukhalabye** a hakarha nchumu wun'wana enhan'wini wu vuriwaka *mezinha* na *switshungulu.*

4.2.5.6 Swiyila swa **mukhalabye** wa khale

Loko hi ku loyi i **mukhalabye**, khale a a languteriwa ku landzelela no papalata swiyila leswi landzeleka; leswaku a va a sirhelelekile eka makhombo ku ri a kota ku hanya hi ndlela leyinene na ku hlayisa ndhavuko wa rixaka:

Swa masangu

- *A a nga ha fanelangi ku endla swa masangu - a nga penga. Mfihlo wa xiyila lexi a a va sivela ku ri a nga pfimbi khwiri ni milenge.*

Swa nkosi/rifu

- *A a swi yila ku hlayela lavo ka va nga feriwangi milawu leyi landzeleriwaka loko munhu a feriwile - a nga khoma hi rihuhu. Mfihlo wa xiyila lexi a a ku ri ku sivela leswaku a nga tivi xihundla xa kona, hikuva a nga ta ka a nga ha landzeleli mitolovelo ya kona loko a ta feriwa na yena.*
- *A a nga fanelangi ku fularhela lavantsongo eka yena loko a loveriwile hi nsati - a nga va khumisa. Mfihlo wa xiyila lexi a ku ri ku sivela ku ri a nga va cheli xinyama xa rifu.*

Swa ku xiximana

- *A a nga fanelangi ku nghena endlwini ya ntswedyana - a nga chela n'wana xinyama. Mfihlo wa xiyila a ku ri ku endlela ku ri a xixima vingi va yena va vayimani.*
- *A a nga fanelangi ku nghena endlwini ya n'wana wa yena wa jaha loko se a hlomisile nsati - a nga fa mahlo. Mfihlo wa xiyila a ku ri ku sivela ku ri a nga ngheneli n'wingi (nsati wa n'wana wa yena) nkarhiwun'wana a nga kuma a nga ambalangi ivi va nga ha xiximani.*

© University of Venda

Swa Xinyama/ku hisa

- *A a nga dyi swo sweka hi nhwanyana - a nga lumalumiwa. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri nkarhiwun'wana a nga sweka swakudya a ri masikwini ivi a nyamisa mukhalabye, hikuva u va a nyamile.*
- *Loko a vabya vavanuna ni vavasati lava hisaka a va nga ngheni endlwini leyi a nga etlela eka yona - va nga n'wi hisa. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri mavabyi ya ta tshikilela mukhalabye a hela a lovile.*

Mhaka leyi ya swiyila swa **mukhalabye** wa khale yi seketela hi n'anga Shikhavela Frank Chauke hi mukhuva lowu:

> **Mukhalabye a a nga fanelangi ku hlayisana ni wansati loyi a nga loveriwa a nga se hluvuriwa milala ni ku basisiwa - a nga fa. A a nga ngheni endlwini ya mufana wa yena loyi se a nga teka nsati - a nga fa mahlo. A nga fanelangi ku vulavula hlamba emahlweni ka vana va nga ta hunguka. A a swi yila ku va mukhalabye a ba ntukulu hi nkhavi - a va ku a nga khoma hi ritukulu.**

N'anga Chauke, hi ntshaho lowu wa yena, u seketela khonothexini ya swiyila swa **mukhalabye** wa khale leswi boxiweke laha henhla ivi a tatisa ku ri a a nga fanelangi ku vulavula hlamba emahlweni ka vana, hikuva a va ta n'wi poyila va hamba va rhukana na vona na leswaku a a swi yila ku va **mukhalabye** a xupula ntukulu hi nkhavi, hikuva a a va ku u ta khoma hi mavabyi yo va mavoko ya rhurhumela loko a khoma swilo. N'anga Mphephu N'wa-Ridonga Shivambu u tiyisisa khonothexini ya swiyila swa **mukhalabye** wa khale loko a ku:

> **Mukhalabye a a nga fanelangi ku ri a tshama emahlweni ka munhu lontsongo eka yena - a nga n'wi vangela mabadi; a a nga fanelangi ku nghena enhangeni ya vana va yena va tikhomba - a nga penga; a a swi yila ku va mukhalabye wo feriwa hi nsati a rhandzana ni nhwanyana hikuva a ta n'wi khumisa; a a swi yila ku va mukhalabye a orha ndzilo ni vavasati exitangeni.**

Ntshaho lowu wa n'anga N'wa-Ridonga wu tiyisisa khonothexini ya swiyila swa **mukhalabye** wa khale leswi paluxiweke hi n'anga Shikhavela laha henhla hi ku boxa leswaku a a nga fanelangi ku tshama emahlweni ka munhu lontsongo eka yena hikuva ndzhuti wa yena wu nga n'wi chela xinyama. A a nga fanelangi ku nghena enhangeni ya vana va yena va tintombhi, hikuva a nga nghena a kuma va lo dluu ivi va nga ha xiximani. A swi yila ku va mukhalabye loyi a feriweke a rhandzana ni nhwanyana, hikuva nhwanyana yoloye a ta kukumuka khwiri. A nga fanelangi ku orha ndzilo ni vavasati, hikuva va nga n'wi tolovela va nga ha n'wi hloniphi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.6 Khonothexini ya **mukhalabye** wa sweswi

Khonothexini ya rito mukhalabye yi cincile hi ku famba ka nkarhi. Xivangelo xa ku cinca loku i ku khonothexini a yi yimi ndhawu yin'we ya cinca hi ku cinca ka nkarhi. Mhaka ya ku cinca ka khonothexini ya rito yi seketela hi Leech (1983:12) loko a ku:

> **It is clear that in talking about connotation, one is in fact talking about the real world experience which one associates with an expression when one uses or hears it.**

Hi ntshaho lowu Leech u kombisa leswaku swi le rivaleni ku ri loko munhu a vulavula hi theme ra khonothexini u va a kongomisa eka ntokoto lowu a nga nawona ivi a wu fambelanisa ni rito ro karhi loko a ri tirhisa kumbe loko a ri twa ri tirhisiwa. Leswi khonothexini ya rito **mukhalabye** wa khale a yi fambelanisiwa niswona loko yi tirhisiwa, yi hundzukile loko yi fananisiwa ni ya **mukhalabye** wa sweswi.

4.2.6.1 Xivumbeko xa **mukhalabye** wa sweswi

Nhlonge, misisi, tindleve, meno ni nhlana wa yena, swi va swi ri swa xiyimo xo fana ni xa **mukhalabye** wa khale. Ku hambananyana, hileswaku misisi ya yena ya tsemetiwa yi ringanela hi switayili swa tinxakaxaka to tanihi chisikopo, Xineri, Xiamerika, Xinayijeriya, Xijarimani, bulachi, ni swin'wana ni swin'wana. Malebvu na wona ya tsemetiwa ya sasekisiwa hi switirhisiwa swa gezi ni swa thekinoloji ya masiku lawa. Xisuti xa yena xa n'wi karhata, xi tshamela ku vava hikokwalaho ko dyuhala no karhala marhambu. Mahlo ya pfunetiwa hi manghilazi ku vona. Miri wa yena wu va wu ri na swibayana leswi masiku lawa swi vuriwaka tithathu ta swilo swo hambanahambana swo tanihileswi paluxiweke eka **4.2.4.1** eka khonothexini ya xivumbeko xa wanuna wa sweswi. Miri wa yena wu tshama wu basile, hikuva na yena u hlamba hi swisibi swa Xilungu swa masiku lawa tanihileswi swi tirhisiwaka hi wanuna wa sweswi, leswi boxiweke eka **4.2.4.1** eka xivumbeko xa wanuna wa sweswi. Hambiswiritano, a swi vuli leswaku vakhalabye hinkwavo va va va ri hi xivumbeko lexi andlariweke, e-e, va kona lava fanaka ni vakhalabye va khale, vo fuwa misisi ni malebvu swi nga hlambiwi, va tlhela va tshama va lo hliki hi thyaka. Tatana M.T. Mthombeni u seketela khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** wa sweswi loko a ku:

> **Mukhalabye loyi na yena u va a basile misisi na malebvu tanihi wa khale. Nhlonge ya yena na yona yi va yi vunile. Mahlo na wona a ya**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ha voni swinene, hikokwalaho ka ku hlaya ngopfu tibuku, ku languta thelevhixini kumbe vuvabyi bya chukele. Na tindleve ta yena na tona a ta ha twi swinene. U tsema misisi hi switayili swo hambana swo tanihi bulachi, Xineri, Xijarimani, Xiamerika, ni swin'wana ni swin'wana. U va a ri ni swibayana emirini swa swilo swo hambanahambana swo tanihi nghala, pume, xipamu, xinsinyana ni swin'wana ni swin'wana. Rhambu ra yena a ra ha tiyelangi tanihi ra mukhalabye wa khale. Meno ya gulekile tanihi ya mukhalabye wa khale, kambe loyi u siva maphundzu hi ku vekela meno ya vuxisi ya nsuku kumbe ya pulasitiki.

Tatana Mthombeni u seketela khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** wa sweswi leyi paluxiweke laha henhla hi ku engetela leswaku mahlo ya yena a ya ha voni swinene hikuva a hlayile ngopfu tibuku no vona thelevhixini ku tlula mpimo. Kambe loyi mukhalabye wa hambana ni wa khale, hikuva loko a nga ha voni swinene u tirhisa manghilazi ku n'wi pfuneta ku vona. Meno ya yena ya va ya gulekile tanihi ya wa khale, ko va hi ku loyi wa masiku lawa u ya siva hi ya nsuku kumbe ya pulasitiki ya vuxisi. Kokwana B.B.R Shiluvane u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** wa sweswi hi ku vula leswi:

Mukhalabye wa masiku lawa u va a ondzile tanihi wa khale. Misisi ni malebvu ya yena swi va swi basile na swona tanihi swa mukhalabye wa khale. Misisi na malebvu swa tsemetiwa swi saseka swi va hi bulachi, Xinayijeriya ni swin'wana ni swin'wana hi switirhisiwa swa gezi. A nga ha ri na matimba tanihi wa khale. Nkarhiwun'wana no famba a nga ha swi koti u tirhisa nhonga ya xongotelo. Nhlonge a ya ha nyuki, kambe u yi tota switolatolana swa Xilungu swo tanihi Aloe Vera, Vasaline Blue Seal, Camphor Cream, Nivea, Dawn, ni swin'wana ni swin'wana leswaku yi nyuka. Meno ya va ya hlayisekile, hikuva masiku lawa ya hlambiwa hi swisibi swa Xilungu swo dlaya ni swintsongwantsongwana. Loko ya n'wi karhata u ya eka dokodela wa meno tin'hweti ta tsevu tin'wana ni tin'wana.

Kokwana Shiluvane u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **mukhalabye** wa sweswi lexi andlariweke hi tatana Lusiba laha henhla ivi a engetela leswaku misisi ni malebvu swa tsemetiwa swi saseka hi switirhisiwa swa gezi swa masiku lawa. Nhlonge, hambi yi nga ha nyuki, a hi xiphiqo eka yena, u yi tota switolalana swa masiku lawa swo tanihileswi a swi paluxeke. Meno u ma hlamba hi swisibi swa Xilungu swa nsivelamavabyi, naswona ya tshama ya karhi ya kamberiwa eka dokodela.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.6.2 Maambalelo ya **mukhalabye** wa sweswi

Mukhalabye wa masiku lawa ku sukela va **1976** ku fika **2012**, u cincile maambalelo ya yena. U ambala swiambalo swa malapi tanihi **mukhalabye** wa va **1940** ku fika **1975**, kambe marhungelo ya swona ya hambanile swinene. U tala ku ambala swiambalo swo kufumela swo tanihi *maburuku, tihembe, swikipa, majesi, tisuti, mabaji ni majazi* swa masiku lawa swa mavito lama fambelanaka ni mikarhi ya sweswi. Endzeni ka buruku u ambala xo rhangisa xa masiku lawa ni vhesiti emirini. Emilengeni u ambala *titanghu, titeki, mabuntsu* na *tisendlilisi*. Evokweni ra ximatsi u boha wachi ya manyunyu ya mavito yo tanihi *Lanco, Citizen, Hallmark,* ni man'wana ni man'wana. U rhandza ku ambala swigqoko swo tanihi *Dobs, khupahede* kumbe *kepisi ya Ayasi* enhlokweni. Khonothexini ya maambalelo ya **mukhalabye** wa sweswi yi seketala hi Kokwana Dangisa Daniel Maswanganyi loko a ku:

> **Mukhalabye wa masiku lawa u cincile hi ku cinca ka nkarhi eka maambalelo ya yena, a nga ha ambali tinjhovo ni ku hiza miceka, kambe u ambala swiambalo swa masiku lawa, ngopfungopfu swo kufumela swo fana ni tihovhorolo, maburuku, tihembe, titanghu, mabaji, majazi, ni swin'wana ni swin'wana. Wa hambana ni wa khale, hikuva swiambalo swa yena swi va swi basile swi tlhela swi va swi oloriwile. U rhandza ngopfu ku ambala tisuti ta mavito yo fana ni "Tripple Seven, House of Monatic, Too Far, Viyela", ni man'wana ni man'wana, a tlhela a boha ni thayi.**

Hi ntshaho lowu kokwana Maswanganyi u seketela khonothexini ya maambalelo ya **mukhalabye** wa sweswi laha a kombisaka ku ri yi cincile, a nga ha ambali tinjhovo kambe u ambala swiambalo swa Xilungu swa masiku lawa leswi va swi paluxeke. U tlhela a boxa mhaka ya nkoka ya leswaku swiambalo swa yena swi va swi basile no va swi oloriwile. Kambe, leswi a swi vuli ku ri vakhalabye hinkwavo va ambarisa leswi a swi boxeke, va kona van'wana vo rhandza ku ambala swa thyaka vo ka va nga vileli. Tatana Lucas Mundhluli u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **mukhalabye** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Mukhalabye wa sweswi u ambala swiambalo swa mavito yo tanihi Carducci, Brentwood, Piere Cardin, Cutwood, Cutrite, Pringle ni titanghu ta mavito yo tanihi Crocket & Jones, Barker, Johnson & Murphy, Bishop, John Drake, ni tin'wana ni tin'wana. Hi lomu ko tala u ambala swiambalo swo kufumela swo tanihi jasi, jesi na jazi, hikuva u twa ngopfu xirhami. U tlhela a tala ku boha ni wachi ya vito ro duma yo tanihi Citizen kumbe Lanco. U rhandza ku tshama a a mbale xigqoko enhlokweni.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ntshaho lowu tatana Mundhluli u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **mukhalabye** wa sweswi hi ku vula leswaku u tala ku ambala swiambalo ni titanghu swa mavito yo duma lama a ma paluxeke na leswaku u boha wachi ya manyunyu yo tanihi Citizen kumbe Lanco.

4.2.6.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa sweswi

Mukhalabye wa masiku lawa a nga ha ri na xiloyiloyi ni rin'angan'anga a ka ha ri ntolovelo wa yena. A nga ha teki tshengwe, kambe u va a tekile nsati un'we loyi va hambanisaka hi rifu. U hlayisa vatukulu hi ku va pfuneta hi swa timali ta xikolo, hikuva a tiva nkoka wa dyondzo. A nga ha tshami ekhorhweni ya muti tanihi khale, kambe u tshama ekamareni yo dzumbela eka yona a vona thelevhixini. A nga ha tshami eximpombondzwanini, u tshama emasompfeni. Tanihileswi a vaka a dyondzile xikolo u ni ntovelo wo tshama a karhi a hlaya maphephahungu. Mukhegula u na rito eka yena. A nga ha tekeriwi ehenhla ni ku hloniphiwa ku fana ni khale, swilo swi cincile ku hanyiwa enkarhini wa xidemokirasi. U tala ku sola mahanyelo ya vantshwa va masiku lawa. Tatana H.R. Hlungwani u seketela mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **U va a tekile nsati un'we a tlhela a dyuhala na yena va hambanisa hi rifu. Mukhegula wa masiku lawa u na rito eka yena. A nga ha landzeleli vun'anga, naswona a nga ha ri na xiloyiloyi. U rhandza ku tshama ni vatukulu va yena a va hlamusela timhaka ta khale. I munhu loyi a twisisaka swa dyondzo, hikuva na yena u va a dyondzile xikolo. U seketela nhluvuko etikweni leswaku wu ndlandlamuka, u tlhela a seketela ni ku cinca ka mikarhi na swilo, ku nga demokirasi, sayense na thekinoloji. U tala ku va a karhi a lava ku tiva leswi humelelaka etikweni. Loko swi ta eka swakudya munhu loyi u rhandza swa Xilungu. U tirhisa puleti yo fayeka ku dyela eka yona, a nga ha tirhisi ndyelo, kasi ku dya u tirhisa lepula ra nsimbhi hayi ro vatliwa ku fana ni ra khale. U rhandza swakudya leswi lulamisiweke laha ku tengeke. Loko a hambuka na yena u tirhisa xihambukelo xa Xilungu a tisula hi nyuziphepha kumbe phephaxilapi.**

Hi ntshaho lowu tatana Hlungwani u seketela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa sweswi leyi paluxiweke laha henhla ivi a engetela mhaka ya leswaku u seketela demokirasi, swakudya se u dya swa Xilungu ni ku tirhisa swibye swa Xilungu swo tanihi tipuleti to fayeka, malepula ya nsimbhi, naswona u rhandza swakudya swo swekiwa laha ku tengeke. U kombisa ni leswaku **mukhalabye** wa sweswi u hisekela ku tiva leswi humelelaka etikweni ni nhluvuko wa muganga lowu a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tshamaka eka wona, naswona tanihi mufana ni wanuna wa sweswi na yena u tirhisa xihambukelo xa Xilungu. Kokwana B.B.R. Shiluvane u tiyisisa khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Mukhalabye wa masiku lawa u tolovele ku lerisa no rhumisa tanihi wa khale, hambi swilo swi ri kusuhi na yena u lava ku nyiketiwa. U rhandza ngopfu ku sola ni ku vilela hi mahanyelo ya vantshwa va masiku lawa yo huma endleleni. A nga ha xuxi ehubyeni ya muti ekhorhweni, kambe u xuxa ekamareni yo dzumba eka yona. Sweswi u tshama emasompfeni yo endliwa hi malapi kumbe madzovo ni mapulangi. Tanihi wanuna wa sweswi a nga ha tshembeli eka tin'anga, loko a vabya u ya eka dokodela ku ya kuma vutshunguri. A nga ha fani ni mukhalabye wa khale loyi a kandziyela tifanelo ta mukhegula (nsati) wa yena ni vakhegula hi ku angarhela. Rifuwo ra yena a ka ha ri swifuwo ni ku rima, kambe i mali leyi a nga yi hlengeleta loko a ha tirha a nga si huma peceni.**

Kokwana Shiluvane eka ntshaho lowu u tiyisisa mhaka ya leswaku mikhuva ni mitolovelo ya **mukhalabye** wa sweswi yi cincile hikuva se u rhandza ngopfu ku sola ni ku vilela hi mahanyelo ya vantshwa va sweswi. Loyi **mukhalabye** a nga ha kandziyeli tifanelo ta mukhegula tanihi wa khale, naswona rifuwo ra yena i mali a ka ha ri swifuwo ni swirin'wa. Kambe a swi vuli swona ku ri vakhalabye hinkwavo va ni mikhuva ni mitolovelo leyi andlariweke laha henhla, e-e, va kona van'wana lava ha riki ni xiloyiloyi, va kandziyelaka tifanelo ta vakhegula, rifuwo ra vona ku nga tihomu na timbuti, ni ku teka tshengwe tanihi xiyimbeleri tlhelo n'anga kokwana M.D. Shirindza va le ka Makhasa (Malamulele) na n'anga Shikhavela Frank Chauke va le ka N'waMatatani (Hlanganani).

4.2.6.4 Mitirho ni rihanyo ra **mukhalabye** wa sweswi

Mukhalabye wa sweswi i munhu wo dyuhala loyi a nghenelelaka eka migingiriko ya mihluvukiso ya miganga lomu a tshamaka kona. U va xirho xa vufambisi bya le kerekeni tanihi kokwana Dokodela C.D. Marivate a nga xirho xa kereke ya Valdezia EPC, xirho xa wadi ya tipolitiki tanihi kokwana E.T. Shihlomule a nga xirho xa Wadi 17 ya Waterval Elim/Shirley, xirho xa SGB ya vufambisi bya xikolo tanihi kokwana M.W. Musun'wa exikolweni xa Sekondari xa Marholeni, NGO yo tanihi hi Alumini ya xikolo xa Sekondari xa Lemana leyi mutshami wa xitulu ku nga kokwana Phurofesa C.T.D. Marivate. U tlhela a tirha ku laya ni ku tshinya lavantsongo laha swi faneleke. Ku tsundzuxa lava hambukaka endleleni eka rihanyo ra vona. Loko a ri mukreste u pfa a pfuna mufundhisi ku dyondzisa rito ra Xikwembu ekerekeni tanihi kokwana

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

N.C. Makhuva ekerekeni ya Waterval EPC. Loko a dyondzekile swinene u tirha ku letela machudeni ekholichi kumbe eyunivhesiti tanihi kokwana I.P.E. Ndhambi a nga muleteri wa dyondzo ya Anthropology eYunivhesiti ya Vhenda. Kokwana E.T. Shihlomule u seketela khonothexini ya mitirho ya **mukhalabye** wa sweswi hi ku vula leswi:

> **Mukhalabye wa sweswi u tienghenisa eka migingiriko yo hluvukisa laha a tshamaka kona. U tirha mitirho yo tanihi vuxirho byo fambisa kereke, vuxirho byo fambisa swikolo (SGB) ni ku hoxa xandla eka ku pfuna ku dyondzisa rito ra Xikwembu ekerekeni loko mufundhisi a nga ri kona. Mitirho leyi boxiweke a nga yi tirheli ku hola mali ko va ku pfuna rixaka ri hluvuka ri ya emahlweni.**

Eka ntshaho lowu kokwana Shihlomule u seketela khonothexini ya mitirho ya **mukhalabye** wa sweswi leyi paluxiweke laha henhla hi ku kombisa mitirho ya khale leyi a yi tirhaka, naswona a nga tirheli ku hola mali o pfuna rixaka, hikuva u va a hola phexeni. Hambiswiritano, a swi vuli leswaku vakhalabye va sweswi hinkwavo va tirha mitirho leyi boxiweke, va kona van'wana lava ha tirhaka ku hlayisa swifuwo, ku vatla mikombe, tifetho ni mimbhinyi ya swikomu, ni yin'wana ni yin'wana. Kokwana B.B.R. Shiluvane u tiyisisa khonothexini ya mitirho ya mukhalabye wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Mukhalabye wa masiku lawa u tirha ku rhangela muganga wa lomu a tshamaka kona tanihi kokwana Mayinga va rhangelaka muganga wa Role eBuxi. U tlhela a tirha ku va xirho xa kereke leyi a nghenaka yona, ku laya kumbe ku tshinya laha swi faneleke, ku tsundzuxa lava hambukaka endleleni eka mahanyelo ya vona, ku hlayisa vatukulu hi ku pfuneta hi timali to yisa tidyondzo emahlweni etikholichini na le tiyunivhesiti.**

Kokwana Shiluvane, hi ntshaho wa yena, u tiyisisa khonothexini ya mitirho ya **mukhalabye** wa sweswi leyi paluxiweke hi kokwana Shihlomule ivi a tatisa hi ku nyika xikombiso xa mukhalabye loyi a rhangelaka muganga eBuxi. U tlhela a kombisa ni leswaku **mukhalabye** wa sweswi u tirha ku tshinya, ku laya ni ku tsundzuxa eka mahanyelo na ku hlayisa vatukulu.

Khonothexini ya rihanyo ra **mukhalabye** wa sweswi ya yelana ni ya mukhalabye wa khale. Mukhalabye wa sweswi a nga tali ku hanya malembe yo tala. Xivangelo i ku masiku lawa ku na vuvabyi byo tala lebyi n'wi karhataka. Byin'wana bya byona byi vangiwa hi ku dya swakudya swa masiku lawa swo tanihi nhlampfi ya le xikotikotini,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tihuku ta swidumbu, nyama yo tshama nkarhi wo leha efirijini ni swin'wana ni swin'wana. U tala ku karhata hi vuvabyi bya ngati (BP), rifuva, milenge (gout), mfukuzani, bya chukele, bya thundela, ni byin'wana ni byin'wana. Metironi K.G. Maswanganyi u seketela khonothexini ya rihanyo ra **mukhalabye** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Mukhalabye wa sweswi u tala ku ya eka dokodela ku ya kuma vutshunguri hikokwalaho ka vuvabyi lebyi n'wi karhataka byo tanihi ntshikelelo wa ngati, bya xivindzi (liver cirrhosis) kumbe mfukuzani ya xivindzi (cancer of the liver), mfukuzani ya marhanga ya xinuna, bya marhambu, bya mbilu (congestive cardiac failure), byo oma rihlanguti, rifuva, nhlanselo wa tiphayiphi ta moya hi swintsongwantsongwana na nhlaselo wa swirho swa mafambiselo ya mitsakamisi.**

Eka ntshaho lowu metironi Maswanganyi u seketela khonothexini ya rihanyo ra **mukhalabye** wa sweswi leyi anekiweke laha henhla ivi a tatisa vuvabyi bya *marhambu*, *byo oma rihlanguti* na *nhlaselo wa tiphayiphi ta moya hi swintsongwantsongwana*. Dokodela C.D. Marivate u tiyisisa khonothexini ya rihanyo ra **mukhalabye** wa sweswi loko a ku:

> **Mukhalabye wa masiku lawa u tala ku karhata hi vuvabyi byo oma rihlanguti (stroke) laha misiha yi vaka yintsongo, yi nga ha swi koti ku fambisa ngati ivi tlhelo ra yena ro karhi ri fa ri nga ha tirhi. U karhata hi vuvabyi bya BP, TB, Pneumonia, nchuluko, bya thundela, bya mbilu, bya mfukuzani ya marhanga ya xirho xa xinuna ni bya tiphayiphi to hefemula hi tona.**

Ntshaho wa Dokodela Marivate wu tiyisisa ku ri hakunene **mukhalabye** wa sweswi u hlupha hi mavabyi lama boxiweke laha henhla ivi a engetela vuvabyi byo tanihi *xitlhavi (pneumonia)* na *nchuluko*. Dokodela P.E. Maringa u tshikilela khonothexini ya rihanyo ra **mukhalabye** wa sweswi leyi paluxiweke hi metironi Maswanganyi na Dokodela Marivate hi mukhuva lowu:

> **Mukhalabye wa sweswi u tala ku vabya vuvabyi bya mfukuzani ya ngati (leukemia), ya marhanga ya xirho xa xinuna (prostate cancer), ku pfimba ka misiha ya marhanga ya vununa (enlargement of the prostate gland), vuvabyi bya xivindzi (liver cirrhosis), bya ku karhala ka marhambu (arthritis), vuvabyi bya milenge (gout), vuvabyi bya mapapa ematihlweni (cataracts), vuvabyi bya xirho xa xinuna xi nga ha yimi (erectile dysfunction) ni bya ntshikelelo wa ngati (BP).**

© University of Venda

Dokodela Maringa, hi ntsaho wa yena, u tiyisisa khonothexini ya rihanyo ra **mukhalabye** wa sweswi yo tanihi tifukuzani ta tinxakaxaka, *ku pfimba misiha ya marhanga ya vununa*, *bya mahlo*, *bya xirho xa xinuna xi nga ha yimi*, *bya milenge*. Dokodela Rivalani Queen Sibiya u boxa nhlamuselo ya khonothexini ya **mukhalabye** wa sweswi hi ku vula leswi:

> **Mukhalabye wa masiku lawa u tala ku endzela dokodela ku ya tshunguriwa hikokwalaho ka vuvabyi byo fana ni xitlhavi, tiherepisi, bya tinsu (renal failure), rixaka ra vumbirhi ra vuvabyi bya chukela, mfukuzani ya marhanga ya xirho xa xinuna, bya xivindzi bya hepatitisi (hepatitis) na sirosisi (cirrhosis), bya thundela, bya tiphayiphi ta moya, mbvanyingeto hi switshetshela kumbe ku wa no rhurhumela na rifuva.**

Dokodela Sibiya u kandziyela khonothexini ya rihanyo ra **mukhalabye** wa sweswi leyi paluxiweke hi metironi na vadokodela Marivate na Maringa laha henhla hi ku tatisa vuvabyi *bya tiherepisi*, *bya tinsu*, *bya xivindzi bya hepatitisi* na *mbvanyingeto hi switshetshela ni ku wa no rhurhumela.* Hi ku angarhela, loko munhu a twa rito **mukhalabye** hi tlhelo ra rihanyo u va ni swifaniso swa mavabyi lawa andlariweke laha henhla.

4.2.6.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mukhalabye** wa sweswi

Loyi a nga riki mukreste, u hungasa hi ku nwa byalwa bya Xilungu, kasi loyi wo khongela u rhandza ku nwa tiya ni tinamuneti to tanihi Cocacola, Sprite, Iron Brew, ni tijuzi to fana ni monnis, appletiser, grapetiser, fruit cocktail kumbe mahewu ya Xilungu. Lowo nwa byalwa u hungasa ni hi ku dzaha fole ra tisikireti. Hi ku angarhela **mukhalabye** wa sweswi u hungasa hi ku vona thelevhixini, ku hlaya maphephahungu, ku yingisela vunanga bya khale bya *jazz*, *classic*, *country* ni byin'wana ni byin'wana, a tlhela a rhandza ku yingisela mahungu eka rhadiyo ni nongonoko wa "*Tiko a xi etleli*". Kokwana Gezani Wilson Macheke u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **mukhalabye** wa sweswi loko a ku:

> **Mukhalabye loyi wo nwa byalwa u hungasa hi ku nwa bya Xilungu byo tanihi Castle Larger, Castle Lite kumbe lebya xipiriti byo tanihi Gordons Dry Gin, J &B, VO, Viceroy, ni byin'wana ni byin'wana. Loko a karhi a nwa byalwa u tala ku va a karhi a dzaha ni fole ra tisikireti, naswona u rhandza ngopfu ku beja lotho kumbe tihanci. A nga hambani ni maphephahungu yo fana na Sunday Times, Mail & Guardian, City Press, The Citizen ni man'wana ni man'wana. Loko a karhi a hlaya maphephahungu u tala ku va a kha a yingisela**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vunanga bya xikhale byo hola bya jazz ya Xiafrika kumbe Xiamerika, classic, country ni byin'wana ni byin'wana.

Kokwana Macheke, hi ntshaho lowu, u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **mukahlabye** wa sweswi leyi andlariweke laha henhla hi ku boxa mavito ya tinxaka ta byalwa lebyi a talaka ku nwa byona ni ya maphephahungu lama a talaka ku ma hlaya. Tatana M.P. Nxumalo u tiyisisa khonothexini ya mahungaselo ya **mukhalabye** wa sweswi hi mukhuva lowu:

Mukhalabye lowo ka a nga nwi byalwa u tala ku hungasa hi ku nwa madhleke ya ndhavuko kumbe ya Xilungu lama xavisiwaka emavhengeleni. Mikarhiyin'wana u hungasa hi ku nwa tinamuneti to fana ni Stone, Cocacola, tijuzi to tanihi monnis, tropical, Orange, Lemon, ni tin'wana ni tin'wana. Loyi i munhu wo rhandza ku vona thelevhixini, ngopfungopfu mahungu, bolo kumbe minongoko yo fambelana ni swa tipolitiki. Loko a nga ri ku voneni ka thelevhixini u yingisela mahungu eka rhadiyo kumbe nongonoko wa 'Tiko a xi etleli'. U pfa a hlangana ni vakhalabye kulobye va bula hi timhaka ta khale ni ta mihluvukiso ya tindhawu leti va tshamaka eka tona.

Tatana Nxumalo, hi ntshaho wa yena, u tiyisisa khonothexini ya **mukhalabye** wa sweswi hi ku tatisa mavito ya minongonoko ya thelevhixini leyi a talaka ku vona yona ni ya tijusi leti a ti nwaka na leswaku u pfa a hlangana ni vakhalabye kulobye ivi va dya mabulu hi swa timhaka ta khale ni swa mihluvukiso ya miganga.

Loko swi ta eka khonothexini ya vukhongeri bya **mukhalabye** wa sweswi yi hundzukile, hikuva se u tala ku va a khongela hi ndlela ya xikreste laha a khongelaka Xikwembu xa le matilweni. U dzunisa Xikwembu eka tikereke to karhi tanihi ya AFM, Full Gospel, EPC, ZCC, Pentekosta, ni tin'wana ni tin'wana. Swi ya hi moya wa yena ku ri wu tsakela yihi. Hambiswiritano, **mukhalabye** wa sweswi u va a ri hi swiyimo swo hambana, hikokwalaho lowo nwa byalwa no tirhisa swidzidzirisi a nga va a ha khomelerile eka vukhongeri bya ndhavuko byo gandzela mimoya ya vakokwani-wa-kokwana hi ku phahla egandzelweni no tshemba eka tin'anga. Nakambe swa endleka leswaku mukhalabye loyi a va a ri exikarhi a nga phahli a tlhela a nga ngheni kereke. Mhaka ya khonothexini ya vukhongeri bya **mukhalabye** wa sweswi yi seketela hi kokwana E.T. Shihlomule loko a ku:

Mukhalabye wa sweswi, loyi a nga nwiki byalwa, u khongela hi ku gandzela Xikwembu xa matilo lexi a pfumelaka eka xona hi moya ni ntiyiso lowu heleleke. Ku tiyisa ripfumelo ra yena u ya ekerekeni kanharhu hi vhiki, ku nga Musumbunuku, Ravunharhu na Sonto. U

© University of Venda

humesa ni vukhume n'hweti yin'wana ni yin'wana leswaku loko a lova a lahliwa hi ndlela yo hlonipheka hi mufundhisi.

Ntshaho lowu wu kombisa mhaka ya leswaku **mukhalabye** wa sweswi, ngopfungopfu loyi a nga ni ripfumelo ro tshemba eka Xikwembu xa matilo, vukhongeri bya yena i ku ya ekerekeni ivi a tlhela a nyikela mali leswaku Xikwembu xi n'wi endlela swilo hi tintswalo ni mikateko ni leswaku loko a lova a va ni malahliwelo yo xiximeka hi mufundhisi. Kokwana M.L. Mayinga u tiyisisa khonothexini ya vukhongeri bya **mukhalabye** wa sweswi hi ndlela leyi:

I ntiyiso leswaku mukhalabye wa masiku lawa vukhongeri bya yena i ku gandzela Xikwembu xa matilo, mutumbuluxi wa tilo ni misava. Kambe swa endleka leswaku mukhalabye wo karhi a tumbela endzeni ka kereke a ha khomelerile eka ripfumelo ra ndhavuko ro phahla, kumbe a nga weli eka ripfumelo ro karhi o tihanyela ntsena ri xa ri ya emahlweni.

Kokwana Mayinga va yima ni ntshaho wa kokwana Shihlomule hi ku tiyisisa leswaku vakhalabye van'wana, vukhongeri bya vona i ku gandzela no tshemba eka Xikwembu xa matilo, kambe a swi vuli swona leswaku vakhalabye va sweswi hinkwavo va nghena kereke, va ha ri kona van'wana lava ha phahlaka ni lava nga exikarhi, va nga hava vukhongeri byo karhi lebyi va welaka eka byona.

4.2.6.6 Swiyila swa **mukhalabye** wa sweswi

Mukhalabye wa masiku lawa na yena wa ha landzelela swiyila tanihi mukhalabye wa khale leswaku a sirheleleka ni ku papalata makhombo ku ri a kota ku hanya hi ndlela leyinene na ku hlayisa ndhavuko wa rixaka. Swiyila leswi a faneleke ku swi landzelela swa fana ni swa mukhalabye wa khale leswi paluxiweke eka **4.2.5.6** eka khonothexini ya swiyila swa mukhalabye wa khale. Hambiswiritano, a hi vakhalabye hinkwavo va sweswi lava ha landzelelaka swiyila, va kona van'wana lava nga swi landzeleleki, va nga riki na mhaka na swona. Hi swona swi va vangelaka makhombo yo tanihi ku *khuma, xinyama, ritukulu, ku pfimba khwiri ni milenge, hisiwa hi munhu loyi a hisaka* na *ku ka ku nga ha ri ninhlonipho.*

4.2.7 Khonothexini ya rito **Nhwanyana**

Loko munhu wo karhi a twa rito **nhwanyana** u va ni swifaniso swa swihlawulekisi swo hambanahambana emiehleketweni ya yena swa mitolovelo leyi fambelanisiwaka na rona. Rito **nhwanyana** ri fambelanisiwa na swihlawulekisi swo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tanihi *xivumbeko, maambalelo, mikhuva ni mitolovelo, mitirho ni rihanyo, swihungasi ni vukhongeri* na *swiyila.* Nhlamuselo ya khonothexini ya rito **nhwanyana** ya hambana mayelana ni swihlawulekisi leswi boxiweke laha henhla, hikuva yi ya hi munhu wo karhi, wa ndhawu yo karhi, ndhavuko wo karhi ni vutivi byo karhi. Mhaka ya ku hambana ka khonothexini ya rito **nhwanyana** ku ya hi tindhawu ni mikarhi yi seketeriwa hi Leech (1975:14) loko a ku:

> **Obviously, connotations are apt to vary from age group to age group and from society to society.**

Hi ntshaho lowu Leech u tshikilela mhaka ya leswaku khonothexini ya rito ro karhi yi tala ku hambana ku ya hi ku hambana ka malembe ya ntlawa wa vanhu vo karhi ni van'wana, ku nga lavantsongo, lavakulu ni lava dyuhaleke yi tlhela yi hambana ku ya hi vaaki va ndhawu yo karhi ni van'wana va yo karhi. Khonothexini ya rito **nhwanyana** yi ta xopaxopiwa hi ku pimanisa **nhwanyana** wa khale ka khaleni ku fika **1975** ni **nhwanyana** wa sweswi wa kwalomu ka va **1976** ku fika **2012**.

4.2.7.1 Xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale

Khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale yi fambelanisiwa ni ku va a ri ni mavele lamakulu ya nga ni xirhengele. Miri wa yena wu vonaka hi ku va a tlhaverile makanja exikandzeni na swibayana emavokweni ni le milengeni. Ehansi ka mavele ku ya fika exisutini a a va a tlhaverile tihlanga. A a va a boxile tindleve ku komba ku ri i Mutsonga. Tanihi mufana wa khale, miri a hlamba hi ximilana xa dinda. Kokwana Leah N'wa-Sikheto Ngobeni u seketela mhaka ya khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale hi ku vula leswi:

> **Nhwanyana u ni mavele lamakulu yo va ya yimile ya tlhela ya ri ni xirhengele. A a tlhavela swibayana emilengeni ni le mavokweni, a tsala mavito yo bomba xinhwana yo tanihi Chinghisa, Kwatisa, Vutisa, Lan'wisa, Dayina, Khawurisa, Lerisa, Fambisa, Monyisa, Tlavanisa, Tshikisa, Nengwisa , Topisa ni man'wana ni man'wana. Exikandzeni a a tlhavela makanja hi xigatlu, mutwa kumbe nereta. Loko ku ta tumbuluka tikoxikaya ra Gazankulu hi va 1969/70 makanja se a ya vuriwa Gazankulu.**

Kokwana N'wa-Sikheto hi ntshaho lowu wa yena u tiyisisa xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale lexi boxiweke xa leswaku a a tlhavela swibayani emavokweni ni milengeni swa mavito yo bomba xinhwana ni makanja exikandzeni ya Xigaza ku komba ku ri i Mutsonga wa xiviri. Ku ya hi kokwana N'waRisimati Hlungwani,

© University of Venda

khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale yi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi:

> **A vonaka hi ku va a a tlhaverile swibayana swa xivhilwana ni makanja manharhu exikandzeni, kasi emarhameni swivhilwana swimbirhi ni makanja manharhu. Swibayana a a swi tlhaveriwa hi tinayiti ta mune ni nkuma wa ntima lowu a wu totiwa laha ku tlhaveriweke. Exisutini a a tlhavela tihlanga ku sukela emaveleni ku ya fika exisutini hi mutwa wa murhi wa xigatlu ni xirhezani. Swibayana ni tihlanga a swi tlhaveriwa hi nkarhi wa vuxika ku ri swi nga rhumbeli kumbe ku ka swi nga holi.**

Kokwana N'wa-Risimati u tshikilela khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale lexi paluxiweke hi kokwana N'wa-Sikheto hi ku engetela muxaka wa swibayana leswi **nhwanyana** wa khale a tlhavela swona ni matlhavelelo ya swona, matlhavelelo ya tihlanga na nkarhi lowu haswimbirhi a swi tlhaveriwa hi wona. Kokwana N'wa-Nkhwaxu Muhlava u boxa khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **A a tlhavela makanja emombyeni ni le marhameni kumbe tihlanga letikulu ehansi ka mahlo (tidzivadziva). A a tlhavela tihlanga emirini ehansi ka mavele ku fika exisutini. Loko a nga tlhavelangi tihlanga a ri eku khideni ni vanhwanyana kulobye a hlekiwa a ze a rila. Emavokweni ni le milengeni a a tlhavela swibayana swa swilo swo hambanahambana swo tanihi sakasaka, sigidani, ndhayimani kumbe nhlampfi ku tikhavisa na ku bomba hi swona. A tshama a basile tanihileswi a hlamba miri hi ximilana xa dinda.**

Ntshaho wa kokwana N'wa-Nkhwaxu wu engetela mhaka ya leswaku **nhwanyana** wa khale a a tlhavela tihlanga letikulu ehansi ka mahlo, loko a nga tlhavelanga tihlanga a hlekiwa. U tlhela a boxa mavito ya swibayana leswi a swi tlhavela ni xivangelo xa ku hikokwalaho ka yini a swi tlhavela ni leswaku miri wa yena a wu tshama wu basile. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **U tikomba hi ku va a a tlhaverile swibayana leswi a swi tlhaveriwa hi ku sila makala ya ntima ya va mapa kutani ku tlhaveriwa nhlonge hi tinayiti timbirhi ku huma ngati yi suriwa, ku tlhaveriwa ra vumbirhi ivi ku totiwa mapa lawaya ya nga siriwa. Swibayana swa kona a swi ri swa mavito yo bomba hi wona xinhwana yo tanihi Khonjhiwe, Vhamiya, miqin'ose, Yinjhwasi, Dhlabiye, Bhekhasi, ni man'wana ni man'wana. A va a boxile tindleve ku komba ku ri i Muchangana.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Kokwana N'wa-Socha u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale xa leswaku a tikomba hi ku va a a tlhaverile swibayana swa mavito lama a ma boxeke ku ya hilaha a tshamaka kona no va a boxile tindleve. Swivumbeko swa khonothexini ya **nhwanyana** wa khale swa mune leswi andlariweke laha henhla hi vakokwana , swi tiyisa mhaka ya leswaku khonothexini ya rito yi ya hi mavonelo, matitwelo, vutivi ni ntokoto wa munhu wo karhi, wa ndhawu yo karhi ni nkarhi wo karhi. Hinkwavo vakokwana va boxa mhaka ya leswaku **nhwanyana** wa khale a tlhavela swibayana, ko hambana matlhavelelo, muxaka ni mavito ya swona. Ku hambana ka swona swi vangiwile hi vaakelwana va vona tanihi vanhwanyana va le ka Malamulele, Hlanganani na le Giyani va akelaneke ni Vavhenda, va le Ritavi va akelaneke ni Vapedi ni va le Bushbuckridge va akelaneke ni Vasuthu ni Maswati. Junod (1927:178) u kandziyela khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa khale hi ndlela leyi:

> **In former times, the Vatsonga girls used to disfigure themselves by making very big pimples on the forehead, the nose and the cheeks. Hence the name of knobneusen which they were given by the boers in Speloken.**

Junod hi ntshaho wa yena u kandziyela mhaka leyi paluxiweke hi vakokwana N'wa-Sikheto, N'wa-Matombi na N'wa-Socha ya leswaku **nhwanyana** wa khale a a tlhavela swibayana. Ku ya hi yena **nhwanyana** wa khale wa Mutsonga a tlhavela swibayana emombyeni, enhompfini na le marhameni. Hi swona swi nga endla leswaku va thyiwa vito ra *knobneusen* hi Mabunu ya le Xipilongo. *Knobneusen* i vito leri kongomisaka eka vanhu lava tlhavelaka swibayana etinhompfini ta vona.

4.2.7.2 Maambalelo ya **nhwanyana** wa khale

Khale ka khaleni ku nga si va na Giyani, ni Vaneri va Maswisa va nga si ta eValdezia hi **1875**, **nhwanyana** a a ambala madzovo ya swifuwo ni swihari tanihi mufana wa khale. Etindleveni, enhan'wini, emavokweni ni le milengeni a bela mabyanyi yo lukiwa. Tshavalala (2009:13) eka ndzavisiso wa yena u kumile leswaku hakunene **nhwanyana** wa khale a a ambala swiambalo swa madzovo ivi enhan'wini ni le mavokweni a a bela byanyi byo lukiwa bya swibetse. Emikondzweni a a ku nga ambariwi nchumu. Loko Vatlhohe va fika eDzongeni wa tiko ra Afrika, ku vile ni ku cinca lokukulu eka maambalelo ya **nhwanyana** wa khale. Ku cinca loku ku vangiwile hikuva Valungu a va ri na vuswikoti ni vutshila byo rhunga malapi. Vatlhohe i vanhu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vo rhandza swihari, kutani ku swi sirhelela, va sungurile ku yirisa ku swi hlota no swi dlaya. Mhaka leyi yi vile na nkucetelo eka ambalelo ra Vatsonga, ku katsa na **nhwanyana** wa xikhale. U sungurile ku ambala xibelana xo koma lexi a va xi vitana ku ri i xoti - hikokwalaho ko va xi komile ngopfu ni Yele, a boha miceka, a bela vuhlalu etindleveni, vusenga emavokweni ni le milengeni ni tikhwini exisutini, kasi emikondzweni u sungule ku hamba a ambala *marhiphosi* kumbe *masandhazi*. *Marhiphosi* i titanghu ta pulasitiki miri wa tona hinkwawo, kasi *masandhazi* i titeki ta xikhale ta xisati. Mhaka ya maambalelo ya **nhwanyana** wa khale yi seketela hi kokwana Leah N'wa-Sikheto Ngobeni loko a ku:

> **Nhwanyana a a ambala tinguvu ta Xoti (Xigqebezana) to fika ehenhla ka matsolo, to dayiniwa hi dayina ni ku fasiwa swipereta. Emirini a a ambala Yele kumbe Mutoriyani kumbe xikipa xa lapi ro rhetela ra xikuvukuvu. A tlhandlekela hi ku boha miceka leyi a yi hambana ni ya wansati yo tanihi Xiyadani ivi ehenhla a boha nceka wo dayiniwa wu fasiwile swipereta. Enhan'wini ni le tindleveni a a bela vuhlalu. Emilengeni ni le mavokweni a bela vusenga byo hambanahambana, kasi emikondzweni a ambala marhiphosi.**

Ntshaho wa kokwana N'wa-Sikheto wu seketela khonothexini ya ambalelo ra **nhwanyana** loko se Valungu va fikile ni vutshila byo rhunga malapi, tinsimbhi to dzinga vusenga ni vuhlalu. Tshavalala (2009:13-17) u yima ni ambalelo ra nhwanyana wa khale ra loko se ku fikile Valungu eAfrika leri boxiweke laha henhla ni ku paluxa leswaku xibelani xa Xoti a a xi ambalela ku ri a hambaniseka ni vavasati ni vakhegula. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **nhwanyana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Nhwanyana a a ambala xibelana xo koma lexi a xi vuriwa Xoti xo khavisiwa hi swipereta, Xizambhana na Nsota, ivi a ambala vhesiti ni ku boha nceka wun'we wa Rimhangele. Enhlokweni a vekela Xifezani kumbe xipereta, kasi etindleveni ni le nhan'wini a bela vuhlalu. Emavokweni a a bela vusenga byo tshwuka lebyi vuriwaka Fanyafanya, byo basa Xithomulana na Nchonchwana bya xitshopana kasi exineneni a bela masindza. Exikokolweni a bela xikhalamazula loko emilengeni a bela Madeha lama ku nga vusenga bya ntima ni ringoti leri huleriweke timbhovhu (tinyungu to yelana ni timongo). Emikondzweni a a ambala masandhazi.**

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Risimati wa le Limpopo eka Malamulele (Xikundu) u tshikilela khonothexini ya maambalelo ya **nhwanyana** wa khale. Vonelo ra yena ri yelana ni ra kokwana N'wa-Sikheto wa le Limpopo eHlanganani (Riverplaats), havambirhi va kombisa ku ri **nhwanyana** wa khale a boha xibelana xa Xoti exisutini,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

enhlokweni a vekela *Xifezani*, a boha vuhlalu enhan'wini ni le tindleveni, kasi emavokweni ni le milengeni a a bela vusenga na le mikondzweni marhiphosi na masandhazi. Mitshaho ya vakokwana havambirhi ka vona ya fana hi mhaka ya leswaku va kumeka va tshama ekusuhi na kusuhi, a hi le kule na le kule ngopfu. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane ku ya hi yena ambalelo ra **nhwanyana** wa khale u ri hlamusela hi ndlela leyi:

> **Nhwanyana a a ambala miceka ya ndhavuko leyi vuriwaka Xidwachi na Xisambi. Loko a ya emichongolweni miceka leyi a yi boha a yi va yi khavisiwile hi ku yi rhungelela vuhlalu. Enhan'wini a boha swo lukiwa hi vugoda leswi a va ku i Mbhokazi. Etindleveni a a bela manqinqi kumbe swikhiyana. Enhlokweni a nga bohi nchumu, a a yi hlamba yi basa hi ximilani xa dinda. Emirini a ambala Xikimawa xo yelana ni Yele. Emavokweni a a bela mabendlele kumbe loko a ya eku cineni ka xifasi a bela vusenga. Emilengeni a boha vugoda byo lukiwa hi micila ya tihongonyi, kasi emikondzweni a nga ambali nchumu.**

Ntshaho wa kokwana N'wa-Socha wa le Mpumalanga eBushbuckridge (Thulamahashi) wa hambana ni wa vakokwana N'waSikheto na N'waRisimati, hikuva **nhwanyana** ku ya hi hala ka vona a nga ambali *xibelana* na mavito ya *miceka* ya hambana ni ya le ka Malamulele na le Hlanganani. U tlhela a hambana hi *Xidwachi* ni *Yele* na leswaku **nhwanyana** wa le Buxi a a nga ambali nchumu emikondzweni. Ku hambana loku ku tiyisisa mhaka ya leswaku khonothexini yi hambana ku ya hi tindhawu ni miganga ya lomu vanhu vo karhi va tshamaka kona.

4.2.7.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa khale

Nhwanyana wa khale a a etlela eka yindlu leyi vuriwaka nhanga. Loko a huweleriwa hi mhani wa yena a nga pfumeli a ku whee, kambe a ku mhanii! A ya emusevethweni a nga si khomba laha a ku ciniwa tinghoma ni ku dyondza milawu ya ku loko se a kurile a fanele ku hanyisa ku yini. A a nghena khomba loko se a vupfile, hambi o sungula ku vona masiku, a fanele a heta malembe mambirhi, va ku wa ha vupfa. Makungahatelo ya yena, a swekeriwa murhi wu katsiwa ni masiku ya yena ivi a nwisiwa leswaku loko a endla swa masangu a nga bihi emirini. Loko a tshamisa ehansi a nga tluntlami, naswona a nga bi matsanya. Loko a tshama ehansi a a nava milenge kumbe a ba xitseve. A a nga tshami exitulwini, kambe a tshama esangwini, hikuva a a swi yila ku va a tshama exitulwini, hikokwalaho ko chava ku ri a nga tshuka a tshamisa ivi a hangama milenge kutani a voneriwa. A a nga kahluli a tekiwa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

a rhanga hi ku dyondza milawu ni mitirho. Ku seketela mhaka leyi ya mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa khale, kokwana N'wa-Nkwaxu Muhlava u ri:

> **Loko a sungula ku vona masiku a byela kokwana kumbe hahani, a ku nga byeriwi mhani a ku ri nhlamba ku va byela. A a nga fambifambi nivusiku, handle ka loko a ya etikhombeni, a famba ni van'wana vanhwanyana ni vavasati. Ku famba ka yena a ku ri ku bomba a ya exigubini. Loko a xewetiwa a a khidzama ehansi hi matsolo ku kombisa nhlonipho. Loko a vitaniwa hi lavakulu a ku xewee, a nga vuli ku ri ndza pfumela. A khomba a ri na kwalomu ka va khumenkombo wa malembe se a ri na malembe mambirhi kumbe manharhu a ri karhi a vona masiku. Loko mi ri mahahlwa ku rhanga lontsongo a vona nkarhi a nga khombi, a boheka ku yimela lonkulu a vona masiku na yena ku nga kona va nga ta khomba swin'we. Loko a hatlisela ku vona masiku a ha ri ntsongo a va n'wi endlela mirhi yo yimisa nyoka leswaku a rhanga a kula ni ku tiyela ku ringanela ku khomba.**

Ntshaho wa kokwana N'wa-Nkhwaxu wu kandziyela ngopfu ntolovelo wa timhaka ta **nhwanyana** wa khale loko se a vona nkarhi mayelana ni leswi a swi fanele ku endliwa ni ku a nga fambi vusiku, naswona loko a xewetiwa a khidzama hi matsolo ku kombisa xichavo. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u tiyisisa mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa khale loko a ku:

> **Nhwanyana a a rhanga hi ku ya emusevethweni a nga si khomba. A a nghena khomba se a vupfile a ri na malembe ya kwalomu ka khumenkombo, laha a dyondzisiwa ku xixima nuna ni va le vukatini. A nga orhi ndzilo ni vafana a orha exitangeni a tshamile ni vakhegulu va karhi va n'wi hlayela mitsheketo no n'wi dyondzisa milawu. A a xixima loko a vitaniwa hi vatswari, a ku xewe, papaa, kumbe mhaa! Loko a hundza emutini wo karhi a ndzawuta no xewetiwa na yena a va pfuxerisa. Loko a heleketana ni vanghana va yena a va fika va tshamisa ehansi va lelana. Loko a yisa swakudya eka lavakulu a a khinsama ivi a ku hi leswi swakudya. A a nga yi eka vajaha ra yena a nga si lovoriwa.**

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Risimati u tiyisisa leswi anekiweke hi kokwana N'wa-Sikheto mayelana ni mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa khale. Rikhotso (1985:46) u seketela xikongomelo xa vukhomba lexi boxiweke hi kokwana N'wa-Risimati hi ku vula leswaku a ku ri ku dyondzisa **nhwanyana** wa khale ku tiva milawu ya mahanyelo ya xisati ni ku tiyisela evukatini. U engetela mhaka ya leswaku **nhwanyana** wa khale a nga orhi ndzilo ni vafana, kambe a a orha exitangeni, loko a hundza muti wo karhi a ndzawuta no xixima loko a yisela lavakulu swakudya.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Kokwana N'wa-Matombi Wisani ku ya hi yena mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa khale hi leyi:

> **A a nga pfumeleriwi ku nghena xikolo ku sukela hi vo 1875 loko Maswisa va tisile dyondzo eka Vatsonga ku fikela hi vo 1940, hikuva a va ku a nga tolovelana ni vafana ivi a gangana na vona va n'wi hungukisa. Loko a ha ri ntsongo a yisiwa emusevethweni a ya dyondzisiwa milawu ya vusati laha a tithya ni vito rintshwa ro tanihi Khubani, Patironi, Mayilahla, Mjaji, Mthavini, Ndaheni, ni man'wana ni man'wana. A nga dyi nyama ya huku ni mandza ya yona. Byala na byona a nga languteriwi ku byi nwa. Loko se a khombile a nga ha ngheni exivaleni xa tihomu a nusa vulongo. Loko a sungula ku vona masiku a byela hahani wa yena, kutani endzhaku ka malembe mambirhi a cina ngoma ya vukhomba ku ringana vhiki hinkwaro hi vuxika. Evukhombeni a dyondzisiwa ku tiyisela swiyimo swo tika no hlonipha ni leswi a fanerile ku tikhomisa xiswona evukatini. Loko se a khombile a etlela eka yindlu ya yena leyi a yi vuriwa nhanga.**

Kokwana N'wa-Matombi u paluxa mhaka ya risima eka ntshaho wa yena ya leswaku khale **nhwanyana** a nga pfumeleriwi ku nghena xikolo hi ku chava ku ri a ta va ni vutlhomamahlo ivi vafana va n'wi kanganyisa hi ku n'wi tikisa ni leswaku a nga dyi nyama ya huku hikuva a va ku; **nhwanyana** i huku yo khomela vayeni, naswona a va chava ku ri loko a dya mandza ni nyama ya huku u ta hatlisela ku kula a sungula ku vona masiku a ha ri ntsongo hi malembe. Rikhotso (1985:20) u seketela mhaka ya leswaku khale a va ku *nhwanyana i huku yo khomela vayeni*, naswona *a a nga pfumeleriwi ku dya nyama ya huku ni mandza ya yona* ni leswaku *a kombisa xichavo hi ku khinsama* eka *lavakulu*. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u hlamusela mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa khale hi ndlela leyi:

> **Nhwanyana a a hlonipha, naswona a nga fambi vusiku. A a nga tienghenisi eka swa vukati a ha ri ntsongo. Ku komba ku ri se i ntombi u kurile a cina ngoma ya vukhomba. Loko a vona mikarhi a byela mhanintsongo vona va ya byela mhani wa yena. Loko a vitaniwa hi tata wa yena a ku bava, kasi loko a vitaniwa hi mhani wa yena a ku mhake! Loko a vitaniwa hi lavakulu kumbe ku va yisela swakudya a guqa (ku khinsama) emahlweni ka vona ku kombisa xichavo. Makunguhatelo ya yena, loko a a sungula ku vona masiku, hahani/kokwana wa yena a ya en'angeni yi n'wi nyika murhi wa xikundzu wu katsiwa ni lapi leri nga ni masiku ya yena yo sungula ku bohiwa fundzu ivi va n'wi swekela a nwa, ximbitana ni lapi swi fihliwa, hambi o endla swa masangu a a nga bihi emirini. Loko se a lovoriwa hahani/kokwana a a fihlunula ximbitana a tlhelela en'angeni yi sweka murhi wa xikundzu nakambe a nwisiwa ku pfula mbeleko. Kasi, loko a ri masikwini a tirhisa xidzobyana**

© University of Venda

> **lexi nga chukiwa xi olova swinene, a xi gwarha tanihi phede kumbe lilete ya masiku lawa. Loko Valungu se va tile ni malapi a tirhisa lapi.**

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Socha u tiyisisa mhaka leyi paluxiweke hi vakokwana N'wa-Sikheto, N'wa-Risimati na N'wa-Matombi, vo hambana hi ku a byela mani **nhwanyana** wa khale loko a sungula ku vona masiku na rito *guqa* na *khinsama* kumbe *khidzama* hikokwalaho ka nkucetelo wa vaakelwana lava va tshamaka ekusuhi na vona tanihi laha swi boxiweke hakona eka **4.2.7.2** laha henhla. U tlhela a tiyisisa mhaka ya makungahatelo ya nhwanyana wa khale leyi boxiweke laha henhla, ku ri a nga tshuki a biha emirini a nga si tekiwa. Loko a ri masikwini a gwarha xidzobyana tanihi phede/lilete ivi a cinca a tirhisa lapi. Junod (1927:176) na yena u tshikilela ntolovelo lowu **nhwanyana** wa khale a wu landzelela loko a sungula ku vona masiku loko a ku:

> **She would confess to her mother (*mhanintsongo*) that her menses (tinhweti, viz. Months) had appeared for the first time and the mother (*mhanintsongo*) would simply answer: Hi ku kula leswo – this means growth. Then this would be communicated to her grandmother who will also tell her biological mother. Thereupon, the grannies would be assembled to teach her the ways of how she must handle herself in times of her menses.**

Junod hi ntshaho lowu u tshikilela mhaka leyi boxiweke hi vakokwana laha henhla ya leswaku loko **nhwanyana** wa khale a vona masiku ro sungula a byela munhu wo karhi wo tanihi mhanintsongo ivi yena a n'wi byela leswaku a nga chavi, masiku i xikombiso xa leswaku se u kurile. Mhaka ya ku vona ka yena masiku a yi hundziseriwa eka vakokwana , vona va byela mhani wa yena wa ngati, ivi vakhegulu va hlengeletiwa ku ri va ta n'wi laya ku endlela leswaku a ta tiva ku ri u tikhomisa ku yini, loko a vona masiku nhweti yin'wana ni yin'wana.

4.2.7.4 Mitirho ni rihanyo ra **nhwanyana** wa khale

Khonothexini ya **nhwanyana** wa khale hi tlhelo ra mitirho yi fambelanisiwa ni ku kukula tindlu, rivala ni ndyangu, ku sweka swakudya, ku ka mati enambyeni kumbe exihlobyeni, ku hlantswa swibye ni swiambalo, ku rhotela tihunyi enhoveni, ku rhumiwa kun'wana ni kun'wana, ku kandza no pfhumbula mavele, ku sindza no rhidela. A a dyondza ku hulela vuhlalu, ku rima no hlakula masimu, ku kha miroho ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

guxe. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u seketela mhaka ya khonothexini ya mitirho ya **nhwanyana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Nhwanyana a a tirha ku kandza no pfhumbula mavele, ku sweka swakudya swo hambanahambana, ku rima no hlakula masimu, ku tshovela no khumuzela mavele, ku sindza tindlu ni ndyangu. Ku kukula, ku tlhorhela no kandza kumbe ku katinga timanga, ku kandza n'wahuva ni xigugu.**

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Risimati u tiyisisa mhaka leyi boxiweke laha henhla mayelana ni mitirho ya **nhwanyana** wa khale. Kokwana Leah N'wa-Sikheto Ngobeni u hlamusela mitirho ya **nhwanyana** wa khale hi ku vula leswi:

> **Mitirho ya nhwanyana, a a ku ri ku tlhokola no pfhumbula mavele, ku tshova tihunyi leswaku a va a ri ni xithopo xa yena, ku endla misava a sindza hi vulongo, ku rima masimu no hlakula, ku hubuta nimixo a kukula rivala kumbe ndyangu. A a dyondzisiwa ku hulela vuhlalu hi mana wa yena kumbe kokwana.**

Eka ntshaho lowu Kokwana N'wa-Sikheto u kombisa khonothexini ya mitirho ya **nhwanyana** wa khale hi ku engetela leswaku a a ri na xithopo xa yena xa tihunyi hikuva loko a sweka a nga tirhisi ta van'wana, a a tirhisa leti a nga rhotela. Mhaka yin'wana ya nkoka i ku a a hubuta hi mahlambandlopfu a kukula rivala. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tshikilela khonothexini ya mitirho ya **nhwanyana** wa khale hi ku boxa leswi:

> **Mitirho ya nhwanyana a a ku ri ku tlhokola na ku pfhumbula mavele, ku sweka swakudya swa tinxakaxaka, ku rima no hlakula masimu, a tlhela a dyondzisiwa ku kheta swilo a swi veka ni ku swi hlayisa hi mfanelo.**

Kokwana N'wa-Socha hi ntshaho wa yena u tshikilela khonothexini ya mitirho ya **nhwanyana** wa khale laha a paluxaka mhaka yintshwa ya leswaku a dyondzisiwa ku kheta swilo a swi veka kahle swi hlayiseka. Junod (1927:171) na yena u kandziyela khonothexini ya mitirho ya **nhwanyana** wa khale loko a ku:

> **The duties of a girl were to steep her mealies, crush mealies to make flour, cut wood, cook her traditional beer, prepare the light beer and smear the floor of her hut.**

Junod hi ntshaho wa yena u kandziyela khonothexini ya mitirho ya **nhwanyana** wa khale leyi andlariweke hi vakokwana laha henhla ya leswaku a tirha ku loveka mavele ya yena ivi a ma tlhokola na ku ma pfhumbula ya huma mugayo, ku tsema

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tihunyi, ku dyondza ku vandzekela byalwa na mahewu na ku sindza nhanga ya yena.

Hi tlhelo ra rihanyo, **nhwanyana** wa khale a va a hanyile kahle emirini, a nga ri munhu wo tshamela ku vabya hikuva a dya switshongo swa le masin'wini leswi boxiweke eka **4.2.1.4** eka rihanyo ra **mufana** wa khale, leswi masiku lama swi nga ha kumekiki hi ku olova. Xavumbirhi, a endla vutiolori hi ku ya ka mati exihlobyeni hi khuwani a rhwala enhlokweni a famba mpfhuka wo leha ku ya ekaya. Xavunharhu, a rhotela tihunyi enhoveni a rhwala a yisa ekaya. Xavumune, a hubuta a kandza ni ku pfhumbula mavele hi tshuri ni musi. Xavutlhanu, a rima ni ku hlakula masimu hi xikomu xa mavoko. Leswi hinkwaswo a swi endla leswaku ngati yi famba kahle, a va a phyuphyile emirini ni le miehleketweni. Kokwana N'wa-Matombi Wisani u seketela mhaka leyi hi ku vula leswi:

> **Nhwanyana a a hlayisa miri wa yena wu va wu hanyile swa hombe hi ku dya switshongo swa le masin'wini leswi akaka miri swo fana ni xidlamutana, xityatyana, marhanga, makwembe, tshopi, xinghwimbi, tihove, timanga, tindluwa, makalavatla ni matimba, leswi a swi hlayisa miri no wu biyelela eka mavabyi. A a tlhela a dya swixevo swo tanihi tinjiya, tintshwa, tintshwamafurha, majenje, masonja, majengelengende ni swidongodi leswi nga ni swiakamiri swa xiyimo xa le henhla swinene.**

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Matombi u tiyisa mhaka ya leswaku **nhwanyana** wa khale a nga ri mbita ya vovo hikuva a dya switshongo swa le masin'wini na swixevo swo hambanahambana leswi a swi boxeke swi nga ni swiakamiri swo tanihi tivhitamini, tikhabohayidireti, mafurha ni oyili na tiprotheni leswi akaka miri no vumba masocha yo wu sirhelela eka mavabyi. Rikhotso (1985:56-57) u seketela mavito ya swixevo leswi paluxiweke hi kokwana N'wa-Matombi. N'anga Mphephu N'wa-Ridonga Shivambu u tshikilela rihanyo ra **nhwanyana** wa khale hi ku vula leswi:

> **Nhwanyana a a endla migingiriko yo tanihi hi ku sindza tindlu ni ndyangu hi vulongo, ku ka mati enambyeni hi khuwani, ku pfuka nimixo a kukula rivala hi nkukulu, ku tlhokola na ku pfhumbula mavele hi tshuri ni musi, ku rhotela tihunyi enhoveni a rhwala tshwinga hi nhloko a yisa ekaya ni ku rima no hlakula masimu. Kambe a swi vuli ku ri a a nga vabyi, a a pfa a vabya mavabyi yo tanihi xilumi, marhuda, muthundhangati, matshantshi, mungu, rigwisani (bya swa ku endla swa masangu ni vanhu va xinuna lavakulu eka yena) ni byin'wana ni byin'wana ivi a yisiwa etin'angeni a ya kuma vutshunguri.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wa N'anga N'wa-Ridonga wu tshikilela ku ri **nhwanyana** wa khale a endla migingiriko yo hambanahambana leyi a yi paluxeke, leyi a yi endla ku ri mbilu ya yena yi ba hi mfanelo, ngati yi famba khwatsi, miri ni miehleketo swi va swi phyuphyile. U tlhela a boxa ku ri a pfa a a vabya mavabyi lama a ma paluxeke ivi a heleketiwa etin'angeni ta Xintima ku ya tshunguriwa. Ku ya hi kokwana N'wa-Nkwaxu Muhlava u paluxa khonothexini ya **nhwanyana** wa khale mayelana ni rihanyo hi ndlela leyi:

> **Nhwanyana a endla migingiriko yo tanihi ku sweka swakudya, ku hlantswa swiambalo na swibye, ku tlhorhela timanga na ku khumudzela mavele, ku kandza xigugu, ku vandza tomongo, ku phikizana na vanhwanyana kulobye hi ku hlambela ematini, ku tsustuma na ku tlanga ntlangu wa khadi ni wa magava. Migingiriko leyi a yi endla ku ri tshama a hanyile emirini.**

Kokwana N'wa-Nkhwaxu u tiyisisa leswaku **nhwanyana** wa khale a endla migingiriko leyi a yi boxeke leyi a yi vanga ku ri a tshama a hanyile enyameni, emoyeni ni le miehleketweni.

4.2.7.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **nhwanyana** wa khale

Swihungaso swa **nhwanyana** wa khale swi fambelanisiwa ni ku tlanga mitlangu yo tanihi *xinombela*, *swikhombana* hi mikarhi ya vukanyi, *mathumbani* hi mikarhi ya muhwani, *xitumbelelana*, xiswathe, magava, xikhagwa, dokisi, ku ya etikhombeni hi mikarhi ya *tikhomba*, *ku phikizana hi ku hlaya milawu ya tikhomba ni vanhwanyana kulobye*, *ku cina emitlangwini a ambarile xibelana* ni *ku cina tinyonga (mukhinyavezo)*. Mathebula (2008:26-32) u yima ni leswaku **nhwanyana** wa khale a tlanga *dokisi*, kambe yena ntlangu lowu u wu vula *tsheretshere*. Hi mikarhi ya swigubu a thawuza ni ku bomba hi ku dzaha fole ra xinefu leri a siyerisana ni vafana loko va karhi va gangisana. Kokwana N'wa-Matombi Wisani u seketela mhaka ya mahungaselo ya **nhwanyana** wa khale hi ku vula leswi:

> **Nhwanyana a a hungasa hi ku tlanga magava, dokisi, xikhagwa, khadi ni ku endla tiheke hi xitambyana hi mavoko mambirhi, ku hlaya milawu ya le tikhombeni, ku cinela ni ku dzabela tikhomba tin'wana hi mikarhi ya tikhomba. Loko se a kurile a ri nhwana, naswona a khombile a bomba hi ku dzaha fole ra xinefu ni ku khida enambyeni.**

Ntshaho lowu wa kokwana N'wa-Matombi wu seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla ya mahungaselo ya **nhwanyana** wa khale, hi ku engetela leswaku a tlanga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kumbe ku huha hi ku endla tiheke hi xitambyana hi titiho a phikizana ni vanhwanyana kulobye ku va ni muhluri hi ku endla heke ya swibokisana swo tala. Mathebula (2008:79-85 na 86-90) u hlamusela hi mitlangu ya *magava* na *khadi* hambikuri *xikhagwa* lexi yena a xi vulaka *khobodo* (91-95) leyi **nhwanyana** wa khale a hungasa hi yona. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u hlamusela khonothexini ya mahungaselo ya **nhwanyana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Ku tlanga xikoliyo kumbe xikelema, magava, khadi (ntambu yi tluriwaka), xitumbelelana ni xiswathe. A a hungasa hi ku rhunga vuhlalu ni swipereta. A a tlhela a hungasa ni hi ku tlanga xitlangwana xa ximanga ni kondlo lexi eka xona a ku biwa dada (xirhendzevutani) hi vanhwanyana vo tala ku ringana khume kumbe ku tlula, laha un'wana a vaka ximanga ivi loyi a khumbaka un'wana a va kondlo, kutani a n'wi hlongorisa va karhi va nghena exikarhi ka lavan'wana ku kondza va ya fika laha va nga sungula kona, loko muhlongorisi a khoma muhlongorisiwa hi yena muhluri, kasi loko a nga n'wi khomi muhluri i muhlongorisiwa.**

Hi ntshaho lowu wa yena kokwana N'wa-Risimati u tiyisa khonothexini ya mahungaselo ya **nhwanyana** wa khale hi ku engetela swo hambanahambana tanihi ku tlanga xikoliyo kumbe xikelema, ku rhunga vuhlalu ni swipereta ni ku tlanga xitlangwana xa ximanga khoma kondlo. Mathebula (2008:45-50 na 51-55) u yima ni leswaku nhwanyana wa khale a a hungasa hi ku tlanga *xitumbelelana* na *kondlo ni ximanga*. Ku ya hi kokwana N'wa-Manavele Shiviti **nhwanyana** wa khale a hungasa hi ku endla leswi:

> **Ku chaya xipedani, mutlamango ni xizambi. Hi mikarhi ya xigubu a hungasa hi ku thawuza. A a tlhela a hungasa hi ku cina xifasi ni ku tlanga budu (Lowu i ntlangu wa vanhwanyana lowu va wu tlangaka va ri ntlawa, ivi va endla bolo hi malapi kumbe magume laha ku sungula ka ntlangu nhwanyana un'wana a khuzaka vito ra un'wana a hoxa bolo ehenhla ivi lavan'wana va tsutsuma. Loko loyi a nga khuziwa a khoma bolo wa va yimisa va nga ha tsutsumi ivi a ba loyi a nga kusuhi na yena hi bolo. Loko a n'wi ba lavan'wana va vuya ivi ntlangu wu sungurisa, loyi a nga biwa hi yena se a hoxaka bolo a huwelela vito ra un'wana, sweswosweswo).**

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Manavele u kombisa khonothexini ya **nhwanyana** wa khale mayelana ni mahungaselo ya yena ku ri ku chaya xipendani, mutlamango ni xizambi, ku thawuza exigubini ni ku tlanga budu. Kokwana khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tshikilela khonothexini ya **nhwanyana** wa khale mayelana ni mahungaselo ya yena loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nhwanyana a a hungasa hi ku chaya xipendani kumbe xiphiyana. A a hungasa ni hi ku khida enambyeni a phikizana ni vahwanyana kulobye hi ku hlambela, ku nyupela no ba xigagaga. Xigagaga swi vula ku hlambela u ganamile hi xikosi ematini. A a tlhela a hungasa hi ku tlanga xitlangwana xin'wana xi vuriwaka makwayikwayi. Eka xitlangwana lexi nhwanyana a boxa swikotikoti swimbirhi swa khondhasi kumbe nhlampfi ivi a hulela titambhu timbirhi, yin'we eka xin'wana, kutani a khandziya ehenhla ka swona a nghenisa titambhu exikarhi ka swikunwani a khomelerile titambhu hi mavoko a famba a encenyeta munhu wo ambala titanghu ta makwayikwayi. A phikizana ni vahwanyana lavan'wana laha loyi a fambaka mpfhuka wo leha ku tlula hinkwavo a nga wi a ri muhluri eka xitlangwana lexi.

Kokwana N'wa-Socha u tshikilela khonothexini ya mahungaselo ya **nhwanyana** wa khale hi ku engetela ku ri a chaya xiphiyana ni ku tlanga xitlangwana lexi vitiwaka makwayikwayi. Ku hambana ka tihlamuselo ta mahungaselo ya **nhwanyana** wa khale i mhaka ya ku hambana ka tindhawu ta lomu vavutisiwa va kumekaka va tshama kona, kambe swo tala swa tihlamuselo ta vona swa fana na ku yelana swo tanihi ku chaya xipendani, ku tlanga magava, dokisi, xikhagwa na khadi. Junod (1927:175) na yena u kandziyela khonothexini ya mahungaselo ya **nhwanyana** wa khale hi mukhuva lowu:

Another old game is found in various forms in a great number of countries, is the mathakisana (magava) in English called knuckle bones. Girls gather stones of the nkanye fruit (tinfula), dig a hole and put them into it. One of them takes a kind of ball (shigungu) perhaps a small sala fruit or any other fruit. She throws it into the air and in the meantime takes out of the hole four or five stones and puts them back leaving only one outside.

Hi ntshaho lowu Junod u kandziyela khonothexini ya mahungaselo ya **nhwanyana** wa khale hi ku nyika xikombiso xa ntlangu wa magava lowu tlangiwaka ematikweni yo tala hi tindlela to hambanahambana. Ku ya hi yena vanhwanyana va hlengeleta swikangalafula swa mihandzu ya murhi wa nkanyi ivi va cela xigojana va swi chela kona , se nhwanyana un'we hi nkarhi a teka xibolwana xa muhandzu wa murhi was ala ivi a xi hoxa ehenhla katani a humesa swikangalafula swa mune kumbe ntlhanu exigojanini, ivi a tlhela a tlherisela leswin'wana ku sala xin'we ehandle. Loko a nga kota ku heta swikangalafula hinkwaswo exigojanini hi ku tlanga ntlangu lowu hi yena muhluri. Loko lavan'wana vanhwanyana na vona vo kota ku kuma swin'wana swikangalafula, ku hlayeriwa ku ri hi wihi a nga na swo tala ku tlula hinkwavo, hileswaku ku ta va yena muhluri.

© University of Venda

Khonothexini ya vukhongeri bya **nhwanyana** wa khale a ku ri ku phahla tanihi **mufana** wa khale. N'anga Mphephu N'wa-Ridonga Shivambu u seketela mhaka ya vukhongeri bya **nhwanyana** wa khale loko a ku:

> **Nhwanyana a a phahliwa hi byalwavusila kumbe swibyalwana ni fole ra xinefu. Muphahli a a rhanga hi ku chela fole na byalwa egandzelweni ku vikela mikwembu. Loko a fanerile ku cina ngoma ya vukhomba muphahli a a vulavulela egandzelweni a ku: 'Namuntlha hi loyi n'wana wa n'wina wa xirhundzu wa wela, mi byelana hinkwenu, vahahani, vabava, vakokwani na n'wina hi nga mi tiviki, mi n'wi biyelela eka valala, na yena huhwi kahle a chachaa, ku fana ni van'wana'.**

Hi ntshaho lowu N'anga N'wa-Ridonga u tiyisa leswaku **nhwanyana** wa khale a phahliwa tanihi **mufana** wa khale ku n'wi khulelela ndlela ku ri a cina kahle vukhomba, a nga humeleli hi swo biha. Ku chela fole na byalwa egandzelweni swi tekiwa ku ri mbulavurisano exikarhi ka vanhu ni mikwembu ya ka vona. N'anga Shikhavela Frank Chauke u tiyisisa ku ri **nhwanyana** wa khale a phahliwa hi ku vula leswi:

> **Nhwanyana a a sumiwa ku sungula loko se a kurile hi hahani eka vakokwani ni mana wa yena, kutani vakokwani va n'wi laya ku ri u fanele a hanyisa ku yini. Lembe leri landzelaka a a cineriwa kumbe hi ravunharhu. Loko ku fika siku ro a nghena vukhomba a phahliwa ku vikeriwa mikwembu hinkwayo ya muti ku ri n'wana hi loyi u kurile a nghene kahle vukhomba a tlhela a huma kahle, mi n'wi biyelela. A a ku laviwa ni n'anga yi n'wi tlhavela tihlanga emirini no n'wi tota mirhi yo n'wi biya na le ndlwini leyi a nga ta nghena eka yona vukhomba a ku fumbiwa (ku tirhiwa hi mirhi ya n'anga) ku ri a biyeleleka a nga khomi hi switlhavi.**

Eka ntshaho lowu n'anga Chauke u tiyisisa ku ri hakunene **nhwanyana** wa khale a phahliwa loko a nghena ngoma ya vukhomba tanihi **mufana** loko a ya tlula ndzilo engomeni ya ka madlala no tlhela a tlhaveriwa hi n'anga ku n'wi biya hi mirhi ni yindlu leyi a nghenelaka eka yona a yi biyiwa hi mirhi ku hlongola makhombo. N'anga N'wa-Rhovi Rikhotso u tshikilela khonothexixni ya vukhongeri bya **nhwanyana** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Loko nhwanyana a karhatiwa hi vuvabyi hikokwalaho ka mikwembu ya le ka vakokwani wa yena, a ku yiwa en'angeni ku ya biwa tinhlolo, ivi n'anga yi va byela mihivahivana hinkwayo leyi va faneleke ku yi endla. Ku suka en'angeni ku ta swekiwa byalwa byo n'wi phahla, ku tlhela ku xaviwa timhamba to tanihi miceka; wo basa, palu, lopa, njeti na lowo tshwuka, vuhuhlu (rigoda ro huma**

© University of Venda

eka xihari lexi va nge i huhlu) na vukhotlo swinsimbhana swa buronzi swo huleriwa na vuhlalu erigodeni. Loko hinkwaswo swi lulamisiwile, se makwavo wa mhani wa yena, malume kumbe mhaninkulu va ta n'wi phahla. Muphahli u rhanga hi ku vika egandzelweni hi ku chela fole na byalwa ivi a vulavulela a ku: Eka n'wina vakokwana, namuntlha ha n'wi vika n'wana loyi, hi twa leswaku hi n'wina mi n'wi karhataka, hi xavile timhamba hinkwato leti lavekaka hi teti kwala gandzelweni, ivi a chela nhwanyana hi byala lebyi a byi fundzeke a ku pfhaa! Vakhegulu va ba mikulungwana, kasi vakhalabye va ba makwela. Ku sukela siku rero u fanele a hamba a vitaniwa hi vito ra kokwana wa yena loyi a n'wi khomeke. Mi to vona vuvabyi lebyiyani nkwee, bya gamboko loko yi chava dyambu.

Ntshaho lowu wa n'anga N'wa-Rhovi wu tshikilela vukhongeri bya ndhavuko lebyi **nhwanyana** wa khale a byi landzelela loko a karhatiwa hi vito ra mikwembu ya muti wa ka vakokwana wa yena.

4.2.7.6 Swiyila swa **nhwanyana** wa khale

Tanihi **mufana** wa khale, **nhwanyana** wa khale a a languteriwa ku landzelela swiyila, ku va a tisirhelela eka makhombo ni ku hlayisa ndhavuko wa rixaka. Swiyila leswi a a fanele ku swi landzelela hi leswi landzelaka:

Swa loko a ri masikwini

- *Nhwanyana a a nga fanelangi ku huha ni vafana loko a ri masikwini a nga penga. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku siku rin'wana vafana va nga vona ngati ya loko a ri enkarhini yi karhi yi huma.*
- *A a nga sweki ni ku hlantswa swiambalo loko a ri masikwini swi nga khuma. Mfihlo wa xiyila lexi a ku ri ntolovelo wa nsivelamavabyi ku endlela ku ri a nga thyakisi swibye ni swakudya hambi ku ri swiambalo, hikuva loko a ri masikwini a va ku u thyakile ni ku nyama kutani a nga fanelengi ku khoma nchumu ku kondza a heta se va ku u basile.*

Swa masangu

- *A a nga fanelangi ku hlangana ni mufana a nga si tekiwa a nga fa. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga hunguki kumbe ku tshoviwa nenge ivi vatswari va poyileka.*
- *A a swi yila ku va nhwanyana a endla timhaka ta masangu ni boti wa yena kumbe xaka rakwe ra ngati hikuva a va ta veleka swigono. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri va nga tswala vana va swilema.*

© University of Venda

Swa vukati

- *A a swi yila ku va nhwanyana a veleka n'wana a ha tshama ekaya eka vatswari va yena mbeleko wa yena a wu ta pfaleka. Mfihlo wa xiyila lexi i ku a swi tekiwa yi ri mhaka ya tingana letikulu hikuva nhwanyana a a languteriwa ku veleka ntsena loko a lovoriwile no hloma evukatini.*
- *A a swiyila ku va nhwanyana a lovoriwa hi siku rin'we a hela vukati a byi ta fa. Mfihlo wa xiyila lexi a va chavela ku ri vukati bya yena a byi nge nyawuli kumbe a byi nge vi ni nhlanga yo baleka.*

Swa rifu/nkosi

- *A a swi yila ku va nhwanyana a endla timhaka ta masangu eka vona ku ri na nkosi a nga ta khuma. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga pfimbi milenge, swirho swa le xihundleni no kukumuka khwiri.*
- *A a swi yila ku va nhwanyana a teka swibye swa ka vona a lomba vamakhelwani eka vona ku ri ni nkosi va nga khuma. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri vamakhelwani va nga khoma ni ku tlulela hi xinyama xa rifu.*

Swa ku wela /vuvabyi bya tingana

- *A a swi yila ku va nhwanyana a endla timhaka ta swa masangu a ri masikwini a ga fa. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga chela mufana kumbe wanuna thyaka ra masiku ivi a n'wi vangela vuvabyi bya tingana.*
- *A a swi yila ku va nhwanyana a etlela ni mufana kumbe wanuna a xixile ndzhwalo wa vuyimani mufana/wanuna a nga fa. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela leswaku mufana/wanuna a nga weli ivi a lova.*

Swa makhuma/xinyama

- *Loko nhwanyana a ri masikwini a a nga ngheni endlwini ya tata wa yena a kukula a nga n'wi khumisa. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga n'wi chela xinyama, hikuva u va a nyamile.*
- *Loko a ri masikwini a a nga sweki swakudya a nga swi khumisa. Mfihlo wa xiyila lexi a va ku u nyamile kutani a nga ta nyamisa swakudya ni vadyi va swona.*

Swa ku xixima

- *A a swi yila ku va nhwanyana a tshama a hangalasa milenge a nga dlaya vanhu mahlo. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga voneriwa hi vafana/vavanuna ivi va nga ha n'wi xiximi kumbe va n'wi pfinya.*
- *A a swi yila ku va nhwanyana a nghena endlwini leyi nga eku fuleriweni a va ku yi ta pfuta. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga vonela mufuleri tanihileswi khale a ku ambariwa tinjhovo to siva emahlweni ni le ndzhaku ntsena ivi a nga ha n'wi xiximi.*

Kokwana N'wa-Manavele Shiviti u seketela khonothexini mayelana ni swiyila swa **nhwanyana** wa khale hi mukhuva lowu:

A a swi yila ku va nhwanyana loko a tshama a hangalasa milenge – a va sivela ku ri a nga voneriwi hikuva a va ta n'wi navela ivi va

© University of Venda

n'wi pfinya. A a swi yila ku va nhwanyana a endla timhaka ta swa masangu a ri emasikwini – a va sivela ku ri a nga chela mufana thyaka ra masiku ivi a n'wi vangela vuvabyi bya tingana. A a swi yila ku va nhwanyana a etlela ni mufana a xixile ndzhwalo – a va chava ku ri mufana a nga wela ivi a lova. A a swi yila ku ri nhwanyana a endla timhaka ta masangu eka vona ku ri na nkosi – a va sivela ku ri a nga ta khuma.

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Manavele u seketela mhaka ya leswaku **nhwanyana** wa khale a lawula hi nawu wa swiyila leswi a swi paluxeke ku ri a fambela ekule ni makhombo lama loko a swi honisa a ya ta n'wi humelela yo tanihi ku voneriwa, ku pfinyiwa, ku vangela vafana mavabyi ya tingana kumbe rifu ni ku sivela mavabyi yo khuma yo pfimba swirho swa miri swo tanihi milenge ni swa le xihundleni. Kokwana N'wa-Nkhwaxu Muhlava u tiyisisa khonothexini ya swiyila swa **nhwanyana** wa khale hi ku vula leswi:

Loko a ri masikwini a a nga ngheni emasin'wini a nga si lahela ku sungula – ku lahela i ku teka misava ni timbewu to karhi a etlela na swona exitheveni xa yena endlwini ivi a pfuka nimixo van'wana va ha etlele a swi haxa emasin'wini kumbe a loveka matluka ya murhi wa muvhangasi na nkuma embiteni ivi a pfuka nimpundzu a swi haxa emasin'wini etinhwembeni. Nakambe, loko a ri masikwini a nga sweki, ku hlantswa swibye ni swiambalo – a wu ri ntolovelo wa nsivela mavabyi ku edlela ku ri a nga thyakisi swibye ni swakudya hambi ku ri swiambalo hikuva loko a ri masikwini a va ku u thyakile ni ku nyama kutani a nga fanelanga ku khoma nchumu a kondza a heta se va ku u basile.

Ntshaho wa kokwana N'wa-Nkhwaxu wu tiyisa mhaka ya leswaku **nhwanyana** a landzelela swiyila leswi va swi boxeke ku papalata ku thyakisa ni ku nyamisa swakudya, swibye, swiambalo ni swibyariwa emasin'wini. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u tshikilela khonothexini ya swiyila swa **nhwanyana** wa khale hi ndlela leyi:

Loko a ri masikwini a a nga ngheni endlwini ya tata wa yena a kukula – a va ku u ta khumisa mutswari wa yena. Loko a ganganile ni mufana a a swi yila ku endla swa masangu a nga si lovoriwa – a va sivela ku ri a nga tika a nga si hloma ivi swi poyila vatswari va yena. A swi yila ku va nhwanyana a a nghena endlwini leyi nga eku fuleriweni a va ku yi ta pfuta, kasi a va sivela ku ri a nga vonela mufuleri tanihileswi khale a ku ambariwa tinjhovo to siva emahlweni ni le ndzhaku ntsena.

Kokwana N'wa-Risimati u tshikilela khonothexini ya swiyila swa **nhwanyana** wa khale laha a kombisaka nawu wo sivela ku khuma, ku tika a nga si lovoriwa ni ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vonela mufuleri wa yindlu. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tiyisisa khonothexini ya swiyila swa **nhwanyana** wa khale hi ku boxa leswi:

> **A a swi yila ku va nhwanyana a endla timhaka ta masangu ni boti wa yena kumbe xaka rakwe ra ngati – a va sivela ku ri va nga ta tswala vana va swilema. A a swi yila ku va nhwanyana a velaka n'wana a ha tshama ekaya eka vatswari va yena - hikuva a swi tekiwa yi ri mhaka ya tingana, nhwanyana a veleka ntsena loko a lovoriwile no hlomisiwa. A a swi yila ku va nhwanyana a nyika tata wa yena swakudya a yimile – hikuva loko a endla tano a va u na xisila a nga hloniphi. A a swi yila ku va nhwanyana a nwa byalwa – a va ku a nga he tirhi mitirho ya le kaya u ta rivatiwa hi byalwa ivi loko a pyopyiwile a va ni mahanyelo yo homboloka, na loko se a lovoriwile a nga ta ha swi kota ku hlayisa nuna ni vana , muti a wu ta fayeka.**

Ntshaho lowu wa kokwana N'wa-Socha wu tiyisisa mhaka yo va **nhwayana** wa khale a lawuriwa hi swiyila loko swi ta eka swa masangu, vukati, ku hlonipha vatswari ni ku nwa swipyopyi. Mitshaho hinkwayo ya vakokwana mayelana ni swiyila swa **nhwanyana** wa khale yi boxa mhaka yo yelana, ko hambana mahlamuselelo ku ya hi ku hambana ka tindhawu ta lomu vanhu lava yi nyikeke va tshamaka kona.

4.2.8 Khonothexini ya **nhwanyana** wa sweswi

Khonothexini ya rito **nhwanyana**, tanihi ya **mufana** wa sweswi laha henhla eka **4.2.2**, yi cincile hi ku famba ka nkarhi. Xivangelo xa ku cinca loku i ku, khonothexini i nchumu lowu cincacincaka, a wu vi hi xiyimo xo karhi hilaha ku nga heriki, wa cinca hi ku cinca ka nkarhi. Mhaka ya ku cinca ka khonothexini ya rito yi seketela hi Gwinn (1987:623) loko a ku:

> **Connotative meaning changes through time and interrelationships of language structures, thought and meaning.**

Ntshaho lowu wa Gwinn wu tshikilela mhaka leyi boxiweke hi Leech eka **4.2.2**, hikuva na yena u kombisa leswaku nhlamuselo ya khonothexini yi tshamela ro cinca hi ku famba ka nkarhi hikokwalaho ka ku nghenelelana ka vuxaka bya swivumbeko, miehleketo na nhlamuselo ya ririmi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.8.1 Xivumbeko xa **nhwanyana** wa sweswi

Nhwanyana wa sweswi i munhu lontsongo wa rimbewu ra xisati loyi se xivumbeko xa yena xi nga cinca loko a pimanisiwa ni **nhwanyana** wa khale. Khale nhwanyana a nga keri misisi enhlokweni yi va chisikopo, a ku kera **mufana** kumbe **wanuna** loko ku ri na rifu emutini. Nhlonge ya yena yi tsindziyerile no hlakala tanihi ya **mufana** wa sweswi, hikokwalaho ko tirhisa swidzidzirisi no tienghenisa eka timhaka ta masangu ni vafana vo hambanahambana na vavanuna lavakulu, van'wana vo ringana ni tata wa yena hambikuri vakhalabye, a nga si lovoriwa, hikuva a lava ku dizeriwa mali na swilo swa tinxakaxaka. Kambe, va kona vanhwanyana lava nga tirhisiki swidzidzirisi na swa masangu va nga swi landzeleleriki, hileswaku va hanya kahle, hikokwalaho nhlonge ya vona ya vevuka, ya nyuka na ku rhetela.Khale a boxa tindleve, a bela swingwavila swo hambanahambana, sweswi wa swi nyanyisa, hikuva u boxa tindleve timbhovo timbirhi kumbe ku tlula, a tlhandlekela hi ku boxa ririmi, nhompfu, nomu, nkava ni xirho xa xihundla a bela swingwavila swa nsuku. Na yona mhaka leyi yo boxetela miri a hi hinkwavo vanhwanyana lava yi endlaka, va kona lava ha boxaka tindleve ntsena, naswona va boxa mbhovo wun'we. Tanihi mufana, u vekela meno ya nsuku kumbe ya vuxisi ku tikhavisa na ku bomba. Switayili swa misisi, swi cincile ngopfu, nkarhi wun'wana u ta kuma a be xitayili onge i huku ya xidyanamani. Tanihi **nhwanyana** wa khale, u tlhavela swibayana emirini, kambe masiku lawa va swi vula tithathu. Tanihi mufana wa sweswi, u tichela fendlele ku ri a nuhwela. Ashley Chavalala u seketela ku cinca ka khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa sweswi loko a ku:

> **Nhlonge ya nhwanyana wa sweswi yi va yi tsindziyerile tanihi ya mufana wa sweswi, hikuva na yena u nwa byalwa bya xilungu ni ku tirhisa swidzidzirisi leswi swi n'wi hlakataka miri ivi a languteka onge se wo va mubvana kumbe mukhegula, kambe a ha ri muntshwa. Milomo ya yena yi tshama yi pendiwile hi tiphodo ta tinxakaxaka. Min'wala ya yena na yona yi tshama yi pendiwile hi tikhuthekisi ta mihlovohlovo. Misisi ya yena yi tshama yi sasekisiwile hi ku lukiwa switayili swo hambanahambana ni ku vekeriwa swipereta kumbe swiluva. I munhu wo tshama a karhi a n'wayitela ku onga vafana kumbe vavanuna leswaku va ta n'wi gangisa.**

Eka ntshaho lowu Chavalala u kombisa ku ri khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa sweswi yi cincile swinene loko hi n'wi pimanisa ni wa khale tanihi nhlonge ya yena a ya ha vevuki hikokwalaho ka nkucetelo wa swidzidzirisi, byalwa

© University of Venda

bya Xilungu no endla swa masangu na vanhu lavakulu eka yena, naswona u rhandza ku tibombisa no tixarha hi tiphodo na tikhuthekisi. Hambiswiritano, va kona vanhwanyana lava tihlayisaka hi ndlela ya kahle, lava miri ya vona yi vevukaka tanihi ya **nhwanyana** wa khale. Kambe, loko munhu a ze a twa rito **nhwanyana** u va ni xivumbeko xa **nhwanyana** loyi a boxiweke hi Chavalala laha henhla. Manana M.T. Mabunda u boxa khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa sweswi hi ku vula leswi:

> **Nhwanyana wa sweswi u hatlisa a vona nkarhi a ri na malembe ya le xikarhi ka khume na khumembirhi hikokwalaho ko va a dya matandza ni nyama ya huku ya baphanya. Swakudya leswi a swi dyaka masiku lawa, naswona swi hatlisa ku n'wi humesa swirhumbana swa swidlayahlangana ku komba ku ri se nhlonge ya yena ya cinca wa kula kumbe ku tshindziyela a ha ri ntsongo hi malembe, kambe xiyimo xa miri xi komba se a ri nkulukumba. Khale a a boxa tindleve ntsena, kambe sweswi u boxa xirho xin'wana ni xin'wana xa miri lexi a tsakelaka ku boxa xona leswaku a tikhavisa hi ku bela xingwavila xa nsuku kumbe silivhere.**

Ntshaho lowu wa manana Mabunda wu paluxa mhaka ya nkoka ya leswaku **nhwanyana** wa sweswi u sungula ku vona masiku a ha ri ntsongo hi malembe no hatlisela ku cinca nhlonge ya miri yi vupfa ku komba ku ri se u kurile, hikokwalaho ka nkucetelo wa swakudya leswi a swi dyaka masiku lawa tanihi *nyama ya huku ya baphanya, mandza, majarini, tiyogati*, na swi'wana na swin'wana. Mhaka yin'wana ya nkoka, hileswaku **nhwanyana** wa sweswi u boxa xirho xin'wana na xin'wana xa miri ku ri a ta tibombisa hi swingwavila. Endlelo leri ro boxa xirho xin'wana ni xin'wana xa miri ri kucetela hi vayimbeleri va xisati va le tikweni ra Amerika vo tanihi *Shakira, Beyonce, Jennifer Lopez, Christina Aguiliera,* ni van'wana ni van'wana. Kambe, leswi a swi vuli ku ri vanhwanyana hinkwavo va boxetela swirho, va kona van'wana lava nga boxeki, va boxaka tindleve ntsena. Gali Nxumayo u tshikilela ku cinca ka khonothexini ya **nhwanyana** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Nhwanyana wa sweswi u tikomba hi mafambelo ya yena ni ku tisasekisa hi swa ku tola kumbe ku tipenda mahlo, tixiya, nomu, min'wala no vekela min'wala na tixiya swa vuxisi swo ka swi nga ri swa ntumbuluko onge wo va eka mphikizano wa swa vumbhuri kumbe nkombiso wa swa fexeni. Miri u wu hlamba hi swisibi swa Xilungu tanihi mufana wa sweswi swo fana ni Dove, Lux, Ponds, ni swin'wana ni swin'wana, na meno u ya hlamba hi xisibi na bulachi swa Xilungu. U tifufutela tifendlele to fana ni Dove, Far Away, 24**

© University of Venda

Seven, Shower to shower, Carpe Dieme, ni tin'wana ni tin'wana leswaku a nuhwela swa hombe.

Nxumayo hi ntshaho wa yena u tiyisa no tshikilela mhaka ya leswaku **nhwanyana** wa masiku lawa u vonaka hi fambelo ro tonga no tibombisa ku tlula mpimo hi switolatolana wonge wo phikizana ni van'wana vanhwanyana hi vumbhuri kumbe fexeni. U tatisa hi ku boxa ku ri miri u wu hlamba hi swisibi swa tinxakaxaka leswi a anekeke mavito ya swona ni meno ya tshama ya paa, bya gamboko hikuva u ya hlamba hi xisibi ni bulachi swa Xilungu. Mhaka leyi boxiweke hi Nxumayo a yi endliwi hi vanhwanyana hinkwavo, va kona lava nga swi endleki. U tlhela a boxa ni mhaka ya leswaku **nhwanyana** wa masiku lawa u tichela sente ku ri a nuhwela kahle a nga nuhwi nyuku exikarhi ka vanhu. Manana Sasavona Catherine N'wa-Gija Ngobe ku ya hi yena u ri:

> **Ko tala mavulavulelo ya nhwanyana wa sweswi ya na vusati no tirhisa swikoweto swa miri swo tala ku tirhisa hi vanhwanyana tanihi ku tiba miri hi xandla loko a karhi a vulavula ku tshikilela mhaka leyi a yi vulaka. U luka misisi yi leha no bombelanyana loko a famba onge u le ku pharayideni eka nkombiso wa swa fexeni. U vonaka hi tithathu ta swilo swo hambana tanihi xisaka xa pume, mbilu yo kombisa rirhandzu, mbilu yo kombisa ku tshoveka emoyeni, xiluva, dragona, xipamu, xiyimelo xa Xichayina, xikeletoni, ni swin'wana ni swin'wana. U khavisa meno hi ku vekela meno ya nsuku na tinyeleti ta nsuku.**

Ntshaho lowu wa manana Ngobe wu tiyisisa ku ri hakunene khonothexini ya **nhwanyana** wa sweswi yi cincile hi ku famba ka nkarhi, hikuva khale a endla swibayana, kambe a swi fani na tithathu leti a ti endlaka a ti paluxeke. Masiku lawa vanhwanyana va xivumbeko lexi hlamuseriweke hi tatana Hlungwani ku hatla ku ta xona emiehleketweni, loko munhu a ehleketa xivumbeko xa **nhwanyana** wa sweswi, hi swona swi endlaka ku ri hi ku khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana** wa sweswi yi cincile.

4.2.8.2 Mambalelo ya **nhwanyana** wa sweswi

Nhwanyana wa sweswi, a nga ha ambali ku fana ni wa khale, hambileswi mpahla ya yena na yona yi rhungiwaka hi malapi.Ku fika ka Valungu haleno tikweni ra Afrika-Dzonga, va tile ni vuswikoti byo rhunga swiambalo hi malapi. Kutani ku sukela hi va **1976** ku fika **2012** se **nhwanyana** u ambala swiambalo swa Xilungu swo tanihi *swikipa, tihembe, tirhoko, swikete, swilamba, majesi, mabaji, titirekesuti, swo*

rhangisa, titanghu, titeki na tisendlilisi. U ambala xigqoko enhlokweni tanihi mufana wa sweswi lexi nga vaka *kepisi* kumbe *xipoti.* Marhungelo ya mpahla leyi ya hambana ku ya hi mikarhi. Eka masiku lawa **nhwanyana** u ambala hi ndlela leyi seketelaka hi Shongile Khosa loko a ku:

> **Nhwanyana wa masiku lawa u ambala xikete xo koma, rhoko yo koma yo fika ehenhla ka matsolo, buruku kumbe tibokathi ta ximanyela, swiburukwana swo koma. U ambala ni xiburukwana xo rhangisa endzeni swa mavito yo fana ni Jockey, Playtex, Skinny, ni man'wana ni man'wana. U tlhela a ambala swikipa swo siya makatla erivaleni na switofi. Enhlokweni u ambala swigqoko swo tanihi bereta, kepisi kumbe xipoti, ivi emilengeni a ambala titanghu ta tikwayikwayi.**

Khosa hi ntshaho lowu wa yena u kombisa ku ri ambalelo ra **nhwanyana** wa sweswi ri cincile swinene hikuva se u rhandza ku ambala swiambalo swo siya miri ehandle swi tlhela swi va swi komile ku tlula mpimo lero loko a korhama u sala erivaleni. U engetela hi ku boxa mavito ya swo rhangisa leswi a swi rhangisaka. Ambalelo leri ro tani a ri n'wi khomisi ni tingana, ti khoma vahlaleri. Hambiswiritano, a hi hinkwavo vanhwanyana lava ambalaka hi ndlela leyi Khosa a nga yi boxa, hikuva va kona lava ambalaka kahle, miri wu nga sali erivaleni, lava tihloniphaka. Gali Nxumayo u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **nhwanyana** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Nhwanyana u rhandza ngopfu ku ambala swiambalo leswi vangamaka swo tanihi tiburuku, swikete na swiburukwana swo koma, titanghu ta swirhendze swo leha na swikipa swo koma swo siya nkava kumbe xiphemu xa khwiri kumbe makatla erivaleni. Naswona, swiambalo swa kona i swa mavito ya tifexeni ta masiku lawa swo tanihi DH, Uzzi, Levis, OBR, ni man'wana ni man'wana. U engetela hi ku hakarha xibegana ekatleni xo chela swilo swo hambanahambana swa xisati.**

Ntshaho wa Nxumayo wa yelana swinene ni wa Khosa hinkwavo va kombisa **nhwanyana** a ambala swiambalo swo koma ni titanghu ta swirhendze swo leha. Nxumayo u engetela hi ku paluxa leswaku **nhwanyana** wa sweswi u ambala swiambalo swa mavito lawa a ma boxeke a tlhela a hakarha xibegana. Vutlhari Desire Nkuna u tshikilela khonothexini ya maambalelo ya **nhwanyana** wa sweswi hi ku vula leswi:

> **Nhwanyana u ambala swiambalo swo famba na miri wa yena swo tanihi swikete swo koma leswi vuriwaka swigqebezana, maburuku yo manya, tirhoko to koma na swikipa swo siya makatla kumbe**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nkava ehandle. U kandzela hi ku ambala titanghu leti n'wi lehisaka onge i mphogori. Loko ri hisa u ambala xigqoko na manghilazi yo bomba ya mumu. Loko ku titimela u ambala bokathi, xikipa xo kufumela na jesi ivi emilengeni, a ambala masokisi ni titeki kumbe titanghu na mabuntsu yo leha ku fika ematsolweni swa mavito ya fexeni swo fana ni OBR, DH, GM, ni swin'wana ni swin'wana.

Eka ntshaho lowu Nkuna u tshikilela khonothexini ya maambalelo ya **nhwanyana** wa sweswi laha a boxaka leswaku swiambalo swo koma ngopfu leswi a swi ambalaka i swigqebezana. U tlhandlekela hi ku vula leswaku u ambala ni swo n'wi manya ku tlula mpimo ku ri a tikomba leswaku i wa masiku lawa ivi a kandzela hi ku ambala swa le milengeni swa mavito lawa a ya boxeke. Ku va hi ku vanhwanyana vo tala va masiku lawa va ambala hi ndlela yo soleka a swi vuli leswaku ko vhela ku ri vanhwanyana hinkwavo, e-e, va kona van'wana, lava ambalaka kahle. Ku yisa emahlweni **nhwanyana** wa sweswi u bomba hi ku ambala manghilazi ya mumu ku sirhelela mahlo loko ku hisa ni swiambalo swo kufumela loko ku titimela.

4.2.8.3 Mikhuva ni Mitolovelo ya **nhwanyana** wa sweswi

Nhwanyana wa khale a a cina ngoma ya vukhomba, kambe sweswi a swa ha talangi ku ri a khomba, na loko a khomba, swi endliwa hi maendlelo ya xikereke kumbe a tlangela ntlangu wa ku velekiwa, ngopfungopfu wa malembe ya makumembirhin'we, laha a luliwaka hi tinyiko ta xiyimo xa le henhla swinene.Tanihi **mufana** wa sweswi, loko a rhumiwa wa gungula kumbe a nga pfumeli, hikuva u na tifanelo. Loko a vitaniwa hi lavakulu, a nga ha khinsami ku kombisa xichavo. Khale a nga nyiketi lavakulu swilo hi rimatsi, sweswi wa va nyiketa. Loko a hundza muti kumbe vanhu vo karhi a nga ha ndzawuti, na loko a xewetiwa u to twa a ku, ndzi kona kumbe ndzi pfukile ivi a miyela, a nga pfuxeli loyi a n'wi xewetaka. A nga ha xuxi exitangeni u xuxa ekamareni yo dzumba eka yona.Tanihi mufana wa sweswi, **nhwanyana** wa masiku lawa na yena loko ntumbuluko wu n'wi rhuma u ya exindlwanini xa Xilungu ku ya tipfuna. Khale a nga nwi byalwa kambe masiku lawa wa kukutlela no tirhisa swidzidzirisi. U endla swa masangu ni vanhu vo tala, ngopfungopfu vavanuna lavakulu eka yena. Loko a ri masikwini a nga ha tirhisi xidzobyana/lapi, kambe u tirhisa tiphede, lilete kumbe tithaponi swa Xilungu. Kasi, loko a kunguhata u tirhisa khondomu ya xinuna/xisati, dayafuramu, tiphilisi, ku tlhava nayiti, IUD (intra-uterine device/IUA (intra-uterine apparatus). Hambiswiritano, hi nga vula handle ko kanakana ku ri hambiloko vanhwanyana vo tala va ri ni mukhuva

© University of Venda

yo landzulana na ndhavuko wa Vatsonga, va kona van'wana vanhwanyana lava ha xiximaka vatswari laha loko va va vitana va pfumelaka va ku, *papa, mhani, kokwani,* na swin'wana ni swin'wana, naswona a va ali loko va rhumiwa, va xeweta, a va tirhisi swidzidzirisi na byalwa a va nwi. Gali Nxumayo u seketela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa sweswi hi ku vula leswi:

> **Nhwanyana u ni ntolovelo wo famba a jikajika nivusiku vatswari va nga swi tivi leswaku u le kwihi. U nwa mabyalwa ya Xilungu xikan'we ni ku tirhisa swidzidzirisi. U tala ku va a nga twisisi kumbe a nga pfumeli ku tirha mitirho ekaya hikuva a tolovetiwile ku tirheriwa hi tiboyi (vatirheli) leti thoriweke hi vatswari. Loko a ri masikwini u tirhisa tiphede, lilete na tithaponi tanihi nsivelamavabyi.**

Eka ntshaho lowu wa yena Nxumayo u tiyisa mhaka leyi paluxiweke laha henhla ya mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa sweswi, a kandzela hi ku boxa leswaku **nhwanyana** wa sweswi wa loloha, u rhandza ku tirheriwa hi tiboyi.Vanhwanyana vo tala masiku lawa va ni mitolovelo yo famba vusiku, ku nwa byalwa no tirhisa swidzidzirisi, kambe va kona va mahanyelo lamanene. U tiyisisa ni mhaka leyi boxiweke laha henhla ya leswaku loko a ri masikwini u tirhisa switirhisiwa swa Xilungu leswi a swi paluxuxeke. Vutlhari Desire Nkuna u tiyisisa mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa sweswi hi ku vula leswi:

> **Mikhuva ya nhwanyana wa sweswi i ku ka a nga rhandzi ku tirha kumbe ku rhumiwa. Mitolovelo ya yena i ku famba vusiku ni ku rhandza ku endla swo hambana ni maendlelo ya ndhavuko tanihi ku endla timhaka ta swa masangu a nga si lovoriwa na ku nwa byalwa. I munhu wo rhandza ku hlamba leswaku a tshama a basile, ku bomba no tiphoxonga hi switolwa swo hambanahambana. U rhandza ku rhukana van'wana vanhu no va gegagega, a tlhela a ku ku hleva bee! I munhu wa xinghananghana xa swa hava.**

Nkuna u tiyisisa mikhuva ya **nhwanyana** wa sweswi hi ku paluxa leswaku i munhu wa *nhlamba, rihlevo, rigegagego, a tlhela a ri ni ringhananghana ra hava.* Kambe a swi vuli swona ku ri vanhwanyana va Vatsonga hinkwavo va *hleva, va ni hlamba ni vunghana bya hava*, va kona va mahanyelo lamanene yo amukeleka va nga endliki leswi Nkuna a swi boxeke. Manana Sasavona Catherine N'wa-Gija Ngobe ku ya hi yena mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** i:

> **Nhwanyana wa masiku lawa, a swa ha talangi ku ri a nghena ngoma ya vukhomba, u ri i swa vakhale na loko vatswari va n'wi endlela va tala ku swi endla hi ndlela ya xikriste. U tienghenisa eka**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swa vukati a ha ri ntsongo ni ku rhandzana na vanhu lavakulu eka yena vo ringana ni tata wa yena. Wa tilawula, a nga ha xiximi vatswari u ri u na tifanelo, wa famba a nyengela vatswari a vhakela majaha ya yena lama a rhandzanaka na wona. U vona swifaniso kumbe tifilimi to ka ti nga n'wi ringanangi ta swa masangu leswi a swi chelaka ni le ka selulafoni. Exikolweni na kona a nga ha landzeleli milawu na vadyondzisi a nga ha va xiximi. Hambi a tshoviwile nenge a nga na tingana, u kala a ya exikoweni. Makunguhatelo ya masiku lawa i khodomu, tiphilisi, nayiti kumbe IUD (intra-uterine device)

Ntshaho wa manana Ngobe wu seketela timhaka leti boxiweke no engetela mhaka yo va **nhwanyana** wa sweswi a tilawula, a vona swifaniso swa timhaka ta masangu, a nga ha xiximi vadyondzisi no va a nga ri ni tingana, a tlhela a ri na xitiyanhlana xo ya exikolweni hambi a tikile. U tiyisisa makunguhatelo ya nhwanyana ya masiku lawa hi ku paluxa endlelo leri boxiweke laha henhla. Khombo ra IUD i ku loko yo rivariwa ku susiwa endzhaku ka ntlhanu wa malembe **nhwanyana** a nga ha kumi vana u va mhika. Ntshaho wa manana Buthelezi a wu vuli swona leswaku vanhwanyana hinkwavo va tilawula, a va xiximi, va vona swifaniso swa ta masangu na ku biha emirini va ha ri vana va xikolo va nga si lovoriwa, va kona van'wana, lava nga tilawuliki, va xiximaka, va nga voniki swifaniso swa ta masangu, naswona va tihlayisaka ku kondza va lovoriwa va nga bihangi emirini. Tatana Lucas Mundhluli u tshikilela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana** wa sweswi hi mukhuva lowu:

U rhandza ngopfu vanghana, ku basa no cinca maendlelo ya misisi, ku phikizana hi maambalelo ya swilo swa fexeni, ku hlamba nkarhi wo leha, ku byeriwa leswinene, ku tshama a ri ku tlhavatlhaveni ka riqingho ra selulafoni. U ni manyunyu kumbe manyanga. I munhu wo pfumala tingana no rhandza ku khomiwa bya tandza, a tlhela a rhandza swilo swa le henhla. A nga ha tipfuni enhoveni eswihlahleni loko ntumbuluko wu n'wi rhuma, kambe u tipfuna eka xihambukelo xa Xilungu ivi a tisula hi papilaxilapi kumbe phephahungu ra khale.

Eka ntshaho wa yena tatana Mundhluli u boxa timhaka ta nkoka mayelana ni mikhuva ya **nhwanyana** wa sweswi tanihi ku phikizana ni van'wana vanhwanyana hi swa tifexeni, ku rhandza ku tlhavatlhava selulafoni no tidya. Hi ku komisa swivumbeko leswi andlariweke hi vavutisiwa laha henhla hi swona swi hatlaka swi ta emiehleketweni ya munhu wo karhi loko a ehleketa hi xivumbeko xa **nhwanyana** wa sweswi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.8.4 Mitirho ni rihanyo ra **nhwanyana** wa sweswi

Mitirho ya **nhwanyana** wa sweswi, hikuva se u nghena xikolo hi xikongomelo xo va a ta tirha ntirho wo karhi, yi cincile hi ku famba ka nkarhi. Sweswi mitirho ya **nhwanyana** loyi a ha nghenaka xikolo i *ku hlaya tibuku, ku tsala switoloveto, mitirhokaya, tiprojeke, tiasayimente, swikambelwana na swikambelo.* Loko se a ri ekholichi kumbe eyunivhesiti, u dyondzela mitirho yo hambanahambana yo tanihi *vuongori, vukondleteri (social worker), vudokodela, vuoputometirisi, vugayinokholojisi, vuinjhiniyara, vuthicara, vugqweta, vun'watinkota, vuaki, vuvatli, vurindzi, vuphorisa, vurimi* ni yin'wana ni yin'wana. Kambe, va kona lava nga riki na mhaka ni dyondzo va tirhaka mitirho yo tanihi hi ku va boyi ya muti wo karhi, van'wana va tirha ku va tinghwavava lomu mapatwini na le tihodela, kasi van'wana va ha tirha mitirho yo fana ni ya **nhwanyana** wa khale. Mhaka ya mitirho ya **nhwanyana** wa sweswi yi seketela hi manana Molina Baloyi loko a ku:

> **Mitirho ya nhwanyana loyi a ha riki xikolweni xa sekondari yi fambelanisiwa ni ku hlaya tibuku, ku tsala switoloveto, tiasayimente, tiprojeke, swikambelo na swikambelwana.**

Ntshaho lowu wa manana Baloyi wu tiyisisa mhaka leyi anekiweke laha henhla leyi kombisaka ku cinca lokukulu eka mitirho ya **nhwanyana** wa sweswi loko a pimanisiwa ni **nhwanyana** wa khale hikuva a va ha talangi lava tirhaka ku rima masimu, ko va lava nga dyondzela ntirho wa *vurimi* ni lava nga huma hi fasitere exikolweni, hambikuri lavo rhotela tihunyi wo hlaya hi titiho. Va kona vanhwanyana lava nga riki na mhaka ni ku dyondza xikolo, a va vileli hi vumundzuku bya vona, xa vona i ku tienghenisa eka swa vukati va ha ri vantsongo, va rivala leswaku masiku lawa vukati bya **nhwanyana** i dyondzo. Manana M.T. Mabunda u tshikilela khonothexini mayelana ni mitirho ya **nhwanyana** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Enkarhini wa sweswi, mitirho ya nhwanyana yi hundzulerile, hikuva u ya ekholichi kumbe eyunivhesiti, loko se a hetile tidyondzo ta sekondari, a ya dyondzela mitirho yo hambanahambana yo tanihi vufundhisi, vuthicara, vuphorisa, vukondleteri, vudokodela, vuinjhiniyara, vuchayeri kumbe vuhahisi, vun'watiakhawunti, ni yin'wana ni yin'wana.**

Eka ntshaho lowu manana Mabunda u tiyisisa ku ri mitirho ya **nhwanyana** wa sweswi yi hundzukile loko hi yi pimanisa ni ya **nhwanyana** wa khale. Hambiswiritano, va kona vanhwanyana lava ha tirhaka ku rima emapurasini tanihi hi

© University of Venda

nhwanyana wa khale loyi a rima masimu ya ka vona, kasi van'wana i vatirheli (tiboyi) lomu mitini ya vanhu, ngopfungopfu emalokhexini ni le madorobeni. Ku ya hi Ashley Chavalala khonothexini ya mitirho ya **nhwanyana** wa sweswi i:

> **Ku luka misisi ya van'wana vanhwanyana na vavasati, ku ololoxa kumbe ku olovisa na ku daya misisi. Ku penda min'wala kumbe ku namaketa (damarheta) min'wala ya vuxisi etitihweni, ku phoxonga vanhu ni ku seta misisi ya vona, loko va ya emikhubyeni ni le mitlangwini, ku vekela vanhu tixiya ta vuxisi ni ku va kera misisi hi switayili swo hambanahambana, ku rhunga swiambalo ni ku luka swigqoko na majesi.**

Hi ntshaho wa yena Chavalala u boxa mitirho ya nkoka ya **nhwanyana**, ngopfungopfu loyi a nga huma hi fasitere exikolweni, leswaku ha yona a kota ku bindzurisa mali yo kota ku tihanyisa. **SWIKOMBISO SWA VANHWANYANA LAVA NGA DYONDZELA MITIRHO YO KARHI:**

- *Dokodela Rivalani Queen Sibiya wa le mugangeni wa le ka Shivambu u thwaserile vudokodela eMedunsa laha a nga pasa digiri ya MBCHB. Sweswi, u tirha exibedhlele xa Nkhensani eGiyani*
- *Hlamalani Tonia N'wandzule wa le tikweni ra Rotterdam u thwaserile vuinjhiniyara bya swa gezi ethekinikhono ya Kapa (Cape Tecknikon) laha a paseke dipiloma ya Electrical Engineering. Sweswi, u tirha ekhamphanini ya va ka Eskom eWitbank eMpumalanga.*
- *Nkhensani Winnie Mathebula wa le ka muganga wa ka Ntsemi u thwaserile vutshunguri bya swa mahlo eyunivhesiti ya Limpopo laha a paseke digiri ya Oputometirisi. Sweswi, u tirha ntirho wa vuoputometirisi exibedhlele xa Elim.*
- *Vutivi Nkuna wa Le Nkowankowa u thwaserile vuongori eKholichi ya Vuongori ya Rhema eJoni laha a paseke dipiloma ya vuongori. Sweswi, u tirha ntirho wa vuongori exibedhlele xa Elim.*
- *Nkhensani Baloyi wa le Giyani i xikombiso xa nhwanyana wa mutsonga loyi a hahisaka xihahampfhuka xa swa nyimpi swa Afrika-Dzonga lowu nga ntirho lowu a wu tirhiwa hi vavanuna ntsena, ngopfungopfu va Valungu, hi nkarhi wa xihlawuhlawu. Hakunene swilo swa humelela, naswona swa cinca, a ku na nchumu lowu nga tsandzaka munhu ntsena loko a tibyerile ku ri u ta wu fikelela.*
- *Shirley Mathonsi wa le Nkowankowa u thwaserile swa tidyondzo ta nawu eYunivhesiti ya Limpopo laha a paseke digiri ya LLB. Sweswi u tirha ntirho wa vugqweta eka Legal Aid eTzaneen.*
- *Vonani Prudence Minyuku u humile hi fasitere exikolweni laha a nga lo pasa gireyidi 10, kambe u kotile ku ya thwasela swa ku luka misisi ekholichi ya FET ya Vhembe. Sweswi, wo titirha u na saluni ya swa misisi eBasani ka Mutstweni.*

Hi tlhelo ra rihanyo, **nhwanyana** wa sweswi wa fana ni mufana wa sweswi, na yena u va a nga hanyangi kahle emirini, hikokwalaho ka swakudya leswi a swi dyaka swi cheriwile swinyunyeteri ni ku va a tienghenisa eka timhaka ta masangu ni vafana vo

tala leswi hetelelaka swi n'wi vangerile mavabyi ya tingana yo tanihi *mfukuzana ya nomo wa xivelekelo, ku pfimba ka mavele, nhlaselo wa thundhela ra mitsakamisi hi swintsongwantsongwana, ku rhukurha ka xirho xa xisati, ntshikelelo wa miehleketo, mavabyi ya mbilu, HIV/AIDS, ku nyuhwela ku tlula mpimo,* ni man'wana ni man'wana. A swi vuli ku ri vanhwanyana hinkwavo va va va nga hanyangi kahle emirini, va kona van'wana lava dyaka swakudya swa kahle leswi akaka masocha ya miri no ka va nga tienghenisi eka timhaka ta masangu, va tlhela va endla vutiolori hikokwalaho a va tshameli ku vabya. Metironi K.G. Maswanganyi u seketela mhaka ya khonothexini ya rihanyo ra **nhwanyana** wa sweswi hi ku vula leswi:

> **Rihanyo ra nhwanyana wa sweswi a ri tsakisi, u tshamela ku vabya vuvabyi byo tanihi swidlayahlangana (acne), xilumi (painful menstruation), ku nga dyi swakudya hi ku chava ku nyuhwela (anorexia nevosa), Ku nyuhwela ku tlula mpimo (obesity), ku va khumbi ra xivelekelo ri tshama ri karhi ri huma ngati (dysfunctional uterine bleeding), vuvabyi bya chukela bya lavantsongo (juvenile diabetes mellitus), vuvabyi bya mbilu (rheumatic heart disease), mfukuzani ya nomu wa xivelekelo, nhlanselo wa thundela ra mitsakamisi hi swintsongwantsongwana, nkalangati (anaemia), ku rhukurha ka xirho xa xisati na HIV/AIDS.**

Hi ntshaho lowu metironi Maswanganyi u seketela mhaka ya rihanyo ra **nhwanyana** wa sweswi ya leswaku rihanyo ra yena a ri tshamisekangi hikokwalaho ka swivangelo swo hambana kutani u tala ku vabya mavabyi lama a ma paluxeke. Kasi, ku rhukurha ka xirho xa xisati a nga tluletiwa loko a endla timhaka ta masangu kumbe byi vangiwa hi ku tirhisa swisibi swa Xilungu swo dlaya swintsongwantsongwana swo tanihi "*Protex*, *Dettol, Securex* na *Savlon*". Hambiswiritano, va kona vanhwanyana lava nga hanya kahle emirini, va nga tshameliki ku vabya, hikuva va endla vutiolori hi ku tlanga bolo ya mavoko na ya milenge eswikolweni ni le ka swipano no ka va nga tienghenisi eka swa masangu va nga tisirhelelangi ni ku ka va nga tirhisi swisibi swa Xilungu leswi boxiweke. Dokodela C.D. Marivate u hlamusela khonothexini ya rihanyo ra **nhwanyana** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Nhwanyana wa sweswi loko a vona masiku u twa ku vava swinene, hikokwalaho ka xilumi. U tala ku karhariwa hi vuvabyi bya thundhela ra mitsakamisi lebyi vuriwaka ku ri i sisititisi (cystitis). U tlhela a karhatiwa hi mavabyi ya xivelekelo lexi vaka xi hlaseriwile hi swintsongwantsongwana kutani xi huma thyaka na mfukuzana**

© University of Venda

ya nomu wa xivelekelo leyi vangiwaka hi ku khuhleka ka nomu wa xivelekelo loko a karhi a endla swa masangu ni munhu wa xinuna.

Ntshaho wa Dokodela Marivate wu kandziyela mhaka ya rihanyo ra **nhwanyana** wa sweswi ra leswaku u tala ku karhatiwa hi mavabyi laha va boxaka vuvabyi byo tanihi *sisititisi*, *nhlaselo wa xivelekelo hi swintsongwantsongwana*, *xilumi* na *mfukuzana ya nomu wa xivelekelo*. Dokodela P.E.Maringa u tiyisisa khonothexini ya rihanyo ra **nhwanyana** wa sweswi leyi boxiwe hi dokodela Marivate na metironi Maswanganyi loko a ku:

Masiku lawa, nhwanyana u tala ku karhatiwa hi mavabyi ya nhlaselo wa xivelekelo hikokwalaho ko va a xixile ndzwalo wa vuyimani, ku pfimba kumbe ku huma bundzu eka mavele (breast lumps), vurhukurha bya xirho xa xisati (vaginal thrush) leyi vangiwaka ngopfu hi ku tirhisa swisibi swa nsivela mavabyi swo tanihi dettol, protex, lifebuoy, ni swin'wana ni swin'wana na ku huma tihlungu kumbe timphyuphye (genital warts) eka xirho xa xisati. U tlhela a hluphiwa hi vuvabyi bya tiphayiphi to hefemula hi tona (respiratory tract infections) hikokwalaho ko rhandza ku nwa byalwa kumbe tikholidirinki to titimela hambikuri na xirhami.

Eka ntshaho lowu Dokodela Maringa u tiyisisa khonothexini ya **nhwanyana** wa sweswi leyi anekiweke hi dokodela Marivate na metironi Maswanganyi, a tlhela a engetela *vuvabyi byo pfimba mavele*, *timphyuphye* ni *nhlaselo wa tiphayiphi ta moya hi swintsongwantsongwana*. Dokodela Rivalani Queen Sibiya u tshikilela khonothexini ya **nhwanyana** wa sweswi hi mukhuva lowu:

Nhwanyana wa sweswi u tshamela ro ya eka dokodela ku ya kuma vutshunguri, hikokwalaho ka mavabyi yo fana ni rifuva, nhlungu/nsupa eka xirho xa rimbewu, vuva, thusula, nkalangati, xitlhavi, rixaka ro sungula ra vuvabyi bya chukela, switshetshela, mahika (ashma), vuvabyi bya mikuva ya byongo (meningitis) na ku pfimba ka mavele.

Hi ntshaho lowu Dokodela Sibiya u tshikilela khonothexini ya rihanyo ra **nhwanyana** leyi boxiweke hi metironi Maswanganyi ni vadokodela Marivate na Maringa ivi a engetela mavabyi ya *mahika* na *mikuva ya byongo*. Loko munhu wo karhi a kala a twa rito **nhwanyana** u va ni swifaniso swa rihanyo ra yena leswi fambalanisiwaka ni mavabyi lawa metironi Maswanganyi ni vadokodela Marivate, Maringa na Sibiya va ma boxeke.

4.2.8.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **nhwanyana** wa sweswi

Khonothexini ya mahungaselo ya **nhwanyana** wa sweswi yi cincile swinene, loko yi pimanisiwa ni ya **nhwanyana** wa khale. **Nhwanyana** wa sweswi u velekiwile hi nkarhi wa thekinoloji, kutani u hungasa hi ku tlanga switlangwana swa le ka selulafoni kumbe eka thelevhixini tanihi mufana wa sweswi. I munhu loyi a chataka hi selulafoni ni vanhu lava a nga va tiviki laha nkarhi wun'wana a tikumaka a kumile ni murhandziwa hikokwalaho ka ku chata hi selulafoni. U hungasa ni hi ku tirhisa buku ya xikandza ku fana ni mufana wa sweswi. U tlhela a hungasa ni hi ku nwa byalwa, ku hlaya maphephahungu na ku vona thelevhixini. Vanhwanyana va sweswi va tala ku bomba hi ku nwa byalwa, hi swona swi vangaka ku ri hi ku vanhwanyana va masiku lawa va hungasa hi ku nwa byalwa. Mhaka ya khonothexini ya mahungaselo ya **nhwanyana** wa sweswi yi seketela hi Sagwadi Shirindza loko a ku:

> **Nhwanyana wa sweswi u hungasa hi ku tlanga bolo ya mavoko (netball), ku chata eka buku ya xikandza, mekiziti kumbe thwita hi selulafoni. U hungasa ni hi ku yingisela rhadiyo kumbe ku tlanga vunanga bya mp3 eka selulafoni. U tlhela a hungasa hi ku vona thelevhixini, ngopfungopfu switori leswi vuriwaka tisopi swo tanihi "Generations, Rhythm City, Scandal, Days of our lives, The Bold and the Beautiful na Muvhango", na ku hlaya timagazini to tanihi "Drum, True Love, Move, People, Reality"ni tin'wana ni tin'wana.**

Hi ntshaho lowu Shirindza u tiyisa ku ri mahungaselo ya **nhwanyana** wa sweswi ya hundzukile hi ndlela yo hlamarisa loko a pimanisiwa ni wa khale, hikuva se u hungasa hi selulafoni, ku vona thelevhixini no hlaya timagazini leti a ti paluxeke. Manana Molina Baloyi u hlamusela mahungaselo ya **nhwanyana** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **I munhu loyi a hungasaka hi ku vona thelevhixini, ku hlaya timagazini, ku tlanga mitlangu ya le ka khomphyuta kumbe selulafoni, ku yingisela xiyanimoya ngopfungopfu xitori xa Mina ni mina, nongonoko wa Phaphama ni wa Dzumba na mina na wa Vantswa va hleva, ku tlanga bolo ya mavoko ni ya milenge. Nhwanyana wa sweswi u hungasa hi ku nwa byalwa lomu swipotweni, tigigi ta vusiku hinkwabyo, swidzidzirisi, hikokwalaho ka swiphiqo swa misava. U yingisela vunanga byo endla onge bya chavelela na ku voyamela eka rirhandzu. U rhandza ku vulavula no bula hi vanhu vo duma (celebrities) na switori swa le ka thelevhixini swa tisopi na ku chata hi selulafoni.**

© University of Venda

Ntshaho lowu wa manana Baloyi wu tiyisisa mhaka ya leswaku mahungaselo ya **nhwanyana** wa sweswi ya cincile hi ku tatisa ku ri u tlanga switlangwana swa le ka khomphyuta, ku yingisela minongonoko ya le ka Munghana Lonene Ndzalama ya Rixaka yo tanihi *Phaphama*, *Ndzumba na mina* na *Vantswa va hleva*. Tanihilaha se swi andlariweke hakona, handle ka ku tipfinyinga, a hi hinkwavo vanhwanyana va hungasaka hi ku nwa byalwa na ku tirhisa swidzidzirisi. U tlhela a kombisa khonothexini ya mahungaselo ya **nhwanyana** wa sweswi hi ku engetela mhaka ya leswaku u nwa byalwa eswipotweni, u famba tigigi ta vusiku, u yingisela vunanga bya ta rirhandzu na ku vulavula hi vanhu va ndhuma emisaveni hinkwayo ku katsa na Afrika-Dzonga. Ku yisa emahlweni hi kandziyela mhaka ya ku ri a hi vanhwanyana hinkwavo va nwaka byalwa, va kona lava nga hungasiki hi byona lava nga fambiki na tigigi ta vusiku.

Loko swi ta eka khonothexini ya vukhongeri bya **nhwanyana** wa sweswi byi cincile tanihi bya **mufana** wa sweswi hilaha byi paluxiweke hakona eka **4.2.2.5**, se u khongela Xikwembu xa le matilweni, ku nga Tatana, N'wana ni Moya Lowo Kwetsima. Hambiswiritano, swi nga ha endleka a va a ha landzelela vukhongeri bya ndhavuko tanihi **nhwanyana** wa khale byo phahla mikwembu ya muti wa ka vona, ku nga ku gandzela mimoya ya vakokwana. Mhaka ya khonothexini ya vukhongeri bya **nhwanyana** wa sweswi yi seketela hi Sandile Maluleke loko a ku:

> **Nhwanyana wa sweswi u rhandza ngopfu ku ya ekerekeni hi mikarhi ya nimadyambu. Xikongomelo a hi ngopfu ku ya ekerekeni, kambe i ku pfala vatswari mahlo ku ri va nga swi voni ni ku swi ehleketa leswaku u endlela ku kuma nkarhi wo ya endla swo huma endleleni swo tanihi vugangu ni vafana. Vukhongeri a nga byi tekeli enhlokweni wo ya ekerekeni hi ku lava ku tsakisa vatswari laha yena a tilavelaka ku titsakisa hi swa hava leswi nga pfuneki nchumu.**

Hi ntshaho lowu Maluleke u tiyisa mhaka ya leswaku **nhwanyana** wa sweswi u cincile a nga ha phahli, kambe u nghena kereke. Ku phahla, u ri i swa vanhu va khale. Kambe, kereke u rhandza ku ya eka yona, ngopfungopfu nimadyambu na ku ri a kuma nkarhi wo endla swa hava a karhi a tumbela hi kereke. U tlhela a kombisa ku ri **nhwanyana** wa sweswi wo yela ku hetisa ku navela ni ku tsakisa vatswari ekerekeni, mbilu ya yena a yi le kerekeni. I munhu wo rhandza swilo swa hava swa vudyoho na ku endla swivi.Ku va Sandile a ku vanhwanyana va masiku lawa, vo hetisa nawu ku ya ekerekeni, a swi vuli ku ri hinkwavo va endla swoleswo, va kona

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

van'wana lava yaka ekerekeni va ripfumelo ra matimba. Manana Buthelezi u tshikilela vukhongeri bya **nhwanyana** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **A nga va a ha khomelerile eka vukhongeri bya ndhavuko byo phahla swikwembu swa vakokwana kumbe a nghena kereke. Swi ya hi ku vatswari va landzelela vukhongeri bya njhani. Loko a ri ekerekeni, u endla onge u rhandza ngopfu Xikwembu. Hi yena a sumaka tikhorasi ni ku teka xibye xo hlengeleta minyikelo ivi a rhendzeleka, vakereki va karhi va nyikela swihanano.**

Ntshaho wa manana Buthelezi wu boxa miehleketo yimbirhi mayelana ni vukhongeri bya **nhwanyana** wa sweswi ya leswaku a nga va a ha phahla kumbe a nghena kereke. Tanihileswi sweswi hi nga eka mfumo wa xidemokirasi, swi le ka yena ku hlawula vukhongeri lebyi a lavaka byona, a nga ha landzelela bya vatswari, kumbe a hlawula byin'wana ni byin'wana lebyi a lavaka byona, hi ku hambi ku ri maphahlelo ya hambana ni makerekelo ya hambana.

4.2.8.6 Swiyila swa **nhwanyana** wa sweswi

Nhwanyana wa sweswi a nga landzeleli swiyila swa loko a ri masikwini, ku dya nyama ya huku ni mandza ya yona, ku endla swa masangu a nga si tekiwa, ku hangalasa milenge loko a tshama, swo lawula vukati, nkosi, mavabyi, nawu wo hlonipha, ngoma, vutshembeki, mahanyelo ni ku hlayisa ndhavuko. Mhaka ya khonotexini ya swiyila swa **nhwanyana** wa sweswi yi seketela hi manana Sasavona Catherine N'wa-Gija Ngobe loko a ku:

> **Khale a swi yila ku ri loko nhwanyana a ri masikwini a sweka, ku khoma swibye, ku hlantswa swiambalo, ku nghena emasin'wini na ku endla timhaka ta masangu, kambe eka nhwanyana wa sweswi a swi yili nchumu, u ri i swa vakhale. Nhwanyana wa sweswi a nga ha swi landzeleli swiyila, loko a byeriwa ku ri swo karhi swa yila tanihi ku endla masangu loko a xixile ndzhwalo wa ku va a tikile, hikuva swa dlaya, swi vangela wanuna vuvabyi byo wela kumbe ku khuma (ku pfimba swirho swa le xihundleni, ku khohlola swi nga ha yimi na ku pfimba milenge), u ri a swi yili, u tiendla sindza ra honyololo.**

Hi ntshaho lowu manana Ngobe u kombisa leswaku khonothexini ya **nhwanyana** yi fambelanisiwa ni swiyila leswi a fanele ku swi landzelela loko a ri masikwini, kambe sweswi yi cincile a nga ha swi landzeleli. U tlhela a kombisa ku ri **nhwanyana** wa sweswi a nga ha landzeleli swiyila, u ri i swa vakhale, u lava ku kholwa hi ku vona swo biha swi humela swo tanihi ku va wanuna a wela ivi a lova, hi kona a vaka a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kumile dyondzo. Mhaka yo va a nga landzeleli swiyila yi vangela vavanuna mavabyi ya tingana yo fana ni ku wela na ku khuma. Manana Molina Baloyi u tshikilela khonothexini ya ku cinca loku nga kona mayelana ni swiyila eka **nhwanyana** swa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Khale a swi yila ku va nhwanyana a endla timhaka ta masangu a nga si lovoriwa, sweswi nhwanyana u bomba hi swona, leswi n'wi vangelaka mavabyi ya tingana yo tanihi ya mpfuto (drop), mfukuzana ya nomu wa xivelekelo, HIV/AIDS, gonoriya na siphilisi, hambikuri ku biha emirini a nga si tekiwa ivi mufana a lakatsa tilo a n'wi landzula. Khale a swi yila ku va nhwanyana a nyika tata wa yena swakudya a yimile na ku tluntlama a nga tluntlami kumbe ku tshama a hangalasa milenge a xi ri xiyila lexikulu.**

Ntshaho lowu wa manana Baloyi wu tshikilela khonothexini ya **nhwanyana** wa sweswi mayelana ni swiyila hi ku boxa leswaku u endla timhaka ta masangu a nga si lovoriwa leswi n'wi vangelaka nhlomulo wo tika a nga tiyimiselanga ivi loko a ariwa a xixa khwiri ra kona. Swi n'wi vangela ni vuvabyi bya tingana byo tanihi hi lebyi va byi paluxeke. Hambiswiritano, a swi vuli leswaku a va kona vanhwanyana lava ha landzelelaka swiyila, kambe ho hlaya hi titiho. U tlhela a kombisa ku ri khonothexini ya swiyila swa **nhwanyana** wa sweswi i ku a swi yili eka yena ku nyika tata wa yena swakudya a yimile, naswona a hi xiyila ku hangalasa milenge ni ku tluntlama loko a tshamisa.

4.2.9 Khonothexini ya rito **wansati**

Loko munhu wo karhi a twa rito **wansati**, u va ni swifaniso swa swihlawulekisi swo hambanahambana emiehleketweni ya yena swa mitolovelo leyi fambelanisiwaka na rona. Rito **wansati** ri fambelanisiwa na swihlawulekisi swo tanihi *xivumbeko, maambalelo, mikhuva ni mitolovelo, mitirho ni rihanyo, swihungaso ni vukhongeri na swiyila*. Nhlamuselo ya khonothexini ya rito **wansati** ya hambana mayelana ni swihlawulekisi leswi boxiweke laha henhla, hikuva yi ya hi munhu wo karhi, wa rixaka ro karhi, wa ndhavuko wo karhi, nkarhi wo karhi ni vutivi byo karhi. Mhaka ya ku cinca ka khonothexini ya rito hi ku cinca ka mikarhi yi seketela hi Leech (1983:12) loko a ku:

> **Obviously, a word's connotative meaning will vary from society to society, from historical period to historical period, from age group to age group and even from individual to individual.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ntshaho lowu, Leech u kombisa ku ri khonothexini ya rito ya ndlandlamuka hi ku cinca ka nkarhi, ku hambana ka tindhawu, ku hambana ka vanhu vo karhi ni van'wana, rixaka ro karhi ni rin'wana, ku ya hi munhu wo karhi wo hambana ni un'wana na vanhu va malembe yo karhi ni van'wana va malembe yo hambana ni ya vona. Khonothexini ya rito **wansati** yi ta xopaxopiwa hi ku pimanisa **wansati** wa khale ka khaleni ku fika **1975** ni **wansati** wa sweswi wa kwalomu ka va **1976** ku fika **2012**.

4.2.9.1 Xivumbeko xa **wansati** wa khale

Loko hi ku **wansati** a hi langutele munhu wa xisati lonkulu wa rhambu ro ka ri nga tiyelangi ku fana ni ra wanuna, naswona nhlonge ya yena a yi ri kahle, hileswaku a yi se huma timbyatso tanihi ya mukhegula ni mukhalabye. Khale a a tlhavela swibayana emavokweni ni le milengeni na makanja exikandzeni. **Wansati** wa khale a a tekiwa a nga ri na matimba tanihi wanuna hikokwalaho ka leswi a tumbuluxiweke hi rimbambu ra wanuna. Mavele ya yena se ya va ya wile hi ku mamiwa, naswona a va a boxile tindleve. Mhaka ya khonothexini ya xivumbeko xa **wansati** wa khale yi seketela hi Kokwana N'wa-Manavele Shiviti hi ndlela leyi:

> **Wansati a a va a ri hava malebvu, rhambu ra yena a ri va ri nga tiyelani tanihi hi ra wanuna. A a vonaka hi swibayana ni makanja lawa a ya tlhaveleke loko a ha ri nhwanyana. Mavele ya yena a ya va se ya wile, ya nga ha yimangi ku fana ni ya nhwanyana. Tindleve ta yena a ti va ti boxiwile, a a tlhela a va a tlhaverile tihlanga ku suka emaveleni ku ya fika exisutini.**

Ntshaho lowu wa kokwana N'wa-Manavele wu seketela khonothexini ya **wansati** wa khale leyi boxiweke laha henhla hi ku engetela ku ri u va a nga ri na malebvu ni leswaku u va a ri ni tihlanga ku suka emaveleni ku ya fika exisutini leti a titlhaveleke a ha bomba xinhwana. Kokwana N'wa-Matombi Wisani u tiyisisa khonothexini ya **wansati** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Wansati a a va a ri ni makanja emombyeni ni le marhameni kumbe tihlanga letikulu ehansi ka mahlo. A a tlhela a va a ri ni tihlanga letintsongo ehansi ka mavele ku ya fika exisutini. Emavokweni ni le milengeni a a ri na swibayana swa mavito yo tanihi Lerisa, Yimisa, fambisa, Vutisa, Topisa, Dayina, Nengwisa, Monyisa ni man'wana ni man'wana.**

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Matombi u tiyisisa khonothexini ya **wansati** wa khale leyi paluxiweke hi kokwana N'wa-Manavele laha henhla hi ku engetela mhaka ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku a a vonaka hi makanja emombyeni ni le marhameni lawa a ya tlhaveleke a ha ri nhwanyana ni tihlanga ehansi ka mahlo ni le hansi ka mavele na swibayana swa mavito yo bomba vunhwana. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u tshikilela khonothexini ya xivumbeko xa **wansati** wa khale loko a ku:

> **Wansati i munhu wa rhambu ro olova swinene, a nga ni matimba tanihi wanuna. Tindleve ta yena ti va ti boxiwile ni mavele se ya wile. Nhlonge ya yena se yi vupfile, kambe a yi vunangi tanihi hi ya mukhegula. A a tlhela a vonaka hi swibayana swa xivhilwana ni makanja mambirhi emombyeni, kasi emarhameni swivhilwana a swi ri swimbirhi ni makanja manharhu. Exisutini a va a ri ni tihlanga.**

Kokwana N'wa-Risimati u tshikilela khonothexini ya xivumbeko xa **wansati** wa khale lexi paluxiweke hi vakokwana N'wa-Manavele na N'wa-Matombi hi ku boxa ku ri **wansati** a a ri ni swibayana swa rixaka ra swivhilwana ni makanja mambirhi emombyeni na manharhu emarhameni. Naswona swibayana ni makanja lawa paluxiweke a a va a ya tlhaverile hi nkarhi wa xinhwana xa yena. Ku ya hi Junod (1927:178) u hlamusela xivumbeko xa **wansati** hi ndlela leyi:

> **Women showed tattoos of two horizontal lines on the forehead and three on each cheek.**

Eka ntshaho lowu Junod u kombisa ku ri wansati a a vonaka hi swibayana swa mitila mimbirhi leyi a yi hingakanya mombo ni mitila minharhu emarhameni. Mitshaho leyi paluxiweke ya mune yi tiyisisa ku ri **wansati** wa khale a a vonaka hi *swibayana*, *makanja*, *tihlanga* ni ku va a a *boxile tindleve*.

4.2.9.2 Mambalelo ya wansati wa khale

Khaleni ka khaleni ku nga si fika Valungu ni vuswikoti byo rhunga malapi, **wansati** a a ambala madzovo ya swihari ni swifuwo swo hambanahambana swo tanihi *timbuti, tinyimpfu, marhole, swipene na tinsimba* kumbe *matluka* ni *mahanti* ya mirhi. Madzovo ya yena yo bohiwa ku suka exisutini ku ya emilengeni, a a ya va ya lehile ku hundza matsolo leswaku mindzhumbi yi nga voniwi hi vavanuna, ku ri a xiximeka ni ku va ni ndzhuti. Tshavalala (2009:18) u yima ni ambalelo ra khale ra wansati ivi a engetela ku ri madzovo ya yena a ya siva ni mavele a tlhela a gwarha rin'wana ku ri a nga voneriwi loko tinjhovo to tshika ti pfulekile. Loko ku titimela a a funengela dzovo ra nyimpfu ri va nkhancu wa yena. Etindleveni, enhan'wini, emavokweni ni le milengeni a bela mabyanyi yo lukiwa tanihi *nhwanyana* wa khale, kasi emikondzweni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

a ku nga ambariwi nchumu. Loko Vatlhohe va fikile eDzongeni wa Afrika, va fikile ni vuswikoti byo rhunga malapi lawa vangeke ku cinca lokukulu eka maambalelo ya **wansati** wa khale. Vatsonga va hlohlotelekile ku cinca maambalelo, ku katsa na **wansati** wa khale. U sungurile ku ambala *miceka*, *Yele* kumbe *Sokisi*, *xibelani*, a boha *duku* enhlokweni ni *nkhamu* exisutini. Emavokweni ni le milengeni se a a bela *Madeha* ni *vusenga*, kasi evokweni ra ximatsi a a bela *sindza*. *Vuhlalu* a a byi beriwa etindleveni ni le nhan'wini ivi emikondzweni a nga ambali nchumu. Hi malembexidzana ya va 1930 u sungurile ku ambala titanghu to endliwa hi pulasitiki leti a ti vuriwa *marhiphosi*. Kokwana Mjaji N'wa-Maboko Nkuna u seketela khonothexini ya maambalelo ya **wansati** wa khale hi ku vula leswi:

> **Khale ka khaleni ka vaGwambe na Dzavana, wansati a a ambala madzovo yo chukiwa ya swifuwo na swihari swo tanihi timbuti, marhole, tinyimpfu, swipene ni tisimba. Etindleveni, enhan'wini, emavokweni ni le milengeni a a bela ni ku boha swibetse swo endliwa hi mabyanyi. Emikondzweni a a famba ntsena a nga ambalangi nchumu. Ku fika ka Valungu haleno matikweni ya Dzonga wa Afrika, va tile ni vutshila byo gilagila malapi hi switayili swo hambana ivi wansati a vhela a va a sungurile ku ambala xibelani xa Xinyamani kumbe Xithemulani, Xihakaboyi, Yele ni miceka. Etindleveni se a a bela vuhlalu kumbe swiganjwana, a boha duku enhlokweni, enhan'wini a boha vuhlalu bya Matshunyetshunye, emavokweni a a bela vusenga, Madeha kumbe swibetse.**

Ntshaho wa kokwana N'wa-Maboko wu seketela khonothexini ya ambalelo ra **wansati** wa khale ka khaleni hi mikarhi ya Gwambe na Dzavana laha a kombisaka ku ri a ambala madzovo ya swifuwo ni swihari ivi a tibombisa hi swibetse swo lukiwa hi byanyi. U tlhela a kombisa leswaku ku fika ka Vatlhohe ku tisile ku cinca swinene eka ambalelo ra **wansati** wa khale, hikuva u sungurile ku ambala swiambalo swo rhungiwa hi malapi swo tanihi *xibelani* xa mavito lawa va ya boxeke, *Xihakaboyi* kumbe *Yele*, *miceka*, *maduku*, *vusenga*, *Madeha*, *vuhlalu* ni *swiganjwana*. Tshavalala (2009:19-24) na yena u seketela mhaka ya ku cinca ka ambalelo ra wansati se a ambala swiambalo swa malapi leswi paluxiweke laha henhla hikokwalaho ka nkucetelo wa ku fika ka Valungu ni vutshila byo rhunga malapi. Kokwana Leah N'wa-Sikheto Ngobeni u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **wansati** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Wansati a a boha maduku enhlokweni hi switayili swo tanihi Kayelamani Khanika, Mpandzhani kumbe Siyandhani. Enhan'wini a**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

a boha vuhlalu bya Vuhlalanyoni, Manyangi, Mhaninkulu, Xizambhana, Xilandzhela, Ximbhandhana, Nkece kumbe Tikhwinari. Exisutini a a bela tikhwini ta muhlovohlovo ya xitshopana, wasi, rihlaza, yo tshwuka, yo basa ni ya ntima ivi a tlhandlekela hi ku boha xibelani xo leha lexi vuriwaka Mahambakaya xo hundza matsolo exisutini ku ri a xiximeka, a a nga fani na nhwanyana loyi a a boha xibelani xa Xoti (xo koma). Emavokweni a a bela vusenga bya Nchochwani ni Madeha, kasi evokweni ra ximatsi a bela masindza. Emilengeni a bela vusenga bya Golwa ni Madeha. Emirini a rhangisa Yele, vhesiti kumbe Sokisi ivi a tlhandlekela hi ku boha miceka yo tanihi N'wamajavula, Lakani, Muguganawo, Mukhungambuti, Ndhayimani, Xintswirirani, Yada, Xipumani, Xinkumani na Xinkukwani. Emilengeni a a ambala marhiphosi kumbe masandhasi, kambe loko ku nga ri na mitlangu a nga ambali nchumu a yo hlambiwa yi basa.

Hi ntshaho lowu kokwani N'wa-Sikheto u tshikilela mhaka leyi boxiweke hi kokwana N'wa-Matombi mayelana ni maambalelo ya **wansati** wa khale loko se Valungu va tile ni vuswikoti byo rhunga malapi. Vakokwana havambirhi va hambana hi mavito ya maduku lama a ya bohiwa enhlokweni, ku nga *Maseda*, *Kayelamani*, *Khanika*, *Mpandzhani* kumbe *Siyandhani*. Va tlhela va hambana hi *Xihakaboyi* na *Sokisi* leswi wansati a swi rhangisa emirini a nga si boha miceka. Kokwani N'waSikheto u engetela ni mavito ya miceka leyi wansati a a yi boha khale ni leswaku a ambala *marhiphosi* kumbe *masandhazi* emikondzweni. Ku hambana ka mitshaho ya vakokwana lavambirhi, swi vangiwa hi mikarhi leyi va nga kula hi yona ni tindhawu leti va kuleleke eka tona. Kokwana N'wa-Maboko u velekiwe hi **1925** eka Xihoko laha a kuleleke kona, kasi kokwana N'wa-Sikheto yena u velekiwile hi **1940** u kulele eRiverplaats. Leswi swi tiyisisa mhaka leyi paluxiweke hi ntshaho wa Leech eka **4.2.9** laha henhla, wa leswaku khonothexini yi ya hi munhu wo karhi, wa ndhawu yo karhi ni nkarhi wo karhi. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u hlamusela khonothexini ya ambalelo ra **wansati** wa khale hi ndlela leyi:

Wansati wa khale a a ambala xibelani xa Madingani, Yele, Xihakaboyi kumbe Sokisi emirini ivi ehenhla a boha miceka yo tanihi N'wamajavula, Bongela, Xinkun'wana, N'watindluwa, Xintswirirana, Xihatimana N'wamatshangava, N'waswipereta, Mukhungambuti, Ndhayimani na N'wakongo. Enhlokweni a a boha duku hi xitayili xa Kayelamani hi maduku yo tshwuka, yo basa na ya rihlaza. Etindleveni a a bela swiganjwana kumbe vuhlalu. Enhan'wini a a boha Xizambhana kumbe Tikiyakiya to endliwa hi vugoda bya tihanci. Exisutini a a bela tikhwini to khavisiwa hi tindhulwani, kasi emavokweni a bela swibetse swo endliwa hi mabyanyi kumbe vusenga bya Xithumulani ni byo tshwuka bya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nchochwani. Emilengeni a a bela vusenga bya ntima, byo basa, byo tshwuka na swikhalamazula ehenhla ka byona.

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Risimati u tshikilela leswi paluxiweke hi vakokwana N'wa-Matombi na N'wa-Sikheto, kambe u engetela vito ra xibelani ra *Madingani* na mavito ya *miceka*, *Xizambhana na Tikiyakiya* leswi a swi bohiwa enhan'wini, *tindhulwani* leti a ti khavisa tikhwini exisutini, vusenga bya *Xithumulani* na *swikhalamazula*. Ku engetela loku ka kokwana N'wa-Risimati ku vangiwa hi ku hambana ka tindhawu, mikarhi na ntokoto wa yena wa ambalelo ra **wansati** wa khale. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tshikilela khonothexini ya maambalelo ya **wansati** wa khale loko a ku:

> **Wansati a a ambala Xikimawa emirini ivi a tlhandlekela miceka yo tanihi Xidwachi na Xisambi laha leyin'wana a yi khavisiwa hi vuhlalu. Miceka ya yena a yi boha yi leha yi va ehansi ka matsolo leswaku a hlonipheka. Enhan'wini a a boha Mbhokazi wo lukiwa hi vugoda ni vuhlalu, kasi etindleveni a bela swikhiyana kumbe manqinqi, emavokweni vusenga ni mabendlele ivi emilengeni a boha tinghoda to lukiwa hi micila ya tihongonyi. Enhlokweni a nga bohi nchumu ni le mikondzweni a nga ambali nchumu. Wansati wa Muchangana a nga ambali xibelani a a ambala Xitlhekutana.**

Ntshaho lowu wa kokwana N'wa-Socha wa hambana ni mitshaho ya vakokwana lavan'wana, hikokwalaho ka ku hambana ka tindhawu ta matiko lawa va kumekaka va tshama eka wona. Xikombiso Kokwana N'wa-Socha va le Buxi va boxa leswaku Machangana a a va nga ambali xibelani, kambe a a ambala *Xitlhekutana* na mavito ya miceka ya halahaya ka vona ya hambana ni ya tindhawu ta vakokwana lavan'wana, hambikuri swiganjwana vona va swi vula swikhiyana. Tshavalala (2009:22) u seketela mhaka leyi boxiweke hi kokwana N'wa-Socha mayelana ni leswaku **wansati** wa khale a ambala *Xikimawa*. Junod (1977:40 na 43) u kandziyela khonothexini ya maambalelo ya **wansati** wa khale hi ku boxa leswi landzelaka:

> **Swi le rivaleni hi marito ya Reteiro loko a tshaha Vasco Da Gama leswaku vanhu a va rhandza ngopfu nsuku, hikuva a va wu fula wu hundzuka ngoti (xinsimbhana) xa vusenga va ambala emilengeni ne mavokweni hilaha hi byi vonaka hakona bya masiku lawa...Vavasati emutini etikweni ra Gamba hi 1560 (eMozambiki) a a va ambala tirhoko ta ricindha leri sasekisiweke hi vuhlalo bya mavalavala, leswi vulaka leswaku Xitlhekutana xa Vatsonga va namuntlha a xi ri kona khale.**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ntshaho lowu Junod u kandziyela mhaka ya leswaku vusenga ni *Xitlhekutana*, **wansati** wa Mutsonga i khale swinene a karhi a swi ambala, hikuva hi malembexidzana **1500** se Vathonga va tiko ra Gamba a va swi kota ku fula nsuku wu endla nsimbhi yo ndzinga vusenga, naswona a va kuma malapi hi vucincanisi ni Vatlhohe, kutani va endla tirhoko to khavisiwa hi vuhlalu ni *Xitlhekutana* xa Vatsonga xo fana ni xa va **1970**. Rikhotso (1985:68-69) u yima ni ambalelo ra **wansati** wa khale leri hlamuseriweke laha henhla ivi a engetela ku ri a a khehla *xifoko* enhlokweni ku etlerisa misisi, evokweni ra ximatsi a bela vusenga byo basa lebyi vuriwaka *xirhongana* ivi a tlhela a paluxa tinxaka to hambana ta vusenga to tanihi *Xidzingidzingi*, *Xihatimana*, *Xipoyilana* na *Xitorofantini*, emirini a a ambala *Xikatawa* xo endliwa hi vuhlalu, kasi etindleveni a a bela *Tindhegula*.

4.2.9.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa khale

Mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa khale yi fambelanisiwa ni munhu wo rhandza ku hleva, wo nyuma, wo hlova kumbe ku bomba, wa maehleketelo yo koma, wo monya, wa manyunyu, wo tonga, wo ka a nga ri na rito emutini, wo tidya, wo ka a nga dyi nyama ya huku ni mandza ya yona, hikuva a ku chaviwa ku ri loko n'winyi wa muti a nga ri kona tihuku ni mandza swi nga sala swi dyiwa ku sala ka ha ri hava nchumu, a nga ngheni xikolo loko swa ha ku sunguriwa hi Maswisa hi **1875**, hikuva a va ku a nga ta hunguka, hikokwalaho a nga koti ku hlaya ni ku tsala. Mahambukelo ya yena ya fana ni ya mufana, wanuna ni nhwanyana wa khale, na yena a tipfunela enhoveni a tisula hi matluka. Loko a a ri masikwini a tirhisa xidzobyana/lapi tanihi nhwanyana wa khale. Makunguhatelo ya yena a ku ri ku tlula masiku lawa wansati a hisaka ngopfu a nga endli ta masangu, kumbe loko ku karhi ku endliwa masangu wanuna a nga cheli vununa endzeni ka wansati, kumbe vavasati va cincana eka nuna wa vona tanihileswi a teka tshengwe laha loko un'wana a a ri ni n'wana a nga ha endli masangu ku kondza a kula a tshika ku mama. A nga pfumeleriwi ku va hosi yo fuma tiko. Loko a ze a lovoriwa a nga gangani na un'wana wanuna. **Wansati** wa khale a khinsama loko a yisela nuna wa yena swakudya ni loko a xewetiwa hi lavakulu eka yena. Khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa khale, kokwana Leah N'wa-Sikheto Ngobeni u yi seketela hi ku vula leswi:

> **Loko a vitaniwa hi nuna kumbe vingi va yena, wa xinuna kumbe wa xisati, a a pfumela a ku; xewee, ivi a ya laha a vitaniwaka kona a fika a khinsama. Wansati a a nga nyiki nuna wa yena swakudya a**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

yimile kumbe ku n'wi nyika swilo hi voko ra ximatsi. Wansati loyi a a nga ri na rito eka nuna wa yena, loko wanuna a ze a ku xo karhi xi ta endlisa ku karhi a nga xi kaneti. Loko a tikile a a byela n'wingi wa xisati ivi yena a byela nuna wa wansati, naswona loko se a ri ntswedyani a nga etleli ni nuna wa yena a etlela ni n'wingi wa xisati. Wansati a ri ni ntolovelo wo ka a nga dyi nyama ya huku na mandza ya yona, hikuva wanuna a chava ku ri loko a nga ri kona a nga sala a dlayetela tihuku a dya nyama ya tona ni matandza swi hela. A a kunguhata hi ku ka a nga endli timhaka ta masangu loko a hisa ngopfu (ku tlula masiku yo karhi ku nga endliwi masangu lawa ya nga vangaka ku ri wansati a tika) kumbe wanuna a nga cheli vununa endzeni ka yena loko va va nga lavi n'wana, kumbe vavasati va cincana eka nuna wa vona loko un'wana a ri n'wana a nga ha endli masangu n'wana a ze a tshika ku mama. Kasi loko a ri masikwini a tirhisa xidzobyana kumbe xilapana tanihi nhwanyana wa khale.

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Sikheto u seketela mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa khale leyi boxiweke laha henhla a tlhela a engetela ni mhaka ya nkoka ya leswaku a a xixima vingi va yena, a a nga fani na wansati wa masiku lawa ni leswaku loko a tikile a a byela n'wingi wa yena a n'wi tivisela mhaka leyi eka nuna, naswona loko se a ri ntswedyani a a nga etleli ni nuna wa yena, kambe a etlela ni n'wingi wa xisati ku kondza n'wana a tshika ku mama. U boxa ni makunguhatelo ya **wansati** wa khale ni leswi a swi tirhisa loko a ri masikwini. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u tiyisisa khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa khale hi ndlela leyi:

Wansati wa khale a a ri na yindlu ya yena, a nga etleli eka yindlu yin'we ni nuna wa yena, a a vitaniwa kunene loko a fanele ku ya etlela kona. Wansati wa khale a a hlonipha ni ku xixima nuna wa yena laha loko a vitaniwa a pfumela a ku; bava kumbe xewee, ivi a ya eka yena a fika a khidzama. A a ri munhu wa vukwele, kambe, hikokwalaho ka xiyimo xa swilo khale a boheka ku ka a nga kwelani ni nkatikuloni kumbe vakatikuloni. Hi yena a tlhela a a lavela nuna wa yena nhlantswani. A a tala ku kumeka a ri emutini wa yena, a nga tsendzeleki ni miti ku fana ni wansati wa masiku lawa wa ri ricondzo, milenge ya yena yi hlohlonyaka.

Ntshaho lowu wa kokwana N'wa-Risimati wu tshikilela mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa khale hi ku ndlandlamuxa leswaku a nga etleli yindlu yin'we ni nuna kambe a vhakacha kunene, hikokwalaho ka tshengwe, hikuva vavasati va yena, un'wana ni un'wana a a ri na yindlu ya yena, a va cincana ku etlela ni nuna wa vona, naswona a nga kwelani ni vakatikuloni va yena tanihileswi a ku ri yena a pfuna nuna ku hlawula tinhlantswani. U tlhela a kombisa leswaku a nga ri munhu wo rhandza ku rhendzeleka ni miti ya vanhu a rhandza ku tshama emutini wa yena. Kokwana

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tshikilela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Loko wansati, a vitaniwa hi nuna wa yena a a pfumela a ku; bava kumbe hi ku vula xivongo xa wanuna a ku Tshawane loko a ri Tshawane. Loko a yisa swakudya a a fika a khidzama emahlweni ka nuna a swi veka ehansi ivi a ku; swakudya hi leswi. A a nga ri na rito eka nuna wa yena, a titsongahata no hanya hi swileriso swa yena, naswona a nga tirhi Mulungu a a tirhela hi nuna wa yena. Loko a ze a lovoriwa a a nga ha gangani ni un'wana wanuna na loko a tikile a byela nuna kutani yena a byela n'wingi wa yena wa xisati.**

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Socha u tshikilela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa khale hi ku tatisa mhaka ya leswaku handle ko pfumela a ku; bava, loko **wansati** a vitaniwa a khuza nuna hi xivongo xa yena, naswona a nga ri munhu wa vugangu loko a ze a lovoriwa. U tlhela a hambana ni kokwana N'wa-Sikheto mayelana ni leswaku a byela mani loko a tikile, yena u ri a a byela nuna ivi yena a byela mana wa yena, kasi N'wa-Sikheto u ri a a byela mana wa nuna yena a byela n'wana wa yena. Ku hambana loku, ku va kona hikokwalaho ka tindhawu ni nkucetelo wa tinxaka leti vakokwana lava va akelaneke na tona. Kokwana Mjaji N'wa-Maboko Nkuna yena u paluxa mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa khale hi ku boxa leswi:

> **Wansati wa khale a a tirhela nuna wa yena ni va le vukatini bya yena. Hambi nuna wa yena o n'wi tikisela vutomi, loko a nga hlongoriwangi evukatini a nga yi ekaya ka yena. Loko a loveriwa hi nuna, a a tekeriwa hinkwaswo swa nuna wa yena hi vamakwavo va nuna, a tlhela a sindzisiwa ku hlawula nuna wo n'wi hlayisa exikarhi ka vona. A a nga tirhi ntirho wa Mulungu a a tirheriwa hi nuna wa yena. Wansati loyi a a tiyisa ehansi eka nuna wa yena, a n'wi yingisela, naswona a a endla leswi nuna wa yena a lavaka swona. A a ri hava tifanelo eka nuna wa yena. Hambi a ri wa yindlu ya vuhosi a a nga pfumeleriwi ku va hosi ya tiko.**

Ntshaho lowu wa Kokwana N'wa-Maboko wu kombisa ku ri **wansati** wa khale a ri hava tifanelo, hikuva a a nga ri na rito eka nuna wa yena, a a tirhela nuna ni vavukati, loko a loveriwa hi nuna a a boheleriwa ku hlawula nuna exikarhi ka vamakwavo va nuna loyi a nga ta n'wi hlayisa tanihi nuna wa yena, naswona a a nga pfumeleriwi ku tirha Mulungu, hambikuri ku va hosi ya tiko. Rikhotso (1985:20) u yima ni mhaka ya leswaku **wansati** wa khale a yirisiwa ku dya mandza ya huku ni nyama ya yona ni leswaku loko a vitaniwa hi nuna kumbe vingi a pfumela a ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xewee, a nga endli ku whee, na loko a nyika nuna wa yena swakudya a khinsama. Hambiswiritano, hi nga vula leswaku **wansati** wa khale a a nga twi a tshikileriwa, kambe a wo va ndhavuko wa Vatsonga wa mahanyelo ya vona ya khale.

4.2.9.4 Mitirho ni rihanyo ra **wansati** wa khale

Khonothexini ya **wansati** wa khale hi tlhelo ra mitirho yi fambelanisiwa ni ku sweka swakudya, ku kukula, ku hlayisa vana, ku kandza xigugu, timanga ni mavele na ku pfhumbula mavele, ku katinga timanga, ku tshova na ku rhotela tihunyi, ku rima na ku hlakula masimu, ku khusa miroho, ku tshovela swa le masin'wini, ku vumba maguva ni ku rhidela ndyangu wu tlhela wu sindziwa hi misava na vulongo, ku ka mati enambyeni hi khuwani, ku rhunga swithabani ni swirhundzu hi tixotse, ku veleka vana , ku va wundla ni ku va tshinya, ku rhunga vuhlalu, ku hulela tikhwini na ku peperha mavele hi rihlelo. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u seketela khonothexini ya mitirho ya **wansati** wa khale hi ku vula leswi:

> **Loko hi ku loyi i wansati a a hi langutela munhu loyi a tirhaka ku sweka swakudya swo tanihi hi vuswa, xixevo na swirin'wa. Hi yena a hlakula masimu, ku ka mati enambyeni, ku kandza na ku pfhumbula mavele, ku tswala vana na ku va wundla, ku tshova tihunyi, ku phama, ku rhidela, ku sindza maguva, tindlu na ndyangu, ku vandzekela byalwa bya tikhomba ni ku byi hluta.**

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Risimati u seketela mhaka leyi paluxiweke laha henhla mayelana ni mitirho ya **wansati** wa khale laha a tlhelaka a engetela ku ri hi yena a a sweka ni ku hluta byalwa bya tikhomba. Kokwana Leah N'wa-Sikheto Ngobeni u tiyisisa khonothexini ya **wansati** wa khale loko a ku:

> **Wansati a a tirha ku tlhava switshatshana na swirhundzu, ku sweka swakudya, ku hubuta a kukula wa ha ri mixo swinene, ku tshova tihunyi, ku hada byanyi bya mbvume ni tshenga byo fulele tindlu, ku rima masimu hi xikomu xa voko, ku tlhokola na ku pfhumbula mavele, ku khusa miroho, ku phama tindlu hi misava ni vulongo na ku sweka byalwa bya ndhavuko.**

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Sikheto u tiyisisa khonothexini ya **wansati** wa khale hi ku tatisa mhaka ya leswaku a a tirha ku hada byanyi byo fulela tindlu, kasi mitirho leyin'wana ya fana ni leyi boxiweke hi kokwana N'wa-Risimati. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tshikilela mitirho ya **wansati** wa khale hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> **Mitirho ya wansati wa khale a ku ri ku tswala swihlangi ni ku swi kurisa, ku vumba mikambani ni swimbitana, ku rhunga swintewana a tlhela a swi khavisa hi vuhlalu, ku rhumbula vukanyi, ku rhidza mahewu, ku sweka swakudya swa tinxakaxaka, ku kheta swilo a swi hlayisa hi mfanelo, ku rima na ku hlakula masimu a tlhela a tshovela swirin'wa.**

Kokwana N'wa-Socha, hi ntshaho lowu u tshikilela khonothexini ya mitirho ya **wansati** wa khale laha a paluxaka mhaka ya nkoka ya leswaku a a kheta swilo a swi veka kahle swi hlayiseka ni ku engetela leswaku a a vumba mikambani ni swimbitana, ku rhunga swintewana, ku pyaxa vukanyi na ku endla mahewu. Junod (1977:37 na 40) u kandziyela khonothexini ya **wansati** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Vafundhisi va Rhoma va kumile leswaku vavanuna a va nga rimi masimu kumbe ku byala mbewu, a wu ri ntirho wa vavasati wo tika swinene, naswona vavanuna a va nga yi ematini, na wona a wu ri ntirho wa vavasati...swi komba leswaku maphila (n'wahuva) a ma byariwa, a va ri ni musi ni tshuri va tlhokola, va endla mapa yo basa tanihi namuntlha no tlhela va vandzekela byalwa hi maphila (n'wahuva).**

Junod hi ntshaho wa yena u kandziyela tihlamuselo leti paluxiweke hi vakokwana N'wa-Risimati, N'wa-Sikheto na N'wa-socha mayelana ni mitirho ya **wansati** wa khale ya ku *rima masimu* no *byala mbewu, ku ka mati, ku tlhokola mavele no pfhumbula hi tshuri na musi* na *ku vandzekela byalwa bya ndhavuko bya n'wahuva*.

Loko swi ta eka rihanyo, **wansati** wa khale tanihi mufana, nhwanyana ni wanuna wa khale, a a nga ri munhu wo vabyavabya, a a ri ngengendza, hikuva a dya swirin'wa swa le masin'wini swo tanihi *tihove, tshopi, xinghwimbi, xiendlahivomu, ximbhundzhwa, xityatyana, xidlamutana*, ni ku nwa madhleke ya *mphoho*, ni swin'wana ni swin'wana, leswi masiku lawa swi tikaka ku swi kuma. Rikhotso (1985:48-55) u yima ni mhaka ya ya swirin'wa leswi paluxiweke hi hu boxa mavito yo hambanahambana ya swakudya swa Vatsonga swa ndhavuko. Xavumbirhi a a endla migingiriko yo tika swinene yo tanihi hi ku ka mati hi khuwana enambyeni a famba mpfhuka wo leha a ma yisa ekaya, ku tshova ni ku rhotela tihunyi enhoveni a rhwala a yisa ekaya, ku pfuka hi mahlambandlopfu, a tlhokola ni ku pfhumbula mavele a tlhela a ya peperha. Xo hetelela a a rima masimu ni ku byala mbewu. Mitirho leyi a a yi endla ku ri a va a tsindziyerile tanihi wansati wa masiku lawa loyi a endlaka vutiolori ejimuneziyamu. Leswi hi swona a swi vanga ku ri mbilu ya yena yi mpompa ngati hi mfanelo, miri ni miehleketo swi va swi horile. Kokwana N'wa-

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Matombi Wisani u seketela khonothexini ya rihanyo ra **wansati** wa khale hi ndlela leyi:

> **Wansati a a hlayisa miri wa yena wu va wu hanyile kahle hi ku dya switshongo swa le masin'wini leswi nga ni tivhitamini, tiprotheni, tihkabohayidireti na mafurha ni oyili swo tanihi marhanga, makwembe, timanga, tinyawa, tindluwa, makalavatla, tshopi, xinghwimbi ni swin'wana ni swin'wana leswi a swi sirhelela eka mavabyi.**

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Matombi u seketela mhaka ya leswaku **wansati** wa khale a a nga ri xihota, a a ri ngengendza, hikuva a dya swirin'wa ni swixevo leswi paluxiweke eka **4.2.7.4** leswi nga ni swo aka miri ni masocha yo n'wi biyelela eka mavabyi. N'anga N'wa-Ridonga Mphephu Shivambu u tiyisisa mhaka ya khonothexini ya rihanyo ra **wansati** wa khale loko a ku:

> **Wansati a a endla migingiriko hi ku pfuka nimixo a kukula rivala, ku tlhokola, ku peperha ni ku pfhumbula mavele, ku rhotela tihunyi a rhwala tshwinga ni ku ka mati hi khuwana a yisa ekaya, ku rima, ku byala mbewu ni ku hlakula masimu ni ku tshovela swirin'wa, ku phama maguva ni tindlu, a tlhela a swi rhidela no swi sindza hi vulongo. Kambe, a pfa a a vabya mavabyi yo tanihi xilumi, mpfuto/vuva, nyokajundzu, n'ombe, rihunga (byo vangiwa hi mberha), muthundhangati, matshantshi, dari, ni man'wana ni man'wana ivi a yisiwa en'angeni ta Xintima ku ya tshunguriwa.**

Ntshaho lowu wa n'anga N'wa-Ridonga wu tshikilela ku ri **wansati** wa khale a a ri ni migingiriko leyi hayona mbilu ya yena a yi kota ku ba swa hombe, ngati yi famba swinhle; miri, moya ni miehleketo swi va swi phyuphyile. Kambe, u paluxa ni leswaku a pfa a a vabya mavabyi lawa a ma boxeke ivi a tshunguriwa hi n'anga.

4.2.9.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **wansati** wa khale

Swihungaso swa **wansati** wa khale swi fambelanisiwa ni ku cina micino ya ndhavuko yo tanihi ku *thawuza*, ku *khinyaveza* kumbe ku cina *tinyonga*, ku *chechela* ni ku cina *xifasi,* a karhi a yimbelela tinsimu ta ndhavuko to tanihi *mavhadhleka*, *swa kala leswi,* ni tin'wana ni tin'wana, ku karhi ku chayiwa ni midzhumbha kumbe swingomana. A a nwa mahewu yo endliwa hi n'wahuva kumbe vukanyi bya dzova hi nkarhi wa makanyi ni ku dzaha fole ra xinefu. A a ri muchayi wa swichayachayana swo fana ni *mpepe*, *rigubu*, *xizambi*, *ndzhumbha*, *tingoma* ta macomani. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u hlamusela mahungaselo ya **wansati** wa khale hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Khale wansati a a hungasa hi ku thawuza exigubini na ku khinyaveza. Hi nkarhi wa tikhomba a a cinela tikhomba na van'wana vavasati. Ncino wun'wana lowu a a wu cina a ku ri ku chanchula. A a tlhela a hungasa hi ku dzaha fole ra xinefu hi tinhompfu kumbe nomu hi ku ri vekela ehansi ka ririmi. Byalwa a a nga nwi hikuva a va ku byi ta n'wi onha miehleketo ivi a va ni mahanyelo yo homboloka, hikokwalaho a hungasa hi ku nwa mahewu ya xikoko yo rhidziwa hi n'wahuva.

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Risimati u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **wansati** wa khale laha a engetelaka mhaka ya leswaku a a hungasa hi ku dzaha fole hi nomu a ri veka ehansi ka ririmi, kambe u kombisa leswaku byalwa a nga nwi, hikuva a byi tekiwa byi onha mahanyelo. N'anga N'wa-Ridonga Mphephu Shivambu u tshikilela khonothexini ya mahungaselo ya **wansati** wa khale hi mukhuva lowu:

Wansati a a hungasa hi ku cina tinyonga, xifasi na ku chechela. Micino leyi a yi fambisana ni ku chayiwa ka midzhumbha kumbe swingomana, ku karhi ku yimbeleriwa tinsimu ta ndhavuko to tanihi "vuyavuya-banana", "lomu ka Valungu", "xinengani xa n'wampfundla" ni tin'wana ni tin'wana. A a hungasa ni hi ku nwa madhleke kumbe vukanyi bya dzova hi nkarhi wa byona. A a tlhela a ri muchayi wa swichayana swo fana ni mpepe, rigubu na xizambi kumbe tingoma hi nkarhi wa macomani.

Ntshaho lowu wa n'anga N'wa-Ridonga wu tiyisisa khonothexini ya mahungaselo ya **wansati** wa khale hi ku paluxa swo yelana ni leswi boxiweke hi kokwana N'wa-Risimati swo tanihi ku *nwa madhleke*, ku *cina tinyonga*, *xifasi* na ku *chechela*. Vakokwana lavambirhi va hambana hi mhaka ya swichayana leswi **wansati** wa khale a swi chaya. Ku hambana loku i mhaka ya ntokoto, mikarhi ni tindhawu leti va tshamaka eka tona. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tshikilela khonothexini ya mahungaselo ya **wansati** wa khale hi ku boxa leswi:

Wansati wa khale a a hungasa hi ku chaya mutlamango, xipendani na xiphiyana, ku hlalela ncino wa swigubu ni wa muchongolo kumbe ku kavata na ku nwa mahewu.

Ntshaho lowu wa kokwana N'wa-Socha na wona wa yelana ni mitshaho ya vakokwana N'wa-Risimati na n'anga N'wa-Ridonga, vo hambananyana hi swichayana leswi a swi chayiwa hi wansati wa khale swa *mutlamango*, *xipendani* na *xiphiyana*.

Tanihi mufana, nhwanyana ni wanuna wa khale, khonothexini ya vukhongeri bya **wansati** wa khale a ku ri ku phahla. Loko a hloma a ya evukatini, a a phahliwa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

egandzelweni ra ka vona ku vikeriwa mikwembu ku ri hi loyi n'wana wa famba u ya evukatini, basisani tindlela, swa yena swi ya nyoxa. Loko a fika evukatini, va le vukatini na vona a va n'wi amukela hi ku phahla va byela mikwembu ya muti ku n'wi amukela hi mandla mambirhi. Loko a vabya a a yisiwa etin'angeni ku ya lavisisa, loko ku ri swikwembu, vatswari va yena a va kambisisa na vona, ku nga kona a nga ta chayeriwa. Loko swa muti wa yena swi nga fambi, a a byela nuna kumbe n'wingi ivi va yimayima va ya etin'angeni ti ta fumba muti, mi to vona se swilo swi famba kahle. N'anga N'wa-Rhovi Rikhotso u seketela khonothexini ya vukhongeri bya **wansati** wa khale hi ku vula leswi:

> **Loko a hloma a ku swekiwa byalwa bya mati ivi a yisiwa egandzelweni. Muphahli a a vulavulela a ku; famba kahle u ya evukatini u ya va swekela, u kandza u nga vi ya loloha, u hi poyila, hi byela na n'wina vakokwana swimanimani, a hi siyi munhu, n'wi pfuleleni tindlela, a ye a ya byi khandlanya vukati. Loko a ri na vito ra swikwembu, nuna wa yena a a kombiwa timhamba ta kona leswaku loko ti ta hlakala a ta tiva ku ri u xava ta njhani. Loko se a ri vukatini a vabya hikokwalaho ka vito, a a tlhelela eka vona a ya phahliwa va n'wi endlela timhamba mi to vona mavabyi nkwee!**

Eka ntshaho lowu n'anga N'wa-Rhovi u seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla ya khonothexini ya vukhongeri bya **wansati** wa khale mayelana ni mphahlo. N'anga Ndyelo Charles Mthombeni u tiyisisa mhaka ya khonothexini ya vukhongeri bya **wansati** wa khale hi ndlela leyi:

> **Loko swa muti swi nga fambi, wansati wa khale a a byela nuna kumbe n'wingi wa xisati ivi ku humiwa ku yiwa en'angeni yi va fumbela (biya) muti wa vona se swa vona swi famba kahle. Loko wansati a nga tshembekangi a a bohiwa hi timhamba, loko a hlangana ni wanuna un'wana swi tsandza ku endla timhaka ta masangu. Hi ndlela yoleyo a swi sivela vugangu ni mavabyi ya tingana.**

N'anga Mthombeni u tiyisisa khonothexini ya vukhongeri bya **wansati** wa khale hi ku vula leswaku a ri gqweta ra wanuna ivi wanuna a va muchuchisi laha loko swa muti wa vona swi nga fambi a va yimayima ku kondza swi lulama. U boxa ni mhaka ya nkoka ya leswaku wansati a a bohiwa ku ri a nga swi koti ku endla swa masangu ni un'wana wanuna handle ka nuna wa yena. Mhaka leyi a yi ta va kahle eka ku sivela vugangu ni mavabyi ya swa masangu, loko a ya ha endliwa ni namuntlha, hikuva sweswi xiyimo xa vugangu xi le henhla ku tlula mpimo. N'anga N'wa-Ridonga Mphephu Shivambu u tshikilela khonothexini ya **wansati** wa khale hi mukhuva lowu:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Loko wansati a vabya a nga holi a ku yiwa en'angeni ku ya biwa mihlahle ivi ku yiwa eka vona va byeriwa leswi n'anga yi nga vula swona kutani a phahliwa eka vona ivi a dya mirhi ya n'anga, mi to vona a hola eka mavabyi. Loko a karhatiwa hi mavabyi ya swikwembu a a yisiwa eku chayeriweni hi va la vukatini. Va ka vona a vo komberiwa ku ri na vona va kambisisa eka tin'anga loko ku ri swona na, ku nga kona a nga ta chayeriwa.

N'anga N'wa-Ridonga u tiyisisa ni ku tshikilela khonothexini ya vukhongeri bya wansati wa khale bya leswaku a a tshembela eka mphahlo ni tin'anga.

4.2.9.6 Swiyila swa **wansati** wa khale

Loko hi ku loyi i **wansati** a a languteriwa ku landzelela no papalata swiyila swo hambahambana swo tanihi swa *rifu/nkosi, vuyimani/ku tika, rirhandzu, ta masangu, masiku/mikarhi, mahanyelo na ku hlayisa ndhavuko*, leswi landzelaka; leswaku a kumeka a biyelelekile eka swo biha ku ri a hanya kahle na ku hlayisa ndhavuko wa rixaka:

Swa Rifu/nkosi

- *A a nga fanelangi ku va a khoma swibye ni swiambalo swa nuna loko a feriwe hi n'wana - wanuna a nga va ni xinyama. Nhlamuselo ya mfihlo ya xiyila lexi a ku ri ku endlela ku wansati a a xixima kumbe ku hlonipha rifu.*
- *A a nga fanelangi ku endla swa masangu loko ku ri na rifu emutini - hikuva a nga khuma. Nhlamuselo ya mfihlo ya xiyila lexi a ku ri ku sivela mavabyi eka wansati ya ku pfimba khwiri, milenge ni xirho xa le xihundleni na ku khohlola swi nga heli, lebyi dlayaka.*

Swa vuyimani/ku tika

- *Ntswedyani a nga etleli ni nuna wa yena - n'wana a nga fa. Nhlamuselo ya mfihlo ya xiyila lexi a va sivela ku ri wansati a nga lumuli n'wana.*
- *Wansati a nga hleki xigono loko a tikile - loko a veleka n'wana na yena a nga tswala n'wana wa xigono. Nhlamuselo ya mfihlo ya xiyila lexi a va sivela khombo eka wansati ra leswaku loko a hleka wansati kulobye loyi a nga tswala n'wana wa xilema na yena ntumbuluko wu nga n'wi ba a veleka n'wana wa xilema.*

Swa rirhandzu

- *Wansati a nga fanelangi ku rhandzana ni vana va munhu - a va ku a va nga lahlani ni loyi un'wana u ta lova loko o ya enkosini wa makwavo wa yena. Nhlamuselo ya mfihlo ya xiyila lexi a va sivela ku ri vana va munhu va nga lwa va dlayana loko va rhandzana ni wansati un'we.*
- *Wansati a nga fanelangi ku rhandzana ni makwenu wa yena wa xinuna kumbe ku lovoriwa hi yena - va nga tswala vana va swigono. Nhlamuselo ya mfihlo ya xiyila lexi a va endlela ku hlayisa ndhavuko wa Vatsonga wo xiximana exikarhi ka vamakwavo va xinuna na xisati, naswona i ntiyiso ku ri*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

loko vamakwavo va tekana hikuva i wa ngati yin'we va tala ku tswala vana va swilema.

Swa ta masangu

- *Wansati a nga fanelangi ku endla swa masangu loko a humele hi khwiri - wanuna a nga lova. Nhlamuselo ya mfihlo ya xiyila lexi a ku ri ku sivela ku ri wanuna a nga weli, hikuva ku wela swa dlaya.*
- *Wansati a nga fanelangi ku pfuxela muvabyi a ha ku huma eku endleni swa masangu - wa hisa kutani a nga hisa muvabyi. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga tikiseli muvabyi ivi a lova.*

Swa masiku/mikarhi

- *Swa yila ku va wansati a nghena emasin'wini a ri emasikwini - a va ku mavela ya ta tshwa kumbe a hisa tin'hwembe. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri a nga thoniseli ngati ya yena emaveleni ni le tin'hwembeni hikuva vanhu va nga dya thyaka ra yena ri va vangela mavabyi*
- *Swa yila ku va wansati a endla timhaka ta masangu a ri emasikwini - wanuna a nga fa. Mfihlo wa xiyila lexi a sivela ku va wanuna a khoma hi mavabyi ya tingana (ku thyakisa ngati ya wanuna).*

Swa mahanyelo/ku hlayisa ndhavuko

- *Swa yila ku va wansati a tikhomelela rihlaya – a nga fela hi nuna. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri wansati a nga ehleketi ku tlula mpimo kumbe ku tiputa vusiwana.*
- *Swa yila ku va wansati a hlamula timhaka ehubyeni - a nga bola nomu. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri wansati a nga eyisi vavanuna loko va karhi va tenga timhaka ehubyeni a va xixima.*

Kokwana N'wa-Nkhwaxu Muhlava u seketela mhaka ya khonothexini ya swiyila swa **wansati** wa khale hi ku boxa leswi:

> **A swi yila ku va wansati a nghena endlwini ya ntswedyani a nga songangi masangu hikuva n'wana a nga fa. A a nga fanelangi ku nghena emasin'wini a ri masikwini a nga hisa tin'hwembe. A a swi yila ku va wansati a ba wanuna hi nkombe hikuva a nga tsemeka voko. A a swi yila ku va wansati a byewula misisi a nga fela hi nuna kumbe vatswari. A a nga fanelangi ku phula mbita yi pfariwile hikuva a nga fa a nga vulavulangi.**

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Nkhwaxu u seketela mhaka ya leswaku **wansati** a landzelela swiyila leswi a swi boxeke ku sivela swo biha swo fana ni ku endla ku ri xinkavana xa n'wana xi nga hatli xi hola, ku thyakisa tin'hwembe hi ngati ya loko a vona masiku, ku sivela ku ri loko a tshuka a holovile ni nuna a nga n'wi bi hi nkombe, ku sivela ku ri wansati a nga byewuli misisi hikuva a yi byewuriwa ntsena loko ku ri na nkosi, naswona ku byewula vavanuna kumbe vafana na ku sivela ku ri a nga tshwi hi leswi a nga le ku swi swekeni loko a phula mbita yi va yi pfuriwile a ta kota

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ku yi phula hi vukheta. N'anga N'wa-Ridonga Mphephu Shivambu u tiyisisa khonothexini ya swiyila swa **wansati** wa khale hi ndlela leyi:

> **Wansati a a nga fanelangi ku etlela emasin'wini loko a tikile mavele ya nga tshwa. Wansati a a nga fanelangi ku tlhontlha makala yo hisa hi nkombe a nga ta pfimba mavele. A a nga fanelangi ku olela nkuma hi mavoko swi vanga makhombo. A a nga fanelangi ku veka swakudya esangwini a nga bola meno. A a nga fanelangi ku tshivela ndzilo ehenhla ka nkuma swi vanga rifu. Nsati lontsongo a nga fanelangi ku nghena endlwini ya nsati lonkulu a nga fa mahlo. Wansati a nga rili loko n'wana a vabya a nga hundzuka xigono.**

N'anga Nwa-Ridonga u tiyisisa mhaka ya swiyila swa **wansati** wa khale leswi a a boheka ku swi landzelela ku ri a nga humeleli hi makhombo yo tanihi ku tswalela n'wana emasin'wini ivi a lumiwa hi swilo swa nhova a lova, ku sivela ku ri nkombe wu nga tshwi hi ndzilo, ku sivela leswaku a nga tshwi hi ndzilo, sangu a hi ro veka swakudya i ro etlela eka rona kutani ku ka a nga veki swakudya a tisirhelela eka mavabyi, ku tshivela ndzilo ehenhla ka nkuma i futa, a a fanela a rhanga hi ku wu olela, ku xiximana exikarhi ka nsati lonkulu na lontsongo, n'wana loko a vabya a nga rileriwi a nga nyanya ku vabya ivi a lova.

4.2.10 Khonothexini ya **wansati** wa sweswi

Khonothexini ya rito **wansati** yi cincile hi ku famba ka nkarhi tanihi **mufana**, **nhwanyana** ni **wanuna** wa sweswi. Xivangelo xa ku cinca loku i ku, khonothexini i nchumu lowu cincacincaka, a wu vi hi xiyimo xo karhi hilaha ku nga heriki wa cinca hi ku famba ni ku cinca ka nkarhi. Mhaka ya ku cinca ka khonothexini ya rito yi seketela hi Leech (1975:15) loko a ku:

> **Connotative meaning is indeterminate and open-ended in the sense in which conceptual meaning is not.**

Hi ntshaho lowu Leech u kombisa ku ri nhlamuselo ya khonothexini yi navile ni ku va yi nga ri na makumu loko hi yi pimanisa ni nhlamuselo ya khosepetiwali kumbe dinothexini. Hileswaku, loko nkarhi wu karhi wu cinca na yona ya cinca leswaku yi famba ni nkarhi, kasi nhlamuselo ya khonsepetiwali a yi cinci.

4.2.10.1 Xivumbeko xa **wansati** wa sweswi

Wansati wa sweswi i munhu wa nhlonge yo va hava timbyatso tanihi **wansati** wa khale, **wanuna** wa khale ni wa sweswi. Mahlo ya yena ya vona kahle, kambe swa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

endleka ya nga ha voni swinene tanihi ya **wanuna** wa sweswi, hikokwalaho ko hlaya ngopfu tibuku, ku vona thelevhixini nkarhi wo leha, ku tirhisa khomphyuta nkarhi wo leha kumbe hikokwalaho ka mavabyi yo tanihi hi ya chukele. Tindleve ta yena na tona ti twa kahle, kambe swa endleka ti nga ha twi ngopfu hikokwalaho ka mavabyi ya tindleve kumbe ku tshama ti karhi ti yingisela vunanga lebyi nga pfuleriwa byi va ehenhla ku tlula mpimo, ngopfungopfu lomu swiseveseveni. Miri wa yena wu va wu basile tanihi wa **wanuna** wa sweswi, hikuva u wu hlamba hi swisibi leswi boxiweke eka **4.2.4.1** laha henhla, naswona na yena u tifufutela sente emakheheleni. Tindleve ta yena ti va ti boxiwile. Tikohe na tixiya ta yena ta pendiwa hi tiphodo ta muhlovohlovo tanihi wa wasi kumbe rihlaza laha loko a copeta wonge i xipululu emurhini wa ntoma. Na milomu ya yena, wa yi penda hi tiphodo ta tinxakaxaka. U va a ri na swibayana emirini leswi masiku lawa swi vuriwaka tithathu ta swilo swo hambanahambana tanihileswi paluxiweke eka **4.2.8.1** eka xivumbeko xa **nhwanyana** wa sweswi na **4.2.4.1** eka xivumbeko xa **wanuna** wa sweswi. U vekela ni meno ya nsuku ya vuxisi na ku penda min'wala hi tikhuthekisi. Manana Winnie Buthelezi u seketela ku cinca ka khonothexini ya xivumbeko xa **wansati** wa sweswi loko a ku:

> **Wansati wa sweswi hi n'wi vona hi mavele lama nga wa hi ku mamisa tanihi wansati wa khale. Miri wa yena wu va wu ri na swibayana leswi masiku lawa swi vuriwaka tithathu swo tanihi mbilu yo yimela rirhandzu, xifaniso xa nuna wa yena kumbe n'wana wa yena ni swin'wana ni swin'wana. U tisasekisa hi swo tola swo hambana emilon'weni, min'wala, tikohe na tixiya a swi penda hi mihlovohlovo yo tanihi wo tshwuka, wasi, rihlaza, mpun'wa ni yin'wana ni yin'wana. Misisi na yona ya gilagiriwa hi switayili swo tanihi *'straight back*, *singles*, *dreadz'* ni swin'wana ni swin'wana, a tlhela a yi khavisa hi swiluva kumbe swipereta.**

Eka ntshaho lowu manana Buthelezi u seketela khonothexini ya xivumbeko xa **wansati** wa sweswi leyi boxiweke laha henhla ku kombisa ku ri hakunene yi cincile hi ku paluxa leswaku u vonaka hi tithathu leti a vaka a ti tlhaverile ta swifaniso swa nuna kumbe n'wana wa yena na ku engetela leswaku misisi ya yena ya lukiwa hi switayili swo hambanahambana tanihileswi a swi paluxeke ni ku yi khavisa hi swiluva ni swipereta. Manana Molina Baloyi u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **wansati** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Nhlonge ya yena yi va yi cincile ku komba leswaku se wa kula a va ntswatsi. Miri wa yena wu tshama wu lo cacaa, hikuva i munhu wo**

© University of Venda

University of Venda

rhandza mati, naswona u tirhisa swisibi swa Xilungu na mirhi yo dlaya swintsongwantsongwana yo tanihi Dettol na Savlon kumbe Securex. Mahlo ya yena nkarhiwun'wana a ya ha voni kahle, hikokwalaho ko hlaya tibuku ngopfu, ku vona thelevhixini na ku tirhisa khomphyuta nkarhi wo leha. U luka misisi hi switayili swo tanihi Afro, Tamika, Soft Dreadz, Hard Dreadz na Weaves kumbe a yi phema hi mihlovohlovo ya nsuku, ribungu, mpun'wa, nkurhe na silivhere.

Manana Baloyi hi ntshaho lowu u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **wansati** wa sweswi leyi boxiweke hi manana Buthelezi hi ku engetela leswaku loko a hlamba u tirhisa mirhi yo dlaya swintsongwantsongwana leyi a yi paluxeke ni leswaku u phema misisi hi mihlovohlovo yo tanihi nsuku, ribungu, mpun'wa, nkurhe na silivhere. Manana M.T. Mabunda u tshikilela khonothexini ya xivumbeko xa **wansati** wa sweswi hi mukhuva lowu:

Loko hi ku loyi i wansati hi langutele munhu wa rimbewu ro olova wo ka a nga ri na ntamu ku fana ni wanuna. U va a boxile tindleve tanihi nhwanyana wa khale ni wa sweswi. U vonaka hi swibayana leswi masiku lawa hi nge i tithathu swo kombisa xiluva, tivhese ta le Bibeleni, pume ni swin'wana ni swin'wana. Wa tisasekisa hi swo tola swa tinxakaxaka swo fana ni tiphodo, tikhuthekisi na timasikara swo endliwa hi va ka 'Yardley, Rimmei, Essense, Maybelline, L'oreal, Olay, Avon, Lentheric na Revlon'. U luka misisi yi va hi switayili hi swiphemu swa misisi ya Xilungu kumbe ya vuxisi leyi vuriwaka Daniel, Soft Dreadz, Pony Tail, Bonding, Twist ni swin'wana ni swin'wana. U vekela min'wala, tixiya na meno ya nsuku ya vuxisi swo ka swi nga ri swa ntumbuluko.

Hi ntshaho lowu manana Mabunda u tshikilela khonothexini ya xivumbeko xa **wansati** wa sweswi leyi boxiweke hi vamanana Buthelezi na Baloyi hi ku tatisa leswaku u tlhavela tithathu ta xiluva, pume ni tivhese ta Bibele, ku tisasekisa hi timasikara ta tikhamphani leti a ti paluxeke, ku luka misisi hi swiphemu swa misisi leswi a swi boxeke ni ku vekela min'wala, tixiya ni meno ya Xilungu. Ku va hi ku vavasati vo tala masiku lawa va ni xivumbeko lexi paluxiweke hi vamanana Buthelezi, Baloyi na Mabunda a swi vuli leswaku ko vhela ku ri vavasati hinkwavo, e-e, va kona van'wana va nga ni swivumbeko swo hambana ni leswi boxiweke. Se loko munhu a ehleketa hi xivumbeko xa **wansati** wa sweswi ku hatla ku ta lexi andlariweke laha henhla.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.10.2 Maambalelo ya **wansati** wa sweswi

Wansati wa sweswi, a nga ha ambali ku fana ni wa khale, hambileswi swiambalo swa yena na swona swi rhungiwaka hi malapi . U ambala swiambalo swa Xilungu swo fana ni *tirhoko*, *swikete, swikipa, tihembe, maburuku, swilamba, majesi, mabaji, titirekesuti*, *tibemuda*, *swo rhangisa*, *titanghu*, *titeki* na *tisendlilisi*. U boha ni ku bela swingwavila swa Xilungu etindleveni, emavokweni, enhan'wini, etitihweni, eswikunwanini, eririn'wini ni le nkaveni. A swa ha talangi ku ri a boha duku enhlokweni, u ambala xigqoko. Manana N.A. Muhlava u hlamusela khonothexini ya maambalelo ya **wansati** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Khale wansati a nga ambali maburuku, a a ambala miceka, tirhoko ni swikete, kambe masiku lawa swi cincile, hikuva se u ambala maburuku ni tibokathi tanihi nhwanyana wa masiku lawa, ta mavito ya fexeni yo tanihi 'Guess, Uzzi, Levis, Daniel Hetcher, OBR, Ginger Mary, News, Bumboaster na Donna Claire'. U ambala swingwavila swa nsuku kumbe silivhere etindleveni, emavokweni, enhan'wini ni le titihweni. Emavokweni u boha tiwachi ta manyunyu to tanihi 'Hallmark, Citizen, Lanco, Jaga, Diesel, Swatch', ni man'wana ni man'wana. U ambala swo rhangisa swa mavito yo duma yo tanihi 'Skiny, Jockey, Jox, Playtex, Sequel, Triumph', ni swin'wana ni swin'wana. Emikondzweni u ambala titanghu ni titeki ta fexeni kumbe mabuntsu yo tanihi 'OBR, DH, GM, Addidas, Nike, Piere Cardin' ni man'wana ni man'wana.**

Ntshaho wa manana Muhlava wu seketela khonothexini ya maambalelo ya **wansati** wa sweswi lama boxiweke laha henhla ivi a tlhela a engetela mhaka ya leswaku masiku lawa **wansati** u ambala tibokathi ta mavito ya fexeni, tiwachi ta manyunyu, swo rhangisa swa mavito yo duma, titanghu, titeki na mabuntsu swa fexeni leswi a swi paluxeke. Manana M.T. Mabunda u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **wansati** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Loko hi ku loyi i wansati hi va ni swifaniso swa munhu wo ambala tirhoko, swikete, swikipa na tiburuku. U bela tinopisi kumbe tisuruvele etindleveni ta nsuku kumbe silivhere, naswona ta manguva lawa. Emikondzweni u tala ku ambala titanghu ta xisati ta swirhendze swo leha kumbe ta tinhompfu to tontswa. Mikarhi yin'wana u ambala xigqoko enhlokweni. Loko ku hisa u ambala swiambalo swo vevuka swo tanihi swikipa, tibemuda na tisendlilisi emikondzweni, kasi loko ku titimela u ambala swo kufumela swo tanihi maburuku, swikipa, tihembe, majesi, mabaji, swilamba, titeki kumbe mabuntsu.**

© University of Venda

University of Venda

Eka ntshaho lowu manana Mabunda u tiyisa mhaka ambalelo ya **wansati** wa masiku lawa hi ku boxa leswaku u ambala tinopisi ni tisuruvele, titanghu ta swirhendze swo leha ti tlhela tin'wana ta tona ti ri to tontswa tinhompfu, kasi loko ku hisa u ambala swiambalo swo vevuka ivi loko ku titimela a ambala swo kufumela leswi a swi paluxeke. Kambe leswi a swi vuli ku ri vavasati hinkwavo va ambala hi ndlela leyi vamanana Muhlava na Mabunda va yi paluxeke, va kona van'wana lava nga laviki ku kula va ambalaka swikipa swo siya nkava, makatla ni swo rhangisa erivaleni, tibemuda kumbe swikete swo koma ku tlula mpimo swi tlhela swi vonikela tanihi vanhwanyana va sweswi.

4.2.10.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa sweswi

Mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa sweswi yi cincile ngopfu loko hi n'wi pimanisa ni **wansati** wa khale. **Wansati** wa masiku lawa a nga ha xiximi nuna wa yena ku fana ni wa khale loyi a a khinsama loko a nyika nuna wa yena swakudya ni ku a a nga nyiki nuna wa yena swilo swo karhi hi voko ra ximatsi, naswona loyi wa sweswi u na rito eka nuna wa yena. Hambiswiritano, a swi vuli ku ri vavasati hinkwavo a va ha hloniphi vavanuna va vona, va kona van'wana lava ha xiximaka vavanuna va vona. **Wansati** wa khale a nga ngheni xikolo, kambe wa sweswi u va a nghenile xikolo a tlhela a va a dyondzekile swinene. Matipfunelo ya yena ya fana ni ya mufana, nhwanyana ni wanuna wa sweswi, u tirhisa xihambukelo xa masiku lawa ni switirhisiwa swa Xilungu swo tanihi papilaxilapi kumbe maphephahungu ya khale. Kasi loko a ri masikwini u tirhisa tiphede, lilete kumbe tithaponi tanihi nhwanyana wa sweswi. Makunguhatelo ya yena i khondomu, tiphilisi, nayiti kumbe vuhandzuri loko a nga ha lavi n'wana. Van'wana vavasati va masiku lawa, a va ha wu voni nkoka ni ntikelo wa ku tekiwa, hikokwalaho ko va va ringana ni vavanuna hi swiyimo lomu mitirhweni, va vona onge ku tekiwa swi ta va hungutela tifanelo ta vona, hikuva va ta fanela ku beriwa milawu hi wanuna. Loko nuna wa yena a lova a nga ha tekeriwi ndzhaka leyi siyiweke hi vamakwavo va nuna wa yena, i swa yena hinkwaswo ni vana va yena. Khale hi ntolovelo ni mukhuva wa Vatsonga **wansati** a nga vi hosi yo fuma tiko, kambe masiku lawa wa va hosi tanihi hosi Filia N'wa-Mitwa Shiluvane a nga hosi ya wansati yo sungula ya Mutsonga ya tiko ra ka Valoyi eka N'waMitwa. **Wansati** wa sweswi u endla swilo hi ku phikizana ni vanghana ni vamakhelwani, a nga lavi ku tluriwa. U tlhela a va a ri mutirhisi wa mali ku tlula mpimo leswi vangaka

© University of Venda

ku ri a hanya hi swikweleti. Mhaka ya khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa sweswi yi seketela hi manana N.A. Muhlava loko a ku:

> **Mikhuva ni mitolovelo ya wansati wa sweswi i ku tlanga switokofela na ku famba a tirhisana ni vavasati kuloni loko ku ri na mitlangu ni mikosi, ku ya eswiseveseveni a ya cina a nyikela tinyiko to durha swinene to tanihi mubedwa, firiji, muchini wo hlantswa swiambalo, xitofu, mpahla ni swin'wana ni swin'wana. U ni ntolovelo wo humesela swiphiqo swa vutomi erivaleni ku tlula wanuna. A nga ha xiximi nuna wa yena ku fana ni wansati wa khale loyi a a khidzama loko a nyika nuna wa yena swakudya ni loko a vitaniwa a pfumela a ku bava, naswona loyi wa sweswi u na rito eka nuna wa yena. Loko a nyika nuna swakudya a nga ha khidzami tanihi wansati wa khale. Wansati wa khale loko a tshamisa a nga hangalasi milenge, wa masiku lawa wa hangalasa, hikuva u ambala maburuku. U rhandza ku hlekula ni ku hleva van'wana vanhu. Wansati wa khale a a nga dyi nyama ya huku ni mandza ya yona, kambe wa masiku lawa wa dya. Wa khale a nga ngheni xikolo, kasi wa sweswi wa nghena, a tlhela a nghenelela ni tipolitiki. U ni vugangu ni vuoswi leswi vangaka ku ri a faya miti ya vanhu. Wa va nhloko ya muti, hikuva a titirhela, a tixavela swakudya ni ku hlayisa muti wa yena.**

Manana Muhlava hi ntshaho lowu u seketela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa sweswi hi ku engetela leswaku u tlanga switokofela, u ya eswiseveseveni na ku phofula swiphiqo swa vutomi. U tlhela a kombisa ku ri u ni ntolovelo wo loko a tshama a hangalasa milenge, wa hleva ni ku hlekula van'wana, u nghenelela eka tipolitiki, a tlhela a ri na vugangu ni vuoswi. Hi tlhelo ro hangalasa milenge ni vuoswi, a hi vavasati hinkwavo va endlaka tano, va kona van'wana va mahanyelo yo amukeleka. Manana M.T. Mavunda u tiyisisa nhlamuelo ya mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Wansati loyi u vona swi nga ha ri swa nkoka ku tekiwa, hikuva wa swi kota ku tiyimela evuton'wini tanihiloko na yena a kota ku tirha mitirho leyi tirhiwaka hi wanuna, a tlhela a ringana ni wanuna hi xiyimo etirhweni. A nga lavi wanuna ku kota ku hanya, hi swona swi vangaka ku ri a kokelana matimba yo ringana na ya wanuna wa sweswi. U va a ri na vutihlamuleri eka ndyangu wa yena. Wa swi kota ku kuma xitandi ehosini kumbe eka masipala a va na muti wa yena. U tiva tifanelo ta yena a nga pfumeli ku ri ti kandziyeriwa. U lava ku tekiwa a ri yexe ku nga ri swa le tshengweni. A nga rhandzi ku tshama ni n'wingi emutini wa yena. Loko nuna wa yena a lova leswi siyiweke hi nuna wa yena i swa yena hinkwaswo ka swona, a nga tekeriwi hi vamakwavo va nuna wa yena. U avelana ndzhaka ya nuna wa yena ni vana va yena, naswona a nga ha boheleriwi ku hlawula munhu wo n'wi hlayisa exikarhi ka vamakwavo va nuna wa**

© University of Venda

yena. A nga pfumeli ku tikiseriwa swi tsoniwi hi nuna, loko xiyimo xa swa vukati xi nga ha endli wa swi kota ku tihumesa eka vukati byebyo bya muxaka wolowo. Khale hi Xitsonga a ku ri hava hosi ya xisati, kambe sweswi hi na hosi N'waMitwa u le ku fumeni tiko ra yena swi tlhela swi famba kahle. Leswi u swi kotile, hikuva a tiva tifanelo ta yena, a tiyimela hi milenge mimbirhi va ze hi xinawu wa mfumo wa Afrika-Dzonga va n'wi veka a va hosi tanihi wanuna.

Hi ntshaho lowu manana Mabunda u tiyisisa khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa sweswi leyi paluxiweke hi manana Muhlava laha henhla a tlhela a tatisa timhaka ta nkoka to tanihi ku van'wana vavasati va sweswi a va ha voni swi ri na nkoka ku lovoriwa hikokwalaho ko va va titirhela ivi va nga lavi ku lawuriwa hi wanuna, va vona onge u ta kandziyela tifanelo ta vona, hi swona swi vangaka ku ri masiku lawa miti yin'wana yi ri ya vavasati lava tshamaka va ri voxe, ku ri hava wanuna emitini ya vona, naswona u ni tifanelo leti n'wi nyikaka matimba yo ringana ni **wanuna**, a nga rhandzi ku tshama ni n'wingi na loko swa vukati swi tika u tihumesa eka byona. Manana Winnie Buthelezi u tshikilela mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa sweswi hi mukhuva lowu:

Wansati wa sweswi u na rito ku tlula wanuna wa sweswi hikokwalaho ka demokirasi. A nga ha hloniphi nuna wa yena tanihi wansati wa khale. U rhandza ku lawula kun'wana ni kun'wana. U tirhisa xindlwani na papilaxilapi swa Xilungu, loko ntumbuluko wu n'wi lerisa. U va a ri nhloko ya muti lowu vaka wu ri hava wanuna. A nga ha khinsami loko a nyika nuna wa yena swakudya. U rhandza ku endla swilo hi ku phikizana ni vanghana kumbe vaakelani va yena. U rhandza ngopfu swilo kutani swi vanga ku ri a tirhisa mali hi xiyimo xa le henhla leswi n'wi vangelaka ku hanya hi swikweleti. Wansati wa khale a nyenyela, a ri ni vutoya, a tlhela a tlhaveka emoyeni hi ku olova, kambe masiku lawa byi hundzulerile, a nga ha nyenyeli, a nga ni vutoya, u nghena ni lomu ku nga ngheniwiki, a tlhela a nga tlhaveki hi ku olova. Loko a ri masikwini u tirhisa tiphede, tithaponi kumbe tililete tanihi nhwanyana wa masiku lawa ivi a kunguhata hi ku tirhisa khondomu, ku nwa tiphilisi, ku tlhava nayiti, kumbe a endla vuhandzuri a dlaya mbeleko loko a nga ha lavi ku tswala n'wana.

Eka ntshaho lowu manana Buthelezi u tshikilela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **wansati** wa sweswi hi ku kandziyela leswi paluxiweke hi vamanana Muhlava na Mabunda ni ku tatisa mhaka ya leswaku **wansati** wa masiku lawa u rhandza ku lawula kun'wana ni kun'wana, ku phikizana hi ku xava no endla swilo ni vanghana ni vamakhelwani, u tirhisa mali hi xiyimo xa henhla leswi endlaka ku ri a va hlonga ra swikweleti, a nga ha ri ni vutoya, u ni xivindzi tanihi wanuna.

© University of Venda

Matipfunelo ya yena ya fana ni ya mavito ya vanhu lavan'wana va xitikontsongo xa vanhu lama xopaxopiwaka. U boxa ni switirhisiwa swa loko a ri masikwini leswi fanaka ni leswi tirhisiwaka hi nhwanyana wa sweswi, kasi eka makunguhatelo wansati u hambana ni nhwanyana hi tlhelo ro endla vuhandzuri bya xivelekelo.

4.2.10.4 Mitirho ni rihanyo ra **wansati** wa sweswi

Hikokwalaho ko va se **wansati** wa sweswi a dyondzile xikolo ku fana ni **wanuna** wa sweswi, mitirho ya yena yi cincile swinene, hikuva se a nga ha tlhokoli no pfhumbula mavele, kambe u xava mugayo wunene emavhengeleni kumbe a yisa mavele exigayini. A nga ha tshovi no rhotela tihunyi tanihileswi se a tirhisaka gezi. Mati a nga ha ki enambyeni, kambe u ka empopini, naswona hi mikarhi yo tala u va a ri ni mpopi ya mati kwala mutini wa yena. U tirha mitirho yo hambanahambana leyi tirhiwaka hi wanuna wa sweswi yo tanihi *vudyondzisi, vuongori, vudokodela, vuaki, vubalani, vuphorisa, vuchayeri, vusirheleli, vuinjhiniyara, vun'watipolitiki, vufundhisi, vurimi, vukamberi, vugqweta,* ni yin'wana ni yin'wana. Kambe a swi vuli ku ri vavasati hinkwavo a va ha tshovi tihunyi, ku ka mati enambyeni, va kona van'wana lava ha endlaka tano. Mhaka ya khonothexini ya mitirho ya **wansati** wa sweswi yi seketela hi manana Winnie Buthelezi loko a ku:

> **Wansati wa sweswi u va a nghenile xikolo, hikokwalaho u tirha mitirho yo hambana yo tanihi vuongori, vukondleteri, vudokodela, vuoputometirisi, vusirheleli, vuphorisa bya le magondzweni, vuaki, vurimi, vubalani, ni yin'wana ni yin'wana. Nkarhiwun'wana u kuma a tirha ntirho wa vunghwavava a xavisa miri, a tshama lomu mapatwini ni le tihodela a ambale swikete kumbe tirhoko to koma ku tlula mpimo ku navetisa bindzu ra yena. Mitirho leyi a a yi tirha hi vavanuna khale, wa yi tirha yo tanihi vufunhdisi, ku chayela mathekisi, mabazi na switimela hambi ku ri swihahampfhuka.**

Eka ntshaho lowu manana Buthelezi u seketela mhaka ya leswaku hakunene mitirho ya **wansati** wa sweswi yi cincile loko hi yi pimanisa ni ya **wansati** wa khale. Ku ya hi yena, wansati se u tirha mitirho yo hambanahambana leyi a yi paluxeke, kambe hi tlhelo ra vunghwavava i nhlayo yintsongo swinene ya vavasati lava tirhaka ntirho lowu. Manana M.T. Mabunda va tiyisisa khonothexini ya mitirho ya **wansati** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Wansati loyi u tirha ntirho wa Mulungu kumbe wa mfumo a hola mali loko n'hweti yi hela. Wa swi kota ku ya eJoni a ya lava ntirho a tirhela ndyangu wa yena. Tanihileswi a dyondzekeke u kota ku**

© University of Venda

kuma swiyimo swa vurhangeri emutirhweni na le ka swa tipolitiki. U kokelana matimba yo ringana ni ya wanuna entirhweni. Khale wansati a a tirha ku sweka swakudya swo hambanahambana emutini wa yena, kambe sweswi ntirho lowu u va a wu dyondzerile ekholichi kumbe eyunivhesiti ivi a thwasela ntirho wa ntivoswakudya, ntivovukorhoki kumbe vumafundza. U va a thoriwile eka tikhamphani ta swakudya, etihodela ta manyunyu ni le ka mfumo. Wansati a a vandzekela byalwa bya ndhavuko, kambe sweswi u va a dyondzerile ntirho wa vuvandzekeri bya byalwa (beer Brewing) bya Xilungu ivi a tirha eka tikhamphani to tanihi SAB (South African Breweries). Hi ku komisa wansati wa sweswi, u tirha mitirho yo hambana tanihi wanuna wa sweswi yo fana ni ntivovuaki, ntivovurhungi, vunavetisi, ntivovupesa, ntivovuxongi, ni yin'wana ni yin'wana.

Manana Mabunda hi ntshaho lowu u tiyisisa ku cinca lokukulu eka mitirho ya **wansati** wa sweswi hi ku kombisa leswaku khale a a sweka, kambe sweswi u va a swi tokoterile exikolweni ivi a thwasela mitirho ya vusweki leyi a yi paluxeke se a thoriwa a tirhela muholo loko n'hweti yi hela. U tlhela a kombisa ni leswaku khale a a vandzekela byalwa bya ndhavuko, kambe sweswi u va a dyondzerile vuvandzekeri bya byalwa bya Xilungu. U tatisa hi ku boxa mitirho yin'wana ya nkoka ya **wansati** wa sweswi. Hambiswiritano, a hi vavasati hinkwavo lava dyondzekeke, va ha ri kona van'wana lava tirhaka tanihi tiboyi lomu mitini ya lavo dyondzeka, va tirha ku sweka swakudya, ku hlantswa swiambalo no swi olola na ku kukula ivi va hola mali loko n'hweti yi hela ni lava vandzekelaka byalwa bya ndhavuko va xavisa va kuma mali yo tihanyisa va kona. Manana Molina Baloyi ku ya hi yena u hlamusela khonothexini ya mitirho ya **wansati** wa sweswi hi mukhuva lowu:

Mitirho ya wansati wa sweswi yi cincile swinene. Khale a a aka maguva a tlhela a ya phama ni ku phama tindlu hi misava ni vulongo a rhidela ni ndyangu ku sasekisa muti wa yena, kambe sweswi u tirha ntirho wa vuaki laha a kumaka mali yo tihanyisa hi wona. Nakambe, khale a a chayeriwa tanihi wanuna wa khale a va n'anga yo tshungula vuvabyi, kambe sweswi u ya exikolweni xo tanihi yunivhesiti ya WITS ku ya dyondzela vudokodela bya Xilungu byo tshungula mavabyi. Khale a hi tiva vusocha ku ri ntirho wa vavanuna, sweswi ni vavasati va kona lava tirhaka ntirho lowu. Hi ku katsakanya, wansati wa sweswi u tirha mitirho yo hambanahambana yo tanihi vukondleteri, vun'watiakhawunti, vun'watikonta, vun'waswamisisi, mupimanyeti, mutsundzuxi, vutivovugayi, vun'wamitlangu ya le xitejini, thelevhixini na le ka rhadiyo hambi ku ri vuhaxi bya ka thelevhixini na rhadiyo ni yin'wana ni yin'wana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Manana Baloyi u tshikilela khonothexini ya mitirho ya **wansati** wa sweswi hi ku vula leswaku khale a a aka ni ku phama maguva, tindlu ni ndyangu, kambe sweswi swi cincile hikuva u va a dyondzerile ntirho lowu wa vuaki ivi a wu tirha wu n'wi holela mali yo tihanyisa. U kandzela hi ku kombisa ku ri khale wansati a a thwasela vun'anga, kasi sweswi u dyondzela vudokodela. U tatisa hi ku boxa mitirho yo hambanahambana leyi wansati wa sweswi a yi tirhaka. Kambe a swi vuli swona ku ri vavasati hinkwavo va tirha mitirho leyi a yi paluxeke, e-e, va kona lava ha vumbaka maguva, ku rhidela mindyangu ni ku thwasela vun'anga. **Swikombiso swa vavasati lava tirhaka yin'wana ya mitirho leyi paluxiweke laha henhla:**

- *Manana Mapule Mbhalati, sweswi i mininjhere wa xitici xa vuhaxi xa SAFM, khale u ze a va mininjhere wa xitici xa Munghana Lonene FM ePolokwane.*
- *Manana Pancy Tlakula, i mutshami wa xitulu wa khomixini ya swa nhlawulo ya IEC (Independent Electoral Commission) ya tiko ra Africa-Dzonga.*
- *Manana Tintswalo Esther Nghwana wa le ka Bungeni eka Shihambanyisi i n'wamabindzu wa swa mathekisi. Loko mutirhi wa yena wa xinuna Thomas Mathebula a ofile u rheyila thekisi hi yexe yi tleketla vanhu ku suka eka Bungeni ku ya eElim.*
- *Manana Tinyiko Josephine Maswanganyi wa le ka Maswanganyi eGiyani a a ri nhloko ya ndzawulo ya Xitsonga eSekondari ya Marholeni ivi hi 2009 a tlakusiwa ku va nhloko ya xikolo xa Secondari xa Muthurhwani eSundani. U tirhile n'hweti yin'we a ri nhloko ya xikolo ivi a tlakusiwa ku va mukamberi wa sekete ya Dzindi exifundzhantsongo xa Vembe laha a tirhaka kona sweswi.*
- *Manana Vongani Venetia Zitha i nhloko ya maphorisa ya swa le magondzweni edorobeni ra Makhado, lowu khale a ku ri ntirho wa vavanuna ntsena.*
- *Manana Gavaza Peggy Baloyi hi un'wana wa maphorisa ya xisati yo sungula, sweswi i mufambisi wa xitici xa maphorisa xa Bandolierkop.*
- *Mufundhisi dokodela K.S. Maluleke wa le Giyani etiD u ni kereke a tlhela a dyondzisa rito ra Xikwembu eka Munghana Lonene FM hi Ravumune vhiki rin'wana ni rin'wana.*
- *Manana Lyneth Mugari i muongori exibedhlele xa Elim, va tirha eka xiyenge xa vutshunguri bya mahlo. U pasile digiri ya swa vuongori.*
- *Manana Tinyiko Esther Chauke u pastille tidigiri ta BA, BA HONS na MA EYunivhesiti ya Vhenda. Sweswi u le ku thwaseleni ka digiri ya vudokodela eUNIVEN. U tirha tanihi mudyondzisi wa dyondzo ya Xitsonga eSekondari ya PP Hlungwani eka Malamulele, hi tlhelo i muleteri wa nkarhinyana wa dyondzo ya Xitsonga eUNIVEN.*
- *Manana Joyce Mashamba i n'watipolitiki loyi a a tirheke tanihi holobye wa Ndzawulo ya Dyondzo ya Xifundzhankulu xa Limpopo, sweswi i holobye wa Ndzawulo ya Vutshila, Mitlangu na Ndhavuko.*
- *Gqweta Manana Jane Mugwena u tirha tanihi gqweta tlhelo i mulawuri wa feme ya yena ya swa nawu leyi a yi simekeke edorobeni ra Makhado.*
- *Manana K.S. Mzimba i murimisi wa mutirhela mfumo wa Limpopo eka Ndzawulo ya Vurimi eka Ribungwani. U ni dipiloma na digiri ya swa vurimi sweswi u le ku dyondzeni ka onasi ya swa vurimi.*

© University of Venda

Loko swi ta eka khonothexini ya rihanyo ra **wansati** wa sweswi ya yelana ni ya **nhwanyana** wa sweswi. U tala ku vabya vuvabyi bya tinxakaxaka, hikokwalaho ka swivangelo swo hambana swo fana ni muxaka wa swakudya leswi a swi dyaka masiku lawa na mitolovelo leyi a yi endlaka yo tanihi ku tirhisa swipyopyi na ku dzaha fole. U tlhela a tala ku vabya mavabyi ya ntshikelelo wa miri na miehleketo (*stress*) ni bya ngati (*hypertension*) tanihi wanuna wa sweswi. Nkarhiwun'wana u karhata ni hi mavabyi ya mfukuzana ya nomu wa xivelekelo na ya mavele, vuvabyi bya mbilu, mahlo, tindleve, rifuva, bya chukela, ni byin'wana ni byin'wana. Hambiswiritano, a swi vuli leswaku vavasati hinkwavo va tshamela ro vabya, e-e, va kona lava tshamaka va hanyile kahle emirini hikokwalaho ko va va dya swakudya swo ringanela swo aka miri ni ku endla vutiolori etindhawini leti ku hakerisiwaka mali hi n'hweti. Metironi K.G. Maswanganyi u seketela khonothexini ya rihanyo ra **wansati** wa sweswi hi ku boxa leswi:

> **Wansati wa sweswi u karhata ngopfu hi vuvabyi bya ntshikelelo wa miri ni miehleketo na ku vilela (depression), hikokwalaho ka swikweleti, swiphiqo swa vukati, ntirho na vana va masiku lawa lava hanyaka hi ndlela yo homboloka ivi loko a va tshinya va honisa va endla ku rhandza ka vona. U tlhela a tala ku karhatiwa hi mavabyi ya swa masangu yo tanihi vuva (gonoria) na thusula (syphilis), hikuva u tala ku va a nga tshembekangi eka nuna wa yena i dlakuta. Mavabyi yan'wana ya n'wi karhataka i ya ku nyuhela ku tlula mpimo (obesity), hikokwalaho ko dya swakudya swa mafurha a tlhela a nga endli vutiolori, ku va khumbi ra xivelekelo ri huma ngati hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi (abnormal uterine bleeding) ni ya nkalangati (anaemia).**

Metironi Maswanganyi hi ntshaho lowu u seketela mhaka ya leswaku **wansati** wa sweswi u tala ku vabya vuvabyi bya tingana lebyi a byi paluxeke, hikuva a endla swa masangu ni vavanuna vo tlula un'we ivi va n'wi tluleta byona. Van'wana vavasati vo vangeriwa mavabyi lawa a ya boxeke hi vavanuna va vona lavo ka va nga hundziwi hi xikete ni leswaku **wansati** wa sweswi u hlupha hi mavabyi yo hambanahambana lawa a ya andlaleke. Dokodela C.D. Marivate u tiyisisa khonothexini ya rihanyo ra **wansati** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Wansati wa masiku lawa i xihota, u tshamela ro ya eka madokodela ni le xibedhlele ku ya kuma vutshunguri. Tanihi wanuna wa sweswi na yena u tala ku vabya vuvabyi bya thundela lebyi vuriwaka sisititisi (cystitis), bya masangu bya gonoriya kumbe sifilisi, bya mfukuzana ya mavele, xivelekelo ni nomu wa xona, HIV/AIDS, bya misiha ya ngati (high blood pressure) na bya**

© University of Venda

ntongolo bya ku baleka ka mbiha ya tinhompfu ya ngati, hikokwalaho ka ntshikelelo wa le kaya wa ngati.

Ntshaho lowu wa Dokodela Marivate wu tiyisisa ku ri hakunene **wansati** wa sweswi u tshamela ro vabya vuvabyi bya tinxakaxaka lebyi a byi paluxeke. Dokodela P.E. Maringa u hlamusela khonothexini ya rihanyo ra **wansati** wa sweswi ku seketela mhaka leyi paluxiweke hi Dokodela Marivate na metironi Maswanganyi loko a ku:

> **Wansati wa sweswi u tala ku hlupha hi mavabyi ya ntshikelelo wa ngati (hypertension kumbe BP), ntshikelelo wa ku karhala ka miri ni miehleketo (stress), vuva (gonoria), thusula (Syphyllis), timbhyuphe (genital warts), swilondza eka xirho xa rimbewu leswi vuriwaka tiherepisi (herpes), ku huma swihalaki swa thyaka hi xirho xa xisati (vaginal discharge), HIV/AIDS na nkurho wa xivelekelo (fibroids) lowu nga nghozi swinene, hikuva loko wo ka wu nga hatli wu tshunguriwa wa ha ku sungula, xivelekelo xo fanela ku endliwa vuhandzuri xi susiwa ivi wansati a sala a nga ha ri na xona.**

Eka ntshaho lowu Dokodela Maringa u kandziyela leswi boxiweke hi dokodela Marivate na metironi Maswanganyi mayelana ni rihanyo ra **wansati** wa sweswi a tlhela va engetela leswaku **wansati** wa sweswi u karhata ni hi mavabyi ya timbhyuphye, tiherepisi, thyaka ro huma eka xirho xa xisati na nkurho wa xivelekelo. Mavabyi lawa ya tingana a ma boxeke ya vangiwa hi swa masangu, hikuva **wansati** wa sweswi a ri ni rigangugangu a nga tshembekangi eka nuna ivi a tlhela a endla swa masangu a nga tisirhelelangi, kambe van'wana vavasati va mbuyangwani vo tluletiwa hi vavanuna lavo rhandzana ni vavasati vo tala ehandle ka vukati. Dokodela Rivalani Queen Sibiya u tshikilela khonothexini ya rihanyo ra **wansati** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Wansati wa sweswi u tala ku endzela dokodela ku ya kuma vutshunguri hi xivangelo xo va a karhata hi mavabyi yo fana ni rifuva, bya mikuva ya byongo, mfukuzani ya nomu wa xivelekelo (cervical cancer), xitlhavi (pneumonia), rixaka ra vumbirhi ra vuvabyi bya chukela, ntshikelelo wa miri/miehleketo (depression), ntshikelelo wa ngati (hypertension), arthritis, mfukuzani ya mavele (breast cancer), swilondza swa mikuva ya nsoko wa swakudya (peptic ulcer) na ku pandza ka nhloko ka nghwimbeko (tension headache).**

Dokodela Sibiya hi ntshaho wa yena u kandziyela khonothexini ya **wansati** wa sweswi mayelana ni rihanyo leyi paluxiweke laha henhla hi metironi Maswanganyi na vadokodela Marivate na Maringa ivi a tatisa mavabyi ya *mikuva ya byongo,*

© University of Venda

xitlhavi, bya marhambu, swilondza swa mixaxa ya nsoko wa swakudya na *ku pandza ka nhloko ka nghwimbeko*. Hi ku angarhela loko munhu a twa rito **wansati** wa sweswi u va ni swifaniso swa mavabyi lawa boxiweke hi metironi na vadokodela lavanharhu, mayelana ni rihanyo ra yena.

4.2.10.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **wansati** wa sweswi

Khonothexini ya mahungaselo ya **wansati** wa sweswi yi cinile swinene loko yi pimanisiwa ni ya **wansati** wa khale. Mahungaselo ya yena ya ni nkucetelo wa sayense, thekinoloji na mahanyelo ya masiku lawa, lama hambanaka ngopfu ni ya khale. U tlanga mitlangu yo hambana tanihi bolo ya milenge, xibakele, *rugby*, ni yin'wana ni yin'wana leyi hi ntolovelo hi yi tivaka yi ri mitlangu ya vavanuna. U hungasa ni hi ku vona thelevhixini, ku hlaya maphephahungu, ku ya emitlangwini ya swiseveseve ni le makhwayeni. Tanihileswi wansati a vaka hi swiyimo swo hambana, un'wana u kumeka a hungasa hi ku nwa byalwa bya Xilungu na ku dzaha fole ni ku tirhisa swidzidzirisi. Mhaka leyi ya mahungaselo ya **wansati** wa sweswi yi seketela hi tatana Sam Lusiba loko a ku:

> **Loko a ri munwi wa byalwa, u nwa bya Xilungu byo tanihi Reds, Spin, Savanna, Hunters Dry, Amarula, ni byin'wana ni byin'wana, kasi loyi a nga nwiki byala u rhandza ku nwa tiya yo tanihi Milo, Ricoffee, Chocolate, Rooibos, Five Roses, Joko kumbe a nwa tinamuneti to tanihi Coke, Sprite, Tab, Stone, Iron Brew kumbe tijuzi ta 100% to tanihi Grape, Orange, Apple, Fruit Cocktail, Monnis ni tin'wana ni tin'wana. U tlhela a hungasa ni hi ku yingisela rhadiyo, ngopfungopfu xitori xa Mina hi mina, nongonoko wa Phaphama, nongonoko wa Gingirikani ni wa xikhongelo xa Ravumune vhiki rin'wana ni rin'wana.**

Tatana Lusiba u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **wansati** wa sweswi leyi boxiweke laha henhla ni ku boxa mavito ya byalwa bya Xilungu lebyi a talaka ku hungasa hi byona ni ku engetela ku ri loyi a nga nwiki byalwa u nwa tinamuneti leti a ti paluxeke kumbe tiya. U tlhela a boxa ni minongonoko ya le ka rhadiyo Munghana Lonene FM, leyi a talaka ku hungasa hi ku yingisela yona. Manana Molina Baloyi u tiyisisa mahungaselo ya **wansati** wa sweswi hi ku boxa leswi:

> **Tanihi nhwanyana wa sweswi, wansati wa sweswi u rhandza ku hungasa hi ku vona thelevhixini, ngopfungopfu switori swa tisopi swo tanihi 'Generations, The Bold and the Beautiful, Days of our Lives, Rhythm City, Scandal na Muvhango ni ku hlaya timagazini to tanihi 'Drum, Move, True Love, Living &Loving, People,**

© University of Venda

Women's Health, You, Home & Kitchen, ni tin'wana ni tin'wana. Va kona va hungasaka hi ku hulela vuhlalu na ku gandha swibelani leswi va ngheniselaka mali yo tihanyisa. Van'wana va hungasa hi ku tlanga switlamu swa ku xava tigirosa loko lembe ri hela.

Manana Baloyi u tiyisisa mahungaselo ya **wansati** wa sweswi hi ku boxa mavito ya switori swa tisopi leswi **wansati** a talaka ku hungasa hi ku swi vona eka thelevhixini, ni mavito ya timagazini leti a talaka ku hungasa hi ku tihlaya. U tlhela a kombisa leswaku ku ni van'wana vavasati lava hungasaka hi ku hulela vuhlalu no rhunga swibelani va xavisa ni lava tlangaka switlamu swa tigirosa. Manana Winnie Buthelezi u tshikilela khonothexini ya mahungaselo ya **wansati** wa sweswi hi ndlela leyi:

Wansati wa sweswi u tala ku hungasa hi ku nwa byalwa bya Xilungu ni ku dzaha fole ra tisikireti, ku tlanga bolo ya milenge. U tlhela a hungasa hi ku ya eswiseveseveni ni le makhwayeni. U rhandza ni ku yingisela vunanga byo hola byo voyamela eka rirhandzu ni bya gosipele. Na yena wa chata hi selulafoni eka buku ya xikandza. Hikokwalaho ka nkucetelo wa thekinoloji ya tiselulafoni na yena tanihi wanuna wa sweswi swa endleka a hungasa hi ku nyengela nuna a famba ni swigangu a ya etihodela ta manyunyu a ya "tiphina hi swa vutomi". Tanihi wanuna na yena wa beja lotho.

Manana Buthelezi u tshikilela mahungaselo ya wansati wa sweswi hi ku kandziyela ehenhla ka leswi paluxiweke hi tatana Lusiba na manana Baloyi ni ku kombisa leswaku **wansati** u hungasa hi ku tlanga bolo ya milenge, ku rhandza vunanga byo hola ni bya gosipele, ku chata hi selulafoni ni vugangu. U tlhela a tatisa ni mhaka ya leswaku u beja lotho.

Loko swi ta eka khonothexini ya vukhongeri bya **wansati** wa sweswi byi cincile tanihi bya **mufana**, **nhwanyana** ni **wanuna** wa sweswi. Se u khongela Xikwembu xa matilo, ku nga Tatana, N'wana ni Moya Lowo Kwetsima. Kambe, a swi vuli leswaku vavasati va Vatsonga hinkwavo va khongela Xikwembu xa le matilweni, va kona va nga ri va ngani va ha landzelelaka vukhongeri bya ndhavuko tanihi **wansati** wa khale byo phahla mikwembu ya muti wa ka vona, ku nga ku gandzela mimoya ya vakokwana. Manana N.A. Muhlava u seketela khonothexini ya vukhongeri bya **wansati** wa sweswi hi ndlela leyi:

Tanihileswi a dyondzekeke, a nga ha tsakeli ku kholwa eka ripfumelo ra ndhavuko, u tshembela eka vukreste. U nghenelela eka migingiriko ya kereke hi ku ya eswikhongelweni swa miganga, Musumbunuko, Ravunharhu, Ravumune na Sonto. Van'wana va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vona i vafundhisi lava nga ni tikeleke, va yimaka va chumayela rito ra Xikwembu emahlweni ka vakreste.

Hi ntshaho lowu manana Muhlava u seketela ni ku tiyisisa mhaka ya leswaku **wansati** wa sweswi u cincile a nga ha phahli, kambe u nghena kereke, hikokwalaho ka nkucetelo wa dyondzo. Kambe, a hi hinkwavo vavasati va nghenaka kereke, va ha ri kona van'wana lava phahlaka ni lava nga exikarhi, va nga khongeriki va tlhela va nga phahli. Tatana Lucas Mundhluli u tiyisisa mhaka ya vukhongeri bya **wansati** wa sweswi hi ndlela leyi:

Wansati wa masiku lawa u vona nkoka wa ku ya ekerekeni laha a nga boheleriwiki, kambe swi humaka embilwini ya yena. U rhandza ngopfu kereke, hikuva yi dyondzisa mahanyelo lamanene, ku chavelela ni ku khutaza munhu loko a hlanganile ni swiyimo swo tika swa vutomi. Hambiswiritano, va kona van'wana vavasati lava va ha pfumelaka no tshembela eka mphahlo wo gandzela mimoya ya vakokwana-wa-vakokwana wa vona.

Eka ntshaho lowu tatana Mundhluli u tiyisisa khonothexini ya vukhongeri bya **wansati** wa sweswi hi ku kombisa leswaku u nghena ni ku rhandza kereke hi ku tiyimisela lokululu, hikuva u kuma tidyondzo leti pfunaka eka mahanyelo lamanene ni ku n'wi chavelela eka swiyimo swo tika. Kambe, a swi vuli swona ku ri vavasati hinkwavo lava yaka ekerekeni i vakreste, va kona van'wana lavo ngo hetisa nawu ni ku lava ku tekiwa va ri lava lulameke hi vanhu, va tumbelaka endzeni ka kereke va ri vaoswi, vadlayi ni vanwi va mabyalwa ni ku tirhisa swidzidzirisi.

4.2.10.6 Swiyila swa **wansati** wa sweswi

Wansati wa sweswi a nga landzeleli swiyila swo lawula swa masangu, vukati, nkosi, mavabyi, nawu wo hlonipha, nawu wo hlayisa ndhavuko, swo lawula mahanyelo, swo tshinya, ni swin'wana ni swin'wana. Ku ka a nga ha landzeleli swiyila swi endla leswaku a humelela hi swo biha swo tanihi ku tswala vana va swilema, ku vanga ku ri ricece ri nga holi xinkavana, ku khoma hi mavabyi ya tingana, ku tshwa hi makala ya nkuma a nga ma voni, hikuva a olela nkuma hi mavoko, ku khumisa wanuna kumbe ku n'wi werisa a lova, ku ka a nga ha xiximi ndhavuko ni man'wana ni man'wana. Manana Winnie Buthelezi u seketela khonothexini ya swiyila swa **wansati** wa sweswi hi ku vula leswi:

Wansati wa masiku lawa a nga ha ri na mhaka na swona swiyila, na loko a zirile nala, u tienghenisa eka swa vugangu ivi a khumisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

wanuna loyi a ganganaka na yena. Ko va luya na luya va ha landzelelaka swiyila.

Manana Buthelezi hi ntshaho lowu u seketela mhaka ya leswaku **wansati** wa swewi a nga ha ri na mhaka ni swiyila, u ri a swi n'wi tirheli. Ku honisa ka yena swiyila swi vangela vavanuna makhombo yo tanihi makhuma, ku nga vuvabyi lebyi dlayaka. U tlhela a kombisa leswaku a hi vavasati hinkwavo lava nga tshembeliki eka swiyila, va ha ri kona van'wana lava swi landzelelaka. N'anga Mphephu N'wa-Ridonga Shivambu u hlamusela khonothexini ya swiyila swa **wansati** wa sweswi hi mukhuva lowu:

Wansati wa sweswi u teka swiyila ku ri matshopetani, u ri a swi nchumu i swa vakhale. U endla timhaka ta masangu ni wanuna a xixile ndzhwalo wa vuyimani, leswi nga ni khombo swinene, hikuva wanuna wa wela ivi a hundza emisaveni. U nghena endlwini ya ntswedyani a karhi a hisa a tlhela a tlakula ni xin'wanana leswi nga ni khombo ro endla ku ri xinkavana xi hlwela ku hola. U olela nkuma hi mavoko leswi nga ni khombo, hikuva swi nga endleka ku va ka ha ri ni makala lama nga n'wi hisaka a vaviseka a nga swi langutelangi. U phamela wanuna vuswa byo sungula leswi nga ni khombo ro vangela wanuna mahika. Vavasati lava ha landzelelaka swiyila a va tati ni xandla.

N'anga N'wa-Ridonga na yena u tiyisisa ku ri hakunene **wansati** wa sweswi u teka swiyila swi ri mathumbhani kumbe matlangwani, leswi vangaka ku ri a humelela hi makhombo no vangela van'wana swo biha swo tanihileswi a swi paluxeke eka ntshaho wa yena. U tlhela, na yena a kandziyela mhaka ya leswaku va ha ri kona van'wana vavasati va sweswi lava tekalaka swiyila enhlokweni.

4.2.11 Khonothexini ya rito **mukhegula**

Loko munhu wo karhi a twa rito **mukhegula**, u va ni swifaniso swa swihlawulekisi swo karhi emiehleketweni ya yena swa mitolovelo leyi fambelanisiwaka na rona. Rito **mukhegula** ri fambelanisiwa na swihlawulekisi swo tanihi *xivumbeko, maambalelo, mikhuva ni mitolovelo, mitirho ni rihanyo, swihungaso ni vukhongeri na swiyila.* Nhlamuselo ya khonothexini ya rito **mukhegula** ya hambana mayelana ni swihlawulekisi leswi boxiweke laha henhla, hikuva yi ya hi munhu wo karhi, wa rixaka ro karhi, wa ndhavuko wo karhi, nkarhi wo karhi ni vutivi byo karhi. Mhaka leyi ya ku nava ni ku anama ka khonothexini ya rito, yi seketela hi Lyons (1977:213) loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

The connotations which another person associates with the name may be different from the connotations which another would associates with the same name even in cases where both persons would use the name to refer to or address the same individual.

Hi ntshaho lowu, Lyons u kombisa ku ri khonothexini ya rito yi ya hi ku munhu wo karhi u fambelanisa njhani rito ro karhi ni swihlawulekisi swo karhi, naswona vonelo ra munhu yoloye ra hambana ni ra munhu un'wana, hambiloko hinkwavo va vulavula hi nchumu wun'we wo karhi kumbe rito rin'we ro karhi ro fana. Ntshaho lowu wu tiyisisa ku ri hakunene khonothexini ya rito yi ya hi munhu wo karhi, wa vutivi byo karhi ni ntokoto wo karhi wo hambana ni wa un'wana munhu. Eka projeke leyi Khonothexini ya rito **mukhegula** yi ta xopaxopiwa hi ku pimanisa **mukhegula** wa khale ka khaleni ku fika **1975** ni **mukhegula** wa sweswi wa kwalamu ka va **1976** ku fika **2012**.

4.2.11.1 Xivumbeko xa **mukhegula** wa khale

Loko hi ku loyi i **mukhegula** a a hi langutele munhu wa xisati la dyuhaleke, nhlonge ya yena yi vaka yi khwanyanile ni misisi yi basile hi timpfi. A a va a govekile nhlana ku komba leswaku a gugile. Nhlonge ya yena a a yi twa ngopfu xirhami hikokwalaho ko va yi nga ri na mafurha tanihi ya wansati wa khale, hikuva se yi karhele. Mahlo a ya nga ha voni swinene ni tindleve a ti nga ha twi ngopfu. Meno ya yena a ya nga ha tiyelangi, laha man'wana se ya nga guleka a sala hi maphundzu. A a nga tali ku hlamba, a a tshama ni thyaka. Miri wa yena a wu tshama wu tsanile ivi a tshamela ro tivika switlhavi. Loko a famba a a nonoka swange i rimpfani, a bebule mavoko enhlaneni ivi a tlhela a famba hi mpfuneto wa nhonga ya mugogojelo hikokwalaho ko dyuhala. A a va a ri ni swibayana leswi a swi tlhaveleke loko a ha bomba xinhwana ni loko a ha ri wansati. Mavele ya yena se ya va ya debyile ni ku ololoka ni miri. Mhaka ya khonothexini ya xivumbeko xa **mukhegula** wa khale yi seketela hi kokwana N'wa-Risimati Hlungwani hi ndlela leyi:

Mukhegula wa khale a a ri munhu loyi a nga ha riki na matimba yo kota ku titirhela. A a va a karhele, hikuva a a tirhile ngopfu eka malembe ya yena ya khale. Ku komba leswaku se a a kurile, loko a ri munhu wo leha, nhlana wa yena a wu va wu govekile ivi a a tirhisa nhonga ku gogojela, a tiseketela ku famba hi yona. Nhlonge ya yena a yi va yi khwanyanile na mahlo ya nga ha voni swinene. Hi mikarhi yo tala a a kumeka a nga basangi emirini ni swiambalo swi thyakile swi tlhela swi ri na risema, hikuva a a ri ni vufendza. A a va a ri ni makanja exikandzeni ni swibayana emavokweni ni le

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

milengeni swa mavito yo bomba xinhwana leswi a a swi tlhaveleke a ha ri nhwanyana kumbe wansati.

Kokwana N'wa-Risimati, hi ntshaho wa yena u seketela khonothexini ya xivumbeko xa **mukhegula** wa khale lexi boxiweke laha henhla a tlhela a engetela leswaku swiambalo leswi a a tala ku swi ambala, a swi va swi thyakile no tlhela swi ri na risema ro ka ri nga ri kahle ni leswaku a a ri na makanja exikandzeni ni swibayana emavokweni ni le milengeni. Kokwana N'wa-Matombi Wisani u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **mukhegula** wa khale hi mukhuva lowu:

Nghohe ya yena a yi nga ha fani ni khale loko a ha tiyile. Tinyama ta miri wa yena a a ti debyile, a a tlhela a va a ri ni misisi yo basa. Loko a a karhi a famba nhlana wa yena a wu va wu petsekerile emahlweni ivi a tipfuneta ku famba hi nhonga ya xongotelo. Tindololo ta mahlo ya yena a ti va ti vavisekile, kutani a nga ha voni kule. Loko a khoma swilo se a a ri na ritukulu, hileswaku mavoko a ya rhurhumela. Mavele ya yena se a ya vunile ya ri vukapyakapya. Marhambu ya milenge a ya nga ha tiyelangi, a ya va ya petsekile ivi a nga ha koti ni ku famba kahle. Loko se a dyuharile ku tlula mpimo a a vuriwa maboxakhumbi, hikuva a a va a nga ha koti nchumu, kutani a va boxa khumbi ra yindlu yi va ni mbhovo lowu a a orha masana ha wona, ku hunguta xirhami lexi a a tala ku xi twa hambi ku hisa.

Kokwana N'wa-Matombi eka ntshaho lowu u tiyisisa khonothexini leyi paluxiweke hi kokwana N'wa-Risimati laha henhla ivi a tatisa hi ku vula leswaku nhonga leyi a a gogojela hi yona yi vuriwa xongotelo, naswona loko a khoma swilo mavoko a ya rhurhumela leswi vuriwaka ritukulu. Mavele a a ya vunile ya ri vukapyatakapyata ni leswaku xikhekudyana xa xikoxa lexi kheguleke swinene a a xi vuriwa maboxakhumbi hikokwalaho ka xivangelo lexi a xi boxeke.

4.2.11.2 Maambalelo ya **mukhegula** wa khale

Khaleni ka khaleni ku nga si fika Valungu ni vutshila byo rhunga malapi, **mukhegula** wa khale tanihi wansati wa khale a a ambala madzovo ya swihari ni swifuwo swo hambanahambana swo tanihi timbuti, tinyimpfu, marhole ya mufoloja, swipene na tinsimba kumbe mahanti ya mirhi ni mabyanyi. Loko ku titimela na loko ku hisa a a funengela dzovo ra nyimpfu ri va nkhancu wa yena ku tisirhelela eka xirhami, hikuva nhlonge ya yena a yi va yi karhele ivi yi twa ngopfu xirhami. Etindleveni, enhan'wini, emavokweni ni le milengeni a a bela kumbe a boha swibetse swo lukiwa hi mixikijani ni timitsu tanihi wansati wa khale, kasi emikondzweni a ku nga ambariwi nchumu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tshavalala (2009:26) u yima ni mhaka ya leswaku mukhegula wa khale a a bela swo lukiwa hi byanyi kumbe timitsu. Loko Vatlhohe va fikile eAfrika, va fikile ni vuswikoti byo rhunga malapi lama tiseke ku cinca swinene eka maambalelo ya vanhu va khale. Vatsonga va hlohlotelekile ku cinca maambalelo, ku katsa ni **mukhegula** wa khale. U sungurile ku ambala miceka, N'wandhindhani, vusenga emavokweni ni le milengeni. Enhlokweni se a a boha duku, kasi exisutini a boha nkhamu ehenhla ka miceka. Evokweni ra ximatsi a a bela sindza. A a tala ku va a funengerile xichalana hambi ku hisa ku susa xirhami, kasi emikondzweni se a a ambala marhiphosi hi va **1930** tanihi wansati wa khale. Kokwana N'wa-Nkhwaxu Muhlava u seketela khonothexini ya maambalelo ya **mukhegula** wa khale loko a ku:

> **Khaleni ka khaleni ka vaGwambe na Dzavana, mukhegula a a ambala madzovo yo chukiwa ya swifuwo ni swihari tanihi wansati wa khale swo fana ni timbuti, marhole yo folojiwa, tinyimpfu, tinsimba ni swipene. Etindleveni, enhan'wini, emavokweni ni le milengeni a a bela ni ku boha swibetse swo lukiwa hi mabyanyi ya mixikijani, kasi emikondzweni a a famba ntsena a nga ambalangi nchumu. Kambe, ku fika ka Valungu haleno matikweni ya Dzonga wa Afrika, va tile ni vuswikoti byo rhunga malapi hi switayilitayili ivi mukhegula a namba a va a sungurile ku ambala N'wandhindhani (tinguvu leti nga tlhomiwa eka mugagula ti nga gandhiwangi ti tlhela ti va ti hlakarile) kumbe Nyansisani (tinguvu to endliwa hi malapi kumbe magume ya khale ti rharhiketiwa ti tsalangana eka mugagula). Tinguvu ta kona hi lomu ko tala a ti va ti thyakile ti tlhela ti va ti ri ni tinhwala, hikuva a a ri na futa a nga hlambi a tshama ni thyaka. Emilengeni ni le mavokweni a bela swisengana ni swidehana swo ka swi nga nyawuli swi tlhela swi nga talangi. Etindleveni ni le nhan'wini a bela swihlalwana swa vukhotlo ivi emirini a funengela xinkumbana xa murahadonki kumbe xichalana hi ku famba ka nkarhi, kasi emikondzweni a a ambala marhiphosi kumbe masandhazi.**

Ntshaho lowu wa kokwana N'wa-Nkhwaxu wu seketela khonothexini ya ambalelo ra **mukhegula** wa khale hi mikarhi ya Gwambe na Dzavana laha a kombisaka ku ri a a ambala madzovo ya swiharhi ni swifuwo ivi a tlhandlekela hi ku tibombisa hi swibetse swo lukiwa hi byanyi tanihi wansati wa khale. U tlhela a kombisa ni leswaku ku fika ka Valungu ku tisile ku cinca lokukulu eka ambalelo ra **mukhegula** wa khale tanihileswi se a a sunguleke ku hamba a ambala swiambalo leswi rhungiweke hi malapi swo fana ni *N'wandhindhani* kumbe *Nyansisani, miceka, swisengana, swidehana, swihlalwana* ivi emirini a funengela *xinkumbana xa murahadonki* kumbe *xichalana*, kasi emilengeni a a ambala *masandhazi*. Tshavalala (2009:25) u boxa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mhaka ya nkoka mayelana ni N'wandhindhani ya leswaku **mukhegula** wa khale a a boha wona exisutini hikokwalaho ko va wu vevuka, hikuva a chava ku ri xibelani lexo fuwa xi ta n'wi tika ni leswaku a nga hakarhi miceka yo koka mahlo , hikuva nkarhi wa yena wo bomba wu hundzile. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **mukhegula** wa khale hi ku vula leswi:

> **Mukhegula a a ambala Xikimawa emirini ivi a tlhandlekela hi ku boha miceka yo tanihi Xidwachi na Xisambi. Ku hambana exikarhi ka mukhegula wa khale ni wansati wa khale, hileswaku Xikimawa ni miceka ya mukhegula a swi tala ku va swi hlakarile kumbe swi ri swicapila, naswona a a tala ku swi ambala swi ri ni thyaka nkarhiwun'wana swi tlhela swi ri ni tinhwala hikokwalaho ka futa. Emirini a a tala ku funengela xibayana xo tisirhelela eka xirhami hambi ku hisa. Enhan'wini a a boha ximbhokazana xo lukiwa hi swinghodyana ni swihlalwana swo ka swi nga nyawuli, kasi etindleveni a a bela swikhiyana leswintsongo kumbe swinqinqana swo hambana ni leswi a swi beriwa hi wansati wa khale. Emavokweni a a bela swisengana, swisindzana, swidehana ni swibendlelana ivi emilengeni a a boha swinghodyana swo lukiwa hi micila ya tihongonyi. Enhlokweni a a tshama a bohe duku ivi emikondzweni a a ambala masapati kumbe masandhazi hi ku cinca ka mikarhi. Kambe, mukhegula wa Muchangana a nga bohi N'wandhindhani kumbe Nyansisani exisutini a a ambala Xitlhekutana.**

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Socha u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya **mukhegula** wa khale hi ndlela yo hambana ni ya kokwana N'waMatombi hi tlhelo ra mavito ya swiambalo tanihi *Xikimawa, Xidwachi, Xisambi, ximbhokazana, swikhiyana, swinqinqana, masapati na xibayana* ni leswaku Muchangana a a nga ambali *N'wandhindhani* kumbe *Nyansisani* exisutini, a a ambala *Xitlhekutana*. *Xitlhekutana* i xikete xa xikhale xa mapiliti wonge i xibelani. Ku hambana loku ka vakokwana lavambirhi ku vangiwa hi ku hambana ka tindhawu lomu va tshamaka kona, ku nga *eHlanganani* ni le *Buxi*.Tshavalala (2009:24) u seketela mhaka leyi paluxiweke hi kokwana N'waSocha ya leswaku mukhegula wa khale a a ambala swihlalwana enhan'wini ni le tindleveni ni swisengana swo tiyisa milenge ni mavoko.

4.2.11.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa khale

Mikhuva ni mitolovelo ya mukhegula wa khale yi fambelanisiwa ni munhu wo va a rhandza swakudya swa ndhavuko, wo va a toloverile ku hlayela vatukulu mitsheketo, wo tala ku hlamba nomu hi nkuma, wo ka a a nga rhandzi ku hlamba, wo rhandza ku va a tshama a ri erisaneni ni ku va a tekeriwa ehenhla eka timhaka ta ndhavuko, wo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

va a rhandza ku vilela ni ku gungula hi swona kumbe timhaka to ka ti nga ri nchumu, naswona a ri munhu wo ka a hlweli ku rivala, hi swona a swi endla ku ri a a vulavula mhaka yin'we swi nga heli. Kokwana N'wa-Risimati u seketela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa khale hi ndlela leyi:

> **Mikhuva ni mitolovelo ya mukhegula wa khale a ku ri ku hlayela vatukulu mitsheketo nimadyambu hi nkarhi wa maxuxo va karhi va orha ndzilo exitangeni. Hi yena a byeriwa hi n'wingi loko a hikile n'hweti, hileswaku loko a tikile. Hi yena a vona loko swi fanerile ku ri n'wana a tshikisiwa ku mama. A a rhandza ku tshinya eka lavantsongo ni lavakulu ni ku landzelela swiyila. Loko a vitaniwa hi nuna a a pfumela a ku bava kumbe a tirhisa xivongo xa nuna a ku Muxingwidzi! A a ri ni ntolovelo wo londzota, ku nga ku dya swakudya leswi saleke swa muladza. A a rhandza swakudya swa ndhavuko swo fana ni vuswa bya dini ra mavele, xigugu, ximbhundhwa, tshopi, xinghwimbhi, tihove ni swin'wana ni swin'wana. A a ri munhu wo tolovela ku phahla, rin'angan'anga ni xiloyiloyi, a tlhela a rhandza ku sola swilo swo karhi kumbe timhaka to karhi swi nga heli.**

Hi ntshaho lowu kokwana N'wa-Risimati u seketela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa khale leyi paluxiweke laha henhla ivi a tlhela a engetela leswaku n'wingi loko a hikile n'hweti a a byela yena, naswona **mukhegula** hi yena a a lawula ta matshikelo ya n'wana ku mama. Loko a vitaniwa hi nuna a a n'wi xixima hi ku pfumela hi ndlela leyi a yi boxeke. Swakudya leswi saleke swa muladza a swi dyiwa hi yena a nga pfumeli ku ri swi cukumetiwa. U tlhela a kombisa ku ri a a ri ni ntolovelo wo phahla, ku tshembela eka tin'anga ni ku va ni xiloyiloyi. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tiyisisa khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Mikhuva ni mitolovelo ya mukhegula wa khale a ku ri ku laya ni ku tshinya vabvana leswaku va va ni mahanyelo lamanene ni ku hlayela vana mitsheketo na timhaka ta ndhavuko. Hi yena a vona loko n'wana a kurile ku ringanela ku va a nga tshikisiwa ku mama. A a tala ku vulavula a ri yexe ni ku rivala ngopfu. A a karhata, hikuva a tshama a karhi a gungula. A a rhandza ku tshama a funengerile xibayana kumbe xichalana no rhandza ngopfu ku orha ndzilo.**

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Socha u tiyisisa khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa khale leyi anekiweke laha henhla hi kokwana N'waRisimati ivi a tlhela a tatisa leswaku a a tala ku vulavula a ri yexe, ku hatla ku

© University of Venda

University of Venda

rivala, ku funengela swo kufumela ni ku tirha ndzilo hikokwalaho ko va a a twa ngopfu xirhami.

4.2.11.4 Mitirho ni rihanyo ra **mukhegula** wa khale.

Khonothexini ya **mukhegula** wa khale hi tlhelo ra mitirho yi fambelanisiwa ni ku khusa miroho, ku hulela vuhlalu eka loyi a ha vonaka swinene, ku khumuzela mavele, ku vandza timongo, ku tlhava swirhundzu, switshatshani, swintewani na swithabani hi tixotse, ku luka switheve hi majekejeke kumbe mavungwani, ku rhidza madhleke hi vuswa ni comela kumbe n'wahuva, ku tlhorhela timanga ni ku vumba timbita, tiyinkwa, mikambani, majomela ni swihiso. Kokwana Mjaji N'wa-Maboko Nkuna u seketela khonothexini ya mitirho ya **mukhegula** wa khale hi ku vula leswi:

> **Mitirho ya mukhegula wa khale a a ku ri ku dyondzisa vabvana milawu ni matikhomelo lamanene, ku hlayisa vatukulu loko vamana wa vona va ri eku tirheni ka mitirho ya le kaya na ya le masin'wini. A a dyondzisa vatukulu leswi khale a ku hanyisiwa xiswona ku ri hi xikongomelo xo yisa emahlweni ndhavuko wa rixaka. Loko n'wingi a tswarile n'wana hi yena a hlayisa ricece ni mana wa rona ku kondza ri tiyela ni mana wa rona a kota ku titirhela hi yexe. Loko vatukulu se va tshikile ku mama a a ku ri ntirho wa mukhegula ku etlela na vona. Loko n'wana lontsongo a lova a ku ri yena a n'wi lahla. Hi ku angarhela a a tirha ku hula mavele, n'wahuva na tindluwa, ku tlhorhela timanga, ku khumuzela mavele, ku xopela miroho a susa leswi nga lavekiki, ku tlhavela switshatshani, swithabani, swirhundzu, swintewani ni switheve na ku dyondzisa vana mitshayilo.**

Kokwana N'wa-Sikheto, hi ntshaho lowu, u seketela khonothexini ya mitirho ya **mukhegula** wa khale leyi andlariweke laha henhla ni ku engetela leswaku a a dyondzisa vabvana milawu, ku hlayisa vatukulu, ntswedyani ni ricece ni ku lahla n'wana lontsongo loko a lova a tlhela a dyondzisa vana mitshayilo hi nkarhi wo xuxa nimadyambu ni ku xopela miroho. Kokwana N'wa-Matombi Wisani u tiyisisa khonothexini ya mitirho ya **mukhegula** wa khale leyi paluxiweke laha henhla hi kokwana N'wa-Sikheto loko a ku:

> **Mitirho ya mukhegula, khale a ku ri ku vumba timbita, swimbitana, majomela, mikambani, tiyinkwa ni swihiso. Hi yena a hlayisa timbewu hi ku tilemela etimbiteni, eswitendeni, etinguleni ni le mitundwanini. A a vandza timongo hi nchila ni ku tisila hi xihiso, ku tlhorhela swidzotela, ku khumuzela mavele ni ku kandza swigugu ni timanga. Hi yena a a phahla emutini laha a tswariweke kona ni ku dyondzisa vatukulu xivongo, ku va tshinya ni ku vona**

© University of Venda

University of Venda

> **leswaku va landzelela milawu ni swiyila swa ndhavuko. A a tlhela a va a ri yena a hlayisaka vatukulu loko vamhani wa vona va tirha mitirho ya muti. Hi ku katsakanya a a tirha ku khelela miroho ni timanga kumbe tinyawa hi mikarhi ya xirimo, ku luka swibetse ni mitundwani, ku rhumbula vukanyi, ku rhidza madhleke, ku gandha swibelani ni ku rhungelela vuhlalu eka miceka na ku nghenisa tikhomba.**

Ntshaho lowu wa kokwana N'wa-Matombi wa yelana ni wa kokwana N'wa-Sikheto, kambe yena u tatisa ku ri **mukhegula** wa khale a a hlayisa timbewu, ku sila timongo, ku phahla, ku dyondzisa vatukulu xivongo, ku khelela miroho, timanga kumbe tinyawa, ku rhidza mahewu, ku gandha swibelani, ku rhungelela vuhlalu eka miceka ni ku nghenisa tikhomba hi nkarhi wa vukhomba.

Hi tlhelo ra rihanyo, **mukhegula** wa khale a a tala ku karhatiwa hi vuvabyi byo tanihi rifuva, ngati, tindleve, mahlo, mbilu, chukela, mudinyani (darhi), tiphadi, ni byin'wana ni byin'wana. A a twa ngopfu xirhami lexi a xi n'wi vangela ku khohlola swi nga heli. Khonothexini ya rihanyo ra **mukhegula** wa khale yi seketela hi n'anga Mphephu N'wa-Ridonga Shivambu hi ndlela leyi:

> **Mukhegula a a karhatiwa ngopfu hi xirhami na hambi ku hisa a twa ku titimela. Mukhuhlwani a wo bombela eka yena. A a tala ku karhata hi nhlana ni xisuti. Vuvabyi byin'wana lebyi a a byi tala ku n'wi karhata i chovhela bya ku tshama a karhi a titshuva. Hi ku angarhela a a tala ku hlupha hi vuvabyi bya mahlo, tindleve, n'ombe, matshantshi, milenge, nyokajundzu, ku pandza hi nhloko, switlhavi na ntshikelelo wa ngati.**

Hi ntshaho lowu n'anga N'wa-Ridonga u seketela khonothexini ya rihanyo ra **mukhegula** wa khale leyi anekiweke laha henhla ivi a engetela hi ku boxa leswaku a a tala ku karhata hi switlhavi, nhlana ni xisuti, n'ombe, matshantshi, nyokajundzu, ku pandza hi nhloko a a tlhela a karhata ni hi vuvabyi bya chovhela. N'anga Shikhavela Frank Chauke u tiyisisa khonothexini ya rihanyo ra **mukhegula** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Mukhegula a a tala ku hluphiwa hi xangulele ni ntsikwani. A a karhatiwa hi vuvabyi bya mahlo ya tshamela ro huma mihloti a nga ha voni kule. Marhambu ya yena a ma nga ha tiyelangi kutani a ya tshama ya karhi ya vava ni ku pandza. A a tlhela a hlupha ni hi vuvabyi bya mudinyani hikokwalaho ko va masocha ya miri wa yena ya nga ha ri na matimba yo n'wi lwela eka mavabyi hikokwalaho ko dyuhala. A a karhatiwa ni hi vuvabyi byo titshuva bya ndzere.**

© University of Venda

University of Venda

N'anga Chauke hi ntshaho lowu u tiyisisa khonothexini ya rihanyo ra **mukhegula** wa khale hi ku kandziyela leswi paluxiweke laha henhla ni ku tatisa vito ra *ndzere* ro vula vuvabyi byo titshuva lebyi n'anga N'wa-Ridonga a byi vulaka *chovhela*. U tlhela a kombisa ni leswaku a a karhatiwa hi *ntsikwani*, *xangulele* ni ku pandza ka *marhambu*.

4.2.11.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mukhegula** wa khale.

Khonothexini ya swihungaso swa **mukhegula** wa khale yi fambelanisiwa ni ku dzaha fole ra xinefu, ku nwa byalwa bya ndhavuko, madhleke ya comela kumbe n'wahuva, vukanyi bya dzova kumbe bya mpalwa ni ku chanchula a karhi a yimbelela tinsimu ta ndhavuko. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **mukhegula** wa khale loko a ku:

> **Khale mukhegula a a hungasa hi ku nwa byalwa bya ndhavuko, madhleke ya comela kumbe n'wahuva, vukanyi bya dzova kumbe mpalwa, ku dzaha xinefu hi tinhompfu kumbe nomu, ku hlayela vatukulu mitsheketo hi nkarhi wa maxuxo, ku bula hi timhaka ta khale ni vakhegula kulobye, ku tlhorhela timanga ni ku khumuzela mavele, ku yimbelela tinsimu ta ndhavuko ni ku chanchula ni ku nghenisa tikhomba no ti dyondzisa ngoma ya xisati.**

Hi ntshaho lowu, kokwana N'wa-Risimati u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **mukhegula** wa khale leyi boxiweke laha henhla ni ku engetela leswaku a a hungasa hi ku tsheketela vatukulu exitangeni hi maxuxo, ku bula hi swa ndhavuko ni vakhegula kulobye, ku yimbelela ni ku chanchula na ku nghenisa tikhomba hi nkarhi wa tona. Kokwana Khonjhiwe N'wa-Socha Tshawane u tiyisisa khonothexini ya mahungaselo ya **mukhegula** wa khale hi ku boxa leswi:

> **Mukhegula a a hungasa hi ku rungulela vatukulu leswi nga humelela khale ka khaleni, ku phuza Muqombhoti, Mahewu, Xikukumuka, Muvhanya, Mukhubi na Xikoko, ku dyondzisa vanhwanyana ni vavasati mitirho ni mahanyelo lamanene na ku tsheketela vana mitsheketo nimadyambu. A a ri ni ntolovelo wo hungasa hi ku orha ndzilo hi xixika.**

Ntshaho lowu wa kokwana N'wa-Socha wu tiyisisa khonothexini ya mahungaselo ya **mukhegula** wa khale hi ku paluxa swo yelana ni leswi andlariweke hi kokwana N'waRisimati swo tanihi ku nwa byalwa bya ndhavuko, mahewu ni ku tsheketa a karhi a orha ndzilo ivi a tatisa hi ku boxa mavito ya swinwiwa swin'wana swa ndhavuko swo tanihi *Xikukumuka, Muvhanya, Mukhubi* ni *Xikoko*. U tlhela a kombisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ku ri a a dyondzisa vanhwanyana ni vavasati mitirho ni mahanyelo lamanene. Vakokwana lavambirhi va hambana hi tlhelo ra ku va **mukhegula** a ri yena a nghenisa khomba, hikuva hi Xibuxi nhwanyana a nga khombi.

Hi tlhelo ra khonothexini ya vukhongeri, **mukhegula** wa khale wa fana ni mufana, nhwanyana, wanuna, wansati ni mukhalabye wa khale, hikuva na yena ripfumelo ra yena a ku ri ku phahla egandzelweni hi byalwavusila kumbe bya ndhavuko. Loko **mukhegula** a vabya, mukhalabye a ta huma a ya etin'angeni ku ya ba mihlahle ku kuma leswi karhataka **mukhegula** ivi loko swi lava muphahlo a ku phahliwa. Loko se **Mukhegula** a a phahliwile no dya mirhi ya n'anga, mavabyi a ya hola. Mhaka ya khonothexini ya vukhongeri bya **mukhegula** wa khale yi seketela hi n'anga Mphephu N'wa-Ridonga Shivambu hi ndlela leyi:

> **Loko Mukhegula a ri na vito ra le kaya, laha a tswariweke kona, ivi a kumeka a tshikile timhamba ta yena ti hlakala, va le hansi a va n'wi ba kutani a khoma hi mavabyi. Mukhalabye a a ta huma a lavisisa ivi n'anga yi n'wi byela lexi karhataka mukhegula. A va lerisiwa hi n'anga ku ya xava timhamba tintshwa ta mukhegula ku siva letiya ti nga hlakala ivi ku swekiwa swibyalwana ku phahliwa ekaya ka mukhegula ku byeriwa mikwembu ku ri matlhari hansi, mi to vona mavabyi nkwee! Byalwa bya kona bya muphahlo a a byi swekiwa hi mugayu wa mavele yo kandziwa kunene byi kandzeriwa hi mpoho na n'wahuva.**

Hi ntshaho lowu n'anga N'waRidonga u seketela khonothexini ya vukhongeri bya **mukhegula** wa khale hi ku kombisa ku ri loko a vabya hikokwalaho ko va a ri ni vito ra mikwembu ya ka vona, mukhalabye a a fambafamba ni tin'anga a hlahluva ivi a lerisiwa ku ya xava timhamba kutani mukhegula a phahliwa vuvabyi byi hola. N'anga N'wa-Rhovi Rikhotso u tiyisisa khonothexini ya vukhongeri bya **mukhegula** wa khale hi mukhuva lowu:

> **Loko mukhegula a karhatiwa hi mavabyi njhee, mukhalabye a a rhendzeleka a lava tin'anga ti hlahluva ni ku n'wi nyika mirhi leyi ku faneleke ku rhangiwa hi ku chela fole ni swibyalwana egandzelweni ku sumeriwa mikwembu mukhegula a nga se yi tirhisa, mi to vona mirhi yi tirha masingita, mukhegula a hola. Loko vana va etlela va hahama nivusiku emutini mukhegula a a ya eka n'anga leswaku va ta fumbiwa (ku biyiwa hi mirhi no bohiwa xitshungulo) na muti wu biyiwa mi to vona mihahamo liya yi fambela ekule.**

© University of Venda

N'anga N'wa-Rhovi u tiyisisa khonothexinali ya vongeri bya **mukhegula** hi ku boxa leswaku, loko a tshuka a vabyile a yisiwa en'angeni ku ya kuma vutshunguri ivi a nyikiwa mirhi leyi loko a nga se yi dya a a fanele ku phahla a vikela mikwembu, vuvabyi byi to hola onge i masalamusi. Loko vana va hahama emutini **mukhegula** hi yena a yimayima ivi muti wu biyiwa ni vana va tlhaveriwa ku va biyelela eka mimoya yo biha va bohiwa ni switshungulo, mihahamo mi to vona yi nyamalala.

4.2.11.6 Swiyila swa **mukhegula** wa khale

Loko hi ku loyi i **mukhegula** a a languteriwa ku landzelela no papalata swiyila leswi landzelaka; leswaku a kumeka a biyelelekile eka swo biha kumbe makhombo, ku ri a hanya kahle ni ku hlayisa ndhavuko wa rixaka.

Swa masangu

- *A a nga ha fanelangi ku endla swa masangu - a nga penga. Mfihlo wa xiyila lexi a a va sivela leswaku a nga humi xikhwirinyimba, ku nga ku kukumuka khwiri swange u lo tika.*
- *A a nga ha pfumeleriwi ku endla timhaka ta masangu ni nuna wa yena loko se va nga ha etleli swin'we - a nga ta khuma. Mfihlo wa xiyila lexi a a va sivela ku ri a nga endli swa masangu, hikuva a nga ha voni masiku, kutani a ta pfimba milenge kumbe a kukumuka khwiri.*

Swa nkosi/rifu

- *A a swi yila ku va mukhegula a hlayela lavo ka va nga feriwangi milawu leyi landzeleriwaka loko munhu a feriwile - a nga khoma hi rihuhu. Mfihlo wa xiyila lexi a va sivela ku ri loyi a nga si feriwaka a nga tivi xihundla xa kona, a fananisiwa ni xuvuri.*
- *A a nga fanelangi ku fularhela lavantsongo eka yena loko a loveriwile - a nga va khumisa. Mfihlo wa xiyila lexi a va chava ku ri a nga va chela xinyama xa rifu.*

Swa ku xiximana

- *A a swi yila ku vona vakhegula va karhi va cina mbelele kumbe nkelenkele - mahlo ya nga huma mangayi. Mfihlo wa xiyila lexi a ku ri mhaka ya leswaku va cina va nga ambalangi kutani va nga voneriwa hi lavantsongo eka vona ivi va nga ha va xiximi.*
- *Mukhegula a nga ngheni endlwini ya n'wana wa yena wa xinuna loko se a tekile nsati - mahlo ya nga pfaleka ya nga ha voni. Mfihlo wa xiyila lexi a a va sivela ku ri a nga hamba a nghena ivi a kuma va karhi va endla ta masangu ni n'wingi wa yena ivi va nga ha xiximani.*
- *Mukhegula a a nga hlambi laha ku nga ni swihlangi - swi nga fa mahlo. Mfihlo wa xiyila lexi a a va chava ku ri swihlangi swi nga n'wi vonela ivi swi nga ha n'wi xiximi.*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

- *Mukhegula a a nga nyiki nuna wa yena swilo hi voko ra ximatsi - a nga tsemeka voko. Mfihlo wa xiyila lexi a a va sivela ku ri loko a endla tano ku ta va ku ri rinyazo, hileswaku a nga xiximi nuna wa yena.*

Swa xinyama/ku hisa

- *A a nga dyi swo sweka hi nhwanyana loyi a nga masikwini - a nga tshoveleleka swirho swa yena. Mfihlo wa xiyila lexi a a va sivela leswaku a nga n'wi nyamisa hikuva u va a nyamile.*
- *Loko mukhegula a vabya wanuna kumbe wansati la hisaka a a nga ngheni endlwini leyi a nga etlela eka ka yona - a nga n'wi hisa. Mfihlo wa xiyila lexi a a va sivela ku ri a nga n'wi tshikelela ivi vuvabyi byi tinyika matimba a lova.*

Khonothexini ya swiyila swa **mukhegula** wa khale yi seketela hi n'anga Ndyelo Charles Mthombeni loko a ku:

> **Mukhegula a a nga fanelangi ku voniwa hi lavantsongo loko a karhi a cina mbelele, hikuva mahlo ya vona ya nga huma masworhi. A a nga ngheni endlwini ya n'wana wa yena wa xinuna loyi se a nga lovola nsati. A a yirisiwa ku endla swa masangu, hikuva a ta huma xikhwirinyimba. A nga fanelangi ku fularheriwa hi munhu loyi a humaka eka timhaka ta masangu. A a nga tshami a yimisa kumbe ku hangalasa milenge.**

N'anga Mthombeni, hi ntshaho wa yena u seketela khonothexini ya swiyila swa **mukhegula** wa khale leswi boxiweke laha henhla hi ku engetela leswaku a a nga fularheriwi hi munhu loyi a humaka eka swa masangu, hikuva a nga n'wi tshovelela swirho, ku nga ku endla ku ri miri wa yena wu nga ha tiyi. A a nga tshami a yimisa milenge, hikuva a ta voneriwa ivi a nga ha xiximiwi. N'anga N'wa-Rhovi Rikhotso u tiyisisa mhaka ya khonothexini ya swiyila swa **mukhegula** wa khale hi ndlela leyi:

> **Mukhegula a a nga dyi nyama ya huku ni mandza ya yona. A a nga tshami exitulwini xa ximpombondwani. A a nga ngheni exivaleni xa tihomu. A a nga tshami ehubyeni ya muti. Loko a a vabya, wanuna kumbe wansati la humaka eka swa masangu a nga ngheni endlwini leyi a nga etlela eka yona. A a swi yila ku va a hlamba laha ku nga ni swihlangi kumbe vanhu lavantsongo eka yena.**

Ntshaho lowu wa n'anga N'wa-Rhovi wu tiyisisa khonothexini ya swiyila swa **mukhegula** wa khale leswi paluxiweke hi n'anga Ndyelo laha henhla hi ku tatisa leswaku a a nga dyi nyama ya huku ni matandza. A a nga tshami exitulwini, hikuva a nga tshuka a hangalasile milenge ivi a voneriwa a nga ha xiximiwi. A a nga ngheni exivaleni xa tihomu, hikuva a nga titirhelela hi mirhi ivi ti foloja kumbe ti pfimba mimbele yi nga ha humi masi loko ti sengiwa.Mitshaho ya tin'anga hatimbirhi ka tona

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

yi kombisa ni ku tshikilela mhaka ya leswaku **mukhegula** wa khale a landzelela no tshembela eka swiyila leswi va swi anekeke.

4.2.12 Khonothexini ya **mukhegula** wa sweswi

Khonothexini ya rito **mukhegula** yi cincile hi ku famba ka nkarhi. Xivangelo xa ku cinca loku i ku khonothexini a yi yimi ndhawu yin'we ya cinca hi ku cinca ka nkarhi leswaku yi fambelana ni nkarhi wo karhi kumbe malembexidzana yo karhi. Mhaka ya ku cinca ka khonothexini ya rito yi seketeriwa hi Benton na Benton (1980:88) loko va ku:

> **Connotations are often determined by individual personal experience, age group, cultural group and historical period.**

Hi ntshaho lowu Benton na Benton va tiyisisa ku ri khonothexini yi ya hi ntokoto wa munhu wo karhi, malembe yo karhi, rixaka ro karhi, naswona nkarhi wo karhi. Marito "*historical period*" ya tshikilela mhaka ya leswaku khonothexini ya cinca hi ku cinca ka nkarhi. Leswi rito **mukhegula** a ri vula swona khale ni leswi sweswi hi 2012 ri vulaka swona a swi fani, ri vile ni ku cinca lokukulu hi ku famba ka nkarhi.

4.2.12.1 Xivumbeko xa **mukhegula** wa sweswi

Xiyimo xa *nhlonge, misisi, mahlo, tindleve, meno* ni *nhlana* wa yena swi va swi fana ni swa **mukhegula** wa khale. U va a dyuharile, hileswaku nhlonge ya yena yi karhele yi ni timbyatso. Mavele ya yena ya wile hikokwalaho ko mamisa. U va a ri mbita ya vovo, hileswaku i xigulani u tshamela ro karhatiwa hi switlhavi. Hambiswiritano, wa hambana ni **mukhegula** wa khale, hikuva loyi wa hlamba u tshama a basile. Naswona u tirhisa swisibi swa Xilungu tanihi wansati wa sweswi. Nhonga leyi a gogojelaka hi yona i ya Xilungu yo endliwa hi nsimbhi yi tlhela yi va yi ri ni xikhomo xo kota ku vekela voko a tiseketela eka yona loko a karhi a famba. Mahlo ya yena loko ya nga ha voni swinene, u pfunetiwa hi manghilazi ku ri a vona kahle. Meno ya yena u ya hlamba hi swisibi swa wona swa Xilungu swo tanihi "*Colgate*, *aquafresh* na *MendanteP*", leswi a swi totaka eka bulachi ya meno. Kambe a swi vuli leswaku vakhegula hinkwavo va sweswi va hi xivumbeko lexi paluxiweke, e-e, va kona van'wana lava vufendza va tshamaka va lo hlikii, hi thyaka ni swiambalo swa vona swi lo pyii, hi thyaka. Manana M.T. Mabunda u seketela khonothexini ya xivumbeko xa **mukhegula** wa sweswi loko a ku:

© University of Venda

University of Venda

> **Mukhegula loyi na yena u va a basile misisi tanihi lowa khale. Nhlonge ya yena na yona yi va yi khwanyanile. Mahlo ya yena a ya ha voni swinene, kambe loyi wa hambana ni wa khale, hikuva u ambala manghilazi ya mahlo ku n'wi pfuneta ku vona. U va a ri ni swibayana swa mavito yo bomba xinhwana ni makanja, leswi a swi tlhaveleke a ha ri nhwana. Rhambu ra yena a ra ha tiyelangi tanihi ra mukhegula wa khale, hi swona swi endlaka ku ri loko a famba a tirhisa xongotelo ya Xilungu. Mukhegula loyi wa hambana ni wa khale, hikuva u tshama a basile. Meno ya yena ya gulekile tanihi ya mukhegula wa khale, kambe loyi u vekela meno ya vuxisi ya nsuku kumbe pulasitiki ku siva maphundzu.**

Manana Mabunda u seketela khonothexini ya xivumbeko xa **mukhegula** wa sweswi lexi andlariweke laha henhla hi ku tatisa leswaku u va a ri ni makanja ni swibayana leswi a swi tlhaveleke a ha bomba xinhwana ni meno lama gulekeke ivi a ma siva hi ya Xilungu. Kokwana Leah N'wa-Sikheto Ngobeni u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **mukhegula** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Mukhegula wa masiku lawa tanihi wa khale, tindololo ta yena ta mahlo ti karhele, nkateto wa kona hileswaku wa sweswi u tirhisa manghilazi ku tipfuneta ku vona. Nkarhiwun'wana u va a nga ha swi koti ku famba ivi a tirhisa mugogojelo ku famba hi wona, naswona u famba a korhamile onge u lo bebula n'wana. Nhlonge ya yena u yi tota switolatolana swa Xilungu swo tanihi Camphor, Vaseline Blue Seal, Aloe Vera, ni swin'wana ni swin'wana. Meno ya yena ya hambana ni ya mukhegula wa khale ya va ya hlambiwa hi swisibi swa meno swa Xilungu swo dlaya ni swintsongwantsongwana. Loko ya n'wi karhata u ya eka dokodela wa meno a ya kuma vutshunguri. U tshama a basile a tlhela a tichela fendlele.**

Kokwana N'wa-Sikheto hi ntshaho lowu u tiyisisa khonothexini ya xivumbeko xa **mukhegula** swa sweswi leyi anekiweke hi manana Mabunda laha henhla ivi a engetela leswaku nhlonge ya yena u yi tota switolatolana swa Xilungu leswi a swi paluxeke, naswona meno wa ya hlayisa hi ku ya hlamba hi swisibi swa Xilungu swo dlaya swintsongwantsongwana leswi endlaka ku ri ya nga hatli ya guleka, kasi loko ya vava u kuma vutshunguri eka tin'anga ta Xilungu. U kandzela hi ku boxa leswaku **mukhegula** wa sweswi a nga ha tshami ni thyaka, u va a basile a tlhela a tichela ni fendlele. Hambiswiritano, a swi vuli swona ku ri vakhegula hinkwavo va sweswi va hi xivumbeko lexi boxiweke laha henhla hi manana Mabunda na kokwana N'wa-Sikheto, va kona van'wana lavo tshama va xipelanile ni thyaka ni swiambalo swa vona swi lo nkokotsoo, hi thyaka hikokwalaho ka futa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.12.2 Maambalelo ya **mukhegula** wa sweswi

Mukhegula wa masiku lawa, hileswaku wa ku sukela hi va **1976** ku fika **2012**, u cincile swinene eka maambalelo ya yena. U ambala swiambalo swa masiku lawa swo tanihi *tirhoko, tikhiva, swikipa, swikete, matlhaputlhapu, titanghu, masandhazi* ni swin'wana ni swin'wana. Enhlokweni a swa ha talangi ku a boha duku, u ambala xigqoko, ngopfungopfu *bereta* kumbe a horha misisi hi endlelo ra masiku lawa ra Xilungu. U karhata hi xirhami, hikuva nhlonge ya yena yi karhele kutani u ambala jesi kumbe baji ku xi nga n'wi karhati. U ambala swingwavila tanihi wansati wa masiku lawa a tlhela a tichela ni fendlele leswaku a ta nuhwela. Mhaka ya khonothexini ya maambalelo ya **mukhegula** wa sweswi yi seketela hi manana Winnie Buthelezi loko a ku:

> **Mukhegula wa sweswi u ambala tirhoko, tikhiva ni swikete swo leha ku hundza matsolo na swikipa. Enhlokweni u boha duku kumbe a ambala bereta, nkarhiwun'wana xigqoko xa tiwulu ku sivela xirhami ivi enhan'wini a tsondzela mofulani wo lukiwa hi tiwulu. Emilengeni u tala ku ambala masapata kumbe matlhaputlhapu. Etindleveni u ambala tisuruvele kumbe tinopisi, etitihweni ni le nhan'wini u bela swingwavila swa nsuku kumbe silivhere.**

Hi ntshaho lowu manana Buthelezi u tiyisisa ambalelo ra **mukhegula** wa sweswi leri paluxiweke laha henhla ivi a engetela leswaku u ambala swiambalo swo leha ku hundza matsolo, a ambala xigqoko xa tiwulu enhlokweni, a tlhela a boha na mofulani enhan'wini wa tiwulu to fana ni xigqoko. U boxa ni muxaka wa swingwavila leswi a swi belaka swo hambanahambana. Kokwana N'wa-Risimati Hlungwani u tiyisisa khonothexini ya **mukhegula** wa sweswi hi mukhuva lowu:

> **Mukhegula wa masiku lawa, u ambala tirhoko na swikete. A swi talangi ku n'wi kuma a ambarile miceka. Loko ku titimela u ambala swiambalo swo kufumela swo tanihi jesi ni baji a tlhela a funengela thawula ni xichalana xa mavito yo tanihi Puma, Addidas, Xolo, Tiger, Jagua ni man'wana ni man'wana. Loko a tshuka a yile eka tindhawu ta nkoka eka yena, u khoma na xibegana xo chela swilo swa yena ivi a ambala ni titanghu. Swiambalo swa yena swi va swi basile swi tlhela swi va swi oloriwile ni titanghu ti va ti polichiwile.**

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Risimati u tiyisisa khonothexini ya maambalelo ya mukhegula wa sweswi leyi boxiweke hi manana Buthelezi laha henhla ivi a kandziyela hi ku tatisa leswaku swiambalo swa yena swi basile no va swi oloriwile.

© University of Venda

University of Venda

Kambe a swi vuli ku ri vakhegula hinkwa va masiku lawa va ambala hi ndlela leyi andlariweke laha henhla, va ha ri kona van'wana lava ambalaka miceka ni swingubyana va boha ni duku enhlokweni, van'wana swiambalo swa vona swi ri leswa thyaka, hikuva va ri ni vufendza, swi tlhela swi nga oloriwangi.

4.2.12.3 Mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa sweswi

Mikhuva ni mitolovelo ya yena hileswaku a nga hlweli ku rivala, u pfa a vulavula yexe onge o va ni rihuhu, a nga ha ri na vurhongo, u pfuka wa ha ri mixo swinene van'wana va ha etlele. U tala ku sola mahanyelo ya vantshwa va masiku lawa. U na rito eka nuna wa yena ni vavanuna hi ku angarhela. U hlayisa vatukulu hi ku va pfuneta hi swa timali ta xikolo hikuva a tiva nkoka wa dyondzo. A nga ha ri na xiloyiloyi, naswona a nga ha tshembeli eka tin'anga ta Xintima. U tolovele ku rhumisa tanihi wa khale hambi swilo swi ri kusuhi na yena. A nga ha xuxi exitangeni, kambe u xuxa eka kamara yo dzumbela eka yona. A nga ha orhi ndzilo loko ku titimela, kambe u pfulela hitara yo tirha hi gezi ku tikufumeta hi yona. A nga ha tshami ehansi esangwini, kambe u tshama exitulwini kumbe esompfeni tanihi wanuna ni mukhalabye wa sweswi. Tanihi wansati wa sweswi u ni tifanelo to ringana ni ta mukhalabye. Manana N.A. Muhlava u seketela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Tanihi mukhegula wa khale u twa ngopfu xirhami kutani u tshama a ambarile swiambalo swo kufumela. Wa karhata, u tshamela ro vilela hi swilo swo ka swi nga nyawuli. U rhandza ngopfu nyama kambe a nga dyi yo tala hikuva wa ha ri hava meno, ya gulekile. A nga hlweli ku rivala no karhala, u tshamela ro vulavula mhaka yin'we nkarhi hinkwawo. U hlwela ku etlela, kambe u hatla ku pfuka ka ha ri mpundzu swinene. Mukhegula wa masiku lawa wa tshama exitulwini tanihi mukhalabye, a nga fani ni wa khale loyi a nga tshami exitulwini. U hlayisa vatukulu loko vatswari va vona va yile emitirhweni. Wa ya ehubyeni, a tlhela a va ni rito eka ku tengiwa ni ku chuka timhaka ta tiko laha a tshamaka kona.**

Manana Muhlava hi ntshaho lowu u seketela khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa sweswi leyi anekiweke laha henhla ivi a engetela leswaku u twa ngopfu xirhami leswi endlaka ku ri a tshama a ambarile swiambalo swo kufumela. U rhandza ngopfu nyama kambe u dya yintsongo, hikokwalaho ka maphundzu. **Mukhegula** loyi wa ya ehubyeni, hikuva u ni tifanelo a nga fani ni wa khale, naswona wa pfumeleriwa ku vulavula ehubyeni ya tiko. Kokwana B.B.R Shiluvane u tiyisisa khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mukhegula** wa sweswi hi mukhuva lowu:

© University of Venda

University of Venda

A nga tshami na vingi va yena ku nhl ku ri vana va yena, u tsakela ku tshama a ri yexe a hlayisiwa hi vatirhi. Hi yena a xavelaka vana ni vatukulu lava nga tirheki swakudya. U joyina tisosayiti to lahla leswaku a ta lahliwa kahle. Hikokwalaho ka ntungu lowu nga kona laha tikweni wa "HIV/AIDS", hi yena a lahlaka vana ni vatukulu hi mali ya mudende kumbe phexeni, hikuva a va tsarisile eka tisosayiti. U tala ku tshinya vatukulu ni ku va komba ndlela. U tiva ngopfu maxaka ni nkoka wa ku hanyisana na vona. A nga ha tshembeli eka tin'anga, loko a vabya u ya eka dokodela a ya kuma vutshunguri. A nga ha xuxi exitangeni, kambe u xuxa ekamareni yo dzumbela a karhi a vona thelevhixini no orha ndzilo wa hitara loko ku titimela. Tanihi mufana, wanuna, mukhalabye, nhwanyana ni wansati va sweswi, mukhegula wa sweswi u tirhisa xihambukelo xa Xilungu ni switirhisiwo swo tanihi nyuziphepha ya khale kumbe phephaxilapi.

Kokwana Shiluvane eka ntshaho lowu u tiyisisa khonothexini ya **mukhegula** wa sweswi mayelana ni mikhuva ni mitolovelo leyi boxiweke hi manana Muhlava laha henhla ivi a engetela leswaku mukhegula wa sweswi u tirhisa xindlwani ni switirhisiwo swa Xilungu. Hambiswiritano, a swi vuli leswaku vakhegula hinkwavo va ni mikhuva ni mitolovelo leyi paluxiweke hi manana Muhlava na tatana Hlavangwane, e-e, va ha ri kona van'wana lava ha fanaka ni **mukhegula** wa khale hi tlhelo ra mikhuva ni mitolovelo ya vona.

4.2.12.4 Mitirho ni rihanyo ra **mukhegula** wa sweswi

Khonothexini ya mitirho ya **mukhegula** wa sweswi yi fambelanisiwa ni ku hlayisa vatukulu, ku enghenelela eka migingiriko yo hluvukisa miganga laha a tshamaka kona, ku va xirho xa huvo ya kereke tanihi kokwana M.B. Mashaba a nga xirho xa huvo ya vufambisi bya kereke ya Waterval EPC, ku va xirho xa komiti ya wadi ya tipolitiki, ku va xirho xo engetela xa komiti ya huvo ya sosayayiti ya muganga kumbe ya ndyangu, ku luka majesi ni swigqoko hi tiwulu ni ku va murhangeri wa swikhongelo swa vamanana. Manana M.T. Mabunda u seketela khonothexini ya mitirho ya **mukhegula** swa sweswi loko a ku:

Mukhegula loyi a nga ha ri na nkarhi wo rima masimu na ku khusa mikhusu, ku deva timongo swona a ha ha vuli. U hlayisa vatukulu ni ku famba tihlengeletano ta tiko ni ta kereke. U tienghenisa eka swa migingiriko yo hluvukisa muganga laha a tshamaka kona. Tanihi mukhalabye wa sweswi, na yena u tirha tanihi hi xirho xo fambisa kereke, xirho xo fambisa xikolo (SGB) ni ku hoxa xandla eka ku dyondzisa rito ra Xikwembu loko mufundhisi a nga ri kona.

© University of Venda

University of Venda

U tlhela a tirha ku luka swiboko hi timofulani swa yena ni vatukulu hi tiwulu.

Hi ntshaho lowu manana Mabunda u seketela khonothexini ya mitirho ya **mukhegula** wa sweswi leyi andlariweke laha henhla hi ku kombisa mitirho leyi a yi tirhiwa hi mukhegula wa khale, leyi masiku lawa a nga ha taliki ku yi tirha ivi a engetela leswaku u pfuneta hi ku dyondzisa rito ra Xikwembu tanihi kokwana M.B. Mashaba ekerekeni ya Waterval EPC. Kokwana Leah N'wa-Sikheto Ngobeni u tiyisisa khonothexini ya mitirho ya **mukhegula** wa sweswi hi ku vula leswi:

> **Tanihi mukhegula wa khale, mukhegula wa sweswi wa ha tirha ku laya, ku tshinya laha swi faneleke ni ku tsundzuxa lavo hambuka endleleni eka mahanyelo ya vona. U tlhela a tirha ku pfuneta vatukulu hi timali to yisa tidyondzo emahlweni etikholichini na le tiyunivhesiti. Mitirho yin'wana ya yena i ku va xirho xa komiti ya wadi ya tipolitiki, ku chayela mali ya sosayiti ya muganga kumbe ya ndyangu a tlhela a va xirho xo engetela eka tisosayiti leti, a tirha tanihi mutsundzuxi. Mhaka ya nkoka hileswaku mitirho leyi a nga yi tirheli muholo kambe o titwela ku pfuna rixaka leswaku ri hluvuka ri ya emahlweni.**

Eka ntshaho lowu kokwana N'wa-Sikheto u tiyisisa khonothexini ya mitirho ya **mukhegula** wa sweswi leyi boxiweke hi manana Mabunda laha henhla ivi a tatisa mhaka ya leswaku wa ha laya, ku tshinya ni ku tsundzuxa lavo hambuka endleleni eka mahanyelo tanihi **mukhegula** wa khale, naswona mitirho leyi a nga yi tirheli ku vuyeriwa, ko va ku pfuna rixaka. Kambe, a hi hinkwavo vakhegula va sweswi lava tirhaka mitirho leyi paluxiweke laha henhla, hikuva va ha ri kona van'wana lava ha tirhaka mitirho leyi a yi tirhiwa hi **mukhegula** wa khale yo tanihi *ku tlhava swirhundzu, swithabani ni switshatshani, ku rhidza madhleke hi vuswa kumbe fulawuri ni comela, ku luka switheve hi majekejeke kumbe mavungwani* tanihi kokwana N'waMatombi Wisani, *ku vumba timbita, mikambani, majomela,* ni yin'wana ni yin'wana.

Hi tlhelo ra khonothexini ya rihanyo ra **mukhegula** wa sweswi, ya yelana ni ya mukhalabye wa sweswi. U va a ri mbita ya vovo, hileswaku u tshamela ku vabya. U tala ku karhatiwa hi vuvabyi byo tanihi ya *chukele, mfukuzani, rifuva, ntshikelelo wa ngati (BP), vuvabyi byo oma rihlanguti (stroke), bya marhambu (arthritis), bya mbilu,* ni byin'wana ni byin'wana. Khonothexini ya rihanyo ra **mukhegula** wa sweswi yi seketela hi metironi K.G. Maswanganyi loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Centre Leaders

> **Mukhegula wa sweswi u tala ku endzela dokodela ku ya tshunguriwa hikokwalaho ka vuvabyi bya ntshikelelo wa ngati, nomu wa xivelekelo, bya nkarhalo wa marhambu, ku oma rihlanguti, rifuva ni ku hluleka ka mbilu ku pompa ngati (congestive cardiac failure)**

Eka ntshaho lowu metironi Maswanganyi u seketela khonothexini ya rihanyo ra **mukhegula** wa sweswi leyi andlariweke laha henhla ivi a tatisa vuvabyi bya ku hluleka ka mbilu ku pomba ngati. Dokodela C.D. Marivate u tiyisisa khonothexini leyi paluxiweke hi metironi Maswanganyi loko a ku:

> **Mukhegula wa masiku lawa u tala ku karhata hi vuvabyi bya ntshikelelo wa ngati (High Blood Pressure). Loko munhu a karhi a kula u karhatiwa ngopfu hi mavabyi lawa ya ngati. Nhlonge ya yena yi va yi nga ha ri na mafurha yo ringanela ku endla ku ri miri wa yena wu kufumela kutani u twa ngopfu xirhami lexi n'wi vangelaka "pneumonia". U karhata hi vuvabyi bya marhambu lebyi fambelanaka ni ku kula byo petseka nhlana (arthritis) na bya mbilu hikuva na yona ya karhala loko a karhi a kula. U tlhela a karhata ni hi vuvabyi bya thundela bya ku tshama a karhi a tsakamisa (cystitis).**

Dokodela Marivate hi ntshaho lowu u seketela khonothexini ya rihanyo ra **mukhegula** wa sweswi leyi anekiweke laha henhla ni ku engetela leswaku u twa ngopfu xirhami leswi n'wi vangelaka "*pneumonia*" ni vuvabyi bya thundela bya sisititisi. Dokodela P.E. Maringa u hlamusela khonothexini ya rihanyo ra **mukhegula** wa sweswi ku tshikilela mhaka leyi paluxiweke hi dokodela Marivate hi ndlela leyi:

> **Mukhegula wa sweswi u karhata hi vuvabyi bya mfukuzani ya mavele, ya nomu wa xivelekelo kumbe ya nhlonge, vuvabyi bya tiphayiphi to hefemula hi tona (respiratory tract infections), vuvabyi bya thundela ra mitsakamisi (bladder Infections) ni vuvabyi bya mahlo ya huma mapapa ya nga ha voni (cataracts), hikokwalaho ka vuuvabyi bya chukela, BP, ku kula kumbe ku vaviseka.**

Dokodela Maringa u tshikilela khonothexini ya rihanyo ra **mukhegula** wa sweswi leyi boxiweke hi dokodela Marivate hi ku tatisa vuvabyi bya mfukuzani bya tinxakaxaka, bya tiphayiphi ta moya ni bya mahlo. Dokodela Rivalani Queen Sibiya u hlamusela khonothexini ya rihanyo ra mukhegula wa khale hi mukhuva lowu:

> **Mukhegula wa sweswi u tala ku ya eka dokodela ku ya tshunguriwa vuvabyi byo fana ni rifuva, tiherepisi, swilondza swa alisara, rixaka ra vumbirhi ra vuvabyi bya chukela, ntshikelelo wa ngati, mfukuzani ya nomu wa xivelekelo kumbe khumbi ra**

© University of Venda

University of Venda

xivelekelo, vuvabyi bya mikuva ya byongo, ku oma ka rihlanguti, vuvabyi bya nhlonge (cellulite), na nchiko evutshan'weni wa xirho xa xihundla (genital prolapse).

Dokodela Sibiya u kandziyela khonothexini ya rihanyo ra muhegula wa sweswi leyi anekiweke hi metironi Maswanganyi na vadokodela Marivate na Maringa ivi a engetela vuvabyi bya mikuva ya byongo, bya nhlonge ni bya nchiko wa xirho xa xihundla,

4.2.12.5 Swihungaso ni vukhongeri bya **mukhegula** wa sweswi

Mukhegula wa sweswi u tala ku hungasa hi ku nwa tiya ku ri yi ta n'wi susa xirhami, namuneti hikuva u rhandza ngopfu swakunwa swo nyanganya ni madhleke yo cheriwa ni chukela. Loko a nga ri mukreste u hungasa hi ku nwa byalwa bya ndhavuko kumbe bya Xilungu. I munhu wo rhandza ku yingisela mahungu eka rhadiyo kumbe a ya vona eka thelevhixini. Loyi a nga dyondzeka, u hungasa hi ku hlaya maphephahungu kumbe timagazini. Mhaka ya khonothexini ya **mukhegula** wa sweswi yi seketela hi kokwana B.M. Mashaba hi k uvula leswi:

> **Mukhegula wa sweswi u rhandza ngopfu ku tshama a ri ku nweni ka tiya hambi ku hisa, hikuva ya n'wi kufumeta ivi yi hunguta xirhami lexi a talaka ku xi twa hikokwalaho ko va nhlonge ya yena yi karhele. Loko a nga ngheni kereke u tala ku hungasa hi ku nwa byalwa bya ndhavuko kumbe bya Xilungu byo tanihi tiwayeni. U tlhela a tala ku yingisela mahungu eka rhadiyo Munghana Lonene FM kumbe nongonoko wa Tiko a xi etleli na xitori xa Mina hi mina.**

Kokwana Mashaba hi ntshaho lowu u seketela khonothexini ya mahungaselo ya **mukhegula** wa sweswi leyi andlariweke laha henhla hi ku boxa muxaka wa byalwa lebyi a talaka ku byi nwa ni leswaku u tala ku yingisela nongonoko wa "*Tiko a xi etleli*" na xitori xa "*Mina hi mina*". Kokwana B.E. Muhlava u tiyisisa khonothexini ya swihungaso swa **mukhegula** wa sweswi leyi anekiweke laha henhla hi kokwana Mashaba loko a ku:

> **Mukhegula wa masiku lawa u hungasa hi ku vona mahungu ya le ka thelevhixini, ngopfungopfu ya Xitsonga ni Xivhenda eka SABC 2, minongonoko ya "Ngula ya vutivi" ni wa "Nhlalala ya Rixaka" eka SABC 2 na Sopi ya Muvhango. Loko a dyondzekile u hungasa ni hi ku hlaya maphephahungu yo tanihi "Sunday Times" na "City Press" ni timagazini to tanihi "Women's Health" na "Better Living", ni tin'wana ni tin'wana. Tanihi wansati wa sweswi na yena wa ya eswiseveseveni.**

© University of Venda

University of Venda

Kokwana Muhlava eka ntshaho lowu tiyisisa khonothexini ya mahungaselo ya **mukhegula** wa sweswi leyi boxiweke hi kokwana Mashaba laha henhla hi ku paluxa mavito ya minongonoko leyi a talaka ku hungasa hi ku yi vona eka thelevhixini, mavito ya tinyuziphepha ni timagazini leti a talaka ku ti hlaya. Hambiswiritano, a swi vuli ku ri vakhegula hinkwavo va hungasa hi ndlela leyi paluxiweke laha henhla, e-e, va ha ri kona van'wana lava hungasaka tanihi **mukhegula** wa khale hilaha swi paluxiweke hakona eka **4.2.11.5** laha henhla.

Loko swi ta eka vukhongeri bya **mukhegula** wa sweswi byi cincile tanihi bya nhwanyana, mufana, wanuna, wansati ni mukhalabye wa sweswi. Na yena, se u khongela Xikwembu xa matilo, mutumbuluxi wa hinkwaswo leswi nga laha misaveni ni le matilweni, ku nga Tatana, N'wana ni Moya Lowo Kwetsima. Vakhegula hi vona va nga tala lomu tikerekeni to hambanahambana ku tlula vakhalabye. Kambe a swi vuli leswaku vakhegula va Vatsonga hinkwavo va khongela Xikwembu xa le matilweni, va kona van'wana va ha landzelelaka ni ku tshembela eka vukhongeri bya ndhavuko tanihi mukhegula wa khale byo phahla na ku tshemba tin'anga. Mhaka ya vukhongeri bya **mukhegula** wa sweswi yi seketela hi kokwana B.M. Mashaba loko a ku:

> **Kunene, mukhegula wa masiku lawa, loyi wo ka a nga nwi byalwa, a nga dzahi fole ra xinefu kumbe ku tirhisa swidzidzirisi, vukhongeri bya yena i ku gandzela Xikwembu xa matilo hi xiviri xa yena hinkwaxo, ku anakanya ka yena hinkwako ni moya wa yena hinkwawo. Ndzilo wa ripfumelo ra yena u wu hlanganyeta hi ku ya ekerekeni hi Ravumbirhi eka xikhongelo xa muganga laha a tshamaka kona, xikhongelo xa vamanana hi Ravumune ni hi Sonto. U nyikela swihanano ni vukhume hi mali ya mudende kumbe phexeni leswaku Xikwembu xi n'wi nisela mikateko.**

Hi ntshaho lowu kokwana Mashaba u tiyisisa mhaka ya ripfumelo ra **mukhegula** wa sweswi leri boxiweke laha henhla hi ku kombisa leswaku **mukhegula** loyi u khongela Xikwembu xa matilo hi ripfumelo leri tiyeke swinene hi ku khongela kanharhu hi vhiki ni ku nyikela swihanano leswaku Xikwembu xi va ni tintswalo eka yena. Kokwana S.E. Nxumayo u tshikilela khonothexini ya vukhongeri bya **mukhegula** wa sweswi hi ndlela leyi:

> **Mukhegula wa sweswi hi lomu ko tala, vukhongeri bya yena i ku gandzela Xikwembu lexi hanyaka mutumbuluxi wa tilo ni misava ni leswi nga eka yona. Kambe, mukhegula swa endleka a tumbela hi kereke a ha khomelerile ripfumelo ra ndhavuko ro phahla, a ri ni**

© University of Venda

University of Venda

xiloyiloyi ni rin'angan'anga, kambe a ri exikarhi a nga weli eka vukhongeri byo karhi, sweswi a ngo hanya njhee, vutomi byi ya emahlweni.

Eka ntshaho lowu kokwana Nxumayo u yima na kokwana Mashaba hi ku tshikilela leswaku i ntiyiso ku ri **mukhegula** wa sweswi i mukreste, kambe khombo ra kona, hileswaku van'wana vakhegula va tumbela ekerekeni va ri mikwana ya xinyayi, hikuva va swi lava ku va vakreste, kambe a va lavi ku hambana ni xiloyiloyi na rin'angan'anga, naswona van'wana vakhegula a va na mhaka ni kereke kumbe ripfumelo rihi kumbe rihi, sweswi ri xaka ri pela.

4.2.12.6 Swiyila swa **mukhegula** wa sweswi

Tanihi mukhalabye wa sweswi, **mukhegula** wa sweswi na yena wa ha landzelela swiyila leswaku a va a biyelelekile eka makhombo ku ri a kota ku hanya kahle a tlhela a hlayisa ndhavuko wa rixaka na ku wu yisa emahlweni. Swiyila leswi a faneleke ku swi landzelela swa fana ni swa **mukhegula** wa khale leswi andlariweke laha henhla eka **4.2.11.6** swiyila swa **mukhegula** wa khale. Manana Winnie Butheledzi u seketela khonothexini ya swiyila swa **mukhegula** wa sweswi leyi paluxiweke laha henhla hi mukhuva lowu:

> **Mukhegula wa masiku lawa, hi yena ngopfu a ha landzelelaka swiyila swa ndhavuko, hikuva u tiva ku ri swi vula yini. Loko ku ri na rifu emutini hi yena a tsundzuxaka vavanuna, vavasati, vafana ni vanhwanyana va muti wolowo ku songa masangu, hikuva wa swi tiva ku ri loko va nga songi swi ta va vangela makhuma ivi va lumbeta valoyi. Hi yena a tlhelaka a tsunndzuxa maxaka loko ku ri na ricece emutini, leswaku lava hisaka va nga ngheni endlwini ya ntswedyani, naswona va nga pfuxeli muvabyi hikuva swi ni khombo ro tshikilela ni ku tshovelela swirho swa ricece ni xinkavana xi hlwela ku hola, kasi muvabyi, vuvabyi byi to nyanya laha nkarhiwun'wana a nga lovaka.**

Manana Buthelezi hi ntshaho lowu u kombisa ku ri hakunene **mukhegula** wa sweswi i munhu loyi a ha landzelelaka swiyila no hanya hi swona a tlhela a tsundzuxa van'wana ku swi landzelela. U boxa swiyila swo karhi leswi **mukhegula** wa sweswi a swi tekelaka enhlokweni no tsundzuxa van'wana haswona. Hambiswiritano, a hi vakhegula hinkwavo va sweswi va Vatsonga lava ha tshembelaka eka swiyila, va kona van'wana lava nga swi tekeleki enhlokweni. Hi swona swi va vangeleka makhombo yo tanihi *ku huma xikhwirinyimba, ku khuma, xinyama, ku ka va nga ha*

© University of Venda

University of Venda

xiximiwi hi lavantsongo, ku tshoveleleka swirho ni ku eyisa vavanuna ni vakhalabye ehubyeni.

4.3 Nkatsakanyo na leswi kumiweke (**findings**) eka nxopaxopo wa khonothexini ya *mufana*, *wanuna, mukhalabye, nhwanyana, wansati* ni *mukhegula.*

4.3.1 Leswi kumiweke eka nxopaxopo wa khonothexini ya **mufana, wanuna** ni **mukhalabye** va khale ni va sweswi

4.3.1.1 Xivumbeko

Leswi kumiweke eka khonothexini ya xivumbeko xa **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** va khale, hileswaku hinkwavo a a va tlhavela swibayana swa swihari ni mavito ya vujaha exifuveni ni le mavokweni, va tlhela va va va boxile tindleve, va fuwile misisi, naswona meno a a va ya hlamba hi xintomantomana ivi miri va wu hlamba hi dinda. Leswi a va hambana hi swona i ku nhlonge ya **mufana** a a yi va yi nga si tiyela ngopfu, ya **wanuna** a a yi va yi tiyerile a tlhela a ri ni matimba swinene, kasi ya **mukhalabye** a yi va yi khwanyanile ni marhambu ya yena ya nga ha tiyelangi. A a tlhela a nga ha ri ni matimba tanihi wanuna. (Hlaya swiyenge swa 4.2.1.1, 4.2.3.1 na 4.2.51 ku kuma vuxokoxoko ni ntalo)

Kambe, ku hambana loku ku nga kona eka khonothexini ya xivumbeko xa **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** ya va sweswi ni ya vakhale i ka leswaku swibayana leswi tlhavelaka hi lava sweswi swi hambanile ni swa khale, naswona se swi vuriwa tithathu. Hinkwavo va kera misisi hi switayili swa tinxakaxaka to tanihi chisikopo, Xiamerika ni Xijarimani. Nkarhiwun'wana va luka misisi ku fana ni nhwanyana, wansati ni mukhegula. Hinkwavo va tsema malebvu hi switirhisiwa swa gezi ni swa thekinoloji ya masiku lawa. Etindleveni va bela tisuruvele kumbe tinopisi tanihi vanhu va rimbewu ra xisati. Va hlamba miri hi swisibi swa Xilungu swa masiku lawa va tlhela va tichela fendlele ku ri va nuhwela. Meno va ya hlamba hi bulachi na xisibi xa meno. (Ku kuma vuxokoxoko hi xitalo, xiya 4.2.2.1, 4.2.4.1 na 4.2.6.1 laha henhla)

4.3.1.2 Maambalelo

Leswi kumiweke eka khonothexini ya maambalelo ya **mufana**, **wanuna ni mukhalabye** va khale i ku a a va ambala swiambalo swa madzovo ya swihari ni swifuwo. Ku fika ka Valungu ni vutshila byo rhunga malapi, va sungurile ku hiza

© University of Venda

University of Venda

miceke no ambala xihakaboyi. Ku hambana ka vona a ku ri tinxaka ta madzovo ni tisayizi ta wona laha **mufana** a a ambala yo hambana ni ya **wanuna** ni **wanuna** yo hambana ni ya **mukhalabye**. (Vuxokoxoko hi ntalo byi le ka 4.2.1.2, 4.2.3.2 na 4.2.5.2)

Kasi, eka khonothexini ya **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** va sweswi hi kumile leswaku ambalelo ra vona ri cincile swinene hi ku cinca ka nkarhi. Se hinkwavo va ambala swiambalo swa Xilungu swo tanihi *maburuku, tihembe, swikipa, titanghu, titeki, tisendlilisi, mabuntsu, majesi, mabaji, majasi*, ni swin'wana ni swin'wana. Ku hambana exikarhi ka vona i ku **mufana** u rhandza swiambalo swa fexeni swo fana ni *Guess, Uzzi, Soviet, Relay, Levis* ni swin'wana ni swin'wana, naswona u nyeketa maburuku no rhiyeketa kepisi, kasi **wanuna** u tala ku ambala swa mavito ya tifexeni ta xikhale yo tanihi *Carducci, Piere Cardin, Barker, Crocket & Jones,* ni man'wana ni man'wana. **Mukhalabye** yena u tala ku ambala tisuti ta mavito yo tanihi *Tripple Seven, Too Far,Viyela, House of Monatic,* ni man'wana ni man'wana, a tlhela a boha ni thayi ivi lowo dyuhala ngopfu u tala ku ambala swiambalo swo kufumela ku tisirhelela eka xirhami, hikuva nhlonge ya yena yi karhele. (Languta vuxokoxoko hi xitalo eka 4.2.2.2, 4.2.4.2 na 4.2.6.2)

4.3.1.3 Mikhuva ni mitolovelo

Leswi kumiweke eka khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** va khale, hileswaku hinkwavo a a va nga xuxi exitangeni, kambe a va xuxa ehubyeni ni ku orha ndzilo kona. Hinkwavo loko va hambuka a a va tipfunela enhoveni kumbe egoveni, ekule ni miti ivi va tisula hi matluka kumbe maribye, naswona a va rhandza ngopfu nyama, kambe mukhalabye a nga dyi yo tala. **Wanuna** ni **mufana** a a va bomba hi ku dzaha xinefu, kasi **mukhalabye** a nga bombi o dzaha xinefu kumbe BB. **Mukhalabye** ni **wanuna** a a va hlayela **mufana** timhaka ta khale ehubyeni, a va ri ni xiloyiloyi ni rin'angan'anga, a va hloniphiwa ni ku chaviwa hi vavasati ni vana, a va teka tshengwe, rifuwo ra vona a ku ri vurimi ni swifuwo. Kasi, loko va vitana vavasati va vona a va nga va vitani hi mavito, kambe a a va tirhisa mavito ya vatata wa vona tanihi *N'waHlengani*. Nakambe **mukhalabye** ni **wanuna** hi vona a va tsema timhaka ehubyeni ya muganga. Ku hambana exikarhi ka vona i ku **mufana** a a nga ali ku rhumiwa, naswona loko a vitaniwa hi lavakulu a tluntlama ku kombisa xichavo, kasi **wanuna**, loko makwavo wa yena wa xinuna a

© University of Venda

lova, a a teka ndzhaka ni nsati wa yena leswi va swa yena. **Mukhalabye** a a tolovele ku lerisa no rhumisa, a a tirhisa xitshamo xa ximpombondzwana xo phutseriwa hi dzovo. A tekeriwa ehenhla eka timhaka ta ndhavuko hikokwalaho ka ntokoto wa yena, a nga hlweli ku karhala no rivala, a a dyondzisa **mufana** ni **wanuna** milawu ni mahanyelo ya ndhavuko, ku tlhela ku ri yena a phahlaka emutini loko a ri wa yindlu leyikulu. (Xiya 4.2.1.3, 4.2.3.3 na 4.2.5.3 ku kuma vuxokoxoko byo tala)

Eka khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** va sweswi hi kumile leswaku hinkwavo va dzumba no xuxa ekamareni yo dzumbela eka yona, va nwa byalwa bya ndhavuko ni bya Xilungu, va dzaha fole ra tisikireti, va tlhela loko ntumbuluko wu va rhuma va tirhisa xihambukelo ni ku tisula hi nyuziphepha na papilaxilapi. Va orha hitara ya Xilungu no tshama eka switulu swa masiku lawa. **Wanuna** ni **mukhalabye** a va ha hloniphiwi tanihi khale, wansati ni vana se va ni rito eka vona hikokwalaho ka demokirasi, naswona va xixima tifanelo ta vavasati ni vana. Rifuwo ra vona se i mali, a va ha teki tshengwe, a va ha ri ni xiloyiloyi kumbe rin'angan'anga, naswona se va vitana vavasati va vona hi mavito ya vona. Ku hambana exikarhi ka vona, hileswaku **mufana** a nga ha tluntlami loko a vitaniwa hi lavakulu, ivi vatswari va yena a va vula hi mavito ya *ouladie*, *timer* na *magirizini/magogo*, naswona a nga ha ri na nawu wa tilawula. **Wanuna** a nga ha teki nsati ni rifuwo leswi siyiweke hi makwavo loko a lova, kasi **mukhalabye** tanihi hi wa khale u tolovele ku rhumisa no lerisa a tlhela a rhandza ngopfu ku sola ni ku vilela hi mahanyelo ya vantshwa. (Vuxokoxoko hi xitalo byi kumeka eka 4.2.2.3, 4.2.4.3 na 4.2.5.3 laha henhla)

4.3.1.4 Mitirho ni rihanyo

Leswi kumiweke eka khonothexini ya mitirho ya **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** va khale a ku ri ku hlayisa swifuwo, ku vatla, ku tsema timbalelo ni timhandzi, ku rhotela tihunyi ta le hubyeni, ku rima, ku luka swimoko, titambhu ni switiropo, ku hlota, ku rhiya swinyenyana ni tihlampfi, ku endla madulu, ku hada byanyi ni ku luka makenya. **Mufana** ni **wanuna** a a va fulela tindlu no ti aka hi timhandzi, ku endla matlharhi na switlhangu, ku cela mikundla, ku endla switlati ni ku biya muti hi rirhangu ra timhandzi. Va hambana hi ku **mufana** a a senga tihomu ni ku sweka xithuvi, **wanuna** a a endla switende, mitundzwana ni mitulukwa, naswona ku tumbuluka ka migodi ya dayimani hi 1867 na nsuku hi 1886, u sungurile ku xambila a ya tirhela mali. Kasi

© University of Venda

mukhalabye a a vatla tindyelo na swi[illegible]a, ku tlhavela tihlelo ni switheve, ku dzinga vusenga hi vukhotlo a tirhisa xihotho ni ku luka tifuneko. (Xiya 4.2.1.4, 4.2.3.4 na 4.2.5.4 ku kuma vuxokoxoko hi xitalo)

Eka khonothexini ya mitirho ya **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** va sweswi hi kumile leswaku hinkwavo va hlaya tibuku, va nghenelela eka migingiriko ya mihluvukiso ya miganga, va dyondzisa ekerekeni loko mufundhisi a nga ri kona, va tlhela va va swirho swa tihuvo to fambisa swikolo. **Mufana** loyi a heteke xikolo u tirha mitirho yo fana ni ya **wanuna** yo tanihi vudyondzisi, vuongori, vudokodela, vugqweta, vukondleteri, vuinjhiniyara ni yin'wana ni yin'wana, kasi **wanuna** ni **mukhalabye** va va swirho swa vufambisi bya kereke ivi **mufana** a va xirho xa lavantshwa ekerekeni. Va hambana hi ku **mufana** loyi a ha nghenaka xikolo u tsala switoloveto, mitirhokaya, tiprojeke ni swikambelo, kambe swa endlaka **wanuna** na yena a ha dyondza xikolo a tirha mitirho yo fana ni ya mufana. **Mukhalabye** u tshinya ni ku laya lavantsongo eka yena, kambe ni **wanuna** wa wu tirha ntirho wo tshinya lavantsongo eka yena. (Vuxokoxoko hi xitalo byi kumeka eka 4.2.2.4, 4.2.4.4 na 4.2.6.4 laha henhla)

Eka khonothexini ya rihanyo ra vona hi kumile leswaku khale a a va hanyile kahle emirini, hikuva a a va dya swakudya swa ndhavuko swo hambanahambana leswi a swi ri ni tivhitamini, tikhabohayidireti, tiprotheni, mafurha ni oyili leswi akaka miri ni masocha yo va lwela eka mavabyi. A a va tlhela va endla migingiriko yo tanihi ku rima, ku vatla, ku tsema timbalelo, ku hlayisa swifuwo, ku luka, ni yin'wana ni yin'wana leyi a yi endla ku ri miri ya vona yi va yi hanyile kahle ni miehleketo yi phyuphyile. Kambe a swi vuli ku ri a a va nga vabyi, e-e, a a va vabya vuvabyi byo tanihi muthundangati, dari, n'ombe, rihunga, marhuda, mukhuhlwana na nchuluko. **Mufana** ni **wanuna** a va karhata hi ku lumiwa, hendze ni ku wela ivi **wanuna** ni **mukhalabye** va hlupha hi vuvabyi bya nyokajundzu. **Mufana** a a tala ku vabya rincilancilani. Kasi **mukhalabye** a a tala ku vabya vuvabyi bya marhambu, ngati, xangulelo, mahlo, milenge, ku titshuva, ku twa xirhami ni swilondza swa le nhlokweni. Loko va tshuka va khomiwile hi mavabyi lawa a a va tshunguriwa hi tin'anga ta Xintima. (Xiya 4.2.1.4, 4.2.3.4 na 4.2.5.4 ku kuma vuxokoxoko hi xitalo)

Eka khonothexini ya rihanyo ra **mufana**, **wanuna**, ni **mukhalabye** wa sweswi hi kumile ku ri hinkwavo va karhata hi vuvabyi bya thundela, nchuluko, bya mbilu,

© University of Venda

tiphayiphi to hefemula hi tona, bya xivilo bya milenge (gout), bya mahlo, alisara, xitlhavi, tiherepisi, rifuva/mukhuhlwana. Ku hambana exikarhi ka vona i ku **mufana** ni **wanuna** va tala ku vabya mavabyi ya tingana yo tanihi vuva, thusula, swilondza eka xirho xa le xihundleni, mpfuto, swinhwalana ni HIV/AIDS, va tlhela va karhata hi vundzendzelo ni vuhlonga bya swidzidzirisi. **Mufana** u karhata hi epitaxis, muthundangati na ndzhumbelo wa marhanga ya xinuna (orchitis), **wanuna** u hlupha hi vuvabyi bya ntsongahalo wa misiha ya ngati (cholesterolaemia) ivi **mukhalabye** a karhata hi vuvabyi bya marhambu, mapapa eka mahlo (cataracts), xirho xa xinuna xi nga ha yimi (erectile dysfunction), bya mbilu (congestive cardiac failure) na ku wela ehansi no rhurhumela (seizures). Mavabyi lawa ya endla leswaku va tshamela ro ya eka dokodela ku ya kuma vutshunguri. (Langutisa eka 4.2.2.4, 4.2.4.4 na 4.2.6.4 ku kuma vuxokoxoko hi ku hetiseka)

4.3.1.5 Swihungaso ni vukhongeri

Leswi kumiweke eka khonothexini ya mahungaselo ya **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** va khale i ku a a va hungasa hi ku thya ncuva kumbe murhavarhava, ku nwa madhleke kumbe matapitapi ni vukanyi, ku chaya timbila, xitiringo, nanga, xipotoliyo, xipendani, xitende ni xizambi na ku chuka tinjhovo. **Wanuna** ni **mukhalabye** a a va nwa byalwa bya ndhavuko, ku dyondzisa vafana ku sweka ni ku oxa nyama ehubyeni, mahlotelo ya swihari ni marhiyelo jya swinyenyana. **Mufana** ni **wanuna** a a va hungasa ni hi ntlangu wa xibakele. Va hambana hi ku **mufana** a a cina tigontiri, ku khida, ximbvathe, ku lerhisa ni ku jahisa magava kumbe timbhongholo, ku tlhavela dema, ku tlanga khorolo ni mujeje. **Wanuna** a a hungasa hi ku cina xigubu, muchongolo, ku biyaza ni ku giya, kasi mukhalabye a a tsheketa ni ku hlayela vatukulu timhaka ta khale a tlhela a dzaha fole ra BB kumbe xinefu. (Hlaya eka 4.2.1.5, 4.2.3.5 na 4.2.5.5 ku kuma vuxokoxoko hi xitalo)

Eka khonothexini ya hungaselo ra **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** va sweswi hi kumile leswaku ri cincile swinene hikokwalaho ka nkucetelo wa sayense ni thekinoloji. Hinkwavo se va nwa byalwa bya Xilungu ni tinamuneti, ku dzaha fole ra tisikireti, ku vona thelevhixini, ku yingisela rhadiyo ni vunanga, ku hlaya maphephahungu ni timagazini, ku beja lotho ni tihanci, ku ya emakhwayeni ni le swiseveseveni, ku tihumesa va famba va vona tindhawu ni ku hlalela mitlangu. Ku hambana ka vona i ku **mufana** ni **wanuna** va rhandza ngopfu ku hungasa hi

© University of Venda

vugangu ni ku tlanga michini yo winisa ani etimodela, kasi **mukhalabye** u rhandza ku hlangana ni vakhalabye kulobye va bula hi timhaka ta khale ni nhluvukiso wa miganga ya lomu va tshamaka kona. (Xiya 4.2.2.5, 4.2.4.5 na 4.2.6.5 loko mi lava timhaka hi ntalo)

Eka khonothexini ya vukhongeri bya **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** va khale hi kumile ku ri a a va pfumela eka ku phahla mimoya ya vakokwana no tshembela eka tin'anga, kambe sweswi vukhongeri bya vona byi hundzukile hi ku cinca ka nkarhi, hikuva se va khongela Xikwembu xa matilo, ku nga Tatana, N'wana ni Moya Lowo Kwetsima. Hi tlherile hi kuma ku ri va ha ri kona van'wana lava ha phahlaka ni lava nga exikarhi va nga weliki eka vukhongeri byo karhi. (Kuma mahungu hi xitalo eka 4.2.1.5/4.2.2.5, 4.2.3.5/4.2.4.5 na 4.2.5.5/4.2.6.5)

4.3.1.6 Swiyila

Eka khonothexini ya swiyila, hi kumile leswaku **mufana**, **wanuna** ni **mukhalabye** va khale a a va landzelela no tshembela ngopfu eka swiyila swo tanihi swa rifu/nkosi, swa rirhandzu ni timhaka ta masangu, swa ku xiximana, swa xinyama/ku hisa ni mahanyelo ni ku hlayisa ndhavuko ku ri va papalata makhombo yo tanihi ku khuma, ku wela, ku hisa muvabyi ni man'wana ni man'wana. kambe, sweswi byi hundzulerile, hikuva **mufana** ni **wanuna** va "*hanya Xilungu*" a va ha swi landzeleli swiyila. Hi swona swi va vangelaka makhombo yo tanihi ku bajiwa (ku lumiwa), vuva, thusula, tiherepisi, ku wela, ku khuma, ku hisa muvabyi ni ku pfinya. Loyi a ha landzelelaka swiyila i **mukhalabye**, hi yena a tsundzuxaka **wanuna** ni **mufana** ku swi landzelela, ngopfungopfu swa nkosi/rifu, ku wela ni ku hisa muvabyi. (Kuma timhaka ta swiyila hi ku hetiseka eka 4.2.1.6/4.2.2.5, 4.2.3.5/4.2.4.5 na 4.2.5.5/4.2.6.5)

4.3.2 Leswi kumiweke eka nxopaxopo wa khonothexini ya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va khale ni va sweswi

4.3.2.1 Xivumbeko

Leswi kumiweke eka khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va khale i ku hinkwavo a a va vonaka hi swibayana ni makanja leswi tlhaveriweke emavokweni ni le xikandzeni ni tihlanga ku suka ehansi ka mavele ku ya fika exisutini. Tindleve ta vona a ti va ti boxiwile. Hinkwavo a va nga ri va rhambu

© University of Venda

ro tiya. Ku hambana exikarhi ka vona i ka nhlonge, mavele, mahlo, tindleve ni misisi ya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula**. (Xiya xiyenge swiyenge swa 4.2.7.1, 4.2.9.1 na 4.2.11.1 ku timhaka hi xitalo)

Eka khonothexini ya xivumbeko xa **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va sweswi hi kumile leswaku hinkwavo swibayana leswi se va swi tlhavelaka swi vuriwa tithathu, va tala ku va ni swiphiqo swa mavabyi ya mahlo ivi va tirhisa manghilazi, tindleve ta vona ti va ti boxiwile kambirhi kumbe ku tlula, va bomba hi ku vekela meno ya nsuku kambe **mukhegula** u tala ku vekela ya vuxisi, hikuva ya xiviri ya gulekile. Hinkwavo va tshama va basile emirini, hikuva va tirhisa swisibi swa Xilungu va tlhela va tichela ni fendlele, kasi meno va ma hlamba hi bulachi na xisibi xa meno. **Nhwanyana** ni **wansati** va tipenda tikohe, tixiya, milomu, min'wala hi switolatolana swa mihlovohlovo. Va tlhela va gila misisi hi switayili swa fexeni swo tanihi *singles, waves, dreadz,* ni swin'wana ni swin'wana kumbe va yi daya. Ku hambana exikarhi ka vona i ka nhlonge, mavele, mahlo, tindleve ni misisi tanihi **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va khale. (Xiya vuxokoxoko hi xitalo eka swiyenge swa 4.2.8.1, 4.2.10.1 na 4.2.12.1)

4.3.2.2 Maambalelo

Mayelana ni khonothexini ya maambalelo ya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va khale hi kumile ku ri a a va ambala madzovo ya swifuwo ni swihari ivi va bela swibetse swo lukiwa hi mixikijani. Kambe, ku fika ka Valungu ni vutshila byo rhunga malapi eAfrika, swi vangile ku cinca lokukulu eka ambalelo ra vona. Se va sungurile ku ambala swibelani/switlhekutana, yele/xihakaboyi/sokisi/xikimawa, miceka ni maduku, tikhwinari, tikiyakiya, mbhokazi, xizambhana, nkhamu, tikhwini, vuhlalu, manqinqi, swikhiyana/swiganjwana, vusenga, madeha, swikhalamazula, mabendlele, masindza, marhiphosi/masapati ni masandhazi. Ku hambana exikarhi ka vona i ku xibelani xa **nhwanyana** a a xi komile ivi xi vuriwa Xoti ku ri a kota ku hambaniseka ni vatswatsi, kasi xa **wansati** a a xi lehile xi vuriwa Muhambakaya, Madingani, Xinyamani kumbe Vuthathela leswaku a hambaniseka hi ku olova ni nhwanyana na mukhegula, kasi xa **mukhegula** a a xi nga nyawuli xi vuriwa N'wandhindhani/Nyansisani hikuva xa vevuka hikokwalaho ko xibelani lexo fuwa a xi ta n'wi tika. (Languta eka 4.2.7.2, 4.2.9.2 na 4.2.11.2 ku kuma mahungu hi ku hetiseka.

© University of Venda

Eka khonothexini ya maambalelo ya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va sweswi hi kumile leswaku hinkwavo va ambala ku fana. Va rhandza swiambalo swa Xilungu swa fexeni, kambe mukhegula a nga landzeleli fexeni. (Hlaya eka swiyenge swa 4.2.8.2, 4.2.10.2 na 4.2.12.2 ku kuma vuxokoxoko byo tala)

4.3.2.3 Mikhuva ni mitolovelo

Eka khonothexini ya mikhuva ni mitovelo ya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va khale hi kumile leswaku hinkwavo loko va tshamisa ehansi a a va nga tluntlami kumbe ku ba matsanya, kambe a va ba xitseve hikokwalaho ko chava ku voneriwa hi vaxinuna, a va nga tshami exitulwini, a va tshama esangwini, a va nga ngheni xikolo va tlhela va nga dyi nyama ya huku ni mandza ya yona, a va nga ri na rito eka **wanuna**, a va nga pfumeleriwi ku va tihosi to fuma tiko, loko va huweleriwa a va pfumela va ku xewe, bava kumbe papa, naswona loko ntumbuluko wu va rhuma a va tipfunela enhoveni va tirhisa matluka ya mirhi ku tisula hi wona. Ku hambana exikarhi ka vona i ku **nhwanyana** a ya emusevethweni ivi a nghena ngoma ya vukhomba, loko a sungula ku vona masiku a byela hahani kumbe mhanintsongo wa yena. A a kunguhata hi ku va a swekeriwa murhi wa xikundzu wu katsiwa ni masiku ya yena a nwisiwa ku ri hambi ko va njhani a nga bihi emirini a nga si lovoriwa. **Wansati** ni **nhwanyana**, loko va yisela lavakulu swakudya a a va khinsama, naswona a va nga nyiki swilo lavakulu hi voko ra ximatsi. **Wansati** a a tirhela nuna ni va le vukatini ivi loko nuna a lova a tekeriwa ndzhaka a tlhela a sindzisiwa ku hlawula muhlayisi wa yena exikarhi ka vamakwavo va xinuna. A a kunguhata hi ku tlula masiku lawa a hisaka ngopfu a nga ngheni endlwini kumbe wanuna loko a nghena ni wansati endlwini a nga cheli vununa kumbe vavasati va cincana hi nuna wa vona laha loko un'wana a ri ni n'wana a nga ha ngheni endlwini ku kondza n'wana a kula ku ringanela no tshika ku mama. **Mukhegula** a a ri ni ntolovelo wo hlayela vatukulu mitsheketo, ku hlamba nomu hi nkuma, ku ka a nga hlambi miri, ku vilela, ku gungula, a a tlhela a nga hlweli ku rivala ni ku vulavula mhaka yin'we swi nga heli. (Vuxokoxoko hi xitalo byi kumeka eka 4.2.7.3, 4.2.9.3 na 4.2.11.3)

Eka khonothexini ya mikhuva ni mitolovelo ya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va sweswi hi kumile ku ri hinkwavo va na rito eka wanuna, va nghena xikolo, a va ha khinsami loko va nyika lavakulu swakudya, naswona a hi nandzu ni ku va nyika swilo hi voko ra ximatsi, va ni tifanelo, va rhandza ku endla swilo hi ku phikizana ni

© University of Venda

van'wana, va hanya hi swikweleti ni ku tsanga switokofela, va dya nyama ya huku ni mandza ya yona, va nwa byalwa bya Xilungu ni tinamuneti, va ni xinghananghana xa hava va tlhela va tirhisa xihambukelo ni switirhisiwa swo tanihi phephahungu ra khale kumbe papilaxilapi. Ku hambana exikarhi ka vona i ku **nhwanyana** a nga ha sevethi, naswona a swa ha talangi ku ri a khomba. Loko a vona masiku a swa ha n'wi hlamarisi u byela mhani wa yena, u rhandza ngopfu ku famba vusiku no ya etigigini, u tlhela a tilawula a nga ha xiximi vatswari ni vadyondzisi. Kasi **wansati** loko nuna wa yena a lova a nga ha tekeriwi ndzhaka, naswona a nga ha boheleriwi ku hlawula nuna wo n'wi hlayisa exikarhi vamakwavo va nuna. Wansati wa va hosi yo fuma tiko, a tlhela a tala ku humesela swiphiqo erivaleni ku tlula wanuna. **Wansati** ni **nhwanyana** loko va ri masikwini se va tirhisa tiphede, tililete kumbe tithaponi ivi va kunguhata hi ku tirhisa tiphilisi, ku tlhava nayiti kumbe khondomu. Va hambana hi ku **nhwanyana** u tirhisa IUD/IUA ivi **wansati** a tirhisa vuhandzuri byo boha mbeleko loko a nga ha lavi ku tswala. **Mukhegula** u tala ku sola mahanyelo ya vantshwa va masiku lawa, u hlayisa vatukulu hi mali ya peceni kumbe mudende. (Languta eka 4.2.8.3, 4.2.10.3 na 4.2.12.3 ku kuma mahungu hi xitalo)

4.3.2.4 Mitirho ni rihanyo

Leswi kumiweke eka khonothexini ya mitirho ya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukheghula** va khale i ku hinkwavo a a va tirha ku kukula, ku sweka, ku ka mati, ku hlantswa swibye ni swiambalo, ku rhotela tihunyi, ku kandza no pfhumbula mavele, ku sindza no rhidela, ku hulela vuhlalu, ku rima no hlakula masimu, ku kha miroho ni guxe, ku tshovela swirin'wa, ku khumuzela mavele, ku tlhorhela timanga ni ku ti kandza, ku kheta swilo va swi veka no swi hlayisa hi mfanelo, ku vandzekela byalwa bya ndhavuko ni ku rhidza madhleke, ku peperha mavele, ku hada byanyi, ku rhumbula vukanyi, ku vandza timongo, ku hula mavele, n'wahuva na tindluwa. **Wansati** ni **mukhegula** a a va tlhava swirhundzu, switshatshani, switewani na swithabani, ku luka switheve, ku vumba timbita, tiyinkhwa, mikambani, majomela ni swihiso. Va hambana hi ku **nhwanyana** ntirho wa yena a ku ri ku rhumiwa, **wansati** a a ku ri ku veleka no wundla vana, kasi **mukhegula** a a dyondzisa vabvana milawu ni matikhomelo lamanene, ku hlayisa vatukulu, ku hlayisa ntswedyani na ricece, ku lahla n'wana lontsongo loko a lova ni ku dyondzisa vana mitshayilo. (Xiya vuxokoxoko eka 4.2.7.4, 4.2.9.4 na 4.2.11.4)

© University of Venda

Eka khonothexini ya mitirho ya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va sweswi hi kumile leswaku hinkwavo va enghenelela eka migingiriko yo hluvukisa miganga ni swa tipolitiki, va tirha tanihi van'wamitlangu eka tisopi, xiteji, thelevhixini na rhadiyo, va tirha eka tihuvo ta vufambisi bya xikolo, va dyondzisa rito ra Xikwembu ekerekeni. **Nhwanyana** ni **wansati** va tirha mitirho yo hambanahambana yo va nghenisela mali tanihi vadyondzisi, vaongori, vaaki, vafundhisi, maphorisa, masocha ni yin'wana ni yin'wana. **Wansati** ni **mukhegula** va tirha ku fambisa tikereke va ri swirho swa tikomiti, va tlhela va rhangela swikhongelo swa vamanana no va swirho swa tikomiti ta tisosayiti ni switokofela. Ku hambana exikarhi ka vona i ku **nhwanyana** loyi a ha nghenaka xikolo u hlaya tibuku ni ku tsala mitirho ya xikolo, kambe swa endleka ni **wansati** a ha yisa tidyondzo emahlweni, kasi **mukhegula** u tirha ku luka majesi ni swigqoko swa tiwulu no hlayisa vatukulu. (Kuma vuxokoxoko hi ntalo eka 4.2.8.4, 4.2.10.4 na 4.2.12.4)

Leswi kumiweke eka khonothexini ya rihanyo ra **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va khale i ku hinkwavo va tala ku va va hanyile kahle emirini tanihi mufana, wanuna ni mukhalabye va khale kambe a swi vuli ku ri a va nga vabyi, e-e, a a va vabya mavabyi ya tinxakaxaka ivi va kuma vutshunguri eka tin'anga ta Xintima. (Hlaya timhaka ta rihanyo ra vona hi xitalo eka swiyenge swa 4.2.7.4, 4.2.9.4 na 4.2.11.4)

Eka khonothexini ya rihanyo ra **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** wa sweswi hi kumile leswaku hinkwavo va tala ku vabya vuvabyi bya chukela, mbilu, thundela, mfukuzana ya nomu wa xivelekelo ni mavele, vurhukurha bya xirho xa xisati, nkurho wa xivelekelo, nhlaselo wa tiphayiphi to hefemula hi tona hi swintsongwantsongwana, rifuva na xitlhavi. Ku hambana exikarhi ka vona i ku **nhwanyana** ni **wansati** va karhata hi xilumi, vuva, thusula, tiherepisi, swilondza eka xirho xa xisati na ku nyuhwela ku tlula mpimo, nkalangati, ku va khumbi ra xivekelo ri tshamela ro huma ngati, vuvabyi bya mikuva ya byongo, kasi **mukhegula** ni **wansati** va karhata hi BP na ntshikelelo wa miehleketo ni miri. **Nhwanyana** u tala ku vabya swidlayahlangana, mahika, ku nga dyi ivi a ondza hi ku chava ku nyuhwela. **Wansati** yena u tala ku vabya swilondza swa mukuva ya nsoko wa swakudya ni ku pandza ka nhloko ka nghwimbeko, kasi **mukhegula** u tala ku vabya vuvabyi byo oma rihlanguti, ku hluleka ka mbilu ku pompa ngati, bya marhambu, bya mapapa ematihlweni, bya nhlonge (*cellulite*) na nchiko evutshan'weni ka xirho xa xihundla (*genital prolapse*).

© University of Venda

Leswi swi endla ku ri va tshamela ro vh[illegible]chela dokodela ku ya tshunguriwa. (Vona vuxokoxoko lebyi heleleke eka 4.2.8.4, 4.2.10.4 na 4.2.12.4)

4.3.2.5 Swihungaso ni vukhongeri

Leswi kumiweke eka khonothexini ya mahungaselo ya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va khale hileswaku hinkwavo a a va nwa madhleke ni vukanyi bya dzova, a va chaya mpepe, rigubu, xizambi, mutlamango, xipendani, xiphiyana, macomani, ku dzaha fole ra xinefu, ku cinela tikhomba ni ku hlalela muchongolo ni swigubu va tlhela va yimbelela tinsimu ta ndhavuko va karhi va chaya mindzhumba kumbe tingoma. Hi tlhelo **nhwanyana** ni **wansati** a a va hungasa hi ku thawuza, ku khinyaveza, ku cina tinyonga, ku chechela, ku cina xifasi, ku kavata ni ku cina xibelani. Ku hambana exikarhi ka vona i ku **nhwanyana** a a hungasa hi ku tlanga xinombela, xikoliyo, swikhombana, khadi, mathumbani, xitumbelelani, xiswathe, magava, ximanga khoma kondlo, xikhagwa, dokisi, ku phikizana hi ku hlaya milawu ya vukhomba, ku tlanga makwayikwayi na budu. **Wansati** a a hungasa hi ku bula hi timhaka ta vusati ni vavasati kulobye, kasi **mukhegula** a a hungasa hi ku nwa byalwa bya ndhavuko, ku chanchula, ku hlayela vatukulu mitsheketo, ku bula hi timhaka ta khale ni vakhegula kuloni ni ku nghenisa tikhomba no ti dyondzisa ngoma ya xisati. (Mahungu hi xitalo ya kumeka eka 4.2.7.5, 4.2.9.5 na 4.2.11.5)

Eka khonothexini ya mahungaselo ya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va sweswi hi kumile ku ri hinkwavo va hungasa hi ku nwa tiya, tinamuneti, mahewu ni byalwa bya Xilungu, ku yingisela rhadiyo ni vunanga, ku vona thelevhixini, ku ya emitlangwini ya swiseveseve ni le makhwayeni, ku beja lotho, ku tlanga switlamu swo xava tigurosa ni ku hlaya maphephahungu ni timagazini. Hi tlhelo **nhwanyana** ni **wansati** va hungasa hi ku tlanga switlangwana swa le ka selulafoni, kumbe swa le ka khomphyuta, ku chata, ku thwita, ku rhumela swifaniso ni mahungu hi selulafoni. Ku hambana exikarhi ka vona i ku **nhwanyana** u hungasa hi ku tlanga bolo ya mavoko, rugby, xibakele ni thenisi, kambe ni **wansati** swa endleka a tlanga mitlangu leyi tlangiwaka hi **nhwanyana**, kasi **mukhegula** u hungasa hi ku nwa byalwa bya ndhavuko ni ku bula ni ku vungunyana ni vatukulu. (Xiya vuxokoxoko eka 4.2.8.5, 4.2.10.5 na 4.2.12.5)

Loko swi ta eka khonothexini ya vukhongeri bya **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va khale ni va sweswi hi kumile leswaku vakhale a a va phahla, ku

© University of Venda

tshembela eka tin'anga ni xiloyiloyi, kambe swoswi a swa ha ri tano, hikuva se va khongela Xikwembu mutumbuluxi wa tilo, misava ni leswi nga eka yona. Hambileswi vukhongeri bya vona byi nga cinca, va ha ri kona van'wana lava phahlaka, ku tlhela ku va ni lava nga weliki eka vukhongeri byo karhi va ngo tihanyela ri xa ri ya emahlweni. (Kuma timhaka leti heleleke eka 4.2.7.5/4.2.8.5, 4.2.9.5/4.2.10.5 na 4.2.11.5/4.2.12.5)

4.3.2.6 Swiyila

Leswi kumiweke eka khonothexini ya swiyila swa **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va khale i ku a a va tshembela eka swiyila no tlhela va swi landzelela swinene swo tanihi swa rifu/nkosi, makhuma/xinyama, ku hisa vavabyi, swa ta masangu, swa mikarhi/masiku, swo xixima, swa mahanyelo ni swa ku hlayisa ndhavuko. (Languta swiyenge swa 4.2.7.6, 4.2.9.6 na 4.2.11.6)

Eka khonothexini ya swiyila swa **nhwanyana**, **wansati** ni **mukhegula** va sweswi hi kumile leswaku ku ni ku cinca lokukulu swinene hikokwalaho ka nkucetelo wa mahanyelo ya Xilungu. **Nhwanyana** a nga ha ri na mhaka na swona swiyila u ri i swa vakhale yena a swi n'wi tirheli, kasi **wansati** wa ha swi landzelelanyana, kambe va kona lava nga ha riki na mhaka na swona tanihi **nhwanyana**. Mukhegula hi yena a ha landzelelaka swiyila no tsundzuxa **nhwanyana** ni **wansati** ku swi landzelela ku ri va papalata makhombo yo tanihi ku khuma, ku werisa mufana/wanuna/mukhalabye, ku onha ngati ya vaxinuna, ku hisa muvabyi ni man'wana ni man'wana.

UNIVEN LIBRARY
Library Item : 20130861

© University of Venda

5.1 Xikongomelo xa Ndzima ya 5

Eka ndzimana leyi hi katsakanya leswi kumiweke eka nxopaxopo wa matheme ya **dinothexini** na **khonothexini**. Ku kombisiwa vuxaka ni ku hambana exikarhi ka **dinothexini** na **khonothexini**. Ku paluxiwa swiphiqo *(swipimelo)* ni mitlhontlho ya **dinothexini** na **khonothexini**. Ku andlariwa swibumabumelo swa ndzavisiso lowu ni ku songasonga ndzavisiso hinkwawo.

5.2 Nkatsakanyo ni leswi kumiweke eka nxopaxopo wa matheme ya dinothexini na khonothexini

Laha ku katsakanyiwa leswi kumiweke eka mixopoxopo ya **dinothexini** na **khonothexini** hi ku komisa swinene.

5.2.1 Nkatsakanyo ni leswi kumiweke eka nxopaxopo wa theme ra dinothexini

Eka ndzavisiso wa **dinothexini** ndzi kumile leswaku **dinothexini** yi kongomisa eka nhlamuseloxidzi ya rito, hileswaku nhlamuselo ya rito ya ntumbuluko. Nhlamuselo yo tano hi leyi yi kumekaka eka dikixinari. Eka marito lama a ma ri ku langutisiweni ma; *mufana, wanuna, mukhalabye, nhwanyana, wansati* na *mukhegula* hi kumile leswaku ma kongomisa eka ku yimela michumu yo karhi ya xiviri hi ku angarhela leyi thyiweke mavito yolawo hi ntumbuluko. Tihlamuselo ta wona a ti cinci hi ku cinca ka nkarhi. Leswi a ya vula swona khale ni sweswi ya ha vula swona. Tihlamuselo ta wona leti kumiweke hi leti ti landzelaka:

- *Mufana* i munhu lontsongo wa rimbewu ra xinuna loyi a nga vaka a tiyerile kumbe a nga si tiyela.
- *Nhwanyana* i munhu lontsongo wa rimbewu ra xisati loyi a nga vaka a tiyerile kumbe a nga si tiyela.
- *Wanuna* i munhu lonkulu wa rimbewu ra xinuna wo tiyela a tlhela a va a nga se khalabya.
- *Wansati* i munhu lonkulu wa rimbewu ra xisati wo tiyela ivi a va a nga se khegula.
- *Mukhalabye* i munhu wa rimbewu ra xinuna lonkulu loyi se a nga dyuhala a nga vaka a ha tiyerile kumbe a nga ha tiyelangi.
- *Mukhegula* i munhu wa rimbewu ra xisati lonkulu loyi se a nga dyuhala a nga vaka a ha tiyerile kumbe a nga ha tiyelangi.

Hi ku komisa leswi marito lawa ya xitikontsongo xa vanhu ya vulaka swona hi ntumbuluko, namuntlha ni nkarhi lowu wa ha taka a swi nga hundzuki, ya ta tshama

© University of Venda

ya karhi ya vula swona, ku hlamusela ku kongomisa eka ku yimela swona. Ndzii kumile leswaku tinxaka ta vanhu to hambana laha misaveni hi ku angarhela ti tirhisa marito yo hambana ku vula no yimela marito lama xopaxopiweke hikowalaho ko va ku nga ri na vuxaka exikarhi ka mipfumawulo ya wona ni tihlamuselo ta wona. Hambiswiritano *mufana, wanuna* ni *mukhalabye* ya kongomisa eka rimbewu ra **xinuna** lexi ku nga xiphemu xa nhlamuselo lexi ya fanaka hi xona, kasi *nhwanyana, wansati* ni *mukhegula* ya kongomisa eka rimbewu ra **xisati**. Hileswaku, marito lawa ya hambanisa hi *rimbewu* ni *xiyimo* ivi ya fana hinkwawo hi xiphemu xa nhlamuselo xa *munhu*, hikuva hinkwawo ya kongomisa eka michumu leyi hi nge i *vanhu*.

5.2.2 Nkatsakanyo ni leswi kumiweke eka nxopaxopo wa theme ra khonothexini

Leswi kumiweke eka nxopaxopo wa **khonothexini** i ku **khonothexini** i nhlamuselo ya rito leyi katsaka ya ntumbuluko (**dinothexini**) ni ya ndlandlamuxo wa rona kumbe engetelo ehenhla ka ya ntumbuluko, naswona yi ya hi matitwelo ya munhu wo karhi ni hi swihlawulekisi swo karhi leswi fambelanisiwaka na rona. Hi ku angarhela ndzi kumiwile leswaku tikhonothexini ta marito *mufana, wanuna, mukhalabye, nhwanyana, wansati* ni *mukhegula* ti cincile hi ku cinca ka nkarhi, loko hi pimanisa leswi ti nga xiswona namuntlha ni leswi a ti ri xiswona khale hi tlhelo ra swihlawulekisi swa *xivumbeko, maambalelo, mikhuva ni mitolovelo, mitirho ni rihanyo, swihungaso ni vukhongeri* na *swiyila.*

Swikombiso:

- **XIVUMBEKO**: Khale hinkwavo (*vaxinuna ni xisati*) a a va tlhavela swibayana, kambe sweswi va tlhavela tithathu. Khale a a va boxa tindleve ivi va bela swibetse swo lukiwa hi mixikijana, kambe sweswi va bela swingwavila swa Xilungu swo tanihi tisiruvele na tinopisi. Khale a a va hlamba miri hi dinda ni meno hi xintomantomana, kambe sweswi va hlamba miri hi swisibi swa Xilungu ivi meno va ya hlamba hi bulachi ya pulasitiki yo totiwa khologeyiti, naswona hinkwavo va ti fufutela fendlele leyi khale a yi nga ri kona leswaku va nuhwela.
- **MAAMBALELO**: Khale hinkwavo (*vaxinuna ni vaxisati*) a a va ambala swiamalo swa madzovo ya swifuwo ni swiharhi, kambe sweswi va ambala swiambalo swa malapi swa Xilungu swo tanihi tihembe, swikipa, maburuku, titanghu, ni swin'wana ni swin'wana.
- **MIKHUVA ni MITOLOVELO:** Khale hinkwavo (*vaxinuna ni vaxisati*) a a va hambukela enhoveni kumbe emagoveni ivi va tirhisa maribye kumbe matluka, kambe sweswi va tirhisa swiyindlwana swa Xilungu ku tipfunela eka swona ivi va tirhisa tinyuziphepha ta khale kumbe papilaxilapi. Khale loko swikolo swi

© University of Venda

sungula hi va **1875**, vavasati a a va nga nghena, kambe sweswi va nghena. Khale tifanelo ta wansati ni wanuna a ti nga ringani, sweswi ta ringana. Khale wansati a nga pfummeleriwi ku va hosi yo fuma tiko, sweswi u kona Filia N'waMitwa Shiluvane.

- **MITIRHO:** Khale mitirho ya *vaxinuna ni vaxisati* a yi hambanile swinene, sweswi ya fana yo tanihi vuongori, vudokodela, vudyondzisi, vufundhisi, vukorhokeri etihodela, vukondleteri, vupolitiki, ni yin'wana ni yin'wana.
- **RIHANYO:** Khale hinkwavo (*vaxinuna ni vaxisati*) a a va nga tali ku vabyavabya hikokwalaho ka swakudya leswi a va swi dya swa ndhavuko ni migingiriko leyi a va endla, leswi a swi endla ku ri miri ya vona yi tshama yi hanyile va tlhela va va va phyuphyile emiehleketweni ni le moyeni, sweswi va tala ku karhata hi mavabyi ya tingana, tifukuzana, bya thundela, swilondza eka swirho swa le xihundleni, xitlhavi, ni man'wana ni man'wana.
- **SWIHUNGASO:** Khale *vaxinuna ni vaxisati* a a va hungasa hi swilo swa ndhavuko swo tanihi ku tlhavela dema, ku tlanga ncuva, ku chaya swichayachayana swo fana ni timbila, xipendani, xizambi, rigubu, mutlamango, ku nwa mahewu ni vukanyi, ku dzaha fole ra xinefu, ni swin'wana ni swin'wana, kambe sweswi va hungasa hi swilo swa Xilungu tanihi byalwa bya Xilungu, tinamuneti, ku dzaha fole ra tisikireti, ku vona thelevhixini, ku yingisela rhadiyo, ku hlaya maphephahungu ni timagazini, ku rhumela mahungu ni swifaniso hi tiselulafoni, ni swin'wana ni swi'wana.
- **VUKHONGERI:** Khale vukhongeri bya vona hinkwavo (*vaxinuna ni vaxisati*) a ku ri ku phahla, kambe sweswi va khongela Xikwembu xa matilo.
- **SWIYILA**: Hi tlhelo ra swiyila, hinkwavo (*vaxinuna ni vaxisati*) a va swi tshemba no swi landzelela swinene, kambe sweswi ko va vakhalabye ni vakhegula va ha swi tekelaka enhlokweni, lavan'wana va hanya Xilungu va ri i swa vakhale.

Swikombiso leswi nyikiweke laha henhla swi tshikilela mhaka ya leswaku hakunene **khonothexini** ya marito ya xitikontsongo xa vanhu lama xopaxopiweke eka ndzavisiso lowu ya cincile hi ku cinca ka nkarhi, naswona handle ka ku kanakana ya ha to cinca ni ku ndlandlamuka mikarhi leyi taka.

5.3 Ku fana (vuxaka) ni ku hambana exikarhi ka matheme ya dinothexini na khonothexini.

- **Khonothexini** ya rito yi humelela xikan'we na **dinothexini** ya rona.

Xikombiso: Loko hi ku loyi i nhwanyana ku vumbeka nhlamuselo ya rona emiehleketweni ya munhu ya leswaku i munhu lontsongo wa rimbewu ra xisati (**dinothexini**) ivi munhu a tlhela a va ni xifaniso xa swihlawulekisi leswi fambalanisiwaka na rona emiehleketweni swa xivumbeko xa yena, ambalelo ra yena, fambelo ra yena, mikhuva ya yena , rihanyo ra yena, ni swin'wana ni swin'wana (khonothexini). Ku seketela vuxaka exikarhi ka **dinothexini** na **khonothexini** Jackson (1988:58) u ri:

© University of Venda

Both of them concern the relation of a word to the world.

University of Venda
Creating Future Leaders

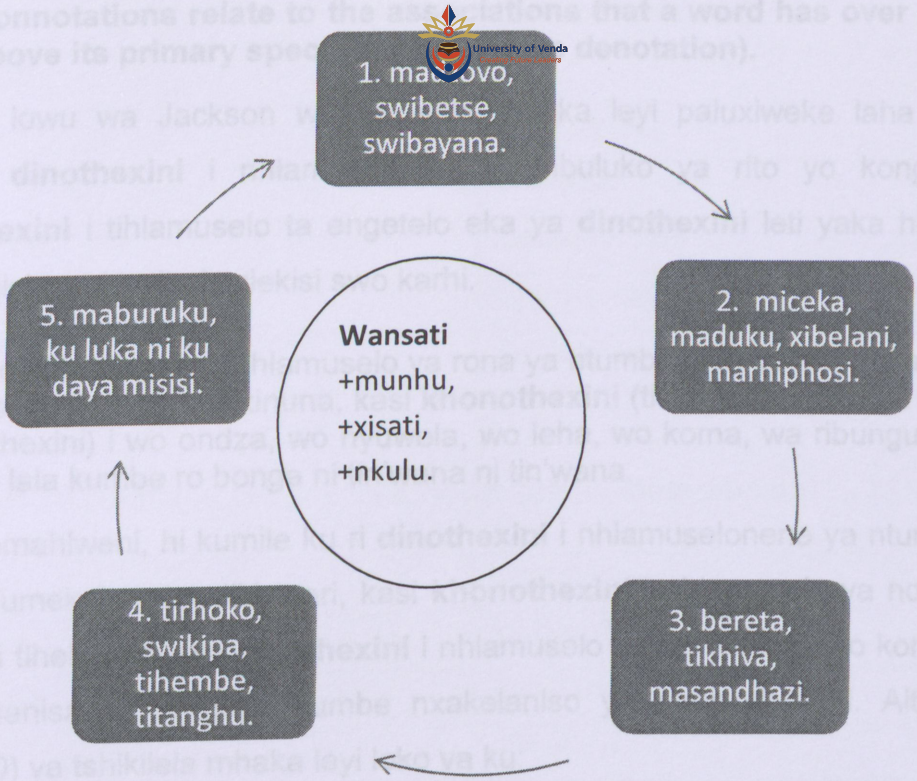
Hi ntshaho lowu Jackson u kombisa ku ri **dinothexini** na **khonothexini** i matheme lawa kongomaneke ni vuxaka bya rito ni misava kumbe vanhu. Hileswaku loko hi vulavula hi nhlamuselo ya rito hi va karhi hi kongomisa eka vuxaka bya rona bya *xidinothexini* na *xikhonothexini* eka misava ni leswi nga eka yona. Leswi vulaka ku ri loko munhu a nyika nhlamuselo ya rito wanuna ya xiviri, ku nga munhu lonkulu wa rimbewu ra xinuna u va a vulavula hi nhlamuselo ya vuxaka ya **dinothexini** eka misava ni vanhu, kasi loko a boxa swihlawulekisi leswi fambelanisiwaka na rona swo tanihi wo tiyela, wa tihanyi, wa tintswalo, wa meno yo humela ehandle, wa mikondzo yikulu ni swin'wana ni swin'wana u va a karhi a hlamusela vuxaka bya rona bya **khonothexini** eka misava ni vanhu. Jackson (ibid:60) u tshikilela vuxaka exikarhi ka dinothexini na khonothexini loko a ku:

> **Denotation and connotation of a word depend on the context of its use in two senses i.e. first it depends on its linguistic context and secondly on its situational context.**

Eka ntshaho lowu Jackson u tshikilela mhaka ya leswaku tihlamuselo ta **dinothexini** na **khonothexini** ya rito ti ya hi matirhiselo ya rona eka swiyimo swimbirhi, laha xiyimo xo sungula xi kongomaneke ni vuxaka bya rito ni marito lawa ri tirhisiweke na wona exivulweni, kasi xa vumbirhi xi kongomanile ni ku i mani a tirhisaka rito ro karhi, naswona u ri tirhisa na mani.

- Nakambe loko hi nyika xikombiso xa xirhendzevutani ku yimela rito, **dinothexini** yi ta va nhlamuseloxidzi, kasi **khonothexini** yi ta va nhlamuseloengetelo leyi engetelaka vuxokoxoko eka nhlamuseloxidzi.

© University of Venda

Ntila wa xirhendzevutani exikarhi wu kombisa nhlamuselo ya **dinothexini**, kasi miseve leyi rhendzeleke xirhendzevutani na tihlamuselo ta yona i **khonothexini**. Leswi swi tiyisisa ku ri **dinothexini** i nhlamuseloxidzi, kasi tihlamuselo leti nga yi rhendzela i **khonothexini**, hikuva ti engetela nhlamuselo ehenhla ka nhlamuselo ya ntumbuluko. Leswi swi tlhela swi tiyisisa vuxaka exikarhi ka matheme lamambirhi bya leswaku hi nga si va na **khonothexini** ya rito hi rhanga hi va ni **dinothexini** ya rona, hileswaku hi fanele hi tiva nhlamuselo ya rona ya ntolovelo ku nga kona hi nga ta kota ku fambelanisa swihlawulekisi swo karhi na rona. Ntila wa xirhendzevutani wu tlhela wu kombisa ku ri **dinothexini** a yi cinci hi ku cinca ka nkarhi, hikuva ntila wu khomanile a wu tsemekangitsemekangi. Kasi swibokisani ni miseve a swi khomanangi hikokwalaho swi kombisa **khonothexini**, hileswaku swa cinca ku suka eka xa **1** ku fika eka xa **5** hi ku cinca ka nkarhi.

- Ku hambana exikarhi ka **dinothexini** na **khonothexini**

Hi kumile leswaku **dinothexini** i nhlamuselo ya rito ya xiviri, kasi **khonothexini** i tinhlamuselo ta rito ehenhla ka nhlamuselo ya rona ya xiviri leti fambelanisiwaka na rona. Jackson (ibid:58) u seketela mhaka leyi loko a ku:

© University of Venda

Connotations relate to the associations that a word has over and above its primary specific meaning (its denotation).

Ntshaho lowu wa Jackson wu seketela mhaka leyi paluxiweke laha henhla ya leswaku **dinothexini** i nhlamuselo ya ntumbuluko ya rito yo kongoma, kasi **khonothexini** i tihlamuselo ta engetelo eka ya **dinothexini** leti yaka hikuva rito ri fambelanisiwa ni swihalwulekisi swo karhi.

Xikombiso: **Dinothexini** (nhlamuselo ya rona ya ntumbuluko) ya rito mufana i munhu lontsongo wa rimbewu ra xinuna, kasi **khonothexini** (tihlamuselo ta rona ta engetelo eka dinothexini) i wo ondza, wo nyuwela, wo leha, wo koma, wa ribungu, wa ntima, wa rito ro lala kumbe ro bonga ni tin'wana ni tin'wana.

Ku yisa emahlweni, hi kumile ku ri **dinothexini** i nhlamuselonene ya ntumbuluko ya rito leyi kumekaka eka dikixinari, kasi **khonothexini** i nhlamuselo ya ndzinganyeto ya rito. Hi tlhelo rin'wana **dinothexini** i nhlamuselo ya rito ya xiviri yo kongoma loko hi yi pimanisa ni yo gega kumbe nxakelaniso ya **khonothexini**. Altintas et al (2008:550) va tshikilela mhaka leyi loko va ku:

> **Denotation is the most specific or direct meaning of a word in contrast with its associative or figurative meanings (its connotation).**

Hi ntshaho lowu Altintas et al u pimanisa nhlamuselo ya **dinothexini** na **khonothexini** hi ku boxa leswaku **dinothexini** i nhlamuseloxidzi ya rito, kasi **khonothexini** i nhlamuselo leyi humelerisaka hi swihlawulekisi leswi fambelanisiwaka na rona kumbe yo ka yi nga kongomi yo gega.

Dinothexini yi tlhela yi hlamuseriwa ku ri *nhlamuseloxihandle*, hikuva i nhlamuselo ya rito ya ntolovelo no kongoma, kasi **khonothexini** i *nhlamuseloxindzeni*, hikuva yi katsa mavonelo ni matitwelo ya xivulavuri kumbe mutsari leswi humaka endzeni ka yena.

Xikombiso ku tiyisisa ku hambana exikarhi ka dinothexini na khonothexini: Mukhalabye i munhu wa nhlonge yo khwanyana i **nhlamuseloxihandle** *(dinothexini)*, hikuva hileswi hi ntolovelo nhlonge ya mukhalabye yi nga xiswona, kambe loko munhu a ku; ku basa ka misisi ya mukhalabye i harhi ya ntokoto wa vutomi i **nhlamuseloxindzeni** *(khonothexini),* hikuva yo va mavonelo ya munhu wo karhi. Ku basa misisi a swi vuli ku ri mukhalabye un'wana ni un'wana u ni ntokoto, e-e, swa endleka a basile misisi kambe a ri hava ntokoto wa swo karhi.

Nkatsakanyo wa ku hambana exikarhi ka **dinothexini** na **khonothexini** ku ya hi Leech (1975:14-15) na Jackson (1988:59) hi Xinghezi wu yimise xileswi:

© University of Venda

Denotation	Connotation
Do not vary	Vary
Is specific	Not specific
Is stable	Unstable
Determinate	Indeterminate
Not open-ended	Open-ended
objective	Subjective

Hi Xitsonga ku hambana exikarhi ka **dinothexini** na **khonothexini** ku hi ndlela leyi:

Dinothexini	Khonothexini
A yi hambani	Ya hambana
Ya kongoma	A yi kongomi
A yi cinci	Ya cinca
Ya helela	A yi heleli
A yi anamangi	Yi anamile
Yi kongoma mhaka hi xiviri xa yona	Yi ya hi mavonelo ya munhu

5.4 Swiphiqo (*swipimelo*) ni mitlhontlho ya matheme ya dinothexini na khonothexini

Lowu i ndzavisiso wa Xitsonga wo sungula wa rixaka leri hikokwalaho a swi nga olovi ku hlengeleta mahungu yo pfuneta ku wu tsala, a swi fana ni ku khoma nyarhi hi timhondzo. A swi olovi ku ba ndzilikano exikarhi ka matheme lamambirhi.

5.4.1 Swiphiqo ni mitlhontlho a swi ri eka mavonelo ya khale ya **khonothexini** ya marito *mufana, wanuna, mukhalabye, nhwanyana, wansati* ni *mukhegula*.

5.4.2 Xivangelonkulu xa mitlhontlho i ku timhaka to tala ta khale ta ndhavuko wa Vatsonga a ti lavisisiwangi na ku tsariwa ehansi hi swidyondzeki hi ku hetiseka, a to vulavuriwa hi milomu hi lava nga ni swifuva ku suka eka rixaka rin'wana ku yisa eka rin'wana.

5.4.3 Hikokwalaho ka vusweti bya dyondzo yo tsala khale, vakokwana-wa-kokwana va yimberiwile emasirheni ya vona ni timhaka ta nkoka ta ndhavuko werhu.

5.4.4 Tlhandlakambirhi, vakhalabye ni vakhegula lava ha hanyaka sweswi va malembe ya makumekaye ku ya ehenhla, lava nga ni ntokoto wa timhaka ta khale ta hanyelo ra Vatsonga a va ha tati ni xandla. Lava va nga kona va va va khalabyile nu

© University of Venda

ku khegula ku tlula mpimo lero timhaka leti ya ti vulavulaka tin'wana ta tona a ta ha twisiseki ni maehleketelelo ya vona a ya ha ri kahle va vulavula mhaka yin'we swi nga heli. Leswi swi tiyisisa ku ri a swi tika swinene ku endla ndzavisiso lowu.

5.5 Swibumabumelo swa ndzavisiso

Laha ku andlariwa swibumabumelo swa ndzavisiso lowu hi xikongomelo xo ndlandlamuxa milavisiso ni ririmi ra Xitsonga na ku pfuna rixaka hi ku angarhela.

5.5.1 Ndzavisiso lowu wo fanela ku kandziyisiwa leswaku wu va buku leyi nga ta tirhisiwa eswikolweni swa le hansi ni swa le henhla swo fana ni tiyunivhesiti tanihi hi xipfunetadyondzo.

5.5.2 Ndzavisiso lowu a wu kongomanile ni **dinothexini** na **khonothexini** ya marito ya xitikontsongo xa vanhu *mufana, wanuna, mukhalabye, nhwanyana, wansati* ni *mukhegula*, kutani ndzi bumabumela ku ri wu fanele ku ndlandlamuxiwa hi ku va ku endliwa milavisiso ku yisa emahlweni ku kongomisa eka swiyenge leswi landzelaka:

5.5.2.1 Khonothexini ya *mufana, wanuna, mukhalabye, nhwanyana, wansati* ni *mukhegula* loko ya tirhisiwa eswivulweni ya nga ti yimelangi ya ri woxe.

5.5.2.2 Khonothexini ya *mufana, wanuna, mukhalabye, nhwanyana, wansati* ni *mukhegula* ku kongomisa eka ririmi ro gega loko ya tirhisiwile eka swivulwana kumbe swivulwa ni loko ya tirhisiwile eka matsalwa ya novhele, swihungwana, mitlangu ni mitsheketo.

5.5.2.3 Khonothexini ya *mufana, wanuna, mukhalabye, nhwanyana, wansati* ni *mukhegula* ku kongomisa eka vutlhokovetseri bya ndhavuko ni bya manguva lawa.

5.5.2.4 Khonothexini ya marito ya xitikontsongo xa vanhu ku kongomisa eka swiphemu swimbirhi, ku nga xo va kahle (*favourable*) ni xo ka xi nga ri kahle (*unfavourable*), kumbe mpfumelo (*positive*) ni xa nandzulo (*negative*) kumbe xo pfumeleleka (*approving*) ni xo kaneteka (*disapproving*).

5.5.3 Loko swiyenge leswi bumabumeriweke laha henhla swa ntlhanu swo lavisisiwa, swi ta va ni xiave lexikulu eka ku ndlandlamuxa ririmi rerhu ra Xitsonga.

Ku gimeta hi nga vula leswaku tidinothexini ta marito ya xitikontsongo xa vanhu lama kaneriweke a ti cincangi ta ha ri leswi a ti ri xiswona khale, naswona ni nkarhi lowu taka ti ta va ti nga cincangi. Kambe nxopaxopo wa **khonothexini** ya marito ya *mufana, wanuna, mukhalabye, nhwanyana, wansati* ni *mukhegula* wu humeserile erivaleni mhaka ya leswaku tihlamuselo ta wona ti cincile ni ku ndlandlamuka loko hi ti pimanisa ni leswi a ti ri xiswona khale ni leswi namuntlha ti vulaka swona. Ku ndlandlamuka loku ka tihlamuselo ta marito lama ku ya hi nkarhi wo karhi, rixaka ro

© University of Venda

karhi, vanhu vo karhi, ntlawa wo karhi, dhawu yo karhi ni munhu wo karhi. Hi ku komisa hi nga vula ku ri tihalmuselo ta wona ti anamile bya lwandle, a ti na makumu. Mhaka leyi yi seketela hi Leech (1983:12) loko a ku:

> **Connotative meaning is indeterminate and open-ended in the same way as our knowledge and beliefs about the universe are open-ended in a sense in which denotative meaning is not.**

Hi ntshaho lowu Leech u tiyisisa mhaka ya leswaku **khonothexini** yi navile a yi na makumu tanihi miehleketo ni ku kholwa ka vanhu ka leswaku misava a yi na makumu, kasi **dinothexini** a yi navangi yi komile yi tlhela yi kongoma swinene.

© University of Venda

6. PAPILA RA NONGONOKO WA SWIVUTISO

University of Venda
Creating Future Leaders

1.1 SWIVUTISO SWA RITO **MUFANA**

1.2 **Mufana** swi vula munhu wa njhani?

1.2 Xana xivumbeko xa munhu loyi hi nge i **mufana** hi xihi?

1.3 Hi wahi maambalelo ya yena?

1.4 Xana mikhuva ni mitolovelo ya yena hi yihi?

1.5 Hi yihi mitirho ni rihanyo ra yena?

1.6 Hi swihi swihungaso ni vukhongerri bya yena?

1.7 Xana swiyila swa yena hi swihi?

2. SWIVUTISO SWA RITO **WANUNA**

2.1 **Wanuna** swi vula munhu wa njhani?

2.2 Hi xihi xivumbeko xa munhu loyi hi nge i **wanuna**?

2.3 Xana maambalelo ya yena hi wahi?

2.4 Xana mikhuva ni mitolovelo ya yena hi yihi?

2.5 Hi yihi mitirho ni rihanyo ra yena?

2.6 Hi swihi swihungaso ni vukhongeri bya yena?

2.7 Xana swiyila swa yena hi swihi?

3. SWIVUTISO SWA RITO **MUKHALABYE**

3.1 **Mukhalabye** swi vula munhu wa njhani?

3.2 Hi xihi xivumbeko xa **mukhalabye**?

3.3 Xana maambalelo ya yena hi wahi?

3.4 Xana mikhuva ni mitolovelo ya yena hi yihi?

3.5 Hi yihi mitirho ni rihanyo ra yena?

3.6 Hi swihi swihungaso ni vukhongeri bya yena?

3.7 Xana swiyila swa yena hi swihi?

4. SWIVUTISO SWA RITO **NHWANYANA**

4.1**Nhwanyana** swi vula munhu wa njhani?

4.2 Hi xihi xivumbeko xa **nhwanyana**?

4.3 Xana maambalelo ya yena hi wahi?

4.4 Xana mikhuva ni mitolovelo ya yena hi yihi?

4.5 Hi yihi mitirho ni rihanyo ra yena?

© University of Venda

4.6 Hi swihi swihungaso ni vukhongeri bya yena?

4.7 Xana swiyila swa yena hi swihi?

5. SWIVUTISO SWA RITO **WANSATI**

5.1 **Wansati** swi vula munhu wa njhani?

5.2 Hi xihi xivumbeko xa **wansati**?

5.3 Xana maambalelo ya yena hi wahi?

5.4 Xana mikhuva ni mitolovelo ya yena hi yihi?

5.5 Hi yihi mitirho ni rihanyo ra yena?

5.6 Hi swihi swihungaso ni vukhongeri bya yena?

5.7 Xana swiyila swa yena hi swihi?

6. SWIVUTISO SWA RITO **MUKHEGULA**

6.1 **Mukhegulu** swi vula munhu wa nhjani?

6.2 Hi xihi xivumbeko xa **mukhegulu**?

6.3 Xana maambalelo ya yena hi wahi?

6.4 Xana mikhuva ni mitolovelo ya yena hi yihi?

6.5 Hi yihi mitirho ni rihanyo ra yena?

6.6 Hi swihi swihungaso ni vukhoneri bya yena?

6.7 Xana swiyila swa yena hi swihi?

© University of Venda

7. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE:

Altintas, K.H., Can, F. na Patton, J.M. 2008: **Interactive Oxford Encyclopaedia**. Great Britain: Oxford University Press.

Antal, L. 1963: **Questions of Meaning**. The Hague: Mouton & Co.

Barbie, E. na Wadworth, T. 2008: **The Basics of Social Research. Fourth Ed**. United Kingdom: Chapman University.

Benton, W. na Benton, H. 1980: **The New Encyclopaedia Britannica Volume III**. London: Encyclopaedia Britannica Inc.

Brown, L. 1993: **The New Shorter Oxford English Dictionary**. Oxford: Clarendon Press.

Cann, R. 1993: **Formal Semantics: An Introduction**. Cambridge: Cambridge University Press:

Chatelain, C.W. 1907: **English-Tsonga na Tsonga-English Dictionary**. Lesotho: Morija Printing Works.

Collinge, N.E. 1990: **An Encyclopaedia of Language**. London. Routeledge.

Crowther, D. na Lancaster, G. 2009: **Research Methods. 2nd ed.** United Kingdom: Butterworth-Hienemann.

Cuenod, R. 1967: **Tsonga-English Dictionary**. Lesotho: Morija Printing Works.

Davies, P., Richman, B. na Vianna F.de M. 1972: **The American Heritage School Dictionary**. New York: American Heritage Publishing Co. Inc.

Downs, H. 1992: **Understanding Research**. London: Cambridge University Press.

Fromkin, V., Rodman, R. na Hyams, K. 2003: **An Introduction to Language**. London: Wardworth Publishers.

© University of Venda

Goddard, W. na Melville, S. 2001: **Research Methodology: an Introduction**. 2nd **ed**. Lansdowne: Juta & co. Ltd.

Hatim, B. na Mason, I. 1997: **The Translator as a Communicator**. London: Routeledge.

Huvo ya Vafambisi ya Yuniti ya Rixaka ya Tidikixinari ta Xitsonga: 2005: **Dikixinari ya Xitsonga-Xinghezi na Xinghezi-Xitsonga**. Cape Town: Phumelela Books.

Jackson, H. 1988: **Words and their Meanings**. London and New York: Longman Group.

Junod, H.A. 1927: **The Life of a South African Tribe**. **Second ed. revised and enlarged**. London: Macmillan.

Junod, H.P. 1977: **Matimu ya Vatsonga/Machangana**. Braamfontein: Sasavona Publishers.

Laszco, A. 1963: **Questions of Meaning**. The Hague: Mouton and Company.

Leech, G.N. 1975: **Semantics**. Great Britain: Penguin Books Ltd.

Leech, G.N. 1983: **Semantics Course**. Great Britain: Oxford University Press.

Lyons, J. 1977: **Semantics Volume 1**. Great Britain: Cambridge University Press.

Lyons, J. 1981: **Language and Linguistics: An Introduction**. Great Britain: Cambridge University Press.

Mahuntsi, M.T. 2003: **Nxopaxopo wa Swiphemu swa Nhlamuselo ya Marito**. Unpublished Honours' Mini-dissertation. Thohoyandou: UNIVEN.

Makamu, S.H.N. 1993: **Vukosi bya Buyisonto**. Braamfontein: Sasavona Publishers & Booksellers

© University of Venda

University of Venda

Marivate, C.T.D. na Mathumba, D.I. 1997: **Only Study Guide for TSG302-L**. UNISA. Pretoria:Muckleneuk.

Mason, J.E. na Bramble, J.W. 1978: **Understanding and Conducting Research**. New York: McGraw-Hill Book Company.

Mathebula, E.M. 2008: **Nkoka wa Mitlangu ya Ndhavuko wa Vatsonga Erixakeni**. Unpublished Masters' Dissertation. Thohoyandou: UNIVEN.

Mouton, J. 2011: **How to Succeed in your Master's and Doctoral Studies**. Pretoria: Van Schaik Publishers.

Nida, E.A. 1975: **Componential Analysis of Meanings**. New York: Mouton.

Palmer, F.R. 1981: **Semantics. 2nd Ed**. Cambridge: Cambridge University Press.

Platt, H.G., Marchwardt, A.H. na Hayakawa, S.I. 1968: **The Harcourt Brace School Dictionary**. USA: Harcourt Brace Jovanovich Inc.

Richards, J., Platt, J na Weber, H. 1985: **Longman Dictionary of Applied Linguistics**. Great Britain: Longman Group.

Richards, J., Platt, J. Na Weber, H. 1995: **Dictionary of Language teaching and Applied Linguistics**. **New ed**. Great Britain: Longman Ltd.

Rikhotso, F. 1985: **Tolo a nga ha Vuyi**. Braamfontein: Sasavona Publishers & Booksellers.

Rooney, K., Carney, F. na Jellis, S. 2005: **Bloombury Concise English Dictionary 2nd Ed**. London: A. and Black Publishers.

Simpson, J.A. na Weiner, E.S.C. 1978: **The Oxford English Dictionary**. Oxford: Claredon Press.

Sinclair, J.M., Wilkes, G.A. na Krebs, W.A. 2004: **Collins Concise Dictionary**. **21st**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Century Ed. Great Britain: Harper Collins Publlishers Ltd.

Sinclair, J.M. na Hanks, P. 2004: **Collins Cobuild English Language Dictionary** Burmingham: Collins Publishers.

Soanes, C. na Stevenson, A. 2006: **Concise Oxford English Dictionary**. **11th Ed. Revised**. Oxford: Oxford University Press.

Trask, R.L. 1997: **A Student's Dictionary of Language and Linguistics**. Great Britain: Arnold Publishers.

Traugott, E.C. 1980: **Linguistics for Students of Literature**. USA: Hacourt Brace Jovanovich Publishers.

Tshavalala, T.G. 2009: **Maambalelo ya Ndhavuko ya Xitsonga**. Unpublished Honours' Mini-dissertation. Thohoyandou: UNVEN.

Tsonga: **Terminology and Orthography no. 3 of 1976**. Pretoria: Government Printer.

Ullmann, S. 1972: **Semantics: An Introduction to the Science of meaning**. Oxford: Basil Black Well Publishers.

Walter, E., Woodford, K. na Good, M. 2007: **Cambridge Advanced Learner's Dictionary**.**Third Ed**. Cambridge: Cambridge University Press.

Wehmeier, S., Mcintosh, C., Turbill, J. na Ashly, M. 2008: **Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English**. Great Britain: Oxford University Press.

Welman, C., Kruger, F na Mitchell, B. 2006: **Research Methodology**. **Third Ed.** South Africa: Oxford University Press.

Williams, M. 1986: **The New Book of Knowledge Dictionary**. Massachusetts:

© University of Venda